VYTAUTAS TININIS

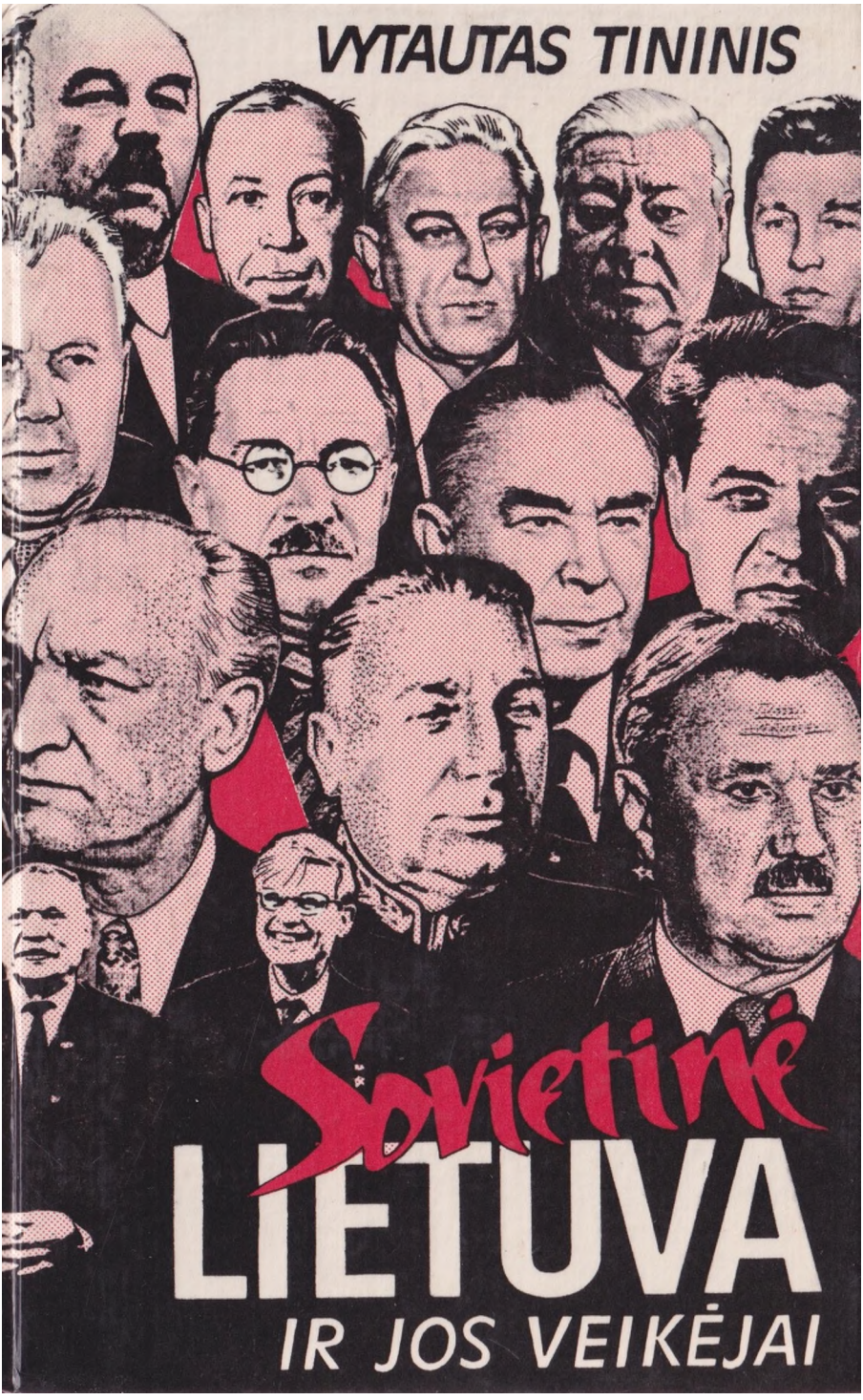

Sovietinė LIETUVA

IR JOS VEIKĖJAI

VYTAUTAS TININIS

Sovietinė LIETUVA IR JOS VEIKĖJAI

VYTAUTAS TININIS

VILNIUS ENCIKLOPEDIJA 1994

UDK 947.45.08
Ti88

Redaktorius Jonas LIUPKEVIČIUS

Recenzavo: Česlovas BAUŽA
Danutė BLAŽYTE
Liudas TRUSKA

Tininis V.
Ti88 Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai: [Leidėjų žodis, p. 5.].— V.: Enciklopedija, 1994.— 320 p.
Bibliogr.: p. 313 (329 pavad.).
ISBN 9986-433-1

Knygoje nagrinėjama Lietuvos politinė ir kultūrinė raida 1940—1990 metais. Plačiau aptariami sovietinės okupacijos bei aneksijos padariniai Lietuvai. Knygoje yra pateikta 50-ties žymiausių ir įtakingiausių sovietinio laikotarpio veikėjų politinės biografijos. Skiriama istorijos mokytojams, studentams, moksleiviams, visiems, kas domisi Lietuvos istorija.

UDK 947.45.08

ISBN 9986-433-06-1

© V. Tininis, 1994

LEIDĖJŲ ŽODIS

Visuomenės domėjimasis sovietinės Lietuvos istorija — natūralus ir suprantamas. Tai buvo ypatingas lietuvių tautos istorijos laikotarpis. Per palyginti trumpą laiką Lietuva buvo okupuota, sovietizuota ir integruota į SSRS. Sovietmečio spauda ir istorikai dažniausiai rašė apie „visuotinį pritarimą socialistiniams pertvarkymams, milžinišką liaudies entuziazmą, didžiulį pakilimą". Be to, istorijos mokslas buvo labai nuasmenintas ir paverstas vulgaria socialine — ekonomine schema.

Galimybė sakyti tiesą apie sovietmečio Lietuvą atsirado tik žlugus ideologiniam diktatui ir atkūrus Lietuvos valstybę, nes iki tol buvo galima tik ano meto nomenklatūros interesus atitinkanti apologetika. Principingas mokslininkų žvilgsnis į praeitį reikalingas tam, kad sėkmingiau būtų sprendžiamos šių dienų problemos, būtų išvengta klaidų ateityje.

Dėl to leidėjai ėmėsi iniciatyvos išleisti knygą, kuri bent iš dalies padėtų užpildyti sovietinės Lietuvos (1940—1990 m.) istorinių tyrinėjimų spragą, įveikti ar bent pristabdyti į visuomenės sąmonę besibraunančias politizuotas nuostatas bei vertinimus, personifikuotų šio laikotarpio Lietuvos istoriją.

Knygoje be 1940—1990 m. Lietuvos istorijos apybraižos pirmą kartą yra pateikta ir 50-ties žymiausių ir įtakingiausių šio laikotarpio veikėjų politinės biografijos. Nors beveik visi šie „herojai" yra neigiami, tačiau, pasak istoriko L. Truskos, visapusiškam netolimos praeities vaizdui atkurti jie nemažiau svarbūs, negu partizanai, tremtiniai, disidentai.

Leidėjų ir recenzentų nuomone, knygos autorius V. Tininis vykusiai pasinaudojo įvairių politinių pakraipų autorių darbais ir gausia archyvine medžiaga, į mokslinę apyvartą įtraukė daug naujų laktų ir pateikė sovietmečio Lietuvos istorijos modelį visai artimą tikrovei. Manome, kad ši knyga bus svarus įnašas į naujausiųjų laikų Lietuvos istorijos mokslą, kartu ji pasitarnaus visuomenei, besidominčiai netolima savo tautos praeitimi, ypač ji turėtų būti naudinga istorijos mokytojams, moksleiviams ir studentams.

Šios knygos autorius V. Tininis gimė 1959 m. Vilniuje, 1986 m. baigė Vilniaus universitetą, mokėsi aspirantūroje. Vėliau jis dėstė Vilniaus inžineriniame statybos institute, nuo 1992 m. dirba Krašto apsaugos mokykloje. 1993 m. V. Tininis apgynė humanitarinių mokslų daktaro disertaciją. Autorius tyrinėja naujausiųjų laikų Lietuvos istorijos 1944—1990 m. laikotarpio politines problemas, šia tema nuo 1989 m. spaudoje paskelbė keliasdešimt straipsnių. V. Tininis yra pirmasis Lietuvos istorikas, pradėjęs rašyti ir skelbti spaudoje LTSR veikėjų politines biografijas. Šiuo metu autorius rašo monografiją apie A. Sniečkų.

PRATARMĖ

Ši knyga — tai bandymas trumpai apžvelgti Lietuvos sovietinės okupacijos (1940—1990 m.) 50-metį, supažindinti skaitytojus su to meto LTSR vadovų politiniais portretais. Šiandien dalis jų sugulę Vilniaus Antakalnio kapinėse — LTSR aukščiausiojo rango vadų Panteone. 1940—1990 m. Lietuvos istorijos tarpsnis, ypač pradedant antrąja sovietine okupacija, istoriniu požiūriu mažiau nagrinėtas. Sovietinio režimo sąlygomis tuo domėtis nebuvo skatinama arba istorija buvo rašoma iš Maskvai priimtinų pozicijų. Istorija buvo anoniminė. Visiškai buvo apeinami jos kūrėjai — žmonės, kūrę ir formavę mums gerai žinomą komunistinį totalitarinį režimą.

Knygą sudaro 1940—1990 m. Lietuvos istorija ir 50-ties svarbiausių LTSR partinių ir administracinių veikėjų politinės biografijos. Pirmojoje knygos dalyje glaustai nušviečiami pagrindiniai Lietuvos politikos, ekonomikos ir dvasinio gyvenimo raidos etapai. Tai nėra išsami praeities įvykių analizė, o veikiau istorinė apybraiža apie respublikos politinę padėtį ir sovietinės okupacijos bei aneksijos padarinius Lietuvai. Rašant šią dalį, buvo pasinaudota naujausiais (tarp jų ir neskelbtais) Lietuvos istorikų A. Anušausko, J. Bagušausko, D. Blažytės, E. Grunskio, V. Kašauskienės, V. Pšibilskio, L. Truskos, taip pat išeivijos autorių darbais bei archyvine medžiaga.

Antroji dalis, kuri papildo pirmąją, parašyta remiantis LKP archyvine medžiaga, memuarine literatūra, auto-

riaus užrašytais LKP veteranų atsiminimais ir istorine literatūra. Lakoniškuose straipsniuose stengtųsi daugiausia atskleisti ir įvertinti LTSR vadovų ir kitų aukšto rango veikėjų vaidmenį sovietinės okupacijos metais. Gali pasitaikyti kai kurių biografinių netikslumų — dėl to autorius iš anksto atsiprašo. Netikslumų priežastis — dokumentų, apskritai istorinės informacijos stoka. Nepaisant to, knyga turėtų padėti skaitytojams, ypač jaunimui, geriau susipažinti su 1940—1990 m. Lietuvos istorija bei to meto politiniais veikėjais.

I. LIETUVA 1940—1990 METAIS

Istorinė apybraiža

1. PIRMOJI SOVIETINĖ OKUPACIJA (1940—1941 m.)

1939 m. rugsėjo 28 d. Sovietų Sąjungai ir Vokietijai pasirašius Sienų nustatymo ir draugystės sutartį bei slaptąjį protokolą, Lietuva, išskyrus mažą jos pietvakarinę dalį, pateko į SSRS įtakos sferą (1941 m. sausio 10 d. slaptu protokolu Vokietija atsisakė pretenzijų į Lietuvos pietvakarinę dalį, o SSRS įsipareigojo sumokėti Vokietijai už šią teritoriją 7,5 mln. aukso dolerių). Lietuvos vadovybė, neišlaikiusi Maskvos politinio spaudimo, 1939 m. spalio 10 d. su SSRS pasirašė savitarpio pagalbos sutartį, kuria Lietuvai buvo grąžintas Vilnius ir Vilniaus kraštas, bet ji buvo priversta įsileisti SSRS kariuomenės dalis (apie 20 000 žmonių).

SSRS vyriausybė, ruošdamasi tiesioginei agresijai prieš Lietuvą, 1940 metų pavasarį pradėjo kaltinti Lietuvos vadovybę savitarpio pagalbos sutarties pažeidimais ir SSRS karių grobimu. 1940 m. birželio 14 d. SSRS vyriausybė įteikė Lietuvai ultimatumą, kuriame buvo reikalaujama suimti ir perduoti teismui vidaus reikalų ministrą K. Skučą ir Saugumo departamento direktorių A. Povilaitį, kaip neva tiesiogiai kaltus dėl provokacinių veiksmų prieš SSRS kariuomenę Lietuvoje, reikalavo tučtuojau sudaryti Lietuvoje naują vyriausybę, kuri užtikrintų savitarpio pagalbos sutarties vykdymą, ir laisvo įėjimo į Lietuvos teritori-

ją SSRS kariuomenės dalims, kurios bus įkurdintos pačiuose svarbiausiuose Lietuvos centruose ir bus pakankamai gausios, kad galėtų garantuoti savitarpio pagalbos sutarties įgyvendinimą. Prezidentas A. Smetona ir keli vyriausybės nariai siūlė atmesti ultimatumą, bet vyriausybės dauguma tam nepritarė, ultimatumas buvo priimtas (A. Smetona sutiko tik su naujos vyriausybės sudarymu).

1940 m. birželio 15 d. 15 val. SSRS kariuomenės 8 ir 11 armijos (apie 150 000 žmonių) peržengė Lietuvos sieną, apie 16 val. virš didesnių Lietuvos miestų pasirodė SSRS karo lėktuvai. Respublikos Prezidentas A. Smetona pasitraukė iš Lietuvos. Ši kariuomenė kartu su 1939 metais Lietuvoje dislokuotomis karinėmis dalimis užėmė Kauną ir kitus svarbiausius strateginius centrus, blokavo Lietuvos kariuomenės dalis jų dislokacijos vietose. 1940 m. birželio 15 d. Lietuva buvo okupuota.

Krašto inkorporavimui į SSRS vykdyti tą pačią dieną į Kauną atvyko SSRS vyriausybės ypatingasis įgaliotinis SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojas V. Dekanozovas (jis Lietuvoje buvo iki liepos 21 d.). Birželio 16 d. jis pradėjo formuoti savo darbo grupę, į kurią įėjo SSRS pasiuntinybės Lietuvoje darbuotojai, SSRS kariuomenės dalių Lietuvoje atstovai, Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto sekretoriato nariai, LKP aktyvistai ir į Lietuvą atvykę SSRS NKVD darbuotojai. Per ją V. Dekanozovas vadovavo Lietuvos vyriausybei, LKP, spaudai bei kitoms masinės informacijos priemonėms. Su V. Dekanozovu buvo derinamos vyriausybės ir LKP vadovų kalbos, laikraščių vedamieji straipsniai.

SSRS pasiuntinybės pareigūnų padedamas, V. Dekanozovas suformavo marionetinę Lietuvos vyriausybę. Einąs Respublikos prezidento pareigas A. Merkys birželio 17 d. paskyrė J. Paleckį ministru pirmininku ir pavedė jam sudaryti vyriausybę (šis aktas net formaliai buvo neteisėtas, nes pagal Lietuvos Respublikos konstituciją, ministrui pirmininkui perėmus prezidento pareigas, naujuoju

ministru pirmininku turėjo tapti buvusio ministro pirmininko pavaduotojas, šiuo atveju — K. Bizauskas. Konstitucija leido A. Merkiui skirti naują ministrą pirmininką tik tuo atveju, jeigu A. Smetona būtų miręs arba atsistatydinęs ir jeigu konstitucine tvarka būtų atsistatydinęs arba buvęs atstatydintas esantis ministro pirmininko pavaduotojas K. Bizauskas). Tą pačią dieną A. Merkys patvirtino V. Dekanozovo statytinio kairiųjų pažiūrų visuomenės veikėjo J. Paleckio vadovaujamą vyriausybę (ministro pirmininko pavaduotojas, užsienio reikalų ministras ir laikinai einąs švietimo ministro pareigas V. Krėvė-Mickevičius, krašto apsaugos ministras ir kariuomenės vadas V. Vitkauskas, teisingumo ministras P. Pakarklis, finansų ministras ir laikinai einąs susisiekimo ministro pareigas E. Galvanauskas, žemės ūkio ministras ir laikinai einąs vidaus reikalų ministro pareigas M. Mickis, sveikatos ministras L. Koganas) ir atsistatydino. Ši vyriausybė demagoginiais sumetimais buvo pavadinta Liaudies vyriausybe. Ministras pirmininkas J. Paleckis kartu pradėjo eiti ir Respublikos prezidento pareigas. Birželio 18 d. ministro pirmininko pareigas jis perdavė savo pavaduotojui V. Krėvei-Mickevičiui.

Iš pradžių į vyriausybę įėjo daugiausia visuomenei gerai žinomi inteligentai. Dalis jų tikėjo SSRS politikų propagandiniais užtikrinimais, kad SSRS nesikėsina į Lietuvos valstybingumą, kiti galvojo, kad pavyks išsaugoti bent ribotą Lietuvos nepriklausomybę ir tikėjosi sušvelninti SSRS politikos padarinius Lietuvai. Vėliau į vyriausybę buvo įtraukta komunistų (L. Adomauskas, M. Gedvilas, M. Junčas-Kučinskas ir kt.). Iš pradžių Lietuvos žmonės palankiai sutiko naujos vyriausybės sudarymą, tikėdamiesi iš jos pozityvių socialinių permainų, bet, pradėjus griauti iki tol egzistavusią Lietuvos valstybinę santvarką, jie naująja vyriausybe greitai nusivylė.

J. Paleckio vyriausybė buvo marionetinė. Ji turėjo tam tikrų politinio savarankiškumo bruožų, todėl galėjo kiek priešintis okupantų savivalei ir nurodymams, bet ji

šito nedarė. Dėl politinio netoliaregiškumo, pasyvumo ir nuolankumo bei dalies vyriausybės narių, ypač komunistų, išdavikiškos veiklos ji padėjo okupantams inkorporuoti Lietuvą į SSRS. Tokiai vyriausybės politikai bandė priešintis jos nariai E. Galvanauskas ir V. Krėvė-Mickevičius. E. Galvanauskas netrukus iš pareigų pasitraukė, V. Krėvė-Mickevičius tik formaliai ėjo (iki 1940 m. rugpjūčio 25 d.) ministro pirmininko pareigas.

J. Paleckio vyriausybė, komunistų kolaborantų padedama, pradėjo griauti senąją valstybinę ir visuomeninę santvarką. Jau birželio 18 d. iš kalėjimo buvo paleistas LKP vadovas A. Sniečkus, kuris birželio 19 d. buvo paskirtas Vidaus reikalų ministerijos Saugumo departamento direktoriumi. Okupantų inspiruojamas, jis pradėjo persekioti buvusius Lietuvos valstybės, visuomenės ir politinius veikėjus. Vyriausybė birželio 19 d. uždraudė Lietuvių tautininkų sąjungos ir „Jaunosios Lietuvos" organizacijos veiklą, birželio 26 d. panaikino konkordatą su Vatikanu, birželio 27 d. paleido Seimą ir Valstybės tarybą, buvo sustabdytas visų iki 1940 m. birželio 20 d. įregistruotų draugijų ir jų skyrių veikimas, atšaukti laikraščiams ir žurnalams leisti leidimai, išduoti iki 1940 m. birželio 20 dienos. Liepos 1 d. vyriausybė uždarė visas politines, visuomenines, kultūros ir religines organizacijas, veikusias iki 1940 m. birželio 15 d. Birželio 25 d. buvo legalizuota LKP, birželio 28 d. — LKJS.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, prasidėjo Lietuvos kariuomenės likvidavimas. Nors formaliai kariuomenę tebetvarkė krašto apsaugos ministras ir kariuomenės vadas, tačiau faktiškai jai pradėjo vadovauti SSRS pasiuntinybės darbuotojai. Jau birželio 25 d. V. Dekanozovo reikalavimu J. Paleckis atleido iš kariuomenės 18 aukštųjų karininkų, tarp jų generolus E. Adamkavičių, V. Mieželį, V. Nagevičių, K. Popeliučką, M. Rėklaitį, K. Tallat-Kelpšą, E. Vimerį. Liepos 3 d. Lietuvos kariuomenė buvo pavadinta Lietuvos liaudies kariuomene. Dangstantis demagogiškai skelbiamu kariuomenės demokratizavimu į

atsargą buvo paleista dauguma karininkų (ypač aukštųjų ir vyresniųjų) ir puskarininkių, buvo pakeisti divizijų vadai, Kariuomenės štabo valdybų ir skyrių viršininkai, kai kurie pulkų vadai. Buvo panaikinta tautinė atributika, nuo uniformų nuimti antpečiai. Iš kariuomenės buvo atleisti karo kapelionai, įvesta komunistinių politinių vadovų institucija. Kariuomenėje buvo įdiegta sekimo sistema, varoma propaganda dėl Lietuvos prisijungimo prie SSRS, kariai buvo verčiami dalyvauti politiniuose mitinguose. Liepos 30 d. Lietuvos liaudies kariuomenė buvo įjungta į Raudonąją armiją ir sudarė Dvidešimt devintąjį teritorinį šaulių korpusą.

1940 m. birželio pabaigoje—liepos mėnesio pradžioje apskričių viršininkais, valstybės saugumo organų vadovais buvo paskirti komunistai, jie pradėjo vadovauti ir kitoms valstybinėms įstaigoms. Buvo pakeisti ministrų pavaduotojai, departamentų direktoriai, referentai ir kiti ministerijų tarnautojai, miestų burmistrai ir daugelio apskričių viršininkai bei valsčių viršaičiai (iki liepos vidurio buvo pakeisti 175 valsčių viršaičiai iš 261), policija buvo pertvarkyta į miliciją. Stambiose pramonės ir prekybos įmonėse buvo paskirti vyriausybės įgaliotiniai (komisarai), kitose — įsteigti darbininkų komitetai. V. Dekanozovo reikalavimu, liepos 7 d. ką tik paskirtas Lietuvos banko valdytojas A. Drobnys pasirašė įsakymą pervesti į SSRS valstybinio banko sąskaitą Anglijoje, JAV, Prancūzijoje, Švedijoje ir Šveicarijoje saugomą 69 mln. litų vertės Lietuvos auksą.

Liepos 5 d. J. Paleckio vyriausybė paskelbė Seimo rinkimų įstatymą. Pagal SSRS vadovybės parengtą politinį scenarijų Seimas turėjo parengti teisines prielaidas Lietuvos aneksijai įforminti, Seimo rinkimų organizavimą ir nutarimų priėmimą kontroliavo V. Dekanozovas, vėliau — SSRS nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras N. Pozdniakovas.

Kandidatų į Liaudies seimą sąrašą sudarė Lietuvos darbo liaudies sąjungos vardu prisidengusi LKP. Rinki-

minė kampanija ir Seimo rinkimai vyko pagal Lietuvos seimo rinkimų įstatymą ir SSRS rinkiminės sistemos pavyzdį — į 79 vietas buvo pasiūlyti 79 kandidatai, todėl rinkėjai pasirinkimo galimybės neturėjo. Lietuvos darbo liaudies sąjungos rinkimų programoje buvo nerealių populistinių pažadų, užsienio politikos srityje buvo numatytas vienašališkas politinės orientacijos kursas — stiprinti draugystę, sudaryti tvirtą sąjungą su SSRS. LKP vadovybė ir Liaudies vyriausybė slėpė nuo visuomenės ketinimus paskelbti Lietuvoje sovietinę valdžią ir įjungti Lietuvą į SSRS.

Prieš rinkimus, liepos 11—12 d., buvo suimta apie 200 politinių partijų, visuomeninių organizacijų veikėjų ir aktyvistų, buvusių valstybės pareigūnų, karininkų, studentų, o liepos 17 d. vidaus reikalų ministro M. Gedvilo ir J. Paleckio sprendimu į SSRS buvo ištremtas buvęs ministras pirmininkas A. Merkys ir užsienio reikalų ministras J. Urbšys bei jų šeimos.

Liaudies seimo rinkimai įvyko liepos 14—15 dienomis, jų rezultatai buvo suklastoti. Oficialiai buvo paskelbta, kad rinkimuose dalyvavo 95,51 % visų turinčių teisę balsuoti, o už iškeltus kandidatus balsavo 99.19% rinkėjų. Šie duomenys buvo nerealūs ir nepagrįsti. Kadangi nebuvo sudaryta rinkėjų sąrašų, todėl nežinoma, kiek žmonių dalyvavo rinkimuose. To meto spauda, jau kontroliuojama komunistų partijos, džiūgavo ir atvirai melavo: „Darbininkai visame krašte balsavo visi iki vieno", „Nepasiliko nė vieno alytiškio, kuris nebūtų balsavęs", „Zarasuose balsavo iki 100 proc.", „Žarėnuose balsavo daugiau kaip 100 proc." ir pan.

Išrinkus Liaudies seimą, miestuose ir miesteliuose komunistai pradėjo organizuoti mitingus, reikalaujančius, kad Seimas paskelbtų Lietuvoje sovietų valdžią ir prijungtų Lietuvą prie SSRS. Pažeisdamas Lietuvos konstituciją, Liaudies seimas pasiskelbė suvereniu tautos valios reiškėju ir liepos 21 d. priėmė deklaracijas dėl valstybinės santvarkos ir dėl Lietuvos įstojimo SSRS. Šios dekla-

racijos buvo neteisėtos, nes pagal 1938 m. Lietuvos Respublikos konstituciją Seimas nebuvo suverenios valdžios organas[1]. Deklaracija dėl valstybinės santvarkos Lietuvą paskelbė tarybų socialistine respublika — LTSR.

Šie antikonstituciniai aktai buvo pasiūlyti ir įtraukti į Seimo sesijos dienotvarkę LKP iniciatyva, jie buvo priimti ignoruojant elementarias parlamento darbo procedūras (kartu su Seimo atstovais salėje sėdėjo pašalinių žmonių, nebuvo skaičiuojami balsai). Liepos 22 d. Liaudies seimas paskelbė žemę visos tautos, t. y. valstybės nuosavybe, liepos 23 d. priėmė bankų ir stambiosios pramonės nacionalizavimo deklaraciją, išrinko konstitucijos projekto rengimo komisiją, t. p. įgaliotąją komisiją, kuri turėjo perduoti SSRS Aukščiausiajai Tarybai Seimo deklaraciją dėl Lietuvos įstojimo į SSRS.

Seimo aktai, padiktuoti SSRS smurto politikos, suklastojo Lietuvos žmonių valią ir likvidavo Lietuvos tautinį valstybingumą. 1940 m. liepos 21—23 d. Lietuvos Respublikos pasiuntiniai Anglijoje, Argentinoje, Italijoje, JAV, Prancūzijoje, Švedijoje, Šveicarijoje, Vatikane įteikė notas tų valstybių vyriausybėms, prašydami nepripažinti Lietuvos inkorporavimo į SSRS.

Lietuvos inkorporavimas į SSRS juridiškai buvo įformintas 1940 m. rugpjūčio 3 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos VII seisijoje — Lietuva buvo paskelbta SSRS sąjungine respublika. Dauguma Vakarų valstybių nepripažino Lietuvos prievartinio įjungimo į SSRS teisėtumo ir po jos aneksijos tose valstybėse veikė Lietuvos Respublikos diplomatinės atstovybės.

Po 1940 m. rugpjūčio 3 d. Lietuvoje įsigaliojo SSRS suverenitetas ir pilietybė, buvo organizuojami prievartiniai rinkimai į SSRS AT, rugpjūčio 25 d. SSRS konstitucijos (1936 m.) pagrindu buvo priimta LTSR konstitucija.

Lietuva nebuvo klasikinė okupuota valstybė kaip, pavyzdžiui, per II pasaulinį karą Vokietijos okupuota Lenkija, Prancūzija ir kt. šalys. Ten galiojantys Vokietijos įstatymai buvo skirtingi vokiečiams (okupantams) ir oku-

puotų kraštų gyventojams, tuo tarpu Lietuvoje sovietiniai įstatymai vienodai galiojo ir okupantams, ir Lietuvos piliečiams.

Sovietinė okupacija pirmiausia pasireiškė nepriklausomos Lietuvos valstybės griovimu, rusifikacija, tautinės kultūros niokojimu. Tam, kad Lietuva būtų greičiau sovietizuota ir integruota į SSRS, okupantai naudojo drastiškas priemonės: įkalino ir ištrėmė tūkstančius „nepatikimų" ir „priešiškų elementų", prievarta slopino bet kokius tautinio protesto pasireiškimus. Nuo 1940 m. gruodžio 1 d. Lietuvoje pradėjo veikti RSFSR baudžiamosios ir civilinės teisės kodeksai, kiti įstatyminiai aktai, Lietuvos piliečius pradėta traukti baudžiamojon atsakomybėn už politinę veiklą praeityje (iki Lietuvos okupacijos).

Okupantai į Lietuvą siuntė įvairių sričių savo darbuotojus (kolonistus), taip pat naudojosi vietos pagalbininkų— LKP ir jai prijaučiančių žmonių — parama. Šie Lietuvos piliečiai buvo skiriami į svarbius postus, jų vardu buvo skelbiama visos lietuvių tautos nuomonė įvairiais Lietuvos gyvenimo klausimais. Sąmoningai bendradarbiaudami su okupantais, jie nusipelnė kolaborantų vardo.

Likvidavus nepriklausomos Lietuvos valstybingumo institucijas, uždraudus politines partijas ir beveik visas visuomenines organizacijas, buvo pradėta formuoti naujas struktūras, atitinkančias SSRS politinę sistemą. Naujos valstybinės ir visuomeninės įstaigos bei organizacijos savo forma prilygo okupacinės valdžios struktūroms, ginančioms tik SSRS interesus, nors savo paskirtimi, veiklos pobūdžiu, tautine sudėtimi ir politine galia jos tarpusavyje gerokai skyrėsi.

1940 m. rugpjūčio 25 d. Liaudies seimas buvo pavadintas LTSR AT, Respublikos prezidento institucija pakeista LTSR AT Prezidiumu (pirmininkas J. Paleckis), Liaudies vyriausybė pertvarkyta į LKT (pirmininkas M. Gedvilas). Į okupuotos Lietuvos vadovybę įėjo ne okupantai, o Lietuvos piliečiai, daugiausia lietuviai. Neturėdama politinio savarankiškumo, ji klusniai vykdė visus Maskvos nurody-

mus ir baudė tuos, kurie tam priešinosi. Komunistų ir jų šalininkų bendradarbiavimas su okupantais — vienas skausmingiausių ir gėdingiausių Lietuvos istorijos puslapių.

SSRS politinės sistemos pavyzdžiu buvo keičiama ir vietinės valdžios struktūra. Vietos savivaldos organai 1940 m. lapkričio 12 d. buvo pakeisti administraciniu būdu sudarytais apskričių, miestų, valsčių ir apylinkių vykdomaisiais komitetais. Lapkričio 30 d. buvo likviduota senoji teismų sistema, Lietuvoje pradėjo veikti SSRS teismų santvarkos įstatymai.

1940 m. spalio 11 d. LTSR AT Prezidiumas priėmė įsaką, kuriuo Lietuvos TSR švenčių dienomis tapo: Naujieji metai, balandžio 22 d. (V. Lenino ir 1905 m. revoliucijos minėjimo diena), gegužės 1 ir 2 d., liepos 21 d., lapkričio 7 ir 8 d. bei gruodžio 5 d. (Stalino konstitucijos diena). Lietuvos trispalvę pakeitė raudona LTSR vėliava, kurios viršutiniame kampe buvo atvaizduotas pjautuvas su kūju, o viršum jų — užrašas „Lietuvos TSR", lietuvišką Vytį — LTSR herbas, LTSR himnu tapo „Internacionalas".

Remiantis Liaudies seimo aktais, buvo griaunamas savarankiškas Lietuvos ūkis, jis buvo pajungiamas SSRS ūkiniams organams ir žinyboms. Valstybė nacionalizavo bankus, perėmė savo žinion daugiau kaip 1000 pramonės įmonių, daugelį prekybos įstaigų, bazių, parduotuvių, transporto ir ryšių priemones, komunalinio ūkio įmones, viešbučius, kino teatrus, ligonines, vaistines, visuomeninius pastatus, didelius namus.

1940 m. rudenį buvo pradėta žemės reforma, per kurią į valstybinį žemės fondą buvo nusavinta 607 000 ha žemės, ūkininkams buvo palikta ne daugiau kaip po 30 ha žemės. 4500 naujakurių ir mažažemių grąžino 30 000 ha žemės, gautos per 1940 metų žemės reformą. Atsisakiusiųjų žemės būtų buvę dar daugiau, jeigu apskričių ir valsčių vykdomiesiems komitetams nebūtų buvę uždrausta priimti žemę. SSRS pavyzdžiu Lietuvoje buvo įsteigta jai svetimų ūkių — mašinų ir traktorių stočių, mašinų ir arklių nuo-

mojimo punktų, tarybinių ūkių, pradėta steigti kolūkius. Apie 50% nacionalizuotos žemės buvo išdalyta valstiečiams. Buvo nustatytos mokamos atostogos, nemokamas gydymas ir kitos Sovietų Sąjungoje esančios socialinės garantijos.

1940 m. lapkričio 25 d. greta lito į apyvartą buvo paleistas rublis, o litai iš bankų kasų į apyvartą nebuvo leidžiami, ir nuo 1941 m. kovo 25 d. kaip mokėjimo priemonė nustojo galioję. Išvakarėse (1941 m. kovo 24 d.) LTSR LKT ir LKP (b) CK priėmė slaptą nutarimą, kuriuo buvo nusavintos bankuose ir taupomosiose kasose laikytos didesnės kaip 1000 rb gyventojų santaupos. Dėl to apie 10 000 indėlininkų neteko maždaug 34 mln. rb santaupų[2]. Įvykdžius pinigų reforma, gyventojų perkamoji galia sumažėjo 3—5 kartus, smuko daugelio jų realusis pragyvenimo lygis.

1940 m. pasikeitus politinei ir valstybinei santvarkai, Lietuvoje buvo įtvirtintas sovietinis režimas, kurį saugojo ne tik kariuomenė, NKVD, N KGB organai, kariniai tribunolai, bet ir LKP.

1940 m. spalio 8 d. LKP buvo prijungta prie VKP(b), ji prarado net formalų savarankiškumą. Ši partinė-valstybinė valdžios struktūra, nuolat papildoma nariais iš SSRS, uoliai vykdė visus okupantų nurodymus. SSRS represiniai organai, vietos komunistų padedami, persekiojo Lietuvos žmones (ir net lojalius sovietiniam režimui), atliko potencialų vadinamųjų liaudies priešų apskaitą, rengė gyventojų trėmimų planus. 1941 m. kovo mėnesį LKP(b) vadovybė pritarė rengiamam masiniam Lietuvos gyventojų trėmimui. 1941 m. birželio 14—18 d. specialūs SSRS vidaus kariuomenės daliniai, vietos aktyvistų padedami, įvykdė pirmąjį masinį Lietuvos gyventojų trėmimą. Nepateikus jokių kaltinimų, be teismo į SSRS šiaurę ir Sibirą buvo ištremta 16 261 Lietuvos gyventojas[3].

Visiška administracinė savivalė, tautos kultūros vertybių niokojimas, rusifikacija, bažnyčios ir religinio gyvenimo varžymas, komunistinės ideologijos prievartinis

brukimas didino gyventojų nepasitenkinimą okupaciniu ir komunistiniu režimu. 1940 m. rugsėjo—lapkričio mėnesį Lietuvoje susikūrė pirmosios nelegalios kariškių, inteligentų, studentų, moksleivių grupės. Jos leido antibolševikinius atsišaukimus, rotatoriumi spausdintus laikraštėlius. 1940 m. rugsėjo mėnesį Eltos darbuotojai J. Jablonskis ir P. Malinauskas bei ,,Žaibo" spaustuvės tarnautojai K. Sipkauskas ir V. Telksnys įkūrė vieną pirmųjų antisovietinės rezistencijos organizacijų — Laisvosios Lietuvos sąjungą ir pradėjo nelegaliai leisti „Laisvąją Lietuvą"[4].

Kovą dėl Lietuvos valstybingumo atkūrimo užsienyje reprezentavo Lietuvos politikų ir diplomatų įkurtos organizacijos — Amerikos lietuvių taryba, įkurta 1940 m. rugpjūčio 10 d., Lietuvos tautinis komitetas, įkurtas 1940 m. rugsėjo 21 d. Romoje, LAF, įkurtas 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne, Pastaroji organizacija (ją įkūrė K. Škirpa) vienijo svarbiausias politines jėgas ir koordinavo nelegalių organizacijų veiklą okupuotoje Lietuvoje. Nelegalios organizacijos platino antisovietinius atsišaukimus, lapelius, kuriuose ragino gyventojus priešintis okupantams, sabotuoti valdžios vykdomus pertvarkymus, boikotuoti SSRS AT rinkimus (1941 m.). Krašte slaptai buvo rengiamasi sukilimui, kurio pradžia buvo siejama su bręstančiu SSRS—Vokietijos karu.

Į LAF vadovybę įėjo K. Škirpa, liberalai E. Galvanauskas ir R. Skipitis, voldemarininkas K. Brunius, tautininkas A. Valiukėnas, katalikų atstovas filosofas A. Maceina, liaudininkas K. Zaikauskas. LAF programoje, t. y. „Nurodymuose Lietuvai išlaisvinti", buvo numatyta, kilus karui tarp Vokietijos ir Rusijos, Lietuvoje pradėti sukilimą prieš sovietinį režimą ir paimti valdžią, net jeigu su tuo nesutiktų vokiečiai. „Reikia stengtis palaikyti su vokiečių kariškiais bei pareigūnais gerus ir nuoširdžius santykius, tačiau nesižeminant...", — rašoma „Nurodymuose".

LAF, matyt, dėl politinės konjunktūros, rėmė antisemitizmą: „Traukiantis iš Lietuvos sovietų kariuomenei, labai svarbu ta pačia proga atsikratyti žydų. Todėl reikia

sudaryti jiems šalyje tokią slogią aplinką, kad nė vienas žydas nedrįstų net ir pagalvoti, jog naujojoje Lietuvoje jis gali turėti bent minimalias teises ir, apskritai, pragyvenimo galimybes"[5]. Ši LAF politinė nuostata, 1941 m. realizuojama vokiečių okupuotoje Lietuvoje, kompromitavo šią organizaciją ir lietuvių tautos siekius atkurti Lietuvos nepriklausomybę.

2. LIETUVA SSRS — VOKIETIJOS KARO METAIS (1941—1944 m.)

1941 m. birželio 22 d. jau pirmosiomis SSRS—Vokietijos karo valandomis Lietuvos teritorijoje prasidėjo karo veiksmai. Vokiečių aviacija bombardavo SSRS kariuomenės telkimosi vietas, aerodromus, geležinkelio, kelių, ryšių mazgus, tiltus. Vokiečių kariuomenė sparčiai puldama Šiaulių, Kauno, Vilniaus kryptimis, per 7 dienas užėmė Lietuvos teritoriją.

Karas lietuvių tautai nebuvo netikėtas. Pirmosios SSRS okupacijos teroro ir smurto įbauginta gyventojų diduma išsivadavimo viltis siejo su vokiečių kariuomenės atėjimu, daugumas tikėjo, kad bus atkurtas bent dalinis Lietuvos valstybingumas. Greitas Vokietijos kariuomenės puolimas, Raudonosios armijos pralaimėjimai, SSRS okupacinės administracijos bėgimas sudarė palankias sąlygas lietuvių rezistentų veiklai.

Birželio 23 d. prasidėjo LAF parengtas sukilimas (istorinėje literatūroje jis vadinamas Birželio sukilimu), kurio tikslas buvo atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Sukilimo organizatoriai buvo J. Ambrazevičius, A. Damušis, L. Pra-

puolenis, K. Škirpa (K. Škirpai vokiečiai neleido išvykti iš Berlyno) ir kt. Sukilėliai stengėsi perimti krašto kontrolę anksčiau negu įžengs Vokietijos kariuomenė, paskelbti Lietuvos nepriklausomybę ir Lietuvos laikinąją vyriausybę. Į sukilėlių pusę perėjo dalis lietuvių karių, atsiskyrusių nuo besitraukiančio į Rytus Raudonosios armijos 29 teritorinio šaulių korpuso. Dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo sukilėliai ėmė kontroliuoti Kaimą. 1941 m. birželio 23 d. LAF iniciatyva per Kauno radiofoną buvo pranešta, kad atkuriama nepriklausoma Lietuvos valstybė, paskelbta Laikinosios vyriausybės sudėtis (vyriausybės vadovas buvo J. Ambrazevičius). Sukilėlių jėgoms koordinuoti birželio 24 d. Laikinoji vyriausybė sudarė Ginkluotųjų pajėgų štabą (į jį įėjo generolai S. Pundzevičius, M. Rėklaitis, pulkininkas J. Vėbra). Deklaravus nepriklausomybę, sukilimas išsiplėtojo visoje Lietuvoje. Buvo puldinėjamos nedidelės Raudonosios armijos įgulos, pavieniai kariai, grobiami ginklai, likviduojamos sovietinės valdžios įstaigos. Didžiausias sukilimo mastas buvo Kauno mieste ir apskrityje (Kaune veikė 26 sukilėlių būriai, didžiausiuose iš jų buvo po 200—300 žmonių), Utenos mieste ir apskrityje, Vilniuje. Istoriko V. Brandišausko duomenimis, Birželio sukilime dalyvavo apie 20 000 žmonių, iš jų 300—400 žmonių žuvo[6]. (Kai kurių tyrinėtojų nuomone, sukilėlių galėjo būti apie 100 000, iš jų apie 2 000 žmonių žuvo, tačiau, atrodo, šie skaičiai yra nerealūs).

Per sukilimą buvo nužudyta sovietinės administracijos pareigūnų ir komunistų bei komjaunuolių aktyvistų, nespėjusių pasitraukti su Raudonąja armija, neišvengta ir nekaltų žmonių aukų. 1941 m. birželio 27 d. Kauno „Lietūkio" garaže buvo nužudyta apie 50 žydų.

Prasidėjus karui, apie 20 000 Lietuvos gyventojų (daugiausia komunistai, komjaunuoliai, sovietinių įstaigų ir represinių organų darbuotojai, žydai, rusai) pasitraukė į SSRS. Paskubomis traukdamasi, SSRS kariuomenė ir represiniai organai surengė, jų nuomone, nepatikimų vietos gyventojų, ypač politinių kalinių, žudynes Rainiuose (Tel-

šių rj.), Pravieniškėse (Kaišiadorių rj.), Panevėžyje ir kitose vietose.

Lietuvos laikinoji vyriausybė įstatyminiais potvarkiais paskelbė, kad atkuriama nepriklausomoje Lietuvoje veikusi administracinė sistema, panaikinami SSRS okupacinės valdžios priimti nacionalizacijos įstatymai. Buvo patvirtinti buvę apskričių viršininkai, burmistrai, teisėjai, patvirtinta universitetų vadovybė, gimnazijų, teatrų direktoriai. Lietuvą okupavę vokiečiai buvo pastatyti prieš įvykusį Lietuvos valstybės atkūrimo faktą.

Vokiečių administracija nepripažino Laikinosios vyriausybės ir jos paskelbtų potvarkių. Jau pirmosiomis karo dienomis vokiečių karo lauko komendantūros ėmė kontroliuoti Lietuvos ūkį, nustatė maisto ir pramoninių prekių normas ir kainas, įvedė cenzūrą, kai kuriose Lietuvos vietose ėmėsi represijų prieš Lietuvos gyventojus (1941 m. birželio 23 d. jie padegė Ablingą ir sušaudė 35 jos ir 7 gretimo kaimo gyventojus).

Vokiečių saugumo tarnybos (SD) ir slaptosios policijos (Gestapas) operatyviniai būriai 1941 m. liepos mėnesį pradėjo masines žydų žudynes. Okupantai, stengdamiesi savo nusikaltimus suversti vietiniams gyventojams, į juos įtraukė lietuvių, ypač savisaugos batalionų karių, kriminalinių nusikaltėlių. Žydai buvo suvaryti į getus, iš ten gabenami į masinių žudynių vietas (Kauno fortai, Paneriai, Vidzgirio miškas prie Alytaus ir kt.). Iš viso buvo nužudyta apie 170—200 tūkst. Lietuvos žydų. Didžioji Lietuvos visuomenės dalis smerkė žydų genocidą, juos gelbėjo ir slėpė. Žymūs visuomenės veikėjai (J. Aleksa, K. Grinius, M. Krupavičius, S. Raštikis, K. Šaulys ir kt.) protestavo prieš vykdomas egzekucijas. Okupantai Lietuvoje taip pat žudė SSRS karo belaisvius, vykdė represijas prieš nelojalius nacistiniam režimui gyventojus. Iš viso Lietuvoje vokiečių okupacijos metais nužudyta daugiau kaip 200 000 Lietuvos gyventojų.

1941 m. liepos mėnesį vokiečių karinė okupacinė administracija buvo pakeista civiline. Iš okupuotų Baltijos vals-

tybių ir didesnės Baltarusijos dalies A. Hitlerio potvarkiu 1941 m. liepos 17 d. buvo sudarytas administracinis vienetas Ostlandas. Lietuva tapo viena jo generalinių sričių, administruojama generalinio komisaro A. fon Rentelno. Lietuvos generalinė sritis buvo suskirstyta į Vilniaus miesto, Vilniaus krašto, Kauno miesto, Kauno krašto, Šiaulių ir Panevėžio apygardas, jas administravo apygardų komisarai.

Naujoji civilinė okupacinė administracija 1940 m. rugpjūčio 5 d. nutraukė Laikinosios vyriausybės veiklą, palikdama vietinius lietuvių valdžios — savivaldos — organus. Generalinis komisaras rėmėsi lietuvių generaliniais tarėjais (jie buvo paskirti 1941 m. rugpjūčio 18 d.), kurių žinioje buvo savivaldos administracinis aparatas. I generalinis tarėjas ir vidaus reikalų tarėjas buvo generolas P. Kubiliūnas. Kai kurie generaliniai tarėjai (V. Jurgutis, P. Germantas-Meškauskas, M. Mackevičius, J. Narakas, J. Puodžius) už nepaklusnumą ir lietuvių reikalų gynimą buvo vokiečių represuoti. Iš generalinių tarėjų kai kas tapo kolaborantais, nesipriešindami vykdė okupantų reikalavimus. Dalis lietuvių savivaldos organų, t. p. generaliniai tarėjai kiek sušvelnino okupacinį režimą, prisidėjo prie vokiečių karinių mobilizacijų, darbo prievolių žlugdymo. Generaliniai tarėjai, motyvuodami teisiniais argumentais, dažnai atsisakydavo vykdyti okupacinės administracijos reikalavimus.

Teismų ir administracinių organų veiklą reglamentavo Lietuvos Respublikos įstatymai, bet jie negaliojo vokiečiams ir žydams. Kadangi vokiečių okupacinei administracijai buvo nepriimtinas bet koks organizuotas lietuvių tautos valios pasireiškimas, todėl ji uždraudė politines partijas ir visuomenines organizacijas. Laikinai buvo leista veikti tik LAF-ui ir pronacistinei Lietuvių nacionalistų partijai (LAF buvo uždarytas 1941 m. rugsėjo 22 d., o Lietuvių nacionalistų partija — 1941 m. gruodžio 17 d.).

Lietuvos ekonomiką okupacinė valdžia pamažu pajungė Vokietijos reikalams. Parėmusi ūkio valdymą, okupa-

cine administracija ėmė steigti vokiečių bendroves, kurioms perdavė pramonės ir prekybos įmones, be savininkų likusius ūkius, namus, laisvus sklypus. Kooperatinėse bendrovėse irgi įsigalėjo vokiečiai.

Vokietija, įgyvendindama Rytų Europos šalių kolonizavimo planą („Ost" planą) numatė per 15 metų paversti Lietuvą vientisa vokiečių kolonistų sritimi. 1942 m. į Lietuvą pradėjo keltis vokiečių kolonistai, grįžo nemažai vokiečių repatriantų, ypač į Vilkaviškio, Tauragės, Sakių, Marijampolės apskritis. Iki 1942 m. pabaigos buvo įkurti 3509 kolonistų ūkiai, juose gyveno apie 16 700 žmonių. 1943 metų pabaigoje Lietuvoje gyveno apie 30 000 vokiečių kolonistų[7].

Lietuviai ūkininkai neatgavo nuosavybės teisių, jie buvo laikomi tik valdytojais: okupacinė valdžia jiems nustatė nemažas prievoles. Reikalaudama jų, vokiečių okupacinė administracija griebdavosi represijų (1943 m. Vilniaus apskrityje sušaudė keliolika ūkininkų). Lietuvoje ypač stigo pramoninių prekių, plito natūriniai mainai tarp miesto ir kaimo gyventojų.

Vokiečių okupacinė administracija organizavo Lietuvos gyventojų prievartinį vežimą darbams į Vokietiją. Buvo nustatyti kasmetiniai darbo jėgos mobilizacijos kontingentai (1943 m. — 30 000, 1944 m. — 100 000 žmonių), bet jie nebuvo įvykdyti. Vokiečiai kartu su policija kartais, ypač 1943 m. vasarą, gaudydavo žmones gatvėse, turguose, teatruose, net bažnyčiose ir gabendavo juos į Vokietiją dirbti. Iš viso buvo išvežta apie 60 000 žmonių. Istoriko R. Zizo nuomone, dalis jų buvo savanoriai (tarp jų buvo komjaunuolių ir komunistų), apie trečdalį išvežtųjų sudarė Vilniaus krašto gyventojai, ypač lenkai.

Okupantai taip pat bandė mobilizuoti Lietuvos jaunimą į karinius dalinius. Iš viso buvo sudaryta apie 20 savisaugos batalionų, kurie daugiausia atliko pagalbinės policijos funkcijas Lietuvoje, Baltarusijoje, Ukrainoje, Lenkijoje (kartais vokiečių valdžia juos panaudodavo represijoms vykdyti). Nesėkmingas buvo okupantų mėgi-

nimas 1943 m. sudaryti SS lietuvių legioną. Dėl lietuvių inteligentijos ir antinacinės rezistencijos organizacijų agitacijos Lietuvos jaunimas nestojo į kuriamą legioną, boikotavo vokiečių skelbiamas karines mobilizacijas ir darbo prievoles. Daugiausia dėl to 1943 m. kovo 17 d. okupantai uždarė Lietuvos aukštąsias mokyklas, 1943 m. kovo-balandžio mėnesiais suėmė ir išvežė į Štuthofo koncentracijos stovyklą 46 žymius mokslo ir kultūros veikėjus (V. Jurgutis, B. Sruoga ir kt.).

Okupacijos metais nukentėjo mokslo, mokymo įstaigos, išgrobstyta daug įrengimų, mokymo priemonių, knygų, kultūros ir meno vertybių, okupacinė valdžia nutraukė vadovėlių leidimą, smarkiai apribojo lietuvišką spaudą, suvaržė dramos ir muzikinių teatrų, muziejų veiklą, bet jų tautinis savitumas buvo išsaugotas. Vilniaus krašte lietuvių kultūrinė veikla net kiek pagyvėjo, čia buvo įsteigta lietuviškų mokyklų.

Vokiečių politika ilgainiui keitė Lietuvos gyventojų požiūrį į naujuosius okupantus. Lietuvių politiniai veikėjai protestavo dėl Laikinosios vyriausybės paleidimo, nepritarė kolonizavimo politikai, žydų genocidui. Dėl to okupantai ištrėmė į koncentracijos stovyklas ar perdavė policijos priežiūron aktyviausius veikėjus J. Aleksą, K. Grinių, M. Krupavičių, L. Prapuolenį, tačiau represijos nesustabdė rezistencijos.

Nuo 1941 m. pabaigos buvo pradėta leisti nelegalią spaudą („Nepriklausomą Lietuvą", „Į laisvę", „Laisvės kovotoją", „Atžalyną", „Trimitą", „Kovą" ir kt.; iš viso buvo leidžiamas 21 laikraštis), kurti nelegalias organizacijas (Lietuvių frontas, Lietuvos laisvės kovotojų sąjungą, LLA, Lietuvių vienybės sąjūdis, Lietuvos laisvės gynėjų sąjunga), nelegaliai pradėjo veikti socialdemokratai, liaudininkai, krikščionys demokratai, tautininkai. 1943 m. lapkričio mėnesį buvo įkurtas rezistencijos vadovaujantis centras — Vlikas (Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas). Visų nelegalių rezistencijos organizacijų tikslas buvo iš-

saugoti tautos jėgas ir, susidarius palankioms sąlygoms, atkurti Lietuvos valstybę.

Antinacine rezistencija buvo pasyvaus (neginkluoto) pobūdžio — lietuviai sabotavo okupacinės valdžios pastangas įtraukti juos į karą Vokietijos pusėje, stengėsi su trukdyti vokiečiams plėšti kraštą, siekė išsaugoti lietuvių tautos jėgas kovoms su gresiančia nauja SSRS okupacija. Daugelis veikėjų tikėjo, kad po karo Europoje bus nauja politinė situacija ir susidarys galimybės atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Lietuvių rezistencijai buvo būdingas pernelyg didelis atsargumas ir tikėjimas JAV bei Anglijos pergale kare ir jų parama Rytų ir Vidurio Europos valstybėms bei nepakankamas SSRS karinės ir politinės galios vertinimas.

Kadangi, baigiantis karui, vokiečiai buvo suinteresuoti lietuvių partizanų veiksmais Raudonosios armijos užnugaryje, o LLA norėjo gauti iš vokiečių ginklų kovai su bolševikais, todėl nuo 1944 metų vidurio jie užmezgė ryšius, kurie buvo grindžiami tarpusavio suinteresuotumo principais. Mainais už ginklus LLA kelias dešimtis savo žmonių nusiuntė mokytis į vokiečių žvalgybos mokyklas. Iš viso į Lietuvą vokiečiai nuleido apie 200 desantininkų, iš kurių beveik pusė žuvo dar iki SSRS—Vokietijos karo pabaigos.

Kitaip Lietuvos ateitį įsivaizdavo su Raudonąja armija į SSRS pasitraukę lietuviai komunistai, buvusio SSRS okupacinio režimo aktyvistai ir talkininkai. Maskvoje veikiantis LKP(b) CK ir LTSR vyriausybė rėmė stalininio režimo pastangas išlaikyti Lietuvą Sovietų Sąjungoje. Jų iniciatyva 1942 m. buvo sudaryta Raudonosios armijos Šešioliktoji lietuviškoji šaulių divizija, Maskvoje buvo įsteigtas Lietuvos partizaninio judėjimo štabas (viršininkas — A. Sniečkus), kuris padėjo SSRS karinei vadovybei siųsti į vokiečių okupuotą Lietuvą partizanų grupes, organizuoti čia slaptą komunistų veiklą.

Sovietiniai partizanai kovojo ne tik prieš vokiečius, neretai jie terorizavo ir plėšė vietos gyventojus. Kovodami su sovietiniais partizanais, vokiečiai įvykdė baudžiamųjų

akcijų, per kurias nužudė Lietuvos gyventojų, sudegino kaimų (Lazdėnų, Trakų rj.; Lauciūnų, Miliūnų, abu Rokiškio rj.; Pirčiupiu, Varėnos rj.). Maskvos inspiruotas ir vadovaujamas komunistų pogrindis stengėsi diskredituoti ir skaldyti lietuvių antinacinę rezistenciją, laikė ją reakcinga ir hitlerininkams naudinga jėga. A. Sniečkus ne kartą nurodė savo partizanų vadams D. Ročiui, M. Šumauskui „įlįsti į antihitlerinio fronto organizacijas, kad būtų žinoma, kas jose darosi. (...) Jei tos organizacijos būtų nusiteikusios prieš mus, tai turėdami jų pozicijas savo tarpe, mes žinosime ne tik jų statomus uždavinius, bet galėsime lengviau pakrikdyti ir kaip jėgą paralyžuoti", 1943 metais A. Sniečkus savo bendražygiams aiškiai išdėstė ateities planus: „...kovą prieš nacionalinį judėjimą turim jau dabar sumaniai vesti, kelti jo pražūtingumą Lietuvos liaudžiai, kad be Tarybų Sąjungos Lietuva negalės gyvuoti ir, nors vokiečiai būtų sumušti, visvien ji bus vokiečių paglemžta, jei nebūtų Tarybų santvarkos“[8]. Komunistinis pogrindis, be ginkluotų akcijų prieš vokiečius, tyrė okupuotos Lietuvos gyventojų politines nuotaikas, stebėjo okupacinės valdžios organų ir juose dirbančių žmonių veiklą, perdavinėjo į Maskvą įvairius dokumentus, kuriais remiantis buvo sudarinėjami vadinamųjų Tėvynės išdavikų sąrašai, pokario metais panaudoti kaip kaltinamoji medžiaga Lietuvos gyventojams represuoti. Rytų Lietuvoje palyginti didelį mastą įgavo lenkų pasipriešinimo sąjūdis. 1942—1943 metų žiemą buvo pradėta kurti Armija krajova partizanų būrius, 1944 metų pavasarį juose buvo apie 7—8 tūkst. žmonių (istoriko A. Bubnio duomenys). Buvo norima atkurti Lenkijos valstybę ir į ją įjungti Rytų Lietuvą. 1944 metų pradžioje vokiečių okupacinė administracija leido lietuviams kurti Vietinę rinktinę, vadovaujamą generolo P. Plechavičiaus, bet netrukus ją likvidavo. Iš 12 000 jos karių 3 500 buvo išvežta į Vokietiją, kiti grįžo į namus.

Karo mūšiams artėjant prie Lietuvos, okupacinė administracija skubiai grobė ir vežė į Vokietiją Lietuvos na-

cionalines vertybes, gyventojų turtą, naikino savo padarytų nusikaltimų pėdsakus — masinių žudynių vietose Paneriuose, Kauno IX forte atkasinėjo ir degino lavonus.

Artėjant frontui, į Vokietiją pasitraukė daug Klaipėdos krašto gyventojų, bijodami bolševikinio teroro ir represijų, į Vakarus pasitraukė apie 60 000 kitų Lietuvos apskričių gyventojų, tarp kurių buvo daug inteligentų (tarp pasitraukusiųjų buvo apie 200 kunigų).

1944 m. liepos 13 d. Raudonoji armija užėmė Vilnių, rugpjūčio 1 d. — Kauną, 1945 m. sausio 28 d. — Klaipėdą, Lietuvoje buvo atkuriamas SSRS okupacinis režimas. 1944 m. liepos-rugpjūčio mėnesiais atsikūrė LTSR valdžios ir valdymo organai. Prasidėjo antroji sovietinė okupacija.

3. ANTROJI SOVIETINĖ OKUPACIJA (1944—1990 m.)

Stalininis režimas (1944—1953 m.)

Lietuvos sovietizacija. 1944 m. SSRS kariuomenei užėmus didumą Lietuvos, prasidėjo antroji sovietinė okupacija, kuri atnešė lietuvių tautai ne mažiau nelaimių negu pirmoji sovietinė (1940—1941 m.) ir vokiečių (1941—1944 m.) okupacija. Daugelyje Lietuvos miestų, apskričių ir valsčių centruose įsikūrė okupacinės kariuomenės įgulos, SSRS NKVD kariuomenės daliniai.

Svarbiausia ir vienintelė oficiali politinė jėga bei politinio režimo ramstis vėl buvo LKP (b) — sudedamoji VKP(b) dalis. Pirmaisiais pokario metais LKP(b) sudarė daugiausia iš SSRS atvykę žmonės (1947 m. joje buvo tik 18,4% lietuvių), 1945 metais net 40% jos narių sudarė represinių organų darbuotojai. Vėliau lietuvių komunistų padaugėjo, 1953 m. jie sudarė 38% LKP narių. Pokario metais LKP(b), kaip SSRS okupacinio režimo įrankis Lietuvoje, buvo lietuvių tautai svetima organizacija. Lietuviai nenoriai stojo į komunistų partiją, be to, jais buvo nepasitikima.

Po karo komunisto vardas buvo siejamas su lietuvių tautos išdavimu, todėl neretai partizanai, sužinoję, jog jų suimtas žmogus yra komunistas, sušaudydavo jį vietoje. Tiesa, buvo ir lietuvių komunistų, ypač inteligentų, kurie stengėsi švelninti stalininių jėgų puolimą, bet tai buvo retos išimtys (J. Bulavas, J. Paleckis, M. Ročka ir kt.).

Nepasitikėdama vietos komunistais, VKP(b) CK vadovybė 1944 m. lapkričio 11 d. Lietuvoje įsteigė specialų okupacinės valdžios organą — VKP(b) CK Lietuvos biurą (analogiški biurai buvo įkurti Estijoje, Latvijoje ir Moldovoje). Biuro tikslas buvo nuslopinti lietuvių tautos priešinimąsi, įtvirtinti Lietuvoje sovietinį režimą, integruoti Lietuvą į SSRS. Tai buvo aukščiausiasis LTSR administracinės ir partinės valdžios organas. Iš pradžių jo pirmininkas buvo M. Suslovas, nuo 1946 m. kovo mėn. — V. Ščerbakovas. Iš Lietuvos veikėjų į biurą įėjo tik M. Gedvilas ir A. Sniečkus. Biurui ir Lietuvos politiniam gyvenimui ypač didelę įtaką turėjo generolas I. Tkačenka, kuris koordinavo vidaus reikalų ir saugumo organų veiklą. Be šio biuro žinios valstybinės ir partinės institucijos neturėjo teisės savarankiškai spręsti jokių svarbių Lietuvos reikalų. Jo nariai (Blokrynkinas, F. Budagovskis, A. Černyšovas, F. Kovaliovas, V. Pisarevas, P. Riabovas, Suchininas ir kt.) nuolat dalyvaudavo LKP(b) CK biuro ir LTSR LKT posėdžiuose, jų nuomonės aklai buvo klausoma, o jų sprendimai turėjo direktyvinį pobūdį. Biuras rėmėsi represiniais organais (jis ir koordinavo jų veiklą), iš kitų SSRS vietų atsiųstais partiniais ir ūkiniais funkcionieriais (kalonistais), vietos komunistais. Biuras vadovavo Lietuvos gyventojų trėmimams, kitoms represinių organų akcijoms, 1945 ir 1946 m. surengtoms kadrų „valymo" kampanijoms. 1945 m. iš respublikos liaudies komisariatų ir kt. žinybų, apskričių, valsčių ir apylinkių įstaigų buvo atleista 7128 darbuotojai, iš jų daugiau kaip 4000 dėl politinių priežasčių, 1946 m. buvo atleista atitinkamai 6639 ir 2535 žmonės[9]. Į jų vietas daugiausia buvo skiriami į Lietuvą atsiųsti rusakalbiai. Nuo 1944 metų vasaros iki

1947 metų rudens iš SSRS į Lietuvą atvyko 12 258 žmonės[10]. Daugiausia tai buvo represinių organų ir partiniai darbuotojai, įvairių sričių specialistai. Pokario metais daugelyje respublikos centrinių valstybinių įstaigų dirbo mažiau kaip 50% lietuvių. Remdamasis 1946 metų VKP(b) CK ideologiniais nutarimais, biuras inspiravo Lietuvos kūrybinės inteligentijos persekiojimą, dėl to sustiprėjo ideologinis šantažas ir dvasinė prievarta. 1944—1947 m. biuras įtvirtino Lietuvoje stalininę totalitarinę sistemą, panaikino privatų sektorių pramonėje ir prekyboje, įdiegė visuomenėje terorą ir prievartą, sukūrė įtarumo, nepasitikėjimo ir baimės atmosferą, suideologizavo visuomeninius santykius, kultūrą. 1947 m. kovo mėnesį VKP(b) CK nutarimu VKP(b) CK Lietuvos biuras buvo paleistas. Dauguma jo narių išvyko iš Lietuvos, V. Pisarevas buvo paskirtas LTSR MT pirmininko I pavaduotoju.

Nuo 1947 m. Lietuvos aukščiausioji administracinė valdžia priklausė LKP(b) CK bei jo biurui ir valstybės saugumo organams. Dėl to pakito LKP(b) CK biuro tautinė sudėtis. 1945 m. tarp LKP(b) CK biuro 11 narių iš SSRS atsiųsti buvo du (D. Šupikovas ir A. Isačenka) žmonės, o 1949 m. iš 13 biuro narių 5 buvo VKP(b) CK atsiųsti žmonės. Jie turėjo realią valdžią: valstybės saugumo ministras (N. Gorlinskis, vėliau P. Kapralovas, P. Kondakovas) vadovavo kovai su nacionaliniu pogrindžiu ir trėmimams, LKP(b) CK II sekretorius (A. Trofimovas, vėliau V. Aronovas) kontroliavo A. Sniečkaus veiklą ir bendrą politinę padėtį Lietuvoje, LTSR MT pirmininko I pavaduotojas (V. Pisarevas) „globojo" M. Gedvilą ir prižiūrėjo respublikos ekonomiką, LKP(b) CK kadrų sekretorius (D. Šupikovas) vadovavo kadrų politikai, LKP(b) Vilniaus miesto komiteto I sekretorius (A. Čistiakovas) „rūpinosi" sostinės visuomeniniu ir politiniu gyvenimu. Vėliau LKP(b) CK biuro nariai keitėsi, bet maždaug tokia jo tautinė sudėtis išliko iki 1953 m.

LKP(b) CK biure buvo daug ypač kairuoliškų pažiūrų vietos komunistų: J. Bartašiūnas, S. Filipavičius, V. Niun-

ka, K. Preikšas, A. Sniečkus, M. Šumauskas, G. Zimanas ir kiti. Šie partiniai ir valstybiniai pareigūnai buvo ypač nepakantūs kitaminčiams. Net užuominas apie Lietuvos visuomeninio ar kultūrinio gyvenimo savitumą, praeitį (istoriją) jie vertino kaip „buržuazinio nacionalizmo" pasireiškimą. Šiems žmonėms tenka didžiausia politinė atsakomybė ir kaltė dėl pokario metais Lietuvoje įvykdytų antinacionalinių ir antihumaniškų akcijų. Tokį Lietuvos vadovų požiūrį, matyt, nulėmė ne tik fanatiškas tikėjimas J. Stalinu ir komunizmu, bet ir daugelio jų atitrūkimas nuo savo Tėvynės (J. Bartašiūnas, broliai S. ir V. Lazutkos, K. Liaudis, J. Macijauskas, E. Ozarskis, K. Preikšas, B. Pušinis ir kiti buvo gimę Rusijoje arba ilgą laiką gyvenę Sovietų Sąjungoje).

Pokario metais Lietuvos vadovybė klusniai vykdė visus okupantų (Maskvos ir vietinių) nurodymus. Ji 1944—1945 m., dar tebevykstant SSRS—Vokietijos karui, organizavo vyrų šaukimą į kariuomenę (jie buvo siunčiami tiesiai į frontą), 1948—1950 m. vykdė prievartinę valstiečių ūkių kolektyvizaciją, padėjo tremti Lietuvos gyventojus į Sibirą ir kitas SSRS vietas.

Stalininio režimo metais oficialiajai VKP(b) politikai Lietuvoje ne visada pritardavo LTSR AT Prezidiumo pirmininkas J. Paleckis. Tai buvo bene vienintelis iš respublikos aukščiausiosios valdžios pareigūnų, išdrįsęs principingai ir viešai kritikuoti komunistų partijos antinacionalinės politikos padarinius Lietuvoje. Jis nepritarė gyventojų trėmimams, valstybinių įstaigų rusifikacijai, inteligentų persekiojimui, turėjo savo nuomonę dėl Lietuvos istorijos ir nacionalinės kultūros vertinimo. 1950—1952 m. kai kuriais klausimais jį palaikė vienas svarbiausių stalininio režimo kūrėjų Lietuvoje M. Gedvilas. Dėl to jie buvo kaltinami smulkiaburžuazinėmis pažiūromis ir nacionalizmu. 1952 m. J. Paleckiui buvo iškilusi politinio susidorojimo grėsmė, todėl jam teko atsisakyti savo pažiūrų, atgailauti.

Pirmaisiais pokario metais susiformavo partinė nomenklatūra, sudariusi sovietinio režimo socialinę bazę ir jo atramą. Ją sudarė partinio ir valstybinio aparato vadovaujantys darbuotojai, kuriuos tvirtino LKP(b) CK, o aukščiausius Lietuvos pareigūnus (LKP CK sekretorius, ministrus, valstybinių komitetų pirmininkus ir kai kuriuos kitus pareigūnus) — VKP(b) CK. Nomenklatūrai priklausantys žmonės turėjo visokiausių privilegijų (jie gaudavo pagerintus butus, didesnius atlyginimus, turėjo personalines mašinas su vairuotojais, gaudavo deficitinių prekių). Pavyzdžiui, 1944 m. spalio 14 d. LTSR LKT ir LKP(b) CK patvirtino 206 vadovaujančių LTSR darbuotojų, kuriems skiriami mėnesiniai maisto produktų limitai, personalinį sąrašą. Partinių ir valstybinių organų vadovai pagal jų pareigas buvo suskirstyti į 5 grupes. I grupę sudarė LTSR vadovybė, į kurią įėjo A. Sniečkus, J. Paleckis ir M. Gedvilas. Kas mėnesį jie nemokamai gaudavo maisto produktų už 1500 rb. II grupei priklausė LTSR AT Prezidiumo pirmininko ir LTSR LKT pirmininko pavaduotojai, LKP(b) CK sekretoriai ir jų pavaduotojai (jie gaudavo maisto produktų už 750 rb). Privilegijų turėjo ir kitų grupių darbuotojai. LTSR vadovybė be algos gaudavo dar ir vadinamąjį „piniginį aprūpinimą" iš socialinio buitinio fondo lėšų. Žmogus, patekęs į šią aplinką, dažnai tapdavo paklusniu Maskvos ir vietos vadovų įrankiu. Be to, LTSR vadovybė stengėsi į savo pusę patraukti ir žymiausius inteligentus. Antai, 1945 m. balandžio 10 ir spalio 18 d. buvo nustatyti maisto ir pramonės prekių limitai 96 asmenims[11]. 1947 m. gruodžio 27 d. buvo panaikintas nemokamas maisto ir pramonės prekių skirstymas vadovaujantiems darbuotojams, bet 2—3 kartus padidintas atlyginimas. Anksčiau A. Sniečkus, J. Paleckis ir M. Gedvilas per mėnesį gaudavo po 2000 rb, o nuo 1948 m. sausio 1 d. jiems buvo mokama po 6000 rb. LKP(b) apskrities komiteto I sekretoriaus atlyginimas buvo padidintas nuo 1400 iki 2800 rb [12]. Tuo metu vidutinis darbininko ir tarnautojo darbo užmokestis buvo 520 rb per mėnesį.

Pokario metais VKP(b) CK ir LKP(b) CK partijos komitetų, valstybinių ir kitų organizacijų vadovaujančius darbuotojus paprastai parinkdavo taip, kad vadovas, būtų lietuvis, o pavaduotojas kitatautis (dažniausiai rusas) arba atvirkščiai. Pavyzdžiui, 1950 m. sausio 1 d. iš 89 aukščiausiosios valdžios pareigūnų buvo 43 lietuviai, iš 136 aukščiausio rango vadovų pavaduotojų lietuvių buvo 67[13]. Toks vadovaujančiųjų darbuotojų dirbtinis „internacionalizavimas" sudarė sąlygas tarpusavio nepasitikėjimui, įtarumui, savotiškai vidaus kontrolei.

Maskvos nurodymų realizavimui kontroliuoti visose LKP(b) grandyse partijos komitetų antraisiais sekretoriais turėjo būti VKP(b) CK atsiųsti darbuotojai (dažniausiai rusai). 1944 m. gruodžio mėnesį LKP(b) CK IV plenume be jokių motyvų iš LKP(b) CK II sekretoriaus pareigų buvo atleistas V. Niunka. Vietoj jo buvo „išrinktas" buvęs VKP(b) Maskvos srities komiteto kadrų sekretorius A. Isačenka. 1946 m. jį pakeitė A. Trofimovas, o 1952 m. vietoj pastarojo buvo atsiųstas V. Aronovas. 1952 m. sausio 1 d. tarp LKP(b) miestų ir rajonų komitetų antrųjų sekretorių lietuvių buvo tik 2%.

Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai, Lietuvoje buvo atkurtos 1940—1941 m. veikusios sovietinės valdžios struktūros: visų lygių tarybos, vyriausybė, teisėtvarkos sistema (teismai, prokuratūra), visuomeninės organizacijos (komjaunimas, profesinės sąjungos), buvo sudaryti stribų būriai, pradėjo veikti ginkluotos „partinio ir tarybinio aktyvo“ grupės. Visos šios struktūros aktyviai bendradarbiavo su okupantais.

Kai kuriose institucijose dėl politinių priežasčių lietuviai turėjo sudaryti daugumą. Pavyzdžiui, LTSR Aukščiausiojoje Taryboje per visus sovietinės okupacijos metus lietuvių deputatų buvo apie 80% (tai atitiko Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį). Formaliai LTSR AT buvo aukščiausiasis Lietuvos įstatymų leidimo organas, bet iš tikrųjų jos įtaka Lietuvos politiniam gyvenimui buvo nominali. LTSR AT pasauliui ir Lietuvos gyventojams turėjo de-

monstruoti tariamą Lietuvos savarankiškumą ir lietuvių tautos pritarimą komunistiniam režimui. Tai buvo politinė fikcija, nes komunistų vadovaujama LTSR AT nesprendė jokių politinių klausimų.

Daug didesnę administracinę galią turėjo vykdomosios valdžios organas — LTSR LKT (nuo 1946 m. kovo 25 d. — MT). Ji leido norminius aktus, turėjo didelį vykdomosios valdžios darbuotojų aparatą. Daugiausia per vykdomosios valdžios struktūras (per vyriausybę ir vykdomuosius komitetus) komunisų partija realizuodavo savo valstybines ir ideologines užmačias.

Kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, Lietuvoje gyvavo bendrų partijos ir vyriausybės nutarimų priėmimo praktika. Pavyzdžiui, 1947 m. gruodžio 15 d. LTSR MT ir LKP(b) CK priėmė antikonstitucinį nutarimą, kuriuo daugelis Lietuvos valstiečių neteko dalies pilietinių teisių. Juo buvo apibrėžta „buožės" sąvoka ir parengtos sąlygos 1948 m. masiniam gyventojų trėmimui. Pagal šį nutarimą beveik visus valstiečius (net ir mažažemius) buvo galima priskirti „buožių" kategorijai. Nutarimas skelbė, kad ūkiai, kuriuose naudojama samdoma darbo jėga, net jeigu juose dirba šeimos nariai („paslėpta forma"), buvo „buožiniai"[14].

Lietuvoje, kaip ir kitose respublikose, SSRS vadovybė steigė sąjunginio respublikinio pavaldumo ministerijas. 1940 m. iš 13 liaudies komisariatų 8 buvo sąjunginio respublikinio ir 5 respublikinio pavaldumo, o 1954 m. iš 24 ministerijų 19 priklausė SSRS kompetencijai, nors ir kitos „lietuviškos" ministerijos turėjo tik nominalų respublikinį pavaldumą. Taip buvo stengiamasi sumažinti sąjunginių respublikų vyriausybių savarankiškumą, jų ekonominio manevravimo laisvę.

1944 m. Lietuvoje pradėjo veikti sovietiniai vietos valdžios organai — miestų, apskričių ir valsčių vykdomieji komitetai (nuo 1948 m. išrinktos tarybos) ir apylinkių bei miestelių tarybos. Šios valdžios struktūros, vadovaujamos komunistų ir partijos komitetų, sudarinėjo „buožių" ir „skolininkų" sąrašus, padėjo tremti gyventojus į Sibirą,

aprašydavo ir konfiskuodavo tremtinių turtą, organizavo privalomus žemės ūkio produktų pristatymus valstybei, vertė valstiečius prievarta stoti į kolūkius. Šie organai rūpinosi ir konkrečia ūkine veikla, bet tai buvo daroma atsižvelgiant į Maskvos ir viršesnių įstaigų reikalavimus bei interesus.

Su vietos valdžia dažniausiai susidurdavo partizanai. Jie įspėdavo valdžios pareigūnus, kad nebendradarbiautų su okupantais, o jei neklausydavo — žudydavo juos. Pavyzdžiui, 1945 m. gruodžio 1—10 d. 64 apylinkių tarybų pirmininkams partizanai įteikė reikalavimus atsisakyti darbo[15]. 1944—1945 m. liepos 26 d. partizanai nužudė 729 apylinkių tarybų pirmininkus, 89 valsčių vykdomųjų komitetų pirmininkus, jų pavaduotojus ir sekretorius, 111 apskričių vykdomųjų komitetų darbuotojų[16].

Prie okupacinio ir politinio režimo stiprinimo daug prisidėjo teisėtvarkos sistema — prokuratūra, Aukščiausiasis teismas ir miestų bei apskričių teismai, kurie 1940—1941 ir 1944—1961 m. vadovavosi RSFSR baudžiamuoju ir Baudžiamojo proceso kodeksais. Teisėtvarkos organai ypatingą dėmesį kreipė į „klasinių priešų", „buožių" ir kitų „priešiškų elementų" demaskavimą ir jų izoliavimą nuo visuomenės.

Pokario metais ypač nukentėjo Lietuvos valstietija, kuri sudarė svarbiausią nacionalinio pasipriešinimo atramą. Nuolat buvo stiprinamas ekonominis ir administracinis spaudimas ūkininkams — didinami mokesčiai, vis daugiau žemės ūkio produktų reikėjo pristatyti valstybei. Daug kas šių prievolių nepajėgė įvykdyti. Prievoles išieškoti turėjo teismai. Istoriko L. Truskos duomenimis, 1948 m. spalio—gruodžio mėnesį buvo aprašyta 12 900 žemės ūkio mokesčių skolininkų, iš jų 6700 perduoti teismui. 1949 m. buvo aprašyta jau 30 000 skolininkų, iš jų 12 000 perduota teismo organams[17]. 1953 m. LKP CK V plenume LTSR valstybės kontrolės ministras A. Jefremovas pranešė, kad pokario metais už žemės ūkio mokesčių nemokėjimą buvo nubausti 107 876, o už valstybinių prievolių nevykdymą —

33 019 žmonių[18]. Daugelis šių valstiečių už. tai buvo įkalinti arba kitaip nubausti.

Ypač svarbų vaidmenį vaidino LTSR prokuratūra, kuri turėjo savo padalinius miestuose ir apskrityse. Remdamasi antiliumaniškais SSRS įstatymais, ji inspiravo Lietuvos gyventojų represijas, fabrikavo bylas. LTSR prokuratūrai ilgoką laiką galėjo vadovauti tik iš SSRS atsiųsti žmonės. LTSR prokurorais buvo F. Girko (1944 m.)', M. Baliasnikovas (1944—1946 m.), D. Šalinas (1947—1948 m.), G. Bacharovas (1948—1957 m.). 1948 m. iš 43 LKP(b) CK nomenklatūrai priklausančių prokuratūros darbuotojų lietuvių buvo 46,5, 1950 m. — 44,4%[19].

Kaip tikros okupacinės valdžios struktūros Lietuvoje veikė SSRS specialieji teismai ir jų padaliniai: Sovietinės armijos ir SSRS NKVD (nuo 1946 m. MVD) kariuomenės karo tribunolai, SSRS specialūs transporto teismai — Lietuvos geležinkelio karo tribunolas Vilniuje ir Nemuno baseino vandens tribunolas Kaune. Pastarieji teismai 1946 m. buvo pertvarkyti į Lietuvos geležinkelio linijinį teismą su nuolatinėmis sesijomis Vilniuje, Šiauliuose ir Kaliningrade bei Nemuno linijinį teismą. Skirtingai nuo Lietuvos kompetencijai priklausančių teismų, šios teisminės institucijos daugiausia nagrinėjo politines bylas. SSRS NKVD kariuomenės kariniai tribunolai nagrinėjo savo kariškių ir Lietuvos partizanų, jų rėmėjų, nelegalių organizacijų narių bei žmonių, apkaltintų bendradarbiavimu su vokiečiais, baudžiamąsias bylas. Nuo 1944 m. vasaros iki 1946 m. birželio mėnesio šis tribunolas pagal RSFSR baudžiamojo kodekso 58[1a] straipsnį (Tėvynės išdavimas) nuteisė 8268 žmones, iš jų 3678 partizanus, 1117 jų rėmėjų, 1800 nelegalių organizacijų narių. Iš visų nuteistųjų 1776 buvo vargingieji, 4268 vidutinieji valstiečiai, 1083 inteligentai, 138 moksleiviai ir tik 638 „buožės"[20]. Šie duomenys rodo, kad Lietuvoje nebuvo oficialiosios propagandos skelbtos „klasių kovos", jie tik patvirtina, jog kovoje su okupantais dalyvavo įvairių socialinių sluoksnių žmonės.

Vienas iš svarbiausių masinių represijų vykdymo organų buvo Ypatingasis pasitarimas (rus. Osoboje sovieščianije), veikiantis prie SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro, nuo 1946 m. prie SSRS valstybės saugumo ministro. Pagal vietos saugumo organų pateiktą medžiagą jis skelbdavo (dažnai už akių) nuosprendžius. 1990 m. Lietuvos Respublikos prokuratūros duomenimis (manoma, kad jie nepilni), 1941—1953 m. Ypatingojo pasitarimo nutarimu buvo nuteista 15 280 Lietuvos gyventojų (9411 bylų), jis sankcionavo 17 736 šeimų ištrėmimą.

Pokario metais svarbiausiose strateginėse Lietuvos vietose (miestuose ir apskričių centruose) buvo dislokuota kariuomenė. Ten buvo suformuotos karinės Įgulos, kurios kovojo prieš ginkluotąją rezistenciją. Į kariuomenę nuolat buvo šaukiami Lietuvos jaunuoliai. Kovai su Vokietija 1944—1945 m. į ją buvo mobilizuota 108 000 Lietuvos vyrų. Stengdamiesi išvengti tarnybos SSRS kariuomenėje, nemažai vyrų pradėjo slapstytis, klastojo gimimo dokumentus (keitė gimimo datą). Politinės demagogijos, apgaulės ir kitokiais būdais iki 1946 m. valdžios organams pavyko įtikinti legalizuotis (užsiregistruoti NKVD skyriuose) apie 40 000 vyrų, vengiančių karinės tarnybos, ir kitų nelegaliai gyvenančių žmonių.

Sovietinio režimo Lietuvoje svarbiausias ramstis buvo represiniai organai — SSRS bei LTSR vidaus reikalų kariuomenė, SSRS ir LTSR valstybės saugumo organų kariniai daliniai. 1944—1945 m. Lietuvoje veikė dvi reguliariosios SSRS NKVD divizijos, viena pasienio apygarda ir fronto užnugario apsaugos 9 pasienio pulkai. Istoriko E. Grunskio duomenimis, šiose karinėse dalyse tarnavo ne mažiau kaip 50 000 kareivių ir karininkų[21]. Ši kariuomenė, kovodama prieš Lietuvos partizanus, brutaliai elgėsi su vietos gyventojais, juos terorizavo ir žudė. 1944 m. gruodžio 23—25 d. NKVD daliniai kartu su vietiniais aktyvistais nusiaubė Klepočių, Lizdų, Ryliškių, Druskininkų, Fermos ir kitus Dzūkijos kaimus. Per šią akciją buvo nužudyti 37 žmonės, sudeginta 70 sodybų[22]. Lietuvoje ypač

brutaliai elgėsi P. Vetrovo vadovaujama SSRS NKVD 4. šaulių divizija.

Pokario metais represiniai organai formaliai buvo pavaldūs LKP(b) CK, kuris tvirtindavo šių organų vadovaujančius darbuotojus, skirdavo jiems partines nuobaudas, kartu su represinių organų vadovais svarstydavo Maskvoje parengtus Lietuvos gyventojų trėmimų bei kitų akcijų planus. Tačiau iš tikrųjų represinės struktūros priklausė SSRS centrinėms žinyboms, o 1944—1947 m. dar ir VKP(b) CK Lietuvos biurui. Apie šių organų autonomiškumą Lietuvoje 1953 m. LKP CK VI plenume kalbėjo LTSR vidaus reikalų ministro pavaduotojas L. Martavičius: „Iki šio laiko dėl operatyvinio darbo ir pagal galiojančią nuostatą MVD organai visada atsiskaitydavo betarpiškai SSRS MVD, ir nebuvo tokios tvarkos, jog visi siunčiami dokumentai į Maskvą būtų derinami su Lietuvos TSR partiniais organais"[23].

Represiniuose organuose beveik nebuvo lietuvių, nes jais nepasitikėjo. 1948 m. iš 465 LTSR vidaus reikalų ir saugumo vadovaujančių darbuotojų, priklausančių LKP (b) CK nomenklatūrai, dirbo tik 36 lietuviai (7,7%). Ypač mažai vietos gyventojų buvo žemiausioje saugumo organų grandyje: 1948 m. iš 299 MGB valsčių skyrių viršininkų buvo tik 18 lietuvių[24]. Likvidavus ginkluoto pasipriešinimo pagrindines jėgas, buvo pradėta raginti į represinius organus priimti daugiau lietuvių. 1950 m. tarp jų vadovų lietuviai sudarė jau 23%[25]. 1945 m. vasarą nušalinus LTSR NKGB vadovą A. Gudaitį-Guzevičių, iki 1953 m. lietuviams nebuvo leidžiama vadovauti šiai įstaigai. Atvykęs į Lietuvą SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro V. Merkulovo pavaduotojas A. Kobulovas 1945 m. rugpjūčio 24 d. LKP(b) CK VII plenume Lietuvos komunistams aiškino, kodėl lietuviai negali vadovauti valstybės saugumo organams: „(...) Tai mūsų nelaimė, kad Lietuvos respublika neturi tinkamų kadrų ir lietuviai negali vadovauti apskričių skyriams (saugumo organų — V. T.). Mes negalime surasti net 2—3 gerų darbuotojų lietuvių, galinčių užimti

vadovaujančias pareigas respublikiniuose organuose. Lietuvos komunistų partija dar nesugebėjo išauginti savo čekistinių kadrų"[26].

Politiniais tikslais Lietuvoje buvo mėginama sudaryti „klasių kovos" regimybę ir parodyti, kad politinė ir ginkluota konfrontacija vyksta tik tarp pačių Lietuvos gyventojų. Tuo tikslu 1944 m. rugpjūčio 24 d. LKP (b) CK nutarimu buvo įkurti stribų (jie dar buvo vadinami „liaudies gynėjais", „naikintojais") būriai. Nors šie būriai oficialiai priklausė NKVD (nuo 1947 m. MGB) apskričių ir valsčių skyriams, bet jie vykdė ir vietos partinių bei administracinių organų vadovų nurodymus, saugojo šiuos pareigūnus. Stribai aktyviai dalyvavo „išbuožinimo" ir gyventojų trėmimo akcijose, prievartiniuose rinkimuose, kolektyvizacijoje, atvirai terorizavo, plėšė ir žudė kaimo gyventojus, kartu su okupacinės kariuomenės daliniais ir represiniais organais kovojo prieš partizanus. Gerai žinodami vietos sąlygas ir žmones, šie ginkluoti būriai Lietuvos kaime atliko penktosios kolonos vaidmenį, buvo ištikimi komunistų partijos politikos vykdytojai. 1948 m. Lietuvoje buvo 7000 stribų, iš jų 1249 atsiųsti iš SSRS[27]. 1946 m. Kauno apskrities Raudondvario valsčiaus stribų būrys buvo sudarytas iš žmonių, atsiųstų iš Velikije Lukų ir kitų Rusijos vietų — lietuvių jame nebuvo[28]. 1948 m. iš 77 Varėnos apskrities „gynėjų" lietuvių buvo 32. Rudnios valsčiaus būryje nebuvo nė vieno lietuvio[29].

Represiniai organai, lietuvių komunistų ir stribų padedami, vykdė lietuvių tautos genocidą. Stengiantis įbauginti Lietuvos gyventojus, dar nesibaigus SSRS—Vokietijos karui, buvo pradėta rengtis jų trėmimams. 1944 m. lapkričio 13 d. LTSR prokuroras F. Girko raštu kreipėsi į SSRS prokurorą K. Goršeniną ir į LKP(b) CK I sekretorių A. Sniečkų, nurodydamas, kad reikia represuoti antisovietinio pogrindžio aktyvių dalyvių šeimas. Jį pakeitęs naujas LTSR prokuroras M. Baliasnikovas 1944 m lapkričio mėnesį taip pat reikalavo pradėti trėmimus. „Reali banditizmo likvidavimo priemonė, — rašė jis į Maskvą, —

būtų represuotų banditų, asmenų, pabėgusių kartu su vokiečiais arba besislapstančių nuo šaukimo į Raudonąją armiją, šeimų iškeldinimas"[30].

1945 m. balandžio—rugsėjo mėnesį be teismo, administracine tvarka iš Lietuvos buvo ištremti 5479 žmonės. Iki 1948 m. buvo ištremta apie 11 500 žmonių. 1946 m. vasario 15 d. buvo išleistas LTSR vidaus reikalų liaudies komisaro J. Bartašiūno įsakymas „Dėl ginkluotų gaujų dalyvių ir jų šeimos narių iškeldinimo iš gyvenamųjų vietų".

Didžiausi Lietuvos gyventojų trėmimai įvyko 1948—1951 metais. 1948 m. gegužės 22—27 dienomis ištremta 39 766 žmonės (MGB šią operaciją pavadino „Vesna" — „Pavasaris"), 1949 m. kovo 25—28 dienomis (operacija „Priboj" — „Bangų mūša") buvo ištremta 28 981, 1951 m. spalio 2—3 dienomis (operacija „Osenj" — „Ruduo") — 16 150 žmonių[31]. Šiems trėmimams pritarė A. Sniečkus ir M. Gedvilas, kurie pasirašė dalį jų dokumentų. Tai buvo vieni žiauriausių kolaboravimo su okupantais pavyzdžių pasaulyje. Oficialiais duomenimis pokario metais iš Lietuvos buvo ištremta 108 362 žmonės[32]. Istoriko A. Anušausko apskaičiavimais, 1941—1952 m. tremtyje mirė 19 000 Lietuvos žmonių, iš jų 6500 vaikų, 5000 moterų ir 7500 vyrų[33]. 1959 m. A. Sniečkaus informacijoje SSKP Centro komitetui nurodyta, kad iš Lietuvos buvo ištremta apie 200 000 žmonių[34]. Manoma, kad nuo įvairių represijų nukentėjo apie 300 000 Lietuvos gyventojų, iš jų 65 000 žmonių žuvo[35]. Lietuvos gyventojai daugiausia buvo tremiami į Komiją, Krasnojarsko ir Altajaus kraštus, Irkutsko ir Sverdlovsko sritis bei Kazachiją.

1944 m. rugpjūčio pabaigoje Lietuvoje buvo pradėta daryti žemės reformą. Didžiausia žemės valdymo norma vienam ūkininkui buvo nustatyta 20—30 ha. 1944—1948 m. buvo išdalyta 688 500 ha žemės, kurios gavo 96 330 naujakurių, kumečių ir mažažemių. Buvo skelbiama, kad žemės jiems duodama amžinam naudojimui. Lietuvoje atsirado apie 53 000 naujų ūkių.

Kartu su žemės dalijimu 1945 m. pradėta steigti žemės ūkio kooperatyvus — tai buvo pasirengimas kolektyvizacijai. Nors valdžia ragino valstiečius burtis į kooperatyvus, bet 1948 m. jiems priklausė tik apie 14% visų ūkių. Netrukus SSRS vadovybė pradėjo raginti Lietuvos vadovus pradėti kolektyvizaciją. 1947 m. VKP(b) CK priėmė nutarimą „Dėl kolūkių organizavimo Lietuvos, Latvijos ir Estijos TSR". Kolektyvizuoti šių respublikų žemės ūkį buvo norima ne tik dėl Sovietų Sąjungos žemės ūkio sistemos suvienodinimo, bet ir dėl jose vykstančio nacionalinio pasipriešinimo, nes ūkininkai buvo svarbiausia ginkluoto pogrindžio atrama.

Valstiečiai nepritarė kolektyvizacijai, jai visokeriopai priešinosi. 1947 m. Biržų, Joniškio, Kėdainių, Vilniaus ir kitose apskrityse buvo įkurta 20 kolūkių, juos daugiausia įkūrė rusai sentikiai. Iš tikrųjų jie tik paskelbė apie kolūkių įkūrimą, nes jie ir anksčiau kolektyviai ūkininkavo. Šių kolūkių „susikūrimą" propagandiniais tikslais gana plačiai reklamavo LKP(b) vadovybė. Jiems valdžia teikė didelę materialinę paramą.

1948 m. kovo 20 d. LKP(b) CK ir LTSR MT priėmė nutarimą „Dėl kolektyvinių ūkių organizavimo Lietuvos TSR". Sovietų Sąjungos pavyzdžiu Lietuvoje prasidėjo priverstinė valstiečių ūkių kolektyvizacija — žemės ūkio suvalstybinimas. Kiekviename didesniame kaime dažniausiai valsčių partorgai kartu su „partinių tarybiniu aktyvu", MGB valsčiaus pareigūnais bei jiems pavaldžiais stribais sukviesdavo valstiečius į susirinkimus ir primygtinai reikalaudavo stoti į kolūkį. Kartais valstiečių neišleisdavo į namus tol, kol jie neparašydavo pareiškimo priimti į kolūkį. Atsisakę stoti į kolūkį, buvo laikomi „buožėmis", „liaudies priešais", jiems grėsė represijos. Dėl to kolektyvizacijos pradžioje ypač suaktyvėjo gyventojų trėmimai — 1948—1949 m. iš Lietuvos buvo ištremta apie 73 000 žmonių, daugiausia valstiečių. Drastiški prievartos būdai palaužė valstiečius, jie pradėjo stoti į kolūkius. 1949 m. Lietuvoje prasidėjo masinė kolektyvizacija.

1949 m. pradžioje buvo kolektyvizuota tik 5% ūkių, o liepos mėnesį — 34%, 1950 m. — 90%, 1951 m. — 94%.

Kolektyvizacija sužlugdė Lietuvos žemės ūkį. 1950—1955 m. dar labiau sumažėjo žemės ūkio produktų gamyba. 1953 m. vidutinis grūdų derlingumas buvo tik 4,7 cnt iš ha, smarkiai sumažėjo gyvulininkystės produktų gamyba. Lietuvos kaime įsigalėjo pusiau baudžiaviniai santykiai. Kolūkiečiams buvo nustatytas privalomas darbo dienų minimumas (vyrams 150, moterims 100 darbadienių per metus), už darbą jie gaudavo menką atlyginimą. Pavyzdžiui, 1952 m. iš 2628 kolūkių 1439—iuose nebuvo mokamas piniginis atlyginimas, iš jų 624 kolūkiuose už darbadienį gaudavo mažiau kaip po 1 kg grūdų. O tuose kolūkiuose, kuriuose buvo mokama pinigais, kolūkiečiai gaudavo vidutiniškai po 40 kapeikų už darbadienį[36]. (A. Sniečkus, M. Gedvilas ir J. Paleckis per 1 dieną uždirbdavo po 250 rb). Kolūkiečiai tapo visiškai priklausomi nuo kolūkio pirmininko, be jo arba kolūkio valdybos leidimo jie negalėjo išvykti gyventi į miestą ar į kitą vietovę (įmonių vadovai buvo raginami nepriimti į darbą iš kolūkių pabėgusių žmonių).

Karo metais didelių nuostolių patyrė Lietuvos pramonė. Komunistinė valdžia, prioritetą teikdama pramonei, 1944—1945 m. atstatė ir rekonstravo apie 80% visų prieš karą buvusių gamyklų ir fabrikų. Atstatymo darbus dirbo laisvai samdomi ir prievarta mobilizuoti bei atvykę iš SSRS darbininkai, kaliniai, vokiečių karo belaisviai (1945 m. jų dirbo 15 259)[37]. Antai, 1945 m. rugsėjo 25 d. M. Šumauskas laiške SSRS vyriausiosios koncentracijos stovyklų valdybos viršininko pavaduotojui pulkininkui Granovskiui prašė leidimo atidaryti du po 500 kalinių lagerius Vilijampolėje ir Lentvaryje „Gumos" kombinato, „Lentvario" santechninių įrengimų ir „Vokės" kalkių gamyklos statyboms[38]. 1946—1950 m. Lietuvoje pradėjo veikti tekstilės fabrikai „Drobė“, „Kauno audiniai", „Gulbė", „Trinyčiai", Šiaulių odos ir avalynės kombinatas „Elnias", kitos įmonės.

Vykdant VKP(b) ekonominę politiką, pokario metais

Lietuvoje buvo pradėta kurti sunkiąją pramonę, nors jos kūrimas ir plėtojimas nebuvo reikalingas Lietuvos gyventojams, be to, čia nebuvo reikiamų gamtinių resursų. Buvo statomos mašinų ir prietaisų gamybos, didelių laivų statybos, metalo apdirbimo ir kitos panašaus profilio gamyklos. 1947 m. Naujojoje Vilnioje pradėjo veikti metalo apdirbimo staklių gamykla „Žalgiris", 5 dešimtmečio pabaigoje savo produkciją pateikė Kauno įmonės „Metalas" ir „Neris". Buvo pradėta kurti elektrotechnikos pramonę, 1948 m. pradėjo veikti Vilniaus elektros variklių gamykla „Elfą". Lietuvoje pagamintos pramonės produkcijos didumą buvo naudojama ne Lietuvos, bet SSRS poreikiams. Maskva Lietuvos pramonės atkūrimui ir plėtotei skyrė nemažas lėšas.

1948 m. buvo pasiektas prieškarinis pramonės produkcijos gamybos lygis. 1946—1950 m. pramonės produkcijos gamybos prieaugis Lietuvoje vidutiniškai buvo daugiau kaip 2 kartus didesnis negu SSRS (Lietuvoje — 36%, SSRS — 14%). Kadangi Lietuvai trūko kvalifikuotų darbininkų, inžinierių ir kitų specialistų, LTSR vadovybė kvietė juos iš SSRS. Dėl to didžiuosiuose Lietuvos miestuose, ypač Vilniuje ir Klaipėdoje, labai padaugėjo rusakalbių gyventojų.

1947 m. LTSR vadovybė, vykdydama VKP(b) CK Lietuvos biuro nurodymus, uždraudė LTSR konstitucijos leidžiamą privačią prekybą ir smulkų verslą (1945 m. liepos mėnesį privataus kapitalo dalis pramonėje sudarė 10, prekyboje — 31%). Valstybė neaprūpindavo smulkių verslininkų ir prekybininkų žaliavomis bei prekėmis, specialiai didino mokesčius. 1948 m. Įsigaliojo namudininkų darbo taisyklės. Dirbti privačiai ir namuose buvo leista tik karo ir darbo invalidams, pensininkams, daugiavaikėms motinoms, asmenims su fiziniais trūkumais. Visi kiti žmonės, išskyrus valstiečius ir dvasininkus, privalėjo dirbti valstybinį darbą arba tą darbą, kurį reglamentavo įstatymai. Niekur nedirbantys buvo laikomi veltėdžiais ir galėjo būti baudžiami laisvės atėmimu.

Rezistencija. Antroji sovietinė okupacija ir Lietuvos sovietizacija 1944 m. pabaigoje sukėlė lietuvių tautos rezistenciją (pasipriešinimą). Jos tikslas buvo atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Antisovietinė rezistencija buvo aktyvaus (ginkluoto) ir pasyvaus (neginkluoto; pilietinis nepaklusnumas) pobūdžio. Lietuvių tautos priešinimąsi okupacijai skatino 1941 m. rugpjūčio 14 d. JAV ir Didžiosios Britanijos vyriausybių vadovų pasirašyta Atlanto chartija (1941 m. rugsėjo 24 d. prie jos prisijungė ir SSRS), kuri numatė, kad visos jėga prijungtos valstybės ir tautos po sąjungininkų pergalės prieš Vokietiją turi atgauti savo nepriklausomybę. Tačiau Lietuva tuomet nežinojo, kad 1942 m. V. Čerčilis nusileido Maskvai ir pripažino jai Baltijos valstybes; o 1943 m. Teherane neoficialiai tą patį padarė ir F. Ruzveltas.

1944 m. į Lietuvą įžengus SSRS kariuomenei, į miškus pasitraukė nemažai vyrų, pasiryžusių priešintis naujai okupacijai. Netrukus prie jų prisijungė daug jaunuolių, vengiančių mobilizacijos į SSRS kariuomenę, Į ginkluotą pogrindį nuėjo daug P. Plechavičiaus Vietinės rinktinės karių, buvusių Lietuvos kariuomenės karininkų, policininkų, šaulių, t. p. iš vokiečių suorganizuotos Lietuvių savanorių divizijos (Tėvynės apsaugos rinktinė), savisaugos batalionų pasitraukusių lietuvių karių. Partizanais tapo ypač daug valstiečių, t. p. komunistų valdžios persekiojamų mokytojų, tarnautojų, studentų, moksleivių. 1944 m. 2 pusėje daugelyje Lietuvos vietų spontaniškai pradėjo kurtis lietuvių partizanų būriai.

1944 m. liepos mėnesį SSRS kariuomenei įžengus į Lietuvą, rezistentai neturėjo vienos politinės ir karinės vadovybės. Vlikas ir kitos per vokiečių okupaciją veikusios organizacijos buvo išblaškytos, daug jų vadovų buvo vokiečių suimta, kiti pasitraukė į Vakarus. 1944 m. vasarą ir rudenį Lietuvoje veikė pasipriešinimo organizacijos LLA ir Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga. LLA vadovybė pradėjo rūpintis viso ginkluoto pasipriešinimo centralizavimu ir bendros vadovybės sudarymu, bet dėl sunkių po-

grindžio sąlygų (suėmimai, blogas ryšys tarp būrių) ir organizacinių nesklandumų 1944—1945 m. tai padaryti nepavyko. Be aktyviosios rezistencijos organizacijų, Lietuvoje veikė ir pasyviosios rezistencijos organizacijos. Jos dažnai būrė skirtingų pažiūrų ir skirtingoms politinėms partijoms bei organizacijoms priklausančius žmones.

Viena iš pirmųjų organizacijų, mėginusių suvienyti pasipriešinimo jėgas, buvo Lietuvos išlaisvinimo taryba, įkurta 1944 m. pabaigoje. Jos nariai bandė į savo veiklą Įtraukti daugiau žmonių, išleido laikraščio „Aušra" du numerius. Tačiau ji nesugebėjo užmegzti glaudesnių ryšių su partizanais, neturėjo ryšių ir su užsieniu. 1945 m. pavasarį saugumo organams suėmus daug tarybos narių, ši organizacija nustojo veikusi.

Vilkui persikėlus į Vakarus (Lietuvoje liko tik 2 jo nariai), 1944 m. buvo įsteigtas Mažasis Vlikas, bet 1945 m. vasario mėnesį, net nepradėjęs veiklos, saugumo organų buvo susektas ir likviduotas. Išeivijos istoriko K. Girniaus žiniomis, 1945 m. inteligentai (daugiausia Vilniaus, Kauno ir Šiaulių) Vilniuje įkūrė Vienybės komitetą, kuris pasiskelbė vyriausiuoju Lietuvos politiniu organu (vadovai J. Noreika ir T. Petkevičius). Komitetui priklausė rašytojas K. Boruta, literatas P. Juodelis, poetė O. Lukauskaitė-Poškienė ir kiti. J. Noreika pradėjo organizuoti Lietuvos ginkluotųjų pajėgų vyriausiąją tarybą, kuri ketino koordinuoti partizanų veiksmus, jiems vadovauti, bet 1946 metų pavasarį dėl saugumo organų represijų organizacija iširo.

1945 m. rugsėjo 16 d. Tauro apygardoje buvo įsteigtas Lietuvos išlaisvinimo komitetas, kurio tikslas buvo tęsti Vlijp darbą, bet po mėnesio dauguma jo steigėjų buvo suimta[39].

Lietuvoje veikė 1946 m. įsteigtas ir saugumo kontroliuojamas BDPS, Lietuvos partizanų sąjūdis, Lietuvos tautinis centras, Lietuvos rezistencijos santarvė ir kitos nelegalios organizacijos. 1946 m. buvo deklaruotas VLAK įkūrimas. Beveik visos šios organizacijos leido nelegalią

spaudą, atsišaukimus, stengėsi suvienyti Lietuvos rezistencijos jėgas ir užmegzti ryšius su užsieniu.

Lietuvoje taip pat buvo dešimtys smulkių (nuo kelių iki keliasdešimties narių) pasyvaus pasipriešinimo organizacijų, kurioms daugiausia priklausė jaunimas (moksleiviai, studentai). Jos išsilaikė iki 1954 m. Tačiau žiauraus okupacinio režimo sąlygomis ir jų veikla buvo neefektyvi, didelio poveikio rezistencijai jos neturėjo.

Svarbiausia pasipriešinimo okupantams jėga Lietuvoje buvo partizanai. Jie turėjo savo struktūrą, kurią sudarė grandys, skyriai, grupės, būriai, kuopos arba batalionai, rinktinės. Kelios rinktinės sudarė teritorinį organizacinį vienetą apygardą, o kelios apygardos — sritį.

Mobiliausia ir geriausiai organizuota partizanų formuotė buvo rinktinė. Ją sudarė 2—4 kuopos (batalionai, grupės). Pavyzdžiui, 1945 m. ,,A" apygardos Merkio rinktinei priklausė Merkinės-Alovės, Marcinkonių ir Druskininkų batalionų partizanai, Geležinio vilko rinktinę sudarė Rudnios, Eišiškių-Valkininkų ir Daugų batalionai, Šarūno rinktinei priklausė Kapčiamiesčio, Leipalingio, Seirijų ir Veisiejų partizanai.

1944 m. pabaigoje buvo įkurta Didžiosios kovos apygarda, ji veikė iki 1949 metų Kaišiadorių, Trakų, Ukmergės ir Švenčionių apskrityse. Vėliau buvo įkurtos Trečioji Šiaurės LLA apygarda (veikė 1945—1947 m. Panevėžio ir Pasvalio apskrityse), Žemaičių apygarda (1945—1953 m. Žemaitijos vakarinėje dalyje), Vyčio apygarda (1945—1950 m. Kėdainių, Panevėžio ir Ukmergės apskrityse), Algimanto apygarda (1945—1949 m. Anykščių, Rokiškio, Utenos apskrityse), Vytauto apygarda (1945—'1951 m. Ši aurės rytų Lietuvoje), ,,A" apygarda (1945—1951 m.; nuo 1946 m. vidurio vadinosi Dainavos apygarda, veikė Dzūkijoje), Tauro apygarda (1945—1952 m. Suvalkijoje), Jungtinė Kęstučio apygarda (1946—1952 m.; nuo 1948 m. Kęstučio apygarda, veikė Žemaitijos centrinėje ir pietinėje dalyje), Prisikėlimo apygarda (1948—1952 m. Joniškio, Kėdainių, Raseinių ir Radviliškio apskrityse). Apygarda

turėjo vadą, štabą ir jiems pavaldžias tam tikroje teritorijoje veikiančias ginkluotas partizanų rinktines. Kai kurios apygardos turėjo savo statutus, karo lauko teismus, leido spaudą. Dėl partizaninio karo sunkumų apygardų ribos keitėsi. Pietų ir Vakarų Lietuvoje apygardos išsilaikė iki partizaninio karo pabaigos.

Stengiantis suvienyti ir koordinuoti kurios nors Lietuvos dalies rezistentų ir partizanų veiklą, 1946 m. buvo pradėta kurti sritis. Sritį paprastai sudarė kelios apygardos. 1946 m. buvo įkurta Pietų Lietuvos partizanų sritis (priklausė Dainavos ir Tauro apygardos; 1948 m. ji pavadinta Nemuno sritimi, veikė iki 1953 m.), 1947 m. — Karaliaus Mindaugo sritis (priklausė Algimanto, Didžiosios kovos, Vyčio ir Vytauto apygardos; 1948 m. pavadinta Kalnų sritimi; veikė iki 1952 m.), 1948 m. — Vakarų Lietuvos sritis (priklausė Kęstučio, Prisikėlimo ir Žemaičių apygardos; vėliau pavadinta Jūros sritimi, veikė iki 1953 m.). Įkūrus sritis, buvo baigta formuoti bendra partizanų organizacinė struktūra, kuri šiek tiek pasikeitusi išliko iki organizuoto pasipriešinimo pabaigos, nors dėl sunkių sąlygų ginkluotosios rezistencijos vadovavimo centralizacija nebuvo iki galo įgyvendinta.

Partizaninio karo pabaigoje, patyrus didelių nuostolių ir atsiradus sunkumų išlaikyti organizuotą struktūrą, kai kuriose Lietuvos dalyse buvo pradėta sudarinėti partizanų junginius — tėvonijas (tėvūnijos). Tėvoniją paprastai sudarė keli apygardos partizanų būriai arba rinktinės. Tėvonijos daugiausia buvo kuriamos Šiaurės rytų ir Pietų Lietuvoje. Yra žinomos „Geležinio vilko" (veikė 1951 m. Dzūkijoje), DLK Kęstučio (veikė 1951—1952 m. Alytaus apskrities Simno, Ūdrijos, Alytaus, Miroslavo valsčiuose), Sierakausko (veikė 1951 m. Pandėlio, Biržų ir Vabalninko apylinkėse), Mindaugo (veikė 1952 m. Dzūkijoje), Juozapavičiaus (veikė 1952 m. Dzūkijoje), Pilėnų kunigaikščio Margio (veikė 1951-—1952 m. Alytaus apskrities Birštono, Butrimonių, Jiezno, Stakliškių valsčiuose) ir kitos tėvonijos.

Lietuvos partizanai leido laikraščius. Aukštaitijoje buvo leidžiama „Aukštaičių kova", „Laisvės talka", „Žalioji giria", Dzūkijoje — „Aukuras", „Mylėk tėvynę", „Partizanas", „Už tėvų žemę", Suvalkijoje — „Girios balsas", „Kovos keliu", „Laisvės žvalgas", Žemaitijoje — „Alio", „Laisvės varpas", „Prisikėlimo ugnis". Žinomi ir kiti partizanų leidiniai.

Lietuvos gyventojų pasipriešinimas okupantams buvo daug aktyvesnis ir organizuotesnis negu Latvijoje ir Estijoje, jame dalyvavo kur kas daugiau žmonių. Taip buvo daugiausia dėl to, kad Lietuva turėjo žymiai gilesnes valstybingumo tradicijas, skirtingai nuo protestantiškosios Latvijos ir Estijos lietuvių tautos pasipriešinimą aktyviai įėmė gerai organizuota katalikų bažnyčia, Lietuvos pasipriešinimo sąjūdis geriau sugebėjo neutralizuoti saugumo organų bandymus infiltruoti savo agentus į rezistencijos vadovybę ir iš vidaus suskaldyti partizanų pasipriešinimą. Be to, Lietuvos visuomenė buvo ne taip susiskaldžiusi kaip Latvijos, todėl Lietuvoje buvo daug mažiau komunistinio režimo šalininkų ir pasipriešinimą čia slopino beveik vien iš SSRS atsiųsti žmonės (tai skatino dar didesnį priešinimąsi).

Lietuvos žmonės partizanus dažniausiai vadino miškiniais, miško broliais, kovotojais už Lietuvos laisvę, o komunistų valdžia — banditais, buržuaziniais nacionalistais. Kai kurie aukšto rango okupantai Lietuvos partizanus neretai vadino sukilėliais.

Partizanų kovos Lietuvoje dažniausiai skirstomos į tris laikotarpius: 1944 m. pabaiga—1946 m. pavasaris (partizaninio karo didžiausias pakilimas), 1946 m. pavasaris — 1948 m. pabaiga (taktinė kova prieš okupantus ir vietinius sovietinio režimo šalininkus), 1949—1953 m. (partizaninio karo silpnėjimas ir jo pabaiga). Pirmuoju laikotarpiu (1944 m. pabaiga—1946 m. pavasaris) daugelyje Lietuvos vietų spontaniškai kūrėsi partizanų būriai. Jie dažnai būdavo gausūs, todėl partizanų vadovybė dėl netinkamų Lietuvos gamtinių sąlygų specialiai mažino būrius, kūrė re-

zervines grupes. Partizanai nevengė atvirų kautynių ir susirėmimų su NKVD kariuomenės daliniais bei stribais. Oficialiais duomenimis, 1944—1946 m. partizanai nukovė apie 900 stribų[40]. Partizanai įsiveržd avo į kaimus, miestelius, geležinkelio stotis, puldavo rinkimų apylinkių, vietos valdžios ir stribų būstines, gadino ryšių linijas, naikino įvairias paruošų ir pyliavų kontoras. 1945 m. vasario mėnesį prie Gerčių (Šakių rj.) kapitono Meilaus 150 partizanų būrys kovėsi su daug didesniu NKVD kariuomenės daliniu, 1945 m. vasario 13 d. apie 200 partizanų puolė Šventežerį (Lazdijų rj.), 1945 m. kovo 11—13 d. Labanoro girioje prie Kiauneliškiu (Ignalinos rj.) įvyko Tigro rinktinės kautynės su NKVD kariuomenės daliniu (žuvo 79 partizanai). 1945 m. gegužės 15—16 d. Kalniškių miške (netoli Krosnos; Lazdijų rj.) partizanų būrys (80 partizanų) kovėsi su dviem NKVD batalionais (žuvo 42 partizanai), 1945 m. gruodžio 15 d. 170 partizanų junginys, vadovaujamas A. Ramanausko (slapyvardis „Vanagas"), puolė Merkinę. Kitą dieną partizanai užpuolė Perloją[41]. Tokių aktyvios partizanų kovos pavyzdžių yra daug.

Kautynėse ir įvairiose operacijose partizanai patirdavo didelių nuostolių. Remiantis saugumo organų duomenimis, 1944 m. liepos—1945 m. gruodžio mėnesį žuvo 11 870 partizanų ir slaptų organizacijų narių, buvo sunaikinti 1906 jų būriai bei grupės[42]. P. Vetrovas ataskaitoje M. Gedvilui nurodė, kad jo divizija iki 1948 m. rugsėjo mėnesio nukovė ir suėmė daugiau kaip 26 600 partizanų[43]. (Atrodo, kad šie duomenys yra padidinti, nes represiniai organai ataskaitose stengdavosi neva pagerinti savo veiklos rezultatus). Nemažai Lietuvos kaimų, ypač Dzūkijoje, Panevėžio apskrityje, partizanai kontroliavo ne tik naktį, bet ir dieną, jie nebijojo beveik atvirai vaikščioti po apylinkes.

1945 m. vasario 9 d. ir birželio 3 d. LTSR vadovybė — LKP(b) CK, LTSR AT Prezidiumas ir LTSR LKT — paskelbė amnestiją kuri ragino partizanus trauktis iš miško ir registruotis NKVD skyriuose. 1945 m. liepos 7 d. šitai

amnestijai pritarė Kauno arkivyskupijos valdytojas prelatas S. Jakubauskas (Jokubauskis). Kai kurių apygardų ir rinktinių vadovybė nedraudė partizanams pasitraukti iš kovos ir registruotis NKVD skyriuose, nors ji ir netikėjo valdžios pažadais. Paskelbus amnestiją, nemažai partizanų pasitraukė iš kovos, bet pasipriešinimas okupantams nesumažėjo. Partizanų būriai tapo netgi mobilesni, juos sunkiau galėjo aptikti represiniai organai.

Antruoju laikotarpiu (1946 m. pavasaris—1948 m. pabaiga) partizanų sumažėjo, tausodami jėgas, jie vengė atviros kovos su kariuomene. Jie daugiausia susiremdavo su stribais, baudė valdžios pareigūnus už darbą sovietinės valdžios įstaigose, juos žudė, trukdė rinkimus, ragino gyventojus juos boikotuoti. Didelę paramą partizanams teikė Lietuvos gyventojai. 1948 m. MGB Varėnos apskrities viršininkas Vukovolovas pažymoje, rašytoje LKP(b) Centro komitetui, pabrėžė, kad „banditinų formuočių vadovybė į pogrindinę nacionalistinę veiklą patraukė žymią gyventojų dalį...". Jo žiniomis, 1947 m. apskrityje veikė 15 rezervinių grupių, kurias sudarė apskrities gyventojai. „Kiekviena tokia pogrindinė rezervinė gauja, organizacija ar grupė, kuri susieta su veikiančia gauja, — rašė Vukovolovas, — padeda jai medikamentais, popieriumi, drabužiais, žvalgybiniais duomenimis ir kt. "[44].

1946 m. partizanai ir nelegalios politinės organizacijos bandė suvienyti Lietuvos rezistenciją. Birželio 6 d. buvo įsteigtas BDPS, kuris bandė užmegzti ryšius su užsienyje atsikūrusiu Vliku ir kitomis pasipriešinimo organizacijomis, įsteigti savo užsienio delegatūrą ir perimti visą vadovavimą rezistencijai. BDPS veiklą koordinavo ir kontroliavo LTSR saugumo organai, nes į jo vadovybę buvo infiltruotas saugumo agentas J. Markulis (slapyvardis „Erelis").

Panašus likimas vos neištiko ir 1946 m. rugpjūčio 25 d. Vilniuje įsteigto VGPS. Svarbiausias saugumo organų tikslas buvo per BDPS sutrikdyti pasipriešinimą, perimti slaptus partizanų ryšius su Vakarais, suskaldyti ir sunai-

kinti rezistencijos vadovybę, likviduoti partizanų ginkluotas struktūras (panašiai buvo padaryta Latvijoje).

J. Markulio inspiruotas, lydimas MGB majoro M. Maksimovo (slapyvardis „Antanas"), J.Deksnys (slapyvardžiai „Hektoras", „Alfonsas", „Prapuolenis") 1946 m. išvyko į Vakarus; J. Deksnys buvo pasyvios kovos šalininkas. Apie saugumo organų vaidmenį šioje „operacijoje" jis tuo metu nežinojo. Užsienyje J. Deksnys pasiskelbė Lietuvos rezistencijos įgaliotiniu ir įsteigė BDPS ir VLAK užsienio delegatūras bei informacijos centrus. Šios delegatūros, skaidydamos rezistencijos vadovybę, ėmė priešta-rauti Vlikui. Jau vėliau, 1950 m. J. Lukša (slapyvardžiai „Juozas Daumantas", „Kazimieras Skrajūnas", „Skirmantas", „Miškinis") rašė LLKS prezidiumui, kad, nuvykus į Vakarus, darbą sunkino BDPS ir VLAK delegatūros. Jų veikla „buvo separatistinė kitų lietuviškų veiksnių atžvilgiu"[45]. 1948 m. Baden Badene (Vokietija) įvyko lietuvių išeivijos pasitarimas, kuriame buvo nutarta, kad Lietuvos pasipriešinimo sąjūdžiui užsienyje atstovaus tik Vlikas.

1946 m. pabaigoje, daugiausia J. Lukšos iniciatyva, buvo išaiškinta J. Markulio išdavystė, tačiau nuostolių partizanams išvengti, deja, nepavyko, ypač smarkiai nukentėjo Aukštaitijos partizanai.

1947 m. sausio 12 d. kelių apygardų partizanų vadų suvažiavime vietoj susikompromitavusio BDPS komiteto buvo sudarytas BDPS prezidiumas. Naujajam Lietuvos rezistencijos organui ėmė vadovauti Tauro apygardos vadas Baltūsis (slapyvardis „Žvejys"). 1948 m. pradžioje MGB likvidavo šį BDPS prezidiumą ir įsteigė kitą, jos kontroliuojamą BDPS prezidiumą, į kurį įėjo saugumo agentai, buvę Lietuvos kariuomenės karininkai, vienas katalikų dvasininkas. Šio prezidiumo autoritetui sustiprinti į jį buvo įtraukta žymių rezistencijos dalyvių (generolas V. Giedrys ir kiti), kurie nežinojo apie saugumo organų vaidmenį šioje organizacijoje. 1950 m. MGB vadovaujamas BDPS prezidiumas nusiuntė į Angliją agentą „Liepsną", kuris ten įrodinėjo, kad ginkluota kova Lietuvoje yra

beprasminška ir skaldė kai kurių išeivijos rezistencijos organizacijų vienybę. 1950 m. pabaigoje grįžęs iš užsienio, jis pranešė saugumo organams apie J. Lukšos atvykimą į Lietuvą[46].

1947—1948 m. Rytų Europos šalyse įsigalėjus prosovietiniams komunistiniams režimams ir tarp SSRS ir Vakarų valstybių susikūrus SSRS satelitų buferinei zonai, labai susikomplikavo Lietuvos rezistencijos ryšiai su Vakarų valstybėmis. Jas pasiekdavo tik pavienės ir negausios žinios apie Lietuvos partizanų kovas ir okupantų vykdomą genocidą. Dėl to ir dėl JAV bei Europos valstybių nuolaidžiavimo Sovietų Sąjungai Vlikas ir kitos rezistencijos organizacijos nesulaukė Vakarų valstybių protesto. Tai turėjo labai neigiamą įtaką partizaniniam karui.

Kovai su Lietuvos partizanais iki 1947 m. vadovavo NKVD (MVD) organai, vėliau šias funkcijas perėmė saugumo (MGB) organai. Lietuvos rezistenciją slopino SSRS represinių organų kariniai daliniai. Iš jų ypač pasižymėjo P. Vetrovo (štabas Vilniuje) ir I. Pijaševo (štabas Šiauliuose) vadovaujamos SSRS NKVD (MVD) šaulių divizijos, kurioms talkino 9 pasienio pulkai (jie buvo specialiai perkelti į apskričių centrus) ir kiti SSRS kariuomenės daliniai. 1946—1947 m. jie pradėjo labai intensyviai „šukuoti" kaimus ir miškus. Partizanai buvo priversti slėptis specialiose slėptuvėse (bunkeriuose) arba veržtis iš apsupimo, dėl to jie patyrė daug nuostolių.

Nesibaigianti kova su partizanais bei aukos (taikos sąlygomis!) veikė ir okupantus, kai kuriuos iš jų apimdavo pesimistinės nuotaikos. 1946 m. gegužės 28 d. LKP(b) CK atsakingasis organizatorius Jacko rašė A. Sniečkui apie politinę padėtį Lazdijų apskrityje: „Beveik visi atsiųsti draugai (MVD, MGB darbuotojai — V. T.) norėtų išvykti iš Lazdijų, o ne kovoti su banditizmu iki galo, — ir tai jaučiasi iš kalbų"[47]. Tarp partinių ir represinių organų nuolat kildavo nesutarimų — vieni kitus kaltino pasyvumu ir savo pareigų nevykdymu. LKP(b) CK ragino represinius organus stiprinti baudžiamąsias akcijas ir lik-

viduoti ginkluotą pasipriešinimą, NKVD pareigūnai aiškino, kad partiniai organai blogai dirba ideologinį darbą ir nesugeba patraukti į valdžios pusę visų gyventojų.

1948 m. rudenį partizanų pasipriešinimas ėmė silpnėti, labai sumažėjo patyrusių vadų (kadrinių Lietuvos kariuomenės karininkų), nes daugelis jų žuvo kautynėse arba susisprogdino slėptuvėse. Dėl valstiečių trėmimų, ypač 1948 m., okupantų ir vietos pareigūnų nuolatinių grasinimų, vis labiau plintančios baimės ir nepasitikėjimo mažėjo partizanų rėmėjų, silpnėjo jiems teikiama parama.

1949—1953 m. buvo ginkluotos rezistencijos pabaiga, jos agonija. Tuo metu sparčiai iro partizanų organizacinės struktūros, žuvo daug partizanų vadų. 1948 m. žuvus net trims Tauro apygardos vadams ir dėl išdavysčių stipriai nukentėjus kitoms apygardoms, svarbiausios partizanų kovos iš Dzūkijos ir Suvalkijos persikėlė į Žemaitiją.

1949 m. vasario 2—22 d. įvyko visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas. Jis vietoj BDPS įkūrė LLKS, jo tarybos prezidiumo pirmininku ir ginkluotųjų pajėgų vyriausiuoju vadu išrinko J. Žemaitį (slapyvardis „Vytautas"), jo pavaduotoju tapo A. Ramanauskas-. Suvažiavimas nutarė neplėsti partizanų struktūrų, o išlaikyti gerai organizuotų ir veiklių štabų sistemą, nedideles ginkluotas grupes, kurios rengtų legaliai gyvenančius potencialius kovotojus. Partizanų gretas dar kiek papildė žmonės, besislapstantys nuo trėmimų ir okupantų savivalės.

Partizanams labai pakenkė išsiplėtęs MGB agentų tinklas bei išdavystės. Dar 1947 m. MGB agentu tapo žinomas poetas K. Kubilinskas. Jam buvo pavesta sunaikinti Dainavos apygardos vadą A. Ramanauską. Išsigandęs, kad gali būti demaskuotas, 1949 m. kovo 7 d. K. Kubilinskas nušovė partizaną Kariūną ir pabėgo[48]. 1949 m. gegužės 1 d. buvo suimtas ir užverbuotas grįžtantis iš Vakarų vienas iš rezistencijos organizatorių J. Deksnys[49]. Saugumo užsakymu, jis kūrė fiktyvias organizacijas (Vyriausioji kovojančios Lietuvos vadovybė ir kitos), į kurių pinkles patekdavo pogrindžio kovotojų (pavyzdžiui, 1952 m. pulkininko

J. Jankausko grupė). J. Deksnys taip pat dalyvavo MGB „radijo žaidimuose" su Anglijos ir Švedijos žvalgybomis, pats parengė daugiau kaip 150 dezinformacinių radiogramų projektų, parašė daugiau kaip 10 dezinformacinių slaptaraščių. MGB infiltravo savo agentų į visų partizanų apygardų ir rinktinių vadovybes ir į kai kurias žemesnes struktūras. 1950 m. į Lietuvą grįžo J. Lukša, bet 1951 m. išduotas, jis pateko į saugumo pasalą ir susirėmime žuvo. 1951—1953 m. pakriko ir nustojo veikti didžiausios (Dainavos, Tauro ir Žemaičių) apygardos, beliko tik jų rinktinės, vėliau — tik būriai, skyriai.

1951 m. gruodžio mėnesį dėl ligos iš LLKS vadovo ir ginkluotųjų pajėgų vyriausiojo vado pareigų atsistatydino J. Žemaitis. 1953 m. jis saugumo organų buvo suimtas, 1954 m nuteistas mirties bausme ir tais pačiais metais Vilniuje sušaudytas. Naujuoju ir paskutiniuoju partizanų vyriausiuoju vadu tapo A. Ramanauskas.

Silpnėjant rezistencijai, blogėjo partizanų karinė drausmė, smuko dora, dėl nepakeliamų gyvenimo sąlygų ir nevilties partizanai girtavo, dar labiau ėmė įtarinėti nekaltus žmones, juos žudyti. Partizanai dar kurį laiką priešinosi kolektyvizacijai, stengėsi sutrukdyti kitas valdžios vykdomas akcijas, bet 1952 m. pabaigoje jų jėgos visiškai išseko. LTSR MGB įskaitoje 1952 m. sausio 1 d. buvo apie 1000 partizanų, 1953 m. balandžio 20 d. — tik 194. 1952 m. partizanai nužudė 90 žmonių, o per 1953 m. pirmąją pusę — tik 7[50]. 1953 m. visiškai baigėsi partizanų kovos. 1956—1957 m. KGB kartu su LTSR vidaus reikalų kariuomenės daliniais likvidavo 27 partizanus — 13 nukovė arba jie patys nusižudė, 4 suėmė, 10 legalizavosi[51]. 1956 m. buvo suimtas ir 1957 m. Vilniuje sušaudytas paskutinis Lietuvos partizanų vyriausiasis vadas A. Ramanauskas. Paskutinieji nepasidavę partizanai buvo P. Končius, nušautas 1964 m. prie Salantų, ir J. Kraujalis, 1965 m. kovo 17 d. žuvęs Utenos rajone.

Ginkluota rezistencija Lietuvoje truko nuo 1944 iki 1953 m. ir apėmė visas apskritis. Daugiausia partizanų

veikė 1945 m. vasarą, tuo metu jų buvo apie 12—15 tūkstančių. Po LTSR vadovybės amnestijų ir dėl kitų priežasčių 1945 m. miškus paliko apie 8000 partizanų (pavyzdžiui, 1945 m. rugpjūčio mėnesį Tauro apygardoje buvo apie 1000 kovotojų, o 1946 m. spalio mėnesį jų buvo likę apie 500). Vėliau vienu metu Lietuvoje veikė apie 4—5 tūkst. partizanų, jų sumažėjo tik partizaninio karo pabaigoje. Istoriko A. Anušausko nuomone, ginkluotame pasipriešinime iš viso dalyvavo ne mažiau kaip 50 000 partizanų. Kai kurie autoriai nurodo kur kas didesnį partizanų skaičių. Pavyzdžiui, J. Lukša, J. Misiūnas teigė, kad vienu metu Lietuvoje veikė net 30—40 tūkst. kovotojų. Lietuvos sąlygomis tiek partizanų būti negalėjo. Kadangi partizanų skaičius visą laiką keitėsi (vieni žūdavo, patekdavo į nelaisvę, juos pakeisdavo kiti), todėl labai sunku tiksliai nustatyti, kiek iš viso buvo ginkluoto pasipriešinimo dalyvių.

Pokario metais Lietuvoje žuvo apie 50 000 žmonių, iš jų apie 20 000 partizanų[52]. A. Anušausko duomenimis, partizanai nužudė apie 19 000 žmonių (duomenys iš saugumo archyvų). Iš jų daugiausia buvo nužudyta komunistų valdžią remiančių įvairių pareigūnų (apskričių, valsčių ir apylinkių valdžios pareigūnų, kolūkių pirmininkų, stribų, saugumiečių, kariškių). Dėl partizanų nurodymų nevykdymo buvo nužudyta ir daug valstiečių. Pokario metais buvo žudomos ir moterys bei vaikai. Nors partizanai turėjo moralinę teisę bausti mirtimi savo politinius priešininkus, bet vaikų, moterų ir senelių kankinimas bei žudymas buvo niekuo nepateisinamas.

Prie Lietuvos gyventojų terorizavimo ir žudymo prisidėjo ir provokaciniai NKVD (MGB) daliniai. Tuo rūpinosi specialus kovos su banditizmu skyrius. Persirengę partizanais saugumo darbuotojai provokavo žmones, o už jiems suteiktą paramą šiuos žmones žudė. Be to, kovose su partizanais žuvo keli tūkstančiai kareivių. Istorikai A. Anušauskas ir V. Kučinskas nustatė buvus 1133 partizanų kautynes, miestelių užpuolimus bei surengtas pasalas, kurių

metu buvo nukauta 1772 kariškiai, stribai ir saugumo darbuotojai. Manoma, kad tai yra tik trečdalis visų partizanų kovinių operacijų[53].

Partizanų kovos žadino laisvės troškimą, kėlė lietuvių tautinę savimonę, ugdė tautos atsparumą savietizacijai ir rusifikacijai. Lietuva sunkiais pokario metais nesulaukė Vakarų valstybių dėmesio ir pagalbos. 1945 m. sąjungininkai (JAV, Didžioji Britanija, Prancūzija) Potsdamo konferencijoje nekėlė Baltijos šalių nepriklausomybės klausimo, jie faktiškai sutiko su Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių inkorporavimu į SSRS, nors formaliai nepripažino jų aneksijos teisėtumo per visus sovietinės okupacijos metus. Lietuvos rezistentai tikėjosi, kad fizinis pasipriešinimas okupantams atkreips pasaulio demokratinių valstybių dėmesį ir padės Lietuvai atkurti nepriklausomybę. Tačiau Vakarų valstybės nematė reikalo kelti Baltijos valstybių klausimą Jungtinių Tautų Organizacijoje, neatsakė į Lietuvos partizanų laišką (1948 m.) ir popiežius. Lietuva buvo palikta likimo valiai. Dėl tokio Vakarų šalių požiūrio Lietuvos gyventojų ginkluotas pasipriešinimas buvo neperspektyvus, nes ginklu nugalėti Sovietų Sąjungą buvo neįmanoma.

Okupacinis režimas Lietuvoje sukėlė ne tik ginkluotą pasipriešinimą, bet ir gyventojų pilietinį nepaklusnumą. Jo išraiška priklausė nuo Lietuvos politinių sąlygų savitumo. Lietuvių tauta neturėjo ryškaus dvasinio lyderio, brutalus stalininis režimas didelę visuomenės dalį įbaugino, todėl atvirai priešintis okupantams ir jų talkininkams ne visiems užteko drąsos. Dėl to dauguma Lietuvos gyventojų prisidėjo prie pasyvaus pasipriešinimo. Pilietiniam nepaklusnumui didelę įtaką turėjo ginkluotas pogrindis, ir atvirkščiai, žmonių nepasitenkinimas komunistų valdžia, jų pasyvus nepaklusnumas įkvėpė ir stiprino ginkluotą pasipriešinimą. Todėl labiausiai pilietinis nepaklusnumas reiškėsi nuo 1944 iki 1949 metų — aktyviosios rezistencijos laikotarpiu. Lietuvių tautos pilietinis

nepaklusnumas apėmė politinę, religine ir ekonominę sferą.

Politinio pobūdžio pilietinis nepaklusnumas reiškėsi rinkimų į visų lygių tarybas boikotu, vengimu tarnauti kariuomenėje, tautinės atributikos demonstravimu (trispalvių ženkliukų nešiojimas, uždraustų tautinių dainų dainavimas), atsisakymu pasirašyti įvairias LKP(b) organizuojamas politines deklaracijas, laiškus. Pavyzdžiui, artėjant 1945 m. liepos 21 d. (LTSR 5 metų jubiliejus), LKP(b) CK vadovybė organizavo Lietuvos gyventojų padėkos laiško J. Stalinui pasirašymo kampaniją. Laišką turėjo pasirašyti visi pilnamečiai Lietuvos gyventojai. Lietuvos miestų ir apskričių partijos komitetai organizavo parašų rinkimo kampaniją, prie kurios daug prisidėjo NKVD organai. 1945 m. liepos mėnesį „kiekvieną dieną visi valstiečiai buvo apimti parašų rinkimais, — kalbėjo LKP (b) CK VI plenume (1945 m.) LKP(b) Raseinių apskrities komiteto sekretorius T. Mončiunskas. — Trijų-keturių apylinkių susirinkimuose buvo perskaitomas laiškas, o po to grupės apeidavo kiekvieną namą. Jų apsaugai NKVD viršininkai skyrė visus ginkluotus naikintojus, palikdami tik valsčių centrų gynybai". Iš 40 000 Raseinių apskrities suaugusių gyventojų laišką pasirašė tik 21 000. Kaltę už tai T. Mončiunskas suvertė „dideliam buržuazinių nacionalistų pasipriešinimui". Jis pateikė pavyzdį, kai „viename iš susirinkimų, kuriame dalyvavo 60 valstiečių, nei vienas nepasirašė, o demonstratyviai išėjo"[54].

Sunkiai parašai buvo renkami ir kitose apskrityse. Kada Panevėžio apskrityje paaiškėjo, kad parašų rinkimo akcija beveik žlugo, NKVD Panevėžio skyriaus viršininko papulkininkio Kuznecovo ir LKP(b) Panevėžio apskrities komiteto II sekretoriaus M. Sorokino iniciatyva buvo imtasi papildomų priemonių. Jų pastangų dėka buvo pasiekta, kad prieš pat liepos 21 d. buvo surinkta 11 000 parašų, nors apskrityje tuo metu gyveno 44 000 suaugusių žmonių. Vėliau LKP(b) Panevėžio apskrities komiteto I sekretorius

J. Paplauskas jiems aiškinosi, kodėl nepasirašomas laiškas: „Draugui Stalinui liaudis laiško nepasirašo todėl, jog nenori Tarybų valdžios ir, be to, bijo banditų"[55].

Šios akcijos artėjančią nesėkmę greitai įžvelgė VKP(b) CK Lietuvos biuro narys I. Tkačenka. 1945 m. liepos 11 d. laiške M. Suslovui ir A. Sniečkui jis rašė: „Manau, kad toks šito labai svarbaus politinio renginio vykdymas, koks dabar yra daugelyje vietovių, yra aukšto mūsų partijos ir tautų Vado vardo įžeidimas"[56].

Parašų rinkimo akcija Lietuvoje parodė ne tik aktyvėjantį ginkluotą pasipriešinimą, bet ir plintantį pilietinį nepaklusnumą. Nors ir buvo panaudotas psichologinis, moralinis, politinis ir fizinis spaudimas, bet laišką J. Stalinui iš beveik 1,5 mln. rinkimų teisę turinčių Lietuvos gyventojų, oficialiais duomenimis, pasirašė 640 875 žmonės[57]. (Nors ir šie skaičiai abejotini).

Religinio pobūdžio pilietinis nepaklusnumas reiškėsi katalikų bažnyčios vadovybės ir tikinčiųjų viešu nepritarimu valdžios neteisėtiems veiksmams ir savivalei jų atžvilgiu. Nepaisant nepritarimo, Lietuvos gyventojai, ypač kaimo žmonės, nuolat lankė bažnyčią, šventė religines šventes, tuokėsi ir krikštijo vaikus bažnyčioje, mokė vaikus tikybos, atlikinėjo kitas religines apeigas. Prasidėjus kunigų trėmimui ir bažnyčių uždarymui, tikintieji nepabūgo galimų represijų — jie įvairioms instancijoms rašė nepritarimo ir pasipiktinimo laiškus, siuntė peticijas, po kuriomis pasirašydavo šimtai žmonių. 1945—1952 m. LTSR RKRT gavo apie 2500 kolektyvinių ir pavienių žmonių skundų bei prašymų. Juose žmonės prašė leisti bažnyčiose laikyti pamaldas, rengti bažnytines eisenas, grąžinti religinėms bendruomenėms vietos pareigūnų uždarytus maldos namus. Valstiečiai atsisakydavo stoti į žemės ūkio kooperatyvus ir ypač į kolūkius. Tik panaudojus politinio, fizinio ir psichologinio poveikio priemones (gąsdinimai, trėmimai ir kt.), 1949—1950 m. dauguma jų buvo suvaryta į kolūkius.

Dvasinė prievarta. Pokario metais Sovietų Sąjunga per savo valdžios aparatą, ypač per partinius organus, kontroliavo Lietuvos visuomenės kultūrą ir dvasinį gyvenimą, persekiojo kitamin̆čius. Lietuvos gyventojams buvo primesta svetima komunistinė marksizmo-leninizmo ideologija, grindžiama klasių kovos, proletariato diktatūros, buržuazijos klasės likvidavimo ir kitomis dogmomis. Ji tapo valstybine ideologija. Kūrybiniai darbuotojai, mokslininkai, mokytojai ir kiti inteligentai buvo verčiami vadovautis šia ideologija ir įrodinėti komunistinės santvarkos pranašumus, rusų tautos išskirtinumą, jos ypatingą misiją. Komunistinė ideologija gynė. SSRS imperinę politiką, tautinę kultūrą traktavo kaip svetimą socializmo interesams reiškinį. Buvo skelbiama, kad kultūra yra „nacionalinė savo forma ir socialistinė savo turiniu". Kultūra turėjo stiprinti sovietinį režimą Lietuvoje. Tam nepritariantiems žmonėms buvo trukdoma įgyvendinti kūrybinius sumanymus, dalyvauti respublikos kultūriniame gyvenime.

Realizuoti Maskvos politiką Lietuvoje padėjo valstybinės ir pusiau valstybinės struktūros, vadovaujančios tam tikrai kultūros sferai. Pavyzdžiui, Meno reikalų valdyba prižiūrėjo teatrus, kūrybines (rašytojų, dailininkų, architektų, kompozitorių) sąjungas, o šios — konkrečius žmones. Kultūros ir švietimo įstaigų komitetas prižiūrėjo muziejų, bibliotekų, kultūros namų veiklą, Švietimo ministerija — mokyklas. Per šias ir analogiškas įstaigas LKP ideologiškai vadovavo Lietuvos inteligentijai.

Pokario metais buvo ypač nepasitikima lietuvių inteligentija. Prie to daug prisidėjo tai, kad per vokiečių okupaciją ji atvirai pasmerkė 1940 m. Sovietų Sąjungos įvykdytą Lietuvos okupaciją, ir tai, kad 1944 m. su Vokietijos kariuomene į Vakarus pasitraukė žymūs Lietuvos visuomenės ir kultūros veikėjai (broliai Biržiškos, B. Brazdžionis, V. Krėvė-Mickevičius, A. Maceina ir kiti). Rašytojo V. Martinkaus apskaičiavimais, iš Lietuvos pasitraukė 236 literatai ir literatūrologai[58]. Dauguma Lietuvoje likusių rašytojų, menininkų, mokslininkų, mokytojų ir kitų inteli-

gentų nuo pat pirmųjų antrosios sovietinės okupacijos dienų pasitraukė iš visuomeninės veiklos, dalis jų laukė politinių permainų.

Lietuvių inteligentija, priešingai negu buvo tikėtasi, neragino Lietuvos žmonių atvirai priešintis komunistiniam režimui, beveik nedalyvavo, išskyrus mokytojus, nelegalioje antisovietinėje veikloje, pasidavė konformizmui, tačiau dauguma inteligentų nešlovino ir nepalaikė komunistų valdžios, jos vykdomos Lietuvos sovietizacijos ir dvasinio gyvenimo ideologizavimo. Tai kėlė Maskvos ir kairuoliškų pažiūrų lietuvių komunistų nepasitenkinimą.

Jau pirmaisiais pokario mėnesiais represiniai ir partiniai organai pradėjo domėtis visais aukštąjį išsilavinimą turinčiais žmonėmis, ragino juos šlovinti Sovietų Sąjungą ir komunistų partiją. Pavyzdžiui, 1945 m. gegužės 23 d. LTSR LKT pirmininko pavaduotojas V. Niunka prašė LTSR NKGB vadovą A. Gudaitį-Guzevičių specialiai patikrinti devyniolika Vilniaus ir Kauno universitetų profesorių. „Kompromituojanti" medžiaga buvo surinkta apie J. Bulavą, A. Janulaitį, I. Jonyną, P. Mažylį, V. Mykolaitį-Putiną, A. Purėną[59].

Jau 1945 m. buvo pradėta priekaištauti Lietuvos literatams dėl jų pasyvumo. 1945 m. LKP(b) CK VII plenume „Sovetskaja Litva" atsakingasis redaktorius A. Fedotovas pranešė: „Laikraščio redakcija per pastaruosius mėnesius, be žodinių prašymų, specialiu laišku kreipėsi daugiau kaip į 30 žymių laikraščio bendradarbių su prašymu parašyti straipsnius prieš lietuviškus-vokiškus buržuazinius nacionalistus, ir iš 30 draugų, į kuriuos mes kreipėmės, pasistengė kol kas į laikraštį parašyti tik du — rašytojai Cvirka ir Liudas Gira". A. Fedotovo nuomone, Lietuvos inteligentija nesuprato istorinės rusų tautos misijos Sovietų Sąjungoje: „Tarp visų mūsų šalies tautų visuotinį pripažinimą nusipelnė rusų tauta, kaip vadovaujanti Sovietų Sąjungos jėga. (...) Šį pripažinimą rusų tauta iškovojo nepaliaujama pagalba, kuri rodoma visoms kitoms tautoms, gyvenančioms mūsų didžiojoje tėvynėje.

Kaip vyresnysis brolis sovietinių tautų šeimoje ji padėjo savo broliams statyti naują gyvenimą, plėtoti kultūrą..."[60].

1946 m. labai pablogėjo lietuvių kūrybinės inteligentijos padėtis. Jai buvo pradėta daryti politinį spaudimą, kelti ideologinius reikalavimus. Literatūroje ir mene buvo skatinamas J. Stalino kultas, komunistų partijos neklystamumo mitas, buvo raginama propaguoti rusų tautos kultūros ir mokslo laimėjimus. Tai daryti lietuvių inteligentiją vertė 1946—1948 m. VKP(b) CK ideologiniai nutarimai, VKP(b) CK sekretoriaus A. Ždanovo direktyvinės kalbos.

Lietuvoje šią iniciatyvą ypač aktyviai rėmė VKP(b) CK Lietuvos biuras ir jo pirmininkas V. Ščerbakovas, LKP(b) CK agitacijos ir propagandos skyrius bei jo vedėjas K. Preikšas. 1946 m. spalio 1—2 d. Vilniuje įvykusiame Lietuvos rašytojų visuotiniame susirinkime K. Preikšas reikalavo „apsivalyti nuo beidėjiškumo šiukšlių, nuo viso to, kas galėtų pakirsti sveiko, tvirtavalio, doro, patriotiško ir giliai idėjinio tarybinio žmogaus auklėjimą". Jis kaltino rašytojus pasyvumu, apolitiškumu. Į „tylenių" gretas pateko S. Anglickis, A. Bieliauskas, J. Graičiūnas, V. Katilius, K. Kubilinskas, E. Matuzevičius, E. Mieželaitis, A. Miškinis, J. Paukštelis, B. Sruoga, P. Vaičiūnas, A. Vengris ir kiti. Šiame susirinkime didžioji rašytojų dalis buvo priblokšta partijos atviro kišimosi į subtilius dvasinius reikalus. Tačiau tai buvo tik pradžia. Daugelyje LKP(b) CK plenumų, suvažiavimų ir kitų partinių pasitarimų buvo linksniuojamos menininkų pavardės, kritikuojami ir smerkiami jų kūriniai.

Kultūros ir mokslo darbuotojų kritika daugiausia buvo patikėta lietuviams arba iš Lietuvos kilusiems žmonėms — V. Niunkai, B. Pušiniui, K. Preikšui, A. Venclovai, G. Zimanui, J. Žiugždai. Tuo norėta pabrėžti, kad akcija vykdoma pačių lietuvių iniciatyva ir yra lietuvių vidaus reikalas. Vėliau griežtos kritikos susilaukė Butkų Juzė, J. Grušas, V. Mykolaitis-Putinas ir kiti, kaip nieko nerašantys iš Rašytojų sąjungos buvo pašalinti P. Gaulė ir A. Iešmantą. 1950 m. lapkričio 30 d. Rašytojų sąjun-

gos valdyba svarstė S. Anglicko ir K, Inčiūros „bylą". Jie buvo kaltinami tuo, kad „per penketą pokario metų nieko nesukūrė mūsų tarybinėje literatūroje, visiškai nedalyvauja tarybinėje spaudoje"[61]. K. Inčiūra, kaip ir K. Boruta, V. Drazdauskas, J. Graičiūnas, A. Gricius, K. Jakubėnas, K. Jankauskas, P. Juodelis, V. Katilius, J. Keliuotis, O. Lukauskaitė-Poškienė, A. Miškinis, R. Vengris, E. Viskanta ir kiti buvo suimti ir ištremti. V. Martinkaus duomenimis, 1940—1953 m. kalintų, ištremtų, sušaudytų ir kitaip čekistų baustų buvo 91 literatas[62]. Už „tylėjimą" buvo kritikuojami muzikai J. Bendorius, J. Bielionis, A. Kačanauskas, E. Laumenskienė, J. Nabažas, formalistais buvo apšaukti J. Gruodis ir S. Vainiūnas. Net M. K. Čiurlionis buvo apkaltintas dekadentizmu, norėta jo vardą išbraukti iš lietuvių kultūros paveldo. 1948 m. už paramą rezistentams buvo suimtas ir ištremtas dainininkas A. Kučingis.

Vykdant VKP(b) CK nutarimą „Dėl dramos teatrų repertuaro ir priemonių jam pagerinti", buvo stengiamasi visus teatrus pajungti komunisinei propagandai. Buvo įvesta griežta teatro repertuaro cenzūra, profesionalių teatrų scenose pradėta statyti tuos pačius rusų autorių kūrinius.

Dėl ideologinio ir politinio teroro daugelis menininkų tapo konformistais, jie gyveno ir kūrė pagal politinę konjunktūrą. Ypač aktyvūs komunizmo ir SSRS šalininkai buvo literatai J. Baltušis, P. Cvirka, L. Gira, S. Nėris, T. Tilvytis, A. Venclova ir kt. Lietuvos vadovybė skatino menininkus, prisidedančius prie komunistinės ideologijos propagavimo. 1947 m. LKP(b) CK XV plenume A. Sniečkus gyrė J. Tallat-Kelpšos ir A. Račiūno kantatas apie Staliną, B. Dvariono simfoniją[63].

Kadangi lietuvių profesionaliosios kultūros kūrėjai buvo priversti paklusti sovietiniam režimui ir ideologiniam diktatui, todėl jų kūryba neatspindėjo lietuvių tautos dvasinio gyvenimo, tragiško pokario žmonių likimo. Kūryba buvo paversta agresyvios politikos priedėliu, vi-

suomenės ideologinio apdorojimo įrankiu. Administraciniai ir direktyviniai valdymo metodai, atotrūkis nuo pasaulinės kultūros ir nuo tautinių ištakų stabdė lietuvių tautinės kultūros raidą, eliminavo bendražmogiškųjų vertybių įprasminimą. Dėl to kai kurie pozityvūs reiškiniai lietuvių kultūroje negalėjo kompensuoti jai padarytos žalos.

Ne geresnėje padėtyje atsidūrė ir Lietuvos mokslininkai. „Vieningosios srovės", „keliaklupsčiavimo prieš Vakarus", „kosmopolitų" ieškojimo kampanijomis stengtasi įbauginti mokslininkus, atplėšti juos nuo tautinės kultūros, tradicijų, pasaulinės patirties.

1948 m. pradžioje prasidėjo organizuotas Lietuvos mokslininkų puolimas, kuris truko iki J. Stalino mirties (1953 m.). LTSR MA viceprezidentas J. Žiugžda, remdamasis LKP(b) CK XV plenumo (1947 m.) nutarimais dėl ideologinio darbo, griežtai kritikavo mokslininkų tariamas politines klaidas, trūkumus. Buvo kritikuojami žymiausi Lietuvos mokslininkai J. Balčikonis, V. Girdzijauskas, T. Ivanauskas, A. Janulaitis, V. Kairiūkštis, V. Lašas, J. Lebedys, P. Pakarklis, A. Purėnas, V. Ruokis ir kiti. Jie buvo smerkiami už tai, kad savo moksliniuose darbuose minėjo Vakarų šalių mokslo laimėjimus, necitavo sovietinių (rusų) autorių, laikėsi „objektyvizmo“ principų. Per kovos su „mendelistais-morganistais-veismanistais" kampaniją nukentėjo Lietuvos genetikai J. Dagys, M. Natkevičaitė-Ivanauskienė, P. Šivickis ir kiti. Pakeitus tyrimų kryptis, genetikos darbai buvo stropiai braukiami iš mokslinių darbų planų.

1948 m. V. Niunka ataskaitiniame laiške A. Ždanovui rašė, kad LKP(b) CK biuro iniciatyva kovo mėnesį įvyko pasitarimas su aukštųjų mokyklų dėstytojais. Susitikime buvo kritikuoti Fizikos ir technikos instituto direktorius prof. J. Indriūnas, Kauno universiteto medicinos katedros vedėjas prof. L. Gutmanas, Žemės ūkio akademijos katedros vedėjas prof. V. Ruokis, Kauno universiteto katedros vedėjas prof. J. Šopauskas, buvęs Veterinarijos

akademijos rektorius prof. J. Žemaitis, akademikas V. Lašas ir kiti[64].

1949 m. LKP(b) VI suvažiavime A. Sniečkus pritarė LTSR MA prezidiumui, kuris pasmerkė Lietuvių kalbos instituto išleistą „Lietuvių kalbos žodyno" II tomą, kuriame „pilna reakcingos, klerikalinės frazeologijos. (...) Nenagrinėjama lietuvių revoliucinės spaudos kalba, tarybinės dabarties kalba". A. Sniečkus pabrėžė tai, kad Lietuvos Žemės ūkio ir Biologijos institutai lėtai pertvarko savo darbą į „progresyviąją mičiūrininę biologiją", nurodė, kad „kai kurių aukštųjų mokyklų dėstytojai — Kairiūkštis, Aleksa, Gutmanas — savo klaidų neištaisė"[65].

1952 m. LKP(b) VII suvažiavime, apibendrindamas pastaraisiais metais LKP (b) nuveiktą darbą mokslo srityje, LKP (b) CK mokslo ir aukštųjų mokyklų skyriaus vedėjas S. Lazutka pabrėžė: „Partinė organizacija sudavė triuškinantį smūgį buržuazinės nacionalistinės ideologijos likučiams, išaiškino ir išvijo iš aukštųjų mokyklų ir Mokslų akademijos šios ideologijos reiškėjus — Vilniaus universiteto prof. Sezemaną, prof. Šalčių, dėstytojus Serbentą, Balevičių, Stulginskį, Gumitickį, Airapetianą. (...) Partinė organizacija pataisė profesorių Korsako, Dagio, akademiko Matulaičio rimtas klaidas"[66].

Pokario metais buvo suimti ir ištremti žymūs Lietuvos mokslininkai (filosofai L. Karsavinas ir V. Sezemanas, ekonomistai D. Cesevičius ir P. Šalčius, architektas S. Stulginskis ir kiti), kai kurie iš jų (J. Aleksa, L. Karsavinas, F. Kemėšis, J. Urmonas ir kiti) Sibire ir mirė.

Po karo buvo visiškai likviduota nepriklausomybės metais sukurta Lietuvos švietimo sistema, bendrojo lavinimo mokyklos (gimnazijos) buvo paverstos komunistinės ideologijos skleidimo židiniais. Iš gimnazijų buvo pašalintas tikybos dėstymas, įvestas privalomas SSRS konstitucijos ir rusų kalbos mokymas. Naikinant Lietuvos švietimo sistemą, 1949 m. gimnazijos buvo pavadintos vidurinėmis mokyklomis. Buvo sustiprintas mokytojų se-

kimas. Mokytojai, įtariami „nacionalistine ar antitarybine" veikla, buvo šalinami iš darbo, jiems buvo draudžiama dirbti pedagoginį darbą. Mokytojų likimą galėjo spręsti net mokyklų komjaunimo organizacijos. Nuo 1951 iki 1952 m. antrosios pusės Vilniaus srityje buvo pašalinti arba perkelti į kitas mokyklas 630, Klaipėdos srityje — 280 mokytojų[67].

Kandidatus į aukštąsias mokyklas parinkdavo specialios studentų priėmimo komisijos. Jos pirmenybę teikė jaunuoliams, kurių tėvai rėmė sovietų valdžią, taip pat darbininkų ir mažažemių valstiečių vaikams. Dėl to į aukštąsias mokyklas negalėjo patekti daug gabių jaunuolių ir merginų, kurių buvo „bloga" socialinė kilmė.

Pokario metais buvo naikinami viešųjų bibliotekų fondai, primenantys nepriklausomos Lietuvos laikus ir tautinės kultūros laimėjimus. Istoriko V. Pšibilskio duomenimis, 1944—1951 m. iš bibliotekų buvo išimta ir sunaikinta daugiau kaip 600 000 knygų, dalis jų pateko į specialiuosius fondus, kitos buvo sunaikintos (deginamos, paverčiamos makulatūra).

Lietuvos dvasinės kultūros laimėjimai bei istorinis palikimas buvo naikinamas arba transformuojamas į totalitarinės visuomenės kultūros vertybių sistemą. Lietuvos švietimo ir kultūros įstaigose žmonės buvo verčiami nagrinėti rusų klasikų ir sovietmečio autorių (A. Fadejevo, N. Krupskajos, A. Makarenkos, N. Ostrovskio, M. Šolochovo ir kt.) kūrinius. Vilniuje ir kituose Lietuvos miestuose daug gatvių buvo pavadinta N. Gogolio, M. Gorkio, V. Lenino, A. Puškino, J. Stalino, A. Suvorovo ir kitų žymių SSRS ir Rusijos žmonių, dažniausiai nieko bendro neturinčių su Lietuva, vardais.

LKP(b) ypač didelį dėmesį kreipė į monumentaliąją (paminklinę) skulptūrą. Jau 1945 m. kai kurie, ypač kairuoliškų pažiūrų, veikėjai pradėjo raginti griauti nepriklausomybės laikais statytus paminklus, bet masinis jų naikinimas vyko 1948—1952 metais. Tada buvo sugriauti beveik visi su lietuvių tautos istorija susiję arba įvai-

rioms sukaktims skirti paminklai. 1950 m. Kaune buvo sunaikintas Karo muziejaus sodelio kompleksas — Lietuva neteko Laisvės statulos, Nežinomo kareivio kapo, Vytauto Didžiojo ir kitų paminklų. K. Preikšo iniciatyva apie 1952 m. Vilniuje buvo susprogdintas Trijų Kryžių kalno monumentas.

Kai kada Lietuvos gyventojai priešinosi šiems barbariškiems aktams, todėl pavyko išsaugoti Vytauto Didžiojo paminklus Perlojoje, Veliuonoje. Vietoj nugriautų buvo pradėta statyti naujus paminklus, kurie turėjo simbolizuoti lietuvių tautos „pritarimą" okupantams, aukštinti rusų tautos veikėjus, bolševikus. Taip Vilniuje atsirado I. Černiachovskio, V. Lenino, A. Puškino, J. Stalino paminklai.

Partinių organų ir vyriausybės sprendimais buvo likviduoti Vilniuje nuo seno veikiantys tautinių bendrijų kultūros židiniai. 1946 m. buvo likviduotas baltarusių, 1949 m. — žydų, 1951 m. karaimų muziejus. Lietuvos tautinių bendrijų kultūros niokojimas skaudžiai žalojo jų tautinę savimonę. Didžiausią moralinę skriaudą lietuviai patyrė 1950 m. pradžioje, uždraudus giedoti senąjį Lietuvos himną (V. Kudirkos „Tautiška giesmė").

Katalikų bažnyčios padėtis. Viena iš stipriausių ir įtakingiausių jėgų, besipriešinančių sovietizacijai pokario metais, buvo katalikų bažnyčia. Turėdama centralizuotą organizacinę struktūrą, šiokią tokią autonomiją ir didelę tikinčiųjų paramą, ji darė nemažą poveikį Lietuvos politiniam gyvenimui. Katalikų dvasininkai visada stengėsi palaikyti lietuvių tautinį orumą, ragino nepamiršti katalikiškų tradicijų, Lietuvos praeities, priešintis nutautinimui. Daug kunigų aktyviai rėmė nacionalinį pogrindį, dalyvavo rezistencinėje kovoje.

Nors 1940 m. bažnyčia buvo atskirta nuo valstybės, o mokykla nuo bažnyčios, bet valstybė aktyviai kišosi į bažnyčios reikalus. Juos tvarkė RKRT prie SSRS MT įga-

liotinio Lietuvai įstaiga, kuri faktiškai buvo tarpininkė tarp valdžios ir bažnyčios. Šios įstaigos pavaldumas Lietuvos vyriausybei buvo nominalus, nes visi religiniai reikalai buvo sprendžiami SSRS RKRT, LTSR NKGB (MGB) ir LKP(b) Centro komitete. Pokario metais šiai tarybai vadovavo buvęs saugumo darbuotojas A. Gailevičius (1944—1948 m.), vėliau — ypač kairuoliškų pažiūrų LKP veteranas B. Pušinis (1948—1957 m.).

Nors LTSR konstitucijos 96 straipsnis ir pripažino religinių apeigų ir antireliginės propagandos laisvę, bet valdžia pažeidinėjo konstituciją, visaip varžė katalikų bažnyčios veiklą ir tikinčiųjų teises. Vyriausybė, LKP(b) CK, represiniai organai bei RKRT organizavo ir sankcionavo brutalią ir primityvią ateistinę propagandą, prievartos veiksmus prieš katalikų bažnyčią.

1944 m. pabaigoje katalikų bažnyčios ir valdžios santykiai nebuvo visiškai priešiški. Kovodama su nacionaliniu pogrindžiu, LTSR vadovybė stengėsi pasinaudoti katalikų bažnyčios autoritetu. Tuo tikslu valstybės saugumo liaudies komisaras A. Gudaitis-Guzevičius ir LKP(b) vadovybė bandė tartis su aukštaisiais dvasininkijos atstovais. Kompromisinės nuostatos laikėsi ir Lietuvos katalikų bažnyčia. Aukštieji katalikų dvasininkai siekė su naująja valdžia palaikyti normalius santykius.

1944 m. Kauno arkivyskupijos valdytojas prelatas S. Jakubauskas, Panevėžio vyskupas K. Paltarokas, Vilkaviškio vyskupas A. Karosas, Kaišiadorių vyskupas T. Matulionis laišku kreipėsi į LTSR LKT dėl karo kapeliono institucijos įvedimo Raudonosios armijos lietuviškuose daliniuose. Kitame laiške jie prašė leisti mokyklose dėstyti tikybą: „Mes tikėjomės, kad Lietuvos visuomeniniame gyvenime bus palikta tai, kas buvo palaikoma ir vokiečių okupacinės valdžios, turėdami omenyje tikybos dėstymą mokyklose ir kapelionų instituciją mokyklose. (...) Pasaulyje yra įsigalėjusi nuomonė, jog tarybų valdžia persekioja religiją. Grąžinus religijos mokymą, būtų užkirstas kelias šiam priekaištui ir pakeltų Tarybų

valdžios autoritetą Sąjungininkų valstybėse"[68]. Į šiuos prašymus nebuvo atsižvelgta, atvirkščiai, 1944 m. pabaigoje tikybos dėstymas mokyklose buvo uždraustas.

1945 m. sustiprėjus ginkluotojo pogrindžio pasipriešinimui, kovingai nusiteikę LKP(b) vadovai reikalavo sustiprinti spaudimą katalikų bažnyčiai — ,,kaip nacionalistinės kovos įkvėpėjai". Tačiau M. Gedvilas, A. Gudaitis-Guzevičius bei RKRT įgaliotinis A. Gailevičius buvo tos nuomonės, jog būtina „katalikų bažnyčią panaudoti prieš banditines formuotes Lietuvos TSR teritorijoje".

1945 m. birželio 14 d. M. Gedvilas buvo pasikvietęs prelatą S. Jakubauską ir kartu su A. Gailevičiumi įkalbėjo jį paskelbti kreipimąsi į Lietuvos žmones, kad šie nutrauktų pasipriešinimą. 1945 m. liepos 7 d. prelatas S. Jakubauskas per respublikinę spaudą kreipėsi į dvasininkus, tikinčiuosius, pasipriešinimo dalyvius ir besislapstančius, ragindamas nutraukti pasipriešinimą ir legalizuotis. Šis kreipimasis taip pat buvo atspausdintas 80 000 egzempliorių tiražu ir platinamas kaimo vietovėse. Jis sukėlė tam tikrą sumaištį besislapstančiųjų ir partizanų gretose. Tai buvo didelis NKGB ir RKRT laimėjimas. Jiems taip pat pavyko kuriam laikui suskaldyti katalikų dvasininkijos vienybę, nes šio kreipimosi nepasirašė Lietuvos vyskupai.

Kitą dieną po S. Jakūbausko vizito (birželio 15 d.) M. Gedvilas buvo pakvietęs Kaišiadorių vyskupą T. Matulionį ir kurijos kanclerį S. Kiškį. Prieš derybas T. Matulionis iškėlė tris reikalavimus: nutraukti ekonominio pobūdžio bažnyčios represijas, neteisėtus kunigų areštus ir kratas, leisti mokyti vaikus tikybos. Nepavykus susitarti, T. Matulionis atsisakė pasirašyti minėtą kreipimąsi. Savo nuostatą M. Gedvilui išsakė ir S. Kiškis: „Kai kada geriau žūti su ginklu rankoje, negu būti nelaisvėje"[69].

Paskelbus kreipimąsi, dalis Lietuvos kunigų pritarė nuolaidoms ir kompromisams, kiti nepripažino komunistinės valdžios, protestavo prieš valstybės kišimąsi į bažnyčios vidaus reikalus. Pastarųjų buvo kur kas daugiau.

Toks dvasininkijos nusistatymas ir daugelio administracinių bei partinių pareigūnų kairuoliškumas sukėlė dar didesnę konfrontaciją.

1945 m. antroje pusėje valstybės saugumo organams pradėjus vadovauti D. Jefimovui, dar labiau sustiprėjo katalikų bažnyčios politinis spaudimas ir fizinis susidorojimas. 1945 m. buvo uždarytos Vilniaus, Telšių, ir Vilkaviškio kunigų seminarijos, smarkiai suvaržyta Kauno kunigų seminarijos veikla. 1945 m. Lietuvos kunigų seminarijose mokėsi 447, 1946 m. — 350, 1949 m. — 150, 1953 m. — 75 klierikai[70]. Nuo 1944 m. rugpjūčio mėnesio iki 1946 m. pabaigos Lietuvoje buvo suimti 103 kunigai[71]. Katalikų dvasininkai buvo represuojami ne tik dėl jų simpatijų ar paramos rezistencijai, bet ir dėl apolitiškumo, valdžios nurodymų ignoravimo.

Stengiantis sustiprinti katalikų bažnyčios kontrolę, 1946 m. sausio mėnesį Lietuvoje buvo pradėta visų religinių bendruomenių registracija. Vykdomieji komitetai reikalavo, kad būtų registruojami ne vyskupų paskirti, o tikinčiųjų išrinkti parapijų bažnyčių komitetai ir revizijos komisijos, tvirtinančios savo kunigą. Po šios procedūros kunigas privalėjo užsiregistruoti vykdomajame komitete. Kadangi bažnytinę tvarką galėjo keisti tik Vatikanas, todėl 1946 m. vasario mėnesį Lietuvos vyskupai, susirinkę į savo konferenciją, atmetė šiuos valdžios reikalavimus ir uždraudė bažnyčiai dalyvauti politiniame gyvenime. Ypač griežtas šiuo klausimu buvo Vilniaus arkivyskupas M. Reinys, Kaišiadorių vyskupas T. Matulionis, Telšių vyskupas V. Borisevičius, kurie uždraudė savo pavaldiniams vykdyti komunistų valdžios reikalavimus. Iki 1948 m. katalikų bažnyčia boikotavo parapijų komitetų ir kunigų registraciją.

Tokia katalikų dvasininkijos nuostata dar labiau sustiprino valdžios represijas. 1946 m. buvo ištremtas vyskupas T. Matulionis, suimtas ir sušaudytas vyskupas V. Borisevičius, įkalintas arkivyskupas M. Reinys (1953m. mirė Vladimiro kalėjime), 1947 m, buvo ištremtas nau-

jasis Telšių vyskupas P. Ramanauskas. 1947 m. laisvėje buvo likęs tik vienas vyskupas — K. Paltarokas. Iš viso 1944—1953 m. buvo suimti 362 kunigai[72]. 1947 m. LTSR RKRT įgaliotinis nurodė apskričių ir miestų vykdomiesiems komitetams, kad nesiregistruojantiems kunigams būtų taikomos administracinės bausmės.

1948 m. RKRT Įgaliotiniu paskyrus B. Pušinį, prasidėjo naujas katalikų bažnyčios gniuždymo etapas. Neužsiregistravusiems kunigams buvo draudžiama kunigauti, buvo uždarinėjamos bažnyčios. 1948—1950 m. daugiausia bažnyčių buvo uždaryta Vilniuje ir Kaune. 1948 m. spalio 13 d. uždarius bažnyčią Kaune (Aukštuosiuose Šančiuose), B. Pušinis laiške į Maskvą aiškino, jog tai buvo padaryta specialiai, kad palaužtų Kauno kunigų atsisakymą registruotis. Jis pabrėžė, kad „šį nutarimą stipriai palaikė LKP(b) CK, kuris ir sankcionavo šį aktą"[73].

Pokario metais Lietuvoje buvo uždaryta apie 130 bažnyčių ir visi vienuolynai. Uždarytos bažnyčios buvo paverstos sandėliais, sporto salėmis, kinoteatrais, muziejais. SSRS vadovybė pritarė šiai akcijai, bet specialiai maldos namų uždarinėti neskatino. Čia pasižymėjo vietos komunistai, ypač A. Sniečkus ir B. Pušinis. Tokie LKP(b) vadovybės veiksmai kartais kėlė SSRS vadovybės nepasitenkinimą, kelissyk buvo įspėtas B. Pušinis dėl neteisėtų veiksmų.

Šios ir kitos priemonės apie 1950 m. palaužė katalikų bažnyčios, kaip ir viso pogrindžio, atvirą pasipriešinimą. Dėl represijų, politinio ir ideologinio persekiojimo dvasininkija pakeitė veiklos taktiką. Ji pradėjo ieškoti kompromisų, stengėsi įrodyti savo lojalumą sovietų valdžiai.

1950 m. sausio 16 d. Kauno arkivyskupijos, Kaišiadorių ir Vilkaviškio vyskupijų valdytojas J. Stankevičius aplinkraštyje Lietuvos kunigams rašė: „Primename, kad šiuo atžvilgiu nepakanka vien tik negatyvaus nusistatymo. Mes turime aktyviai įsijungti į naujas agrarines gyvenimo formas (kolūkių kūrimą — V. T.) ir ten, kur yra reikalinga, turime pozityviai prisidėti prie kuriamojo

darbo, aiškiai patardami žmonėms, viešai ir privačiai, kad jie įsijungtų į bendrą kuriamąjį socialistinį darbą"[74]. 1953 m. vasario 11 d. J. Stankevičius jau smerkė ginkluotą rezistenciją: „Bažnyčios vadovybė matė, kad pogrindžio veikimas yra žalingas daugeliu atžvilgiu: žudomi tarybiniai pareigūnai, žūsta Lietuvos jaunimas, bažnyčios netenka kunigų ir, pagaliau, nei pogrindžio veikimo tikslai, nei metodai nesiderina su Bažnyčios religine veikla. Bažnyčios vadovybei pakartotinai pasisakant prieš pogrindį — banditizmą, į tą balsą teigiamai reagavo didelė kunigų dauguma, tas balsas buvo išgirstas tikinčiųjų"[75].

Sie pareiškimai neatspindėjo visų Lietuvos kunigų nuotaikų. Kai kurių katalikų bažnyčios vadovų konformizmas buvo būdas išsaugoti bažnyčią. Katalikų bažnyčios veikla iki pat 1988 m. buvo varžoma, komunistų valdžios persekiojama. Dėl to per visą sovietinės okupacijos laikotarpį mažėjo veikiančių katalikų bažnyčių ir kunigų.

Katalikų bažnyčių ir kunigų skaičius

	1939	1953[79]	I960[80]	1985[81]	1989[82]
Bažnyčių	834[76]	672	661	630	643
Kunigų:					
Su Vilniaus kraštu	2083[77]	734	920*	674	676
Be Vilniaus krašto	1579[78]				

* Į šį skaičių įeina 250 kunigų, grįžusių iš tremties.

Lietuva
naujomis sovietinio režimo sąlygomis
(1953—1988 m.)

Politinė padėtis. 1953 m. kovo 5 d. mirus J. Stalinui, Maskvoje prasidėjo kova dėl valdžios. SSRS represinio aparato vadovas L. Berija, stengdamasis įsitvirtinti valdžioje, pradėjo keisti iki tol vykdytą nusikalstamą nacionalinę politiką. Jis iškėlė idėją, kad sąjunginių respublikų partinio ir valstybinio aparato darbuotojai turi būti vietos žmonės, įstaigose turi būti vartojama tautinė kalba. L. Berija tikėjosi, kad jo politinei koncepcijai pritars sąjunginės respublikos. Pakeitus J. Stalino laikais iškilusius vadovus jam lojaliais žmonėmis, būtų užtikrintas legalus kelias į partinės valdžios viršūnę. L. Berijos iniciatyva buvo pradėta kadrų kaita Ukrainoje, vėliau ji apėmė ir Baltarusiją, Pabaltijo respublikas.

1953 m. birželio mėnesį LKP CK plenume buvo svarstyta L. Berijos iniciatyva parengta pažyma „Lietuvos TSR klausimai". Dokumente buvo kritikuojama LTSR vadovybė už tai, kad ji ignoruoja vietos kadrus ir lietuvių kalbą, pogrindžio likvidavimo funkcijas faktiškai perdavė valstybės saugumo organams, kurie vykdė gyventojų masines represijas, vietoj antireliginės propagandos represavo katalikų dvasininkiją, „SSKP CK galvoja, kad didžiausia

LKP CK ir LTSR MT gėda yra ta, jog iki šio laiko nelikviduotas buržuazinis nacionalistinis pogrindis...". Pažymos pabaigoje buvo nurodyta, kad, jeigu nebus imtąsi efektyvių priemonių „klaidoms ištaisyti", gali iškilti grėsmė „tarybų valdžios egzistavimui"[83]. Įdomu tai, kad L. Berija Lietuvą lygino su Vokietijos Demokratine Respublika ir planavo represiniuose organuose įvesti patarėjų instituciją (kaip ir Vokietijoje)[84].

Politinės konjunktūros sumetimais dauguma vadovaujančių Lietuvos komunistų pritarė naujam politiniam kursui — lietuvių kalbos vartojimo išplėtimui visuomeniniame ir valstybiniame gyvenime bei lietuvių iškėlimui į vadovaujančius postus. Toks SSRS vadovybės politinis posūkis visiems buvo netikėtas — vieni jam karštai pritarė (M. Gedvilas, J. Paleckis), kiti lūkuriavo (V. Niunka, A. Sniečkus).

1953 m. balandžio mėnesį L. Berija, paskambinęs A. Sniečkui, piktinosi, kodėl Lietuvoje tiek daug rusų, kodėl antrieji sekretoriai rusai, kodėl gerai gyvena kunigai. Buvo aišku, kad L. Berija A. Sniečkaus valdžioje nepaliks[85].

1953 m. birželio mėnesį prasidėjo rusakalbių vadovaujančių darbuotojų, atvykusių pokario metais, prievartinis išsiuntimas iš Lietuvos. To meto liudininkas partinis veikėjas J. Grigalavičius, būdamas Valakampių paplūdimyje išgirdo dviejų rusų pokalbį: „Ar tau sakė, kad iš Lietuvos reikės išvažiuoti? — Ne, dar niekas nesakė. — O man jau pasakė, kad esu atšaukiamas TSKP CK žinion. Kur mane paskui paskirs — nežinia. (...) — O aš iš čia niekur nevažiuosiu. Vers mane išeiti iš darbo — rašysiu skundą draugui Malenkovui. Kodėl mus varo iš Lietuvos? Ar Lietuva ne Tarybų Sąjungos respublika, ar mes ne tokie pat piliečiai? — Taip, turime visi rašyti skundus, ir pamatysite, kad liksime gyventi čia"[86]. 1953 m. iš Lietuvos į Maskvą buvo atšaukta daugiau kaip 3000 žmonių, iš jų 1133 represinių organų, 269 partiniai, 793 ministerijų ir kitų žinybų darbuotojai[87].

L, Berijos atviras polinkis į diktatūrą, politinės intrigos bei naujos nacionalinės politikos skatinimas nulėmė jo žlugimą. 1953 m. birželio 26 d. L. Berija, kaip „buržuazinių nacionalistų ir tarptautinio imperializmo agentas" (o ne kaip tautų ir nekaltų žmonių budelis — V. T.) buvo suimtas, vėliau sušaudytas. Į SSRS vadovybės viršūnę iškilo N. Chruščiovas ir G. Malenkovas.

1953 m. birželio—liepos mėnesio įvykiai keitė padėtį ir Maskvoje, ir Lietuvoje. 1953 m. liepos 13—14 d. įvykęs LKP CK VI plenumas apsvarstė SSKP CK nutarimą dėl L. Berijos antipartinės veiklos ir pripažino, kad pažymoje „Lietuvos TSR klausimai" Lietuvai pateikti priekaištai yra visiškai nepagrįsti. Iš karto po plenumo Lietuvoje buvo pradėtas stalininių nacionalinių santykių atgaivinimas, vėl pradėta šlovinti rusų tautą. Tačiau politiniai pokyčiai Maskvoje turėjo nemažą įtaką tolesnei Lietuvos nacionalių santykių raidai. Po 1953 m. Lietuvoje susilpnėjo, o vėliau (nuo 1956 m.) rusifikacija stabilizavosi, pradėta daugiau pasitikėti vadovaujančiais darbuotojais lietuviais, valstybiniame ir visuomeniniame gyvenime imta plačiau vartoti lietuvių kalbą, suaktyvėjo tautinės kultūros plėtotė. 1953—1956 m. LKP CK antraisiais sekretoriais buvo lietuviai (1953—1954 m. V. Niunka, 1954—1956 m. M. Šumauskas), nors nuo 1956 m. šias pareigas vėl galėjo eiti tik iš Maskvos atsiųsti pareigūnai. Jais buvo B. Šarkovas (1956—1961 m.), B. Popovas (1961—1967 m.), V. Charazovas (1967—1978 m.), N. Dybenka (1978—1986 m.), N. Mitkinas (1986—1988 m.). 1953 m. liepos 19 d. raudona vėliava buvo pakeista į naują 3 spalvų (raudona, balta ir žalia) LTSR vėliavą, kuri turėjo simbolizuoti Lietuvos „suverenumą". Šalyje prasidėjo naujas politinis kursas — stalininio režimo liberalizacija. Stalininio (totalitarinio) režimo liberalizavimas nepalietė komunistinės sistemos pagrindų. Partija pasmerkė J. Staliną, bet ne stalinizmą — prievarta ir melu grindžiamą marksizmo-leninizmo ideologiją bei komandinį-administracinį valstybės valdymą.

N. Chruščiovo įsitvirtinimas valdžioje užtruko net iki 1958 m. Per tą laiką iš aukščiausiosios valdžios ešelono buvo pašalinti artimiausi jo kolegos ir konkurentai — N. Bulganinas, L. Kaganovičius, G. Malenkovas, V. Molotovas, K. Vorošilovas, G. Žukovas. Kovodamas dėl valdžios, N. Chruščiovas daugiausia rėmėsi ne senąja Maskvos partine biurokratija, bet naudojosi savo politinių priešininkų nesutarimais ir respublikų bei sričių partine vadovybe, kuri SSKP suvažiavimuose ir CK plenumuose dažniausiai pritardavo naujam politiniam kursui, valstybės valdymo decentralizavimui bei respublikų savarankiškumo stiprinimo tendencijoms. Partinė nomenklatūra jau buvo pavargusi nuo J. Stalino teroro ir troško ramesnio gyvenimo. Tuo metu N. Chruščiovas mėgino tai garantuoti.

N. Chruščiovo politinės ir ūkinės reformos keitė politinę padėtį ir Lietuvoje. Sušvelnėjęs politinis režimas įgijo kitą pavidalą, atsirado ūkio savarankiškumo, tautinės kultūros, lietuvių kalbos atgaivinimo ir įtvirtinimo tendencijų.

Lietuvos poltinį ir visuomeninį gyvenimą kontroliavo LKP ir LTSR valdžios oganai, jiems padėjo SSRS okupacinės struktūros (kariuomenė, KGB, iš dalies vidaus reikalų ministerijos organai), kurios ypač suaktyvėdavo ekstremaliomis aplinkybėmis. N. Chruščiovo valdymo metais Lietuva įgijo kultūrinės autonomijos bruožų. Nusistojo lietuvių ir rusų dvikalbystė. Nors tautinė kultūra ir vėliau buvo cenzūruojama, jai buvo daromas politinis spaudimas, bet „kultūrinė autonomija" buvo viena iš prielaidų lietuvių tautai išlikti. Šiuo laikotarpiu gana sparčiai plėtojosi Lietuvos ekonomika, pamažu kilo žmonių gyvenimo lygis.

Postalininiu laikotarpiu gerokai pasikeitė LKP tautinė sudėtis. 1955 m. joje buvo 44,1%, 1965 m.— 63,7%, 1975 m.—68,5%, 1985 m.—70,3% lietuvių. Nors priklausymas komunistų partijai daugeliui žmonių buvo ne visai garbingas dalykas (nemažai žmonių priklausymą komunistų par-

tijai slėpė nuo giminių ir artimųjų), tačiau gyvenimo sąlygos vertė juos daryti kompromisus — tai sudarė didesnę galimybę dalyvauti visuomeniniame gyvenime, dirbti vadovaujantį darbą.

Nuo 6-ojo dešimtmečio antrosios pusės į LTSR valstybines ir partijos struktūras, išstumdama rusakalbius žmones ir LKP veteranus, įsiliejo nauja lietuvių partinės nomenklatūros karta, kuri nebuvo susijusi su Lietuvos valstybės likvidavimu, gyventojų represijomis ir LKP „revoliucine" praeitimi. Dažniausiai tai buvo jauni, baigę aukštuosius mokslus ir įstoję į komunistų partiją žmonės (V. Astrauskas, A. Brazauskas, V. Sakalauskas, R. Songaila, L. Šepetys ir kt,). Skirtingai nuo savo kolegų „komunistų revoliucionierių", jie buvo daug pragmatiškesni, bet dažnai ir bailesni, paklusnesni aukštesnei vadovybei ir Maskvai. Naujoji komunistų karta neįsivaizdavo, jog Lietuva gali būti savarankiška valstybė. Vertinant LTSR vadovus, būtina atsižvelgti į tai, ką jie konkrečiai teigiamo nuveikė Lietuvai ir kiek jai pakenkė. Pavyzdžiui, niekaip nepateisinama A. Sniečkaus tiesmukiška kova prieš kitaminčius, RKRT įgaliotinių B. Pušinio, J. Rugienio, P. Anilionio veikla prieš katalikų btžnyčią, P. Griškevičiaus politinis pasyvumas ir nuolaidžiavimas Lietuvos rusifikacijai (1977—1985 m.). Tačiau galima teigiamai vertinti kai kurių LTSR vadovų pastangas stiprinti ekonomiką, jų rūpinimąsi inteligentija, tautos kultūra, nors ištikimybės Maskvai jie niekada nestokojo.

LKP vadovybė ir nemažai eilinių komunistų iki 1988 m. uoliai vykdė Maskvoje priimtus sprendimus, aktyviai kovojo prieš tuos, kurie nepritarė šiems sprendimams. Tačiau LKP buvo ir lietuvių tautos dalis, todėl kuo daugiau lietuvių buvo šioje partijoje (1985 m. iš 192 000 LKP narių lietuvių buvo 135 000), tuo labiau ji idėjiškai kriko, nes komunistinės idėjos lietuviams didesnės įtakos niekada neturėjo. Lietuvos komunistų partijai priklausė gana skirtingų pažiūrų žmonės — nuo tautinės orientacijos komunistų iki komunistų-ortodoksų. Susidarius palan-

kioms politinėms sąlygoms (1988—1989 m.), daug LKP narių, ypač inteligentai, parėmė lietuvių tautos nepriklausomybės siekius.

Vienas iš svarbiausių N. Chruščiovo politinės reformos aspektų buvo SSRS destalinizacija. Po J. Stalino mirties SSRS vidaus ir užsienio politikoje įvyko ryškių pokyčių, susijusių su N. Chruščiovo pastangomis sušvelninti ir modifikuoti stalininį režimą. Buvo atsisakyta gyventojų trėmimų ir kitų masinių represijų, nutrauktos politinio įtarumo kurstymo kampanijos, sumažinta represinių organų savivalė.

1955 m. rugsėjo 17, lapkričio 24 ir 1956 m. kovo 12 d. SSRS AT Prezidiumo ir vyriausybės nutarimais iš įkalinimo ir tremties vietų į Tėvynę buvo leista grįžti nepagrįstai represuotiems žmonėms, tarp jų dešimtims tūkstančių Lietuvos piliečių. Iki 1958 m. pabaigos į Lietuvą grįžo 22 200 tremtinių šeimų[88]. 1970 m. duomenimis, iš viso iš tremties ir įkalinimo vietų grįžo apie 80 000 žmonių: 20 000 baustų už „ypatingai sunkius valstybinius nusikaltimus" (partizanų, antisovietinių organizacijų narių) ir 60 000 tremtinių. 71 522 žmonėms buvo leista gyventi Lietuvoje[89]. Dauguma buvusių politinių kalinių ir tremtinių neatgavo visų pilietinių teisių (buvo reabilituoti tik 5667 žmonės), jie buvo persekiojami, kitiems nebuvo leista apsigyventi Lietuvoje.

1956 m. SSKP XX suvažiavime ir 1957 m. SSKP CK birželio plenume oficialiai buvo pasmerktas J. Stalino kultas. A. Sniečkui, kaip ir visai LKP vadovybei, postalininės politinės permainos Sovietų Sąjungoje buvo netikėtos ir nepriimtinos. 1956 m. gruodžio 6 d. jis LKP CK biuro vardu laiške SSKP CK Prezidiumui apgailestavo, kad „Respublikos politinei padėčiai neigiamos įtakos turi ir tai, kad paskutiniu metu į Lietuvą po amnestijos ir atlikę bausmę, be mūsų žinios grįžo daug žmonių, anksčiau įvykdžiusių sunkius kontrrevoliucinius nusikaltimus"[90].

Lietuvos rezistentų grįžimas sukėlė didelį LKP vadovybės nepasitenkinimą. A. Sniečkus, LTSR KGB pirmininkas K. Liaudis, LKP CK sekretorius V. Niunka Maskvoje kelis kartus kalbėjo apie „neteisėtą" amnestuotųjų grįžimą į Lietuvą, gąsdino Kremlių naujomis nacionalinio pogrindžio ginkluotomis akcijomis, prašė sustiprinti Lietuvos KGB aparatą.

1956 m. lapkričio 5 d. LKP CK biuras prašė SSKP CK uždrausti „buvusiems buržuazinių vyriausybių vadovams ir nariams, buržuazinių politinių partijų lyderiams, nacionalistinių organizacijų ir ginkluotų gaujų aktyviems dalyviams ir vadams" be specialaus leidimo grįžti į Lietuvą, Latviją, Baltarusiją ir Kaliningrado sritį[91]. Maskva šiai Lietuvos komunistų iniciatyvai neprieštaravo. 1957 m. sausio 16 d. LKP CK biuras „pritarė" LTSR AT Prezidiumo įsakams (jų buvo du) dėl minėtų asmenų grįžimo į Lietuvą. Vienas įsakų skelbė: „Nustatyti, jog nurodyti asmenys, kurie ateityje savavališkai bandys grįžti į Lietuvos TSR, teismo nuosprendžiu bus teisiami iki 5 metų tremties"[92]. Šie įsakai nebuvo paskelbti spaudoje, apie juos žinojo tik nedaugelis valdininkų.

Politiniu požiūriu šie LTSR AT Prezidiumo įsakai buvo pavėluoti, nes iki jų paskelbimo į Lietuvą buvo grįžę dešimtys tūkstančių žmonių. Iki 1957 m. balandžio mėnesio LTSR KGB išaiškino 40 be leidimo į Lietuvą grįžusių buvusių partizanų ir pogrindinių organizacijų narių; 13 jų suėmė ir grąžino atgal[93].

Dalis lietuvių rezistentų, matydami tokią LTSR vadovybės nuostatą, neskubėjo grįžti į Lietuvą — vieni jų apsigyveno tremties ar įkalinimo vietose, kiti įsikūrė arčiau Lietuvos (daugiausia Latvijoje ir Kaliningrado srityje).

Prasta buvo į Lietuvą grįžusių tremtinių valstiečių padėtis. Nors jiems nebuvo taikomos specialios sankcijos, tačiau ir jie buvo atvirai diskriminuojami, laikomi nepatikimais, jiems buvo daroma įvairių kliūčių (draudžiama gyventi rajonuose, iš kurių buvo ištremti, negrąžinamas

konfiskuotas ir nacionalizuotas turtas, namai, neleidžiama dirbti vadovaujančio darbo, išvykti į užsienį, buvo varžomas jų vaikų priėmimas į aukštąsias mokyklas). Tai buvo atviri žmogaus ir piliečio teisių bei laisvių pažeidimai. Dėl to ne visi tremtiniai ir buvę rezistentai grįžo į Lietuvą. Manoma, kad įvairiose SSRS vietose liko apie 30—40 tūkst. tremtinių.

SSRS vadovybė, atsižvelgdama į LKP vadovų prašymus, 1956 m. pabaigoje leido išplėsti LTSR KGB etatus (papildomai buvo priimta 50 karininkų, 21 seržantas ir 41 tarnautojas)[94]. 1961 m. KGB skyrai buvo įsteigti 16-oje respublikos rajonų, kuriuose jie buvo panaikinti 1953 metais[95]. LKP vadovybės nuomone, tai turėjo padėti sėkmingiau kovoti su nacionaliniu pogrindžiu.

Kadangi lietuvių tautos opozicinių nuotaikų centras buvo Kaunas, todėl LKP CK iniciatyva 1956 m. SSRS vadovybė suteikė jam „režiminį" statusą. Tai reiškė, kad buvo sustiprinta Kauno gyventojų kontrolė, KGB ir vidaus reikalų tarnybų veikla, buvo draudžiama Kaune apsigyventi grįžtantiems iš tremties žmonėms, baustiems už valstybinius nusikaltimus. „ ... remiantis šiuo nutarimu paskutiniu metu iš miesto buvo iškeldinti 443 žmonės, atvykę po tremties", — 1959 m. rašė A. Sniečkus į Maskvą[96].

Susilpnėjus totalitariniam režimui, 1955—1959 m. Lietuvoje vėl atsirado antisovietinės veiklos tendencijų, kurioms įtakos turėjo ne tik politinės reformos Sovietų Sąjungoje, bet ir 1955 m. Lenkijos ir ypač 1956 m. Vengrijos įvykiai.

Pirmą kartą po rezistencijos nuslopinimo atvira politinio protesto akcija Lietuvoje įvyko 1955 m. lapkričio 2 d. Kaune. Tą dieną grupė jaunuolių prie karių kapų giedojo tautines giesmes, susirėmė su milicija. 1956 m. Vėlinės buvo paminėtos ne tik Kaune, bet ir Vilniuje. Tada LKP Vilniaus miesto komitetas pareikalavo iš sostinės aukštųjų mokyklų pašalinti 285 studentus, bet Vilniaus universiteto rektorius J. Bulavas ir kiti rektoriai

su tuo nesutiko. Panašus minėjimai vyko ir vėlesniais metais. 1957 m. per Vėlines Kaune minėtose kapinėse susirinko apie 1,5—2 tūkst. žmonių, buvo deginamos žvakutės, giedamos giesmės. Tarp milicijos ir susirinkusiųjų įvyko susirėmimas, buvo sužeisti trys pareigūnai. Minia buvo išblaškyta, bet jos dalis, prie kurios dėjosi praeiviai, Lenino prospekte susibūrė į maždaug 2000 žmonių demonstraciją. Kauno miesto valdžia iškvietė 150 milicijos kursantų ir KGB kariuomenės dalinį. Panaudojus jėgą, per pusę valandos demonstrantai buvo išvaikyti, 105 žmonės buvo suimti[97].

Atviriems išpuoliams prieš valdžią turėjo įtakos Vakarų radijo stočių laidos ir nelegalios organizacijos. 1955—1958 m. Lietuvos KGB išaiškino 61 tokią organizaciją, kurių veikloje dalyvavo 303 žmonės, daugiausia jaunimas. Pavyzdžiui, 1957 m. gruodžio mėnesį buvo demaskuota nelegali organizacija „Nacionalinis liaudies frontas". 1956—1958 m. už antisovietinę veiklą buvo suimti ir nuteisti 226 žmonės[98]. 1956—1957 m. LTSR KGB užfiksavo 126 antisovietinių atsišaukimų platinimo atvejus (557 egzemplioriai), 419 anoniminių antisovietinio pobūdžio laiškų[99]. KGB duomenimis, 1956 m. pabaigoje ir 1957 m. pirmoje pusėje 22 kartus buvo iškeltos trispalvės vėliavos[100].

Didelį dėmesį KGB kreipė į Lietuvos piliečius, palaikančius ryšius su Vakarų šalyse gyvenančiais žmonėmis. Buvo nustatyta, kad tokių žmonių 1957—1958 m. buvo apie 140 000; per tą laiką jie gavo apie 4 mln. laiškų ir 200 000 siuntinių. Didžiuma šių laiškų buvo patikrinta. Nuo 1956 m. sausio iki 1957 m. balandžio mėnesio vien tik iš JAV, Argentinos, Brazilijos, Vokietijos ir Izraelio į Lietuvą buvo atsiųsta 720 000 laiškų, juos patikrinus, 6238 dėl „antitarybinio" turinio buvo konfiskuoti[101].

Didžiausią nepasitenkinimą politiniu režimu, ypač nacionalinių santykių būkle, rodė Lietuvos rašytojai, Vilniaus universiteto, Kauno politechnikos ir medicinos institutų studentai bei dėstytojai, kiti Lietuvos žmonės.

Buvo reikalaujama sulietuvinti valstybines įstaigas, grąžinti senus gatvių pavadinimus (ypač reikalauta pakeisti Stalino gatvių pavadinimus). Vilniuje buvo renkami parašai dėl Gedimino gatvės pavadinimo grąžinimo ir paminklo Gediminui statymo.

1956 m. A. Sniečkus gavo poeto P. Širvio, kuris ryšių skyriuje negalėjo susikalbėti lietuviškai, laišką. „Aš kalbu apie didžiarusišką nacionalizmą, — rašė P. Širvys.— Būtina apie tai kalbėti. Iki šio laiko buvo kalbama tik apie lietuvių buržuazinį nacionalizmą. Bet kas jį kursto?"[102].

Padaugėjo buitinių nacionalinių konfliktų, ypač Vilniuje. Lietuviškai prakalbintas rusakalbis dažnai atsakydavo: „Kalbėk žmoniškai". Tai žeidė lietuvių tautinį orumą. Apie Lietuvos tautines problemas prabilo net kai kurie aukšti LKP veikėjai, stalininio režimo metais vykdę represijas. 1956 m. lapkričio mėnesį LTSR AT sesijoje B. Baranauskas ir B. Pušinis kritikavo rusų kalbos įsigalėjimą visuomeniniame gyvenime (teismuose, parduotuvėse ir kitose vietose). 1957 m. kovo 11 d. LKP CK biuras apsvarstė jų kalbas pasmerkė kaip „politiškai žalingas"[103].

N. Chruščiovo pareiškimai apie socialistinę demokratiją ir respublikų suvereniteto išplėtimą, taip pat jo konkretūs sprendimai, liberalizuojantys politinį režimą, dar labiau stiprino Lietuvos gyventojų antirusiškas nuotaikas. Nacionalinės aistros ir dviprasmės Maskvos direktyvos vertė A. Sniečkų ir LKP vadovybę atsižvelgti į visuomenės tautines aspiracijas, ypač dėl lietuvių kalbos vartojimo ir nacionalinių kadrų. Atsižvelgdamas į tai ir į besiformuojančios naujos lietuviškos valdininkijos interesus, A. Sniečkus į Maskvą siunčiamuose raštuose pabrėždavo, jog reikia naujo požiūrio į partijos nacionalinę politiką.

1956 m. gruodžio 6 d. pažymoje A. Sniečkus rašė, kad „šių klausimų sprendimo vilkinimas gali pabloginti padėtį respublikoje". Jis informavo Maskvą, kad artimiausiu laiku Lietuvos vadovybė imsis priemonių „lietuvių kalbos vartojimui normalizuoti". Tačiau svarbiausias bu-

vo nacionalinių kadrų klausimas. Pažymoje buvo įrodinėjama, kad į vadovaujančias respublikos ir žemesnių valdžios organų grandis būtina kelti vietos žmones. „Nenormalu, kad Lietuvos TSR vyriausybėje vietinių draugų yra truputį daugiau negu 50%, — rašė A. Sniečkus. — (...) Nacionalinių kadrų iškėlimui labai dažnai priešinasi kai kurie atvykę draugai, kurie tame įžvelgia šovinizmo pasireiškimą ir pan. Tokį pasipriešinimą kai kada rodo ir kai kurios sąjunginės ministerijos"[104]. Šiais reikalais 1956 m. gruodžio mėnesį A. Sniečkus, M. Šumauskas ir J. Paleckis lankėsi Maskvoje. Grįžęs iš Maskvos, A. Sniečkus informavo LKP CK biuro narius, jog „mes iš tiesų mažai kėlėme nacionalinius kadrus. (...) Bet tai turime daryti ne iš karto, o palaipsniui, protingai, bet ir nedelsdami. Reikia kantriai aiškinti, dėl ko tai daroma"[105].

Kadangi tai buvo ne Maskvos, o Lietuvos iniciatyva, rusiškų kadrų „valymui" stengtasi suteikti natūralų, neviešą pobūdį. A. Sniečkaus ir M. Šumausko pritarimu, dažniausiai asmeniniuose pokalbiuose su pavaldiniais, buvo prasitariama, jog LKP CK biuras neprieštarauja lietuvių iškėlimui į vadovaujančius postus.

Motyvuojant lietuvių kalbos nemokėjimu, menku išsilavinimu bei kompetencijos stoka, 1956 m. pabaigoje pradėta SSKP CK ir kitų žinybų į Lietuvą atsiųstus pareigūnus atleisti arba perkelti į žemesnes pareigas. Dalis jų išvyko iš Lietuvos. Istoriko S. Atamuko duomenimis, 1953 m. spalio 1 d. partiniame aparate buvo 48,3% lietuvių, o 1959 m. sausio 1 d. lietuviai sudarė jau 67,7%. Rajonų ir miestų vykdomųjų komitetų pirmininkai ir jų pavaduotojai lietuviai 1959 m. sudarė 88,3%, prokuratūroje lietuvių dirbo 80%[106]. Apskritai, Lietuvos valstybiniame ir ūkiniame aparate 1959 m vasarą dirbo jau 70% lietuvių. Esminiai pakitimai įvyko ir švietimo sistemoje. Pavyzdžiui, 1955 m. Vilniaus elektromechanikos technikume nebuvo nė vienos lietuvių grupės, 1959 m. jau buvo planuojama mokyti tik lietuviškai,

Kadrų kaita Lietuvoje vyko sunkiai, jai pirmiausia priešinosi pokario metais į Lietuvą atvykę „internacionalistai". Jie rašė į Maskvą laiškus bei skundus, diskredituojančius A. Sniečkų ir LKP vadovybę, kaltino juos nacionalizmu, lietuvizacija ir SSRS piliečių teisių pažeidimais.

N. Chruščiovui įsitvirtinus valdžioje, politinis režimas Sovietų Sąjungoje stabilizavosi. Įkyrūs kolonistų skundai vertė Kremliaus vadovus atsižvelgti į susidariusią padėtį Lietuvoje. 1959 m. pavasarį Lietuvos partinė vadovybė dar bandė argumentuoti rusakalbių darbuotojų atleidimo ar perkėlimo į žemesnes pareigas priežastis, bet Maskva jos nebeklausė. Pabaltijo respublikų „vietininkiškos" ir „nacionalistinės" tendencijos galėjo tapti precedentu kitoms SSRS respublikoms.

1959 m. gegužės 28 d. Maskvoje įvykęs SSKP CK plenumas priėmė nutarimą „Dėl Lietuvos KP CK darbo su kadrais". Jame A. Sniečkus buvo kritikuojamas dėl „besaikio" lietuviškų kadrų kėlimo į vadovaujančius postus. Šį klausimą liepos 14—17 d. svarstė LKP CK VI plenumas. A. Sniečkus, dar prieš porą mėnesių kalbėjęs vienaip, dabar pripažino ankstesniojo politinio kurso klaidingumą, pabrėžė, kad „CK biuras savalaikiai nepastebėjo (ne be nacionalistinių elementų įtakos) kalbos absoliutizavimo, kai kalbos mokėjimas tapo pagrindine darbuotojo savybe...", kritikavo tautinės orientacijos žinybų vadovus (J. Bulavą, A. Drobnį, L. Karecką, J. Laurinaitį, V. Vazalinską ir kt.), kurie „prisidėjo prie antirusiškų nuotaikų kurstymo". Plenume antirusiškomis nuotaikomis buvo apkaltintas ir M. Šumauskas. Atvirą nepasitenkinimą lietuviais vadovais reiškė LKP CK II sekretorius B. Šarkovas, LKP Šalčininkų komiteto I sekretorius A. Romanovas ir kiti[107].

Iš karto po plenumo Lietuvoje prasidėjo kadrų „peržiūra"! Ü959 m. iš Vilniaus pedagoginio instituto dėl „politinio nepatikimumo" buvo pašalinti direktoriaus pavaduotojas mokslo reikalams J. Laužikas, dekanai F. Ma-

žulis ir V, Kulakauskas, dėstytojai J. Jasinevičius, M. Ročka ir Z. Slaviūnas. Iš komunistų partijos buvo pašalintas buvęs Vilniaus universiteto rektorius J. Bulavas. Iki 1959 m. lapkričio 1 d. buvo pakeisti 42 rajonų žemės ūkio partinių komitetų sekretoriai (9 iš jų pirmieji), 13 vykdomųjų komitetų pirmininkų[108].

Pakeitimai vyko ir aukščiausiame Lietuvos valdžios ešelone, bet A. Sniečkus dėl savo sugebėjimo prisitaikyti prie naujų politinių sąlygų, išvengė šio likimo. Perėjęs į priešingą stovyklą, jis griežtai atsiribojo nuo tautinės orientacijos žmonių. Daug kur į aukštesnius postus buvo paskirti jauni, bet daug radikalesnių (kairuoliškesnių) pažiūrių žmonės. Tai leido stabilizuoti visuomenės nuotaikas ir sustiprinti politinį režimą Lietuvoje, nors rusakalbių darbuotojų vyravimas daug kur buvo liovęsis. Partinėse ir valstybinėse struktūrose lietuvių vadovų ir toliau daugėjo.

Skirtingai nuo Lietuvos, Latvijos vadovams nepavyko išsilaikyti valdžios viršūnėse. 1959 m. birželio 9 d. už „nacionalistines tendencijas" buvo pašalintas iš pareigų Latvijos KP CK I sekretorius J. Kalnberzinis, MT pirmininkas V. Lacis ir jo I pavaduotojas E. Berklavsas. SSRS vadovybė juos pakeitė surusėjusiais arba kumunistais-fanatikais latviais, kurie pradėjo skatinti rusų imigraciją į Latviją, prioritetą teikė rusų kalbai. Panašūs procesai vyko ir Estijoje.

1959—1960 m. pradėtas naujas politinis kursas Sovietų Sąjungoje sugriežtino Maskvos ir sąjunginių respublikų santykius, sustiprino politinį režimą ir rusifikaciją. Tam daug pasitarnavo ir komunistinė ideologija. 4961 m. SSKP priėmė utopinę komunistinės visuomenės sukūrimo programą. Kadangi ji numatė tautų susiliejimą ir išnykimą, todėl bet koks respublikų tautinis išskirtinumas tada buvo laikomas nacionalizmo pasireiškimu, prieštaraujančiu SSKP tikslams. Dėl to Lietuvoje tapo visiškai netoleruotinos bet kokios tautinio protesto, išskirtinumo apraiškos.

Sustiprėjus rusifikacijos tendencijoms, SSRS centrinių žinybų vadovybė buvo nepatenkinta tuo, kad kai kuriose respublikose buvo, jų manymu, per daug nacionalinių mokyklų, kuriose dėstoma gimtąja kalba. Skirtingai nuo daugelio sąjunginių respublikų, Lietuvos švietimo ministerijos vadovybė sugebėjo išsaugoti lietuvišką mokyklą. Buvusio ilgamečio LTSR švietimo ministro I pavaduotojo J. Kavaliausko duomenimis, rusų kalba besimokančių moksleivių nuo 1953—1954 iki 1962—1963 m. padaugėjo Armėnijoje nuo 8 iki 11, Latvijoje — nuo 31 iki 44, Estijoje — nuo 20 iki 31, Lietuvoje — nuo 10 iki 12 procentų.

Ketinant visoje Sovietų Sąjungoje pereiti prie 10 metų mokymo, 1963 m. Maskvoje buvo pradėta rengti švietimo reformą. Sutrumpinus mokymą 1 metais (Lietuvoje, kaip ir Latvijoje bei Estijoje, buvo 11 metų vidurinis mokymas), turėjo daug sumažėti lietuvių kalbos ir literatūros pamokų. Su tuo nesutiko LTSR švietimo ministerija. 1963 m. balandžio 22 d. švietimo ministras M. Gedvilas rašė į Maskvą, jog „mūsų respublikoje pradinėse klasėse gimtajai kalbai skiriama mažiau laiko, negu RTFSR. Tai paaiškinama tuo, kad pradinėse mokyklose kartu su gimtąja kalba mokoma ir rusų kalbos"[109]. Nepaisant Lietuvos ir Estijos priešinimosi (Latvija sutiko), 1964 m. rugsėjo 1 d. visose SSRS mokyklose buvo pereita prie 10 metų mokymo.

1964 m. rudenį nušalinus N. Chruščiovą, padėtis pasikeitė. 1965 m. sausio 9 d. laiške SSKP Centro komitetui A. Sniečkus jau kritikavo švietimo reformą. Įrodinėdamas, kad, didinant rusų kalbos pamokų skaičių, reikės daugiau mokytojų ir kartu papildomų lėšų, prašė leisti grįžti prie 11 metų mokymo[110]. Prašymas buvo patenkintas. Matyt, tam pritarė SSKP CK sekretorius M. Suslovas, kuris po perversmo stengėsi palaikyti L. Brežnevą ir tikėjosi respublikų vadovų paramos.

7 dešimtmečio pradžioje politinės represijos šiek tiek prislopino tautinį pasipriešinimą — sumažėjo slaptų or-

ganizacijų, studentų ir inteligentijos politinis aktyvumas. Tačiau ir tuo metu kartais prasiveržda vo Lietuvos gyventojų nepasitenkinimas, turėdavęs ir tautinį atspalvį. Pavyzdžiui, 1961 m. liepos 21 d. Kauno „Žalgirio" stadione, kuriame buvo apie 10 000 žmonių, per bokso varžybas įvyko žiūrovų susidūrimas su milicija. Per konfliktą prie. stadiono buvo apmėtytas akmenimis, apverstas ir padegtas milicijos automobilis, sužeisti 3 milicininkai, žmonės skandavo antirusiškus šūkius. Milicija pradėjo šaudyti į minią. Vienas žmogus buvo nušautas, 4 sužeisti[111].

1961 m. KGB išaiškino nelegalią organizaciją „Laisvoji Lietuva" (įkurta 1958 m., jai vadovavo V. Šakalys), kuriai priklausė 14 narių ir keletą moksleivių slaptų organizacijų Vilniuje bei Kaune. 1961 m. daugelyje Lietuvos vietų per šventes buvo nuplėšta SSRS ir LTSR vėliavų, viešose vietose buvo rašinėjami antisovietiniai šūkiai[112]. Vėliau antisovietinių akcijų Lietuvoje sumažėjo, bet nuo 1966 m. jų vėl padaugėjo. KGB generolo H. Vaigausko duomenimis, „asmenų, nuteistų už antitarybinę agitaciją ir propagandą 1960—1965 m., lyginant su praėjusiu penkmečiu, buvo triskart mažiau"[113].

Po J. Stalino mirties prasidėjus N. Chruščiovo reformoms, šiek tiek palengvėjo Lietuvos katalikų bažnyčios padėtis. 1954 m. SSKP CK priėmė keletą nutarimų, kuriuose buvo atsisakoma tiesioginio ir atviro bažnyčios spaudimo. Iš 362 suimtų kunigų 1954—1959 m. į Lietuvą grįžo 250[114]. Pajutusi permainas, katalikų bažnyčios vadovybė, aplenkdama respublikos vadovybę (su ja tartis buvo neįmanoma), 1955 m. kreipėsi į SSRS religinių reikalų tarybą ir jos įgaliotinį I. Polianskį, prašydama leisti spausdinti religinę literatūrą, grąžinti Vilniaus Arkikatedrą, statyti bažnyčią Klaipėdoje. I. Polianskis sutiko patenkinti daugelį šių prašymų, nes tuo metu SSRS vadovybė, stengdamasi pasinaudoti religinių bendruomenių autoritetu šalyje ir užsienyje, buvo linkusi į kompromisus. Lietuvoje ir Latvijoje net buvo numatyta pastatyti

10 naujų ir atstatyti 15 senų bažnyčių. Lemiamą žodį turėjo tarti A. Sniečkus, deja, LKP CK I sekretorius ir jo šalininkai tam nepritarė. Jie ne tik priešinosi nuolaidoms, bet mėgino dar labiau didinti spaudimą bažnyčiai. 1960 m. A. Sniečkus, prisimindamas 1955—1957 metus, kalbėjo: „Savo laiku mus kaltino kairiuoju nukrypimu. Aš buvau iškviestas į TSKP CK sekretoriatą, kur man reikėjo tuo klausimu pasiaiškinti. (...) Visa mano veikla tuo klausimu, nors ir labai spaudžiant, buvo neigiama"[115].

A. Sniečkaus pavedimu, 1955 m. gruodžio 22 d. M. Gedvilas ir B. Pušinis oficialiai priėmė vyskupus P. Maželį, J. Steponavičių ir kanauninką J. Stankevičių. Tai buvo pirmasis valdžios ir bažnyčios vadovų oficialus susitikimas po 1945 m. Dvasininkai pateikė tuos pačius prašymus, kaip ir Maskvoje. LTSR vadovai nieko nežadėjo, nors leido suprasti, kad į kai kuriuos prašymus, galbūt, bus atsižvelgta. Po susitikimo su katalikų bažnyčios vadovais buvo ilgai svarstoma, kiek ir kokių nuolaidų galima daryti bažnyčiai.

1956 m. buvo leista spausdinti religinę literatūrą (katalikų žurnalą, katalikų kalendorių, maldaknyges ir kt.), bet šio sprendimo įgyvendinimas buvo sąmoningai vilkinamas, todėl katalikų periodinė spauda taip ir nepasirodė.

Didelė polemika buvo kilusi dėl Vilniaus Arkikatedros. A. Sniečkus kategoriškai neleido jos grąžinti tikintiesiems. 1956 m, birželio 6 d. pažymoje SSKP Centro komitetui jis tiesiai pareiškė, kad I. Polianskis „kartais neapgalvotai katalikų bažnyčiai suteikia per daug lengvatų ir tuo skatina jos agresyvumą"[116]. A. Sniečkų gąsdino tai, kad dar balandžio 20 d. I. Polianskis pareikalavo Arkikatedros viduje nieko nekeisti. Jau buvo numatyta ją grąžinti tikintiesiems, reikėjo tik A. Sniečkaus formalaus sutikimo, bet jis buvo neperkalbamas. Tada I. Polianskis kreipėsi į SSKP CK. Tačiau ir ten A. Sniečkus laimėjo, įrodęs, kad nuolaidų bažnyčiai daryti negalima,

Apskritai, sprendžiant bažnyčios reikalus, A, Sniečkus ir LTSR vadovybė reiškėsi kaip principingi bolševizmo idėjų gynėjai. Tiesa, viena nuolaida buvo padaryta — LKP vadovai buvo priversti nusileisti Maskvos spaudimui, ir 1956 m. M. Šumauskas pasirašė leidimą statyti bažnyčią Klaipėdoje. Dėl to 1960 m. M. Šumauskas apgailestavo: „Ilgą laiką iš viršaus mus spaudė Polianskis. Jis komandavo ir reikalavo, kad greičiau pradėtume statyti"[117].

Išskyrus mažas nuolaidas, Lietuvos katalikų bažnyčia buvo persekiojama ir šiuo laikotarpiu. 1956—1960 m. Lietuvoje buvo uždarytos 7 bažnyčios, suimta 11 kunigų[118]. Visaip buvo persekiojama katalikų bažnyčios vadovybė. 1957 m. vyskupai T. Matulionis ir V. Sladkevičius buvo pašalinti iš pareigų ir ištremti (T. Matulionis į Šeduvą, V. Sladkevičius į Nemunėlio Radviliškį). 1961 m. toks pat likimas ištiko ir vyskupą J. Steponavičių, jis buvo ištremtas į Žagarę. Jie buvo ištremti už tai, kad protestavo prieš valdžios kišimąsi į bažnyčios reikalus.

1960 m. pabaigoje LKP CK biuras nutarė nacionalizuoti tikinčiųjų lėšomis pastatytą Klaipėdos Taikos karalienės bažnyčią, sustiprėjo religinių paminklų ir katalikams šventų vietų niokojimo kampanijos. 1960—1964 m. Vilniaus ir Ukmergės kalvarijose buvo statomi visuomeniniai pastatai, Vilniuje susprogdintos 35 Trinapolio koplyčios, nuolat griaunami Jurgaičių piliakalnio (Kryžių kalnas) kryžiai (po kiekvienos tokios akcijos vietos gyventojai pastatydavo naujus kryžius), buvo trukdoma tikintiesiems ir kunigams lankyti jiems šventas vietas, melstis, atlikti religines apeigas. Iš kunigų buvo atimami registracijos pažymėjimai, mažinamas klierikų skaičius Kauno kunigų seminarijoje (1960 m. mokėsi tik 55 klierikai). Disidento V. Skuodžio duomenimis, 1960—1965 m. Lietuvoje ypatingai suintensyvėjo valdžios organų propaguojama ateistinė veikla (tuo metu spaudoje buvo paskelbta 2338 ateistiniai straipsniai), bet 1965 1970 m. ji atslūgo[119],

1964 m, rudenį Maskvoje buvo įvykdytas valstybinis perversmas, N. Chruščiovą pakeitė SSKP konservatyvių-jų jėgų statytinis L. Brežnevas. Jam atėjus į valdžią, Sovietų Sąjungoje sustiprėjo revanšistinės (stalininės) jėgos, J. Stalino kulto reabilitavimo nuotaikos, biurokratinės, administracinės ir komandinės ūkio valdymo tendencijos, kitaminčių (disidentų) persekiojimas, žmogaus ir piliečio teisių bei laisvių pažeidinėjimai, ekonomikos ir visuomeninio gyvenimo militarizavimas, padidėjo užsienio politikos agresyvumas, aktyviau pradėta diegti komunistinę ideologiją. Dėl to pradėjo keistis ir Lietuvos sovietinio režimo turinys.

N. Chruščiovo nušalinimui pritarė A. Sniečkus ir diduma Lietuvos partinės nomenklatūros. Vyresniosios kartos komunistams, vykdžiusiems savo tautos genocidą, tai buvo labai svarbi politinė pergalė. Remiantis L. Šepečio atsiminimais, 1964 m. A. Sniečkus, grįžęs iš SSKP CK plenumo, salėje jo laukiantiems žmonėms džiaugsmingai pasakė: „Teisybė nugalėjo"[120]. Baigėsi N. Chruščiovo voliuntarizmas, politinis neapibrėžtumas, pradėta varžyti stalinizmo nusikaltimų kritiką. Prasidėjo vadinamasis stagnacijos arba „brandaus socializmo“ laikotarpis.

1965—1987 m. Lietuvos vidaus padėtis buvo stabili, respublika, išskyrus 1972 m. įvykius, politinių, socialinių ar ekonominių sukrėtimų nepatyrė. LTSR vadovybė daugiausia rūpinosi ekonominiais ir socialiniais klausimais, propagavo komunistinę ideologiją, persekiojo kitaminčius. Retsykiais ramybę sudrumsdavo „nacionalistai“, kurių veikla ypač suaktyvėjo po SSRS intervencijos į Čekoslovakiją (1968 m.), nuolatinės SSKP CK inspekcijos. 1986 m. vien tik SSKP CK siuntimu į Lietuvą buvo atvykę 100 žmonių, atlikta 25 patikrinimai[121].

7 dešimtmečio pabaigoje veiklą suaktyvino LTSR KGB, kuris darėsi vis savarankiškesnė SSRS valdžios struktūra Lietuvoje. N. Chruščiovo valdymo metais Lietuvos KGB atsiskaitydavo LKP Centro komitetui ir jo

biurui, savo veiksmus dažnai derino su partine vadovybe, organizavo bendras akcijas, o L. Brežnevo valdymo laikotarpiu ir vėlesniais metais saugumo organai Lietuvoje darėsi vis autonomiškesni. Būdami tiesiogiai pavaldūs Maskvai, jie beveik nepriklausė nuo Lietuvos vadovybės. Pats KGB dažniausiai nurodydavo LKP organams veiklos kryptis — kuriuos kitaminčius persekioti ir kokių priemonių jų atžvilgiu reikia imtis. L. Brežnevo valdymo metais net nebuvo keliamas klausimas dėl KGB pavaldumo partijai, buvo atkuriami J. Stalino laikų valstybės saugumo ir partinių organų tarpusavio santykiai.

Su LTSR KGB vadovybe tiesioginius ryšius palaikė LKP CK pirmieji sekretoriai (A. Sniečkus ir P. Griškevičius), visi LKP CK antrieji sekretoriai ir LKP CK administracinių organų skyrius. Jiems buvo teikiama informacija apie politinę padėtį Lietuvoje, jie turėjo teisę parinkti naujus kandidatus į KGB vadovybę. Kadangi KGB ir LKP tikslas buvo bendras, todėl jie visada išvien veikė prieš opoziciją, ypač prieš katalikų bažnyčią, slaptas organizacijas ir disidentus.

1968 m. SSRS intervencija į Čekoslovakiją Lietuvoje sustiprino disidentinį sąjūdį. Mažos slaptos organizacijos arba pavieniai asmenys platino antisovietinius atsišaukimus, tautinių švenčių proga keldavo trispalves, nuplėšdavo sovietines vėliavas, rašė ant sienų ir tvorų antisovietinius bei antirusiškus šūkius, kartais viešose vietose atvirai išdėstydavo savo pažiūras. Už tai jie buvo griežtai baudžiami. 1968—1970 m. už antisovietinę veiklą buvo nuteisti 103 žmonės, 375 KGB ,,profilaktavo" (iš jų daugiau kaip 60% žmonių iki 25 metų amžiaus)[122].

Didelę įtaką lietuviams darė rusų disidentai, nors, skirtingai nuo jų, Lietuvos disidentai prioritetą teikė ne žmogaus ir piliečio teisėms bei laisvėms, o Lietuvos nepriklausomybės ir religijos laisvės problemai. Į Lietuvos disidentų veiklą įsitraukė P. Cidzikas, B. Gajauskas, G. Iešmantas, V. Jaugelis, V. Lapienis, P. Pečeliūnas, V. Petkus, P. Plumpa, N. Sadūnaitė, J. Sasnauskas, V. Skuodis,

A. Statkevičius, A. Terleckas, M. Tomonis, T. Venclova ir kiti. Beveik visi jie už antisovietinę veiklą buvo suimti ir įkalinti.

Lietuvoje plito nelegali spauda — ,,Aušra", „Perspektyvos", „Alma Mater", „Laisvės šauklys", „Vytis", „Ateitis", „Tiesos kelias" ir kiti leidiniai.

Svarbiausia disidentų organizacija buvo Lietuvos Helsinkio grupė, įsteigta 1976 m. Jos tikslas buvo informuoti Helsinkio baigiamąjį aktą (1975 m.) pasirašiusiųjų valstybių vyriausybes apie žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje. Iš pradžių šią grupę sudarė 5 nariai-steigėjai — E. Finkelšteinas, K. Garuckas, O. Lukauskaitė-Poškienė, V. Petkus, T. Venclova, vėliau į jos veiklą įsitraukė B. Gajauskas, M. Jurevičius, kunigas B. Laurinavičius, V. Skuodis, A. Statkevičius, V. Vaičiūnas. Lietuvos Helsinkio grupė veikė viešai, paisydama SSRS įstatymų. Dėl politinių motyvų 1977 m. pradžioje į JAV išvyko T. Venclova, ten jis atstovavo Lietuvos Helsinkio grupei.

Beveik nuo pat susikūrimo šią grupę persekiojo KGB. 1980—1981 m. dauguma jos narių buvo suimta, kunigas B. Laurinavičius 1981 m. lapkričio 24 d. įtartinomis aplinkybėmis žuvo autokatastrofoje. 1979 m. Lietuvos Helsinkio grupė kartu su kitomis Helsinkio grupėmis buvo tarp Nobelio taikos premijos kandidatų. 1983 m. pabaigoje grupės veikla nutrūko, bet ši organizacija nebuvo paleista.

Be to, Lietuvoje veikė ir kitos disidentų organizacijos: Lietuvos katalikų sąjunga, Lietuvos laisvoji demokratinė jaunimo sąjunga, Jaunosios Lietuvos sąjunga, Tautinis liaudies frontas ir kt. 1978 m. buvo įsteigta LLL.

Lietuvos disidentai paskelbė įvairių politinių dokumentų, jie artimai bendradarbiavo su Latvijos, Estijos ir Rusijos bendraminčiais. 1977 m. daugiausia V. Petkaus, latvio V. Kalninio ir esto M. Niklaus iniciatyva buvo Įkurtas Nuolatinis Estijos-Latvijos-Lietuvos tautinio judėjimo komitetas. 1979 m. rugpjūčio 23 d. trijų Baltijos

tautų 45 atstovai paskelbė „Jungtinę deklaraciją", reikalaujančią, kad SSRS ir abi Vokietijos (VFR ir VDR) paskelbtų Molotovo—Ribentropo paktą negaliojančiu. Prie šios deklaracijos prisijungė rusų disidentai „Paramos pareiškimu", kurį pasirašė A. Sacharovas (jis 1975 m. Vilniuje dalyvavo rusų disidento S. Kovaliovo teisme), A. Ginsburgas ir kiti. A. Sacharovas su kitais rusų disidentais reikalavo paleisti Pabaltijo respublikų politinius kalinius. 1981 m. lietuviai, latviai ir estai pasirašė pareiškimą, reikalaujantį Pabaltijo respublikas įtraukti į Šiaurės neatominę zoną.

Tarp Pabaltijo respublikų stipriausias disidentinis sąjūdis buvo Lietuvoje, silpniausias — Latvijoje. Tai lėmė skirtinga šių respublikų demografinė padėtis ir rezistencijos tradicijos. Nepaisant didelių pastangų, Lietuvos disidentai didesnio poveikio politiniam režimui neturėjo (jų buvo nedaug, jie neturėjo dvasinio lyderio ir Lietuvos visuomenėje gerai žinomų žmonių), bet jų veikla rodė, kad ne visiems Lietuvoje yra priimtinas komunistinis režimas, disidentai informavo pasaulį apie Lietuvos ir jos žmonių beteisę padėtį. Dėl sunkių politinio režimo sąlygų tik nedaugeliui eilinių Lietuvos žmonių buvo žinoma apie slaptas organizacijas ir disidentų veiklą.

Antisovietinių nuotaikų būta ir tarp lietuvių, tarnaujančių SSRS kariuomenėje. 1982 m. rugpjūčio 7 d. Pabaltijo karo apygardos ypatingojo skyriaus viršininkas generolas majoras J. Žukas pranešė P. Griškevičiui, kad tarp kariškių, „profilaktuotų už išdavikiškas, antisovietines ir nacionalistines nuotaikas", 1980 m. buvo 21,3, 1981 m. — 27, o per 1982 m. 7 mėnesius — 33 procentai lietuvių[123].

7 dešimtmečio antroje pusėje kiek atslūgo katalikų bažnyčios persekiojimas, bet 1971—1972 m. vėl sustiprėjo dvasininkijos politinės represijos. Už vaikų katekizavimą 1972 m. buvo nuteisti kunigai P. Bubnys, A. Šeškevičius ir J. Zdebskis. Dėl šių kunigų, taip pat dėl religijos laisvės ir katalikiškos spaudos 1972 m. vasario

mėnesį į L. Brežnevą ir į Jungtinių Tautų Organizaciją kreipėsi 17 054 tikinčiųjų (apie tai rašė didieji pasaulio laikraščiai), bet bažnyčios padėtis Lietuvoje nuo to negerėjo. Tuo metu buvo suorganizuota ir daugiau parašų rinkimo kampanijų, kurių tikslas buvo ginti katalikų bažnyčios ir tikinčiųjų teises. Kadangi KGB ir RKRT aktyviai kišosi į Kauno kunigų seminarijos veiklą, todėl 1972 m. buvo įsteigta slapta kunigų seminarija.

1972 m. kovo 19 d. buvo pradėtas leisti žymiausias nelegalus leidinys, „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika", kuris demaskavo KGB ir LKP bei jos talkininkų antireliginę, antitautinę ir antikonstitucinę veiklą. Iki 1987 m. išėjo 75 šio leidinio numeriai. „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika" buvo platinama ir užsienyje, ji buvo verčiama į anglų, prancūzų ir ispanų kalbas. 1973 m. KGB surengė daugybę kratų, bet likviduoti šį leidinį nepavyko. Vyriausybei reikalaujant dar labiau sugriežtinti religinių bendruomenių kontrolę, 1976 m. liepos 28 d. LTSR AT Prezidiumas patvirtino Religinių susivienijimų nuostatus. Prasidėjo nauja dvasininkų priverstinė registracija. Tie, kurie su tuo nesutiko, negavo leidimo kunigauti.

1978 m. buvo įsteigtas Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas, bet vyriausybė atsisakė jį įregistruoti. Šis komitetas gynė persekiojamus tikinčiuosius, prašė paleisti neteisėtai suimtus kunigus. 8 mėnesius valdžia toleravo jo veiklą, bet, kai 522 kunigai ir 2 vyskupai, solidarizuodamiesi su komitetu, 1979 m. pasirašė dokumentą, nepripažįstantį Religinių susivienjimų nuostatų, šio komiteto nariai kunigai A. Svarinskas, ir S. Tamkevičius buvo įspėti, o vėliau suimti ir 1983 m. nuteisti. 1978—1983 m. Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas paskelbė 50 oficialių dokumentų ir protesto raštų įvairioms LTSR, SSRS ir pasaulio organizacijoms, organizavo parašų rinkimo akcijas. 1979 m. jis surinko 148 149 parašus dėl Klaipėdos Taikos karalienės bažnyčios grąžinimo tikintiesiems. Lapai su šiais parašais buvo įrišti kaip knyga ir pasiųsti į Maskvą[124]. 9 dešimtmečio viduryje Lietu-

vos katalikų bažnyčios politinis aktyvumas kiek atslūgo. Matyt, tai buvo LTSR KGB veiklos rezultatas. „Įvykdytos priemonės kiek pagerino operatyvinę padėtį, — rašė H. Vaigauskas. — 1983—1986 m. nebuvo tokių antivisuomeninės veiklos pasireiškimų, kaip masinės tikinčiųjų eitynės į šventas vietas, masinių eucharistinių susirinkimų, sumažėjo atvirų antitarybinių veiksmų"[125].

Viena iš didžiausių politinio protesto akcijų Lietuvoje įvyko 1972 metais. Tų metų gegužės 14 d. Kauno muzikinio teatro skverelyje, protestuodamas prieš asmenybės laisvės varžymą, apsipylęs benzinu, dėl Lietuvos laisvės susidegino aktyvus hipių judėjimo šalininkas R. Kalanta. KGB stengėsi šį įvykį, kiek įmanoma, sumenkinti. Gydytojai R. Kalantą, buvusį visiškai sveiką, pripažino psichiniu ligoniu. Saugumo organų reikalavimu, gegužės 18 d. jis buvo slapčia palaidotas. Tai sukėlė Kauno gyventojų neramumus, protesto akcijas. Gegužės 18—19 dienomis Kaune vyko politinės demonstracijos ir mitingai. Mieste pasirodė atsišaukimai „Tegyvuoja nepriklausoma Lietuva", „Tegyvuoja gegužės 18", „Šalin raudonuosius vabalus" ir kiti. KGB ir vidaus kariuomenės jėgomis demonstracijos buvo išblaškytos, suimti 402 žmonės, 33 iš jų patraukti administracinėn, 3 — baudžiamojon atsakomybėn. Kauno įvykių atgarsiai greitai pasklido po Lietuvą, pasiekė užsienį.

Vilniuje, Klaipėdoje, Šiauliuose, Panevėžyje, Alytaus, Anykščių, Kapsuko, Kauno, Kėdainių, Radviliškio, Raseinių, Šiaulių, Šilalės, Telšių, Ukmergės, Utenos, Varėnos ir Vilkaviškio rajonuose pasirodė antisovietinių ir antirusiškų atsišaukimų, plakatų, užrašų ant sienų ir tvorų, Lietuvos vadovybė griebėsi būdų diskredituoti R. Kalantą ir politines demonstracijas. Maskvai buvo stengiamasi įrodyti, kad tai yra eilinis chuliganizmas. Tokių įvykių vertinimu buvo stengiamasi išsklaidyti atvykstančių SSKP CK pareigūnų abejones dėl neramios politinės padėties Lietuvoje ir įrodyti, kad A. Sniečkus bei partinis aparatas

visiškai kontroliuoja padėtį, o Kauno įvykiai neturės jokių politinių padarinių.

Po Kauno įvykių sustiprino veiklą LTSR KGB. 1973 m. gegužės 31 d. A. Sniečkus ataskaitoje SSKP CK rašė, kad „KGB išaiškino grupę nacionalistų, nors jie tiesiogiai ir nedalyvavo 1972 m. gegužės įvykiuose". 4 iš jų buvo suimti, 29 „profilaktuoti". Taip pat, padedant administraciniams organams, Kaune buvo išaiškinti ir įdarbinti 372 „veltėdžiai" ir 134 patraukti baudžiamojon atsakomybėn (už vengimą dirbti). KGB duomenimis, 1973 m. gegužės mėnesį, R. Kalantos susideginimo metinių proga, ant jo kapo bandė padėti gėlių 14 žmonių, buvo sulaikyta 10 kauniečių, platinančių atsišaukimus. Lietuvos miestuose buvo platinami antisovietiniai lapeliai. „Matyt, reikia imtis žymiai ryžtingesnių administracinių priemonių prieš visokius degradavusius, antivisuomeninius elementus, tačiau mūsų galimybės ribotos", — guodėsi A. Sniečkus[126].

8 dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje toliau stiprėjantis sovietinis režimas stengėsi slopinti lietuvių tautos politinį aktyvumą, masinio protesto apraiškas. Nuo 1972 iki 1988 m. panašių politinio ar tautinio pasipriešinimo reiškinių daugiau nebuvo, išskyrus Vilniaus ir Kauno sporto sirgalių nesankcionuotas demonstracijas. 1977 m. Vilniuje po „Žalgirio" futbolininkų pergalės džiūgaujanti minia iš „Žalgirio" stadiono patraukė miesto centro link. Minioje buvo girdėti antirusiškų ir antisovietinių šūkių („Laisvę Lietuvai" ir kt.). Įvyko konfliktų su milicija. Kitą dieną valdžia, įvairios įstaigos bei „darbo kolektyvai" smerkė šį įvykį.

Nepaisant griežto politinio režimo, lietuvių tauta išsaugojo tautiškumo, patriotizmo ir laisvės troškimo idealus. Tai lėmė ne tik Lietuvos istorinė praeitis, aukšta tautinė savimonė, bet ir palanki demografinė situacija. Per visus sovietinės okupacijos metus lietuviai sudarė apie 80% Lietuvos gyventojų; šis rodiklis buvo daug geresnis negu Latvijoje ir Estijoje (1984 m. latviai Latvijoje su-

darė 53% visų respublikos gyventojų, o Estijoje estų buvo 63%). Taip buvo daugiausia dėl to, kad maždaug iki 8 dešimtmečio Lietuvoje buvo gana didelis natūralus gyventojų prieaugis (maždaug 2,5 karto didesnis negu Latvijoje ir Estijoje). Be to, Lietuva buvo mažiau industrializuota, pramonė buvo plėtojama ne viename ar dviejuose, kaip Latvijoje ir Estijoje, o daugelyje miestų, todėl jai užteko vietinės darbo jėgos. Į šiuos pramonės centrus (Naujoji Akmenė, Elektrėnai, Jonava, Kėdainiai, Mažeikiai) iš SSRS buvo siunčiama nedaug, tik kvalifikuotų specialistų.

A. Sniečkus ir N. Chruščiovo valdymo metais susiformavusi tautinė partinė nomenklatūra specialiai neskatino imigracijos iš SSRS. Deja, vėliau P. Griškevičius nesugebėjo šio proceso sulaikyti. Taip Lietuvoje atsirado Sniečkaus vardu pavadinta Ignalinos atominės elektrinės gyvenvietė (Visaginas), kurioje įsikūrė maždaug 30 000 rusakalbių.

Baltijos ir kitų respublikų rusifikacija kėlė natūralų vietos gyventojų nepasitenkinimą ir protestą. Respublikų partinės organizacijos privalėjo šiuos reiškinius kontroliuoti, vykdyti Maskvos diktuojamą internacionalinę (rusifikavimo) politiką.

LKP vadovybės politinis pasyvumas ir nuolankumas Maskvai 8 dešimtmečio pabaigoje kėlė grėsmę lietuvių tautos egzistavimui. Sovietų Sąjungoje sustiprėjus rusifikacijos tendencijoms, 1977—1978 m. SSKP CK ir LKP CK priėmė specialius nutarimus, kuriuose buvo numatyta, kaip rusų kalbą įtvirtinti valstybiniame ir visuomeniniame gyvenime. Tai buvo lietuvių ir kitų SSRS tautų stiprėjančios asimiliacijos ir rusifikacijos pradžia. 1979 m. Taškente įvykusi „mokslinė" konferencija „Rusų kalba — SSRS tautų draugystės ir bendradarbiavimo kalba“ padėjo rusifikacijos teorinius pagrindus.

Rusų kalba vis labiau įsigalėjo švietimo įstaigose (mokyklose, vaikų darželiuose), valstybinių įstaigų raštvedyboje, visame visuomeniniame gyvenime. P. Griške-

vičius ir visa LTSR vadovybė tam nesipriešino, ji klusniai vykdė Maskvos reikalavimus. 1979 m. gegužės 24 d. P. Griškevičius SSKP Centro komitetui rašė: „Tarybų Lietuvoje, kaip ir visose respublikose, vietos gyventojai rodo didelį suinteresuotumą, siekdami išmokti rusų kalbą". Tačiau Lietuvoje ne viskas vyko sklandžiai. P. Griškevičius pastebėjo, jog „kai kurie nacionalistiškai nusiteikę elementai, ypač anksčiau teisti už antitarybinę veiklą, priemones, stiprinančias rusų kalbos dėstymą ir Taškento konferencijos nutarimų įgyvendinimą respublikoje, traktuoja kaip naują rusifikacijos etapą Tarybų Lietuvoje. (...) Jų atžvilgiu didinamas politinis budrumas, įvairiais kanalais imamasi profilaktinio pobūdžio priemonių, užkertant kelią priešiškoms akcijoms[127].

1983 m. gegužės 26 d. SSKP CK ir SSRS MT priėmė naują nutarimą „Dėl papildomų priemonių gerinant rusų kalbos mokymą sąjunginių respublikų vidurinėse mokyklose ir kitose mokymo įstaigose". Nutarime buvo numatyta padidinti rusų kalba dėstomų mokyklų bei rusų kalbos dėstytojų skaičių, o šiems— 15% padidinti atlyginimą, 1984—1988 m. įvesti rusų kalbos mokymą visuose vaikų darželiuose ir parengiamosiose klasėse, užsienio kalbų pamokas ar jų dalį skirti rusų kalbai.

LKP vadovybė pritarė šiam nutarimui ir ėmėsi jį įgyvendinti. Labai greitai rusų kalba buvo įvesta vaikų darželiuose (juose buvo steigiamos mišrios grupės), pagausinta rusų kalbos pamokų mokyklose, buvo numatyta nuo 1984 arba 1985 m. lietuvių mokykloms parengti net matematikos, fizikos, chemijos, istorijos ir kai kuriuos kitus vadovėlius rusų kalba, septyniolikoje respublikos mokyklų buvo įvesta sustiprintas rusų kalbos mokymas. 1985 m. vasario 21 d. pažymoje SSKP Centro komitetui P. Griškevičius užtikrino, kad iki 1990 metų Lietuvoje tokio tipo mokyklų bus kiekviename mieste ir rajone[128].

1982 m. mirus L. Brežnevui, SSRS vadovu tapo J. Andropovas. Naujasis SSKP CK generalinis sekretorius, buvęs SSRS KGB vadovas, pradėjo aktyviai kovoti prieš

kitaminčius, korupciją, ekonominius nusikaltimus ir darbo drausmės pažeidimus. Šitaip jis mėgino pagerinti SSRS ekonomikos funkcionavimą, padidinti smunkančią gamybą. Tačiau tai buvo daroma KGB metodais, atvirai pažeidžiant žmogaus ir piliečio teises. Dėl to didesnių permainų Lietuvoje neįvyko, tik didžiųjų miestų gyventojai pajuto neteisėtus vidaus reikalų organų veiksmus. Dieną viešose vietose buvo tikrinami žmonės, aiškinamasi, kodėl jie ne darbe. Tačiau blogėjant J. Andropovo sveikatai, silpo ir ši iniciatyva. Jam mirus, 1984 m. į valdžią atėjo senas SSKP CK aparato funkcionierius K. Černenka. Jo valdymo metais LTSR vadovybė didesnį dėmesį kreipė į švietimą (buvo padidinti mokytojų atlyginimai) ir ideologinį darbą, sustiprino komunistinę cenzūrą.

1985 m. kovo mėnesį mirė K. Černenka. Naujuoju SSKP CK generaliniu sekretoriumi tapo M. Gorbačiovas. Jis, gelbėdamas žlugančią ekonomiką ir sovietinę imperiją, 1985 m. pavasarį pradėjo daryti politines ir ekonomines reformas, kurios buvo vadinamos „pertvarka". Sovietų Sąjungoje prasidėjo valstybės, politinės sistemos ir visuomenės demokratizavimo ir viešumo procesas, bet Lietuvoje iki pat 1988 m. pavasario jokių politinių permainų nebuvo. Respublikos partinis aparatas, vadovaujamas politinių vidutinybių — P. Griškevičiaus, nuo 1987 m. lapkričio mėnesio R. Songailos,— visaip kaip stengėsi išsaugoti esamą padėtį. Tam neprieštaravo Maskva, stengusis ir toliau kontroliuoti visas respublikas, žinoma, ir Lietuvą.

Prasidėjus M. Gorbačiovo „pertvarkai", P. Griškevičius ir jo vadovaujami konservatyvių pažiūrų LKP CK aparato funkcionieriai net nebandė pasinaudoti Maskvoje prasidėjusiu demokratizavimu. Atsargumą stiprino ir 1986 m. rudenį į Lietuvą atsiųstas naujasis LKP CK II sekretorius N. Mitkinas, kuris atvirai priešinosi respublikos savarankiškumo skatinimui, ignoravo lietuvių tautos siekius. N. Mitkinas faktiškai vadovavo lietuvių tau-

tinio atgimimo slopinimui, trukdė demokratizuoti Lietuvos politinį gyvenimą.

Maskvoje prasidėjusios politines permainos suaktyvino Lietuvos inteligentiją. 1987 m. ji protestavo (rinko parašus, rašė į Maskvą) prieš naftos gavybos įrenginių statybą Baltijos jūros pakrantėje, šią akciją stengėsi sužlugdyti LKP CK aparatas. Reikšmingiausias 1987 m. politinis įvykis buvo rugpjūčio 23 d. Vilniuje surengtas Molotovo—Ribentropo pakto metinių minėjimas. Tą dieną prie A. Mickevičiaus paminklo susirinko Lietuvos disidentai ir juos palaikantys žmonės, išdrįsę atvirai išsakyti savo nuomonę apie neteisėtą Lietuvos prijungimą prie SSRS. Tada KGB, matyt, nenorėdama griauti M. Gorbačiovo autoriteto, nesiėmė atviros fizinės prievartos. Vėliau KGB „profilaktavo" apie 80 mitingo dalyvių[129]. Visi jie buvo įspėti, visiems buvo prigrasinta daugiau nedalyvauti panašioje veikloje.

LKP CK suorganizavo mitingo organizatorių smerkibo kampaniją. Dalį kaltės turėjo prisiimti ir vadovai tų įstaigų, kurių darbuotojai dalyvavo šioje politinėje akcijoje. Pavyzdžiui, 1987 m. rugsėjo 10 d. Jaunimo teatro kolektyvas už dalyvavimą mitinge svarstė elektriką V. Bogušį. LKP Vilniaus miesto komiteto propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjo ir šio svarstymo organizatoriaus V. Alksnerio nuomone, vietoj to, kad smerktų, „neaiškią poziciją savo kalboje užėmė teatro vyriausioji režisierė D. Tamulevičiūtė"[130].

1987 m. pabaigoje ir 1988 m. pradžioje LKP CK ir KGB visomis išgalėmis stengėsi išsaugoti Lietuvoje senąją tvarką. Partinis aparatas organizavo viešą disidentų, ypač N. Sadūnaitės, smerkimą, 1987 m. gruodžio 16 d. surengė pompastišką sovietų valdžios „įkūrimo" Lietuvoje (1918 m.) metinių minėjimą, visokeriopai stengėsi sutrukdyti galimą Vasario 16-osios minėjimą. 1988 m. sausio mėnesį LKP CK įsteigė Operatyvinį štabą kovai su Lietuvos nepriklausomybės 70-mečio paminėjimu. Šiam štabui vadovavo N. Mitkinas.

1988 m. vasario 12 d. LKP CK Vilniuje Gedimino aikštėje surengė mitingą, į kurį buvo suvaryta, „Tiesos" laikraščio redakcijos nuomone, apie 15 000 žmonių, daugiausia Vilniaus darbininkų, tarp jų nemažai buvo rusakalbių. Mitinge buvo reikalaujama, kad JAV administracija nesikištų į Lietuvos TSR reikalus. Šia proga LTSR AT priėmė specialų dokumentą, kurį nusiuntė JAV administracijai. SSRS užsienio reikalų ministerija užsienio žurnalistams surengė kelionių į Vilnių, kad jie galėtų įsitikinti, jog čia visiškai ramu.

1988 m. vasario 16 d. Vilniuje, centrinėje miesto dalyje, patruliavo šimtai milicininkų, KGB darbuotojų, specialiai tam parengtų komunistų ir komjaunuolių. Praeiviams buvo draudžiama burtis į didesnes grupes. Po vasario 16 d. sovietiniai pareigūnai savo ir užsienio žurnalistams gyrėsi, kad viskas praėjo ramiai. LTSR vidaus reikalų ministras S. Lisauskas kalbėjo apie „Vakarų propagandos fiasko", kad Vakarai nesugebėjo išprovokuoti Lietuvos žmonių antitarybinių veiksmų. R. Songaila vėliau pareiškė, kad „galima sakyti, jog šešioliktąją nieko neįvyko"[131]. Šis politinis farsas sukėlė Lietuvos gyventojų, ypač inteligentijos, pasipiktinimą. Lietuvoje brendo nacionalinė revoliucija.

Ekonomika. 1955 m. lapkričio 14 d. uždarame LKP CK biuro posėdyje dėl nesutarimų su A. Sniečkumi iš pareigų buvo pašalintas LTSR MT pirmininkas M. Gedvilas. Naujuoju vyriausybės vadovu buvo paskirtas buvęs LKP CK II sekretorius M. Šumauskas. Jo paskyrimas beveik sutapo su nauja SSRS vadovybės ekonomine politika. Kad sumažėtų ministerijų bei žinybų vienvaldiškumas ir sustiprėtų ūkinė iniciatyva, 1957 m. Sovietų Sąjungoje vietoj pramonės ir statybos ministerijų buvo įsteigtos regioninės Liaudies ūkio tarybos. Tokia taryba, kurios kompetencijai priklausė ir Kaliningrado srities pramonė, buvo įkurta ir Vilniuje. Nors A. Sniečkus ir nepritarė Kaliningrado srities įtraukimui į ją, bet perėjimas nuo

šakinio prie teritorinio ekonomikos valdymo Lietuvai suteikė sąlyginę ūkio autonomiją, sustiprino respublikos ekonomiką. Lietuvos žinion perėjo 443 pramonės įmonės (apie 83% pramonės)[132].

6—7 dešimtmetyje Lietuva pagal sovietinį modelį buvo sparčiai industrializuojama, o jos ekonomika toliau integruojama į SSRS liaudies ūkį. Lietuvos pramonė buvo plėtojama nenašios, atsilikusios sovietinės technologijos pagrindu. Buvo plečiamos senos tradicinės pramonės šakos (lengvoji, maisto, miško perdirbimo, statybinių medžiagų, tekstilės pramonė, metalo apdirbimas), atsirado ir naujų pramonės šakų — chemijos pramonė, radiotechnika. 6—7 dešimtmetyje buvo pastatytas Panevėžio „Ekranas", Jonavos ir Kėdainių chemijos kombinatai, Vilniaus kuro aparatūros, Grąžtų, „Eltos" gamyklos, Kauno ir Elektrėnų elektrinės.

Lietuvos pramonė buvo plėtojama pagal SSRS poreikius, nebuvo paisoma Lietuvos interesų (ypač socialinių ir ekologinių pasekmių). Spartūs pramonės augimo tempai buvo pasiekti plečiant gamybos priemonių gamybą, bet plataus vartojimo reikmenų ir prekių įmonės gamino nepakankamai. Lietuvoje buvo statomos įmonės, kurioms žaliava buvo įvežama, o pagaminta produkcija išvežama, įmonės tapo priklausomos nuo SSRS žaliavų.

Skiringai nuo Latvijos ir Estijos, Lietuvos pramonė nebuvo telkiama viename ar dviejuose miestuose, o tolygiai išdėstoma visoje teritorijoje. Pavyzdžiui, vien tik skaičiavimo technikai gaminti buvo pastatytos Vilniaus ir Telšių skaičiavimo mašinų gamyklos, Pabradės „Modulis", Tauragės skaičiavimo elementų ir Panevėžio tiksliosios mechanikos gamyklos. Toks pramonės gamyklų išdėstymas turėjo svarbią reikšmę Lietuvos demografinei padėčiai. Jose pradėjo dirbti iš kolūkių pasitraukę žmonės, todėl Lietuvos pramonei užteko vietos darbo jėgos. Tai buvo bene svarbiausia priežastis, stabdžiusi rusakalbių imigraciją, nors Vilniuje ir Klaipėdoje šis procesas nebuvo sustojęs, jis buvo panašus kaip ir Lat-

vijoje bei Estijoje. Dėl to Vilniuje ir Klaipėdoje kūrėsi daugiataučiai gamybiniai kolektyvai, kuriuose dažnai ėmė vyrauti rusai arba rusakalbiai, nenorintys taikytis prie Lietuvos sąlygų. Dėl imigracijos 1960—1992 m. Lietuvos gyventojų padaugėjo 207 000 žmonių.

Dinamiškai Lietuvos ekonomikos raidai turėjo įtakos ir tai, jog, padidėjus ekonominio manevravimo laisvei, Lietuvos ūkiniai vadovai gana dažnai skatino materialinių resursų ir gamybinių pajėgumų telkimą Lietuvoje. Be to, Lietuva, kaip ir kitos Pabaltijo respublikos, dėl politinių ir ideologinių priežasčių tarptautinėje arenoje Sovietų Sąjungos vadovybės vis labiau buvo iškeliama kaip pavyzdinė SSRS respublika, todėl jos ekonomikai nebuvo taip ribojamos lėšos, kaip, pavyzdžiui, Vidurinės Azijos respublikoms. Beje, SSRS centrinės žinybos įsitikino, kad Lietuvoje į statybą ir gamybą investuotos lėšos grįžta keleriopai greičiau nei kitur. Tam įtakos turėjo ir energingas M. Šumausko būdas bei lietuviškų ūkinių kadrų iškėlimas, dėl to ūkio vadovaujančiais darbuotojais tapo Lietuvai neabejingi žmonės.

Nušalinus nuo valdžios N. Chruščiovą, įvyko permainų ir SSRS ekonomikoje. SSRS vyriausybė, tarsi tęsdama N. Chruščiovo reformas, 1965 m. SSKP CK rugsėjo plenume numatė suteikti įmonėms daugiau savarankiškumo, plačiau taikyti ūkiskaitą, administracinius valdymo metodus keisti ekonominiais, t. y. į planinę ūkio sistemą norėjo įtraukti rinkos ekonomikos elementų. Kadangi tai yra nesuderinami dalykai, todėl tokia „reforma" nuo pat jos sumanymo objektyviai buvo pasmerkta nesėkmei. Juo labiau, kad 7—9 dešimtmetyje stiprėjant politinės valdžios centralizacijos tendencijoms, adekvačiai stiprėjo ir komandiniai-administraciniai SSRS ekonomikos valdymo metodai.

L. Brežnevui atėjus į valdžią, Sovietų Sąjungos vadovybė pradėjo mažinti respublikų ekonominį savarankiškumą, netrukus imta vis labiau centralizuoti ekonomikos valdymą. 1965 m. buvo likviduota LTSR Liaudies ūkio

taryba. 9 dešimtmečio viduryje Lietuva kontroliavo tik apie 12% savo pramonės, kita jos dalis priklausė sąjunginio arba sąjunginio respublikinio pavaldumo ministerijoms, Lietuvoje buvo pradėta kurti stambius gamybinius kompleksus, kuriuos buvo lengviau valdyti ir kontroliuoti iš centro. Įmonių ūkinei veiklai trukdė daugybė poįstatyminių aktų, varžančių ūkinių darbuotojų iniciatyvą. Daugelis instrukcijų ne tik prieštaravo viena kitai, bet ir įstatymams. Kaip ir anksčiau, Lietuvos pramonė buvo plėtojama ne pagal Lietuvos gyventojų poreikius, o pagal Sovietų Sąjungos politinius ir ekonominius interesus. Lietuvoje vis daugiau buvo pradėta statyti įmonių, gaminančių produkciją karo pramonei.

8 dešimtmečio antrojoje pusėje sulėtėjo SSRS ekonominė raida. Šis procesas palietė ir Lietuvą, nors jos pramonė ir toliau buvo sparčiai plėtojama. 1980 m. paleista Mažeikių naftos perdirbimo gamyklos I eilė, 1983 m. pradėjo veikti Ignalinos atominės elektrinės I reaktorius, buvo statoma Kaišiadorių hidroakumuliacinė elektrinė, plečiama Jonavos „Azoto“, Kėdainų chemijos, Akmenės „Akmencemento" gamyklos. Lietuvos pramonę, kaip ir Sovietų Sąjungoje, veikė ekstensyvaus ūkininkavimo padariniai. Pramonės įmonės neefektyviai naudojo gamybinius pajėgumus, labai lėtai buvo naujinami fiziškai ir morališkai pasenę įmonių įrengimai, ypač vietinės pramonės įmonėse. Daug buvo gaminama visai prastos produkcijos, švaistomos lėšos darbuotojų atlyginimams už nepadarytus darbus.

8 dešimtmetyje ir 9 dešimtmečio pirmoje pusėje Lietuvoje buvo statoma daug socialinės paskirties pastatų (parduotuvių, mokyklų, vaikų darželių, buitinio aptarnavimo įmonių, sveikatos, kultūros ir kitų įstaigų), sparčiai plečiama gyvenamųjų namų statyba (1971—1975 m. pastatyta 9 964 000 m^2 gyvenamojo ploto)[133]. Lietuva tapo pavyzdinė Sovietų Sąjungos statybos industrijos respublika, nors gyventojų poreikiai ir nebuvo patenkinami. Kad gauti valstybinį (komunalinį) butą neretai reikėdavo

laukti 10 ir daugiau metų. Nemaža butų fondo dalis atitekdavo žmonėms, atvykusiems iš SSRS, taip pat represinių struktūrų bei sovietinės armijos kariškiams. Pavyzdžiui, 1975 m. vasario 20 d. slaptu SSKP CK ir SSRS MT nutarimu Lietuva 1976—1980 m. kariškiams kasmet privalėjo pastatyti po 7000 m^2 gyvenamojo ploto[134]. Tiek pat buvo numatyta pastatyti ir vėlesniais metais.

Sparti industrializacija darė žalą Lietuvos gamtai. 1966 m. kovo 22 d. 21 Lietuvos mokslininkas pasirašė laišką A. Sniečkui ir M. Šumauskui, kuriame atkreipė jų dėmesį į Lietuvos ekologines problemas. Laiške buvo rašoma apie Nemuno žemupio, Kuršių nerijos, pajūrio kurortų užterštumą, Jonavos „Azoto" gamyklos, Kėdainių chemijos kombinato ir kitų įmonių daromą ekologinę žalą, mokslininkai ir kiti inteligentai protestavo prieš Jurbarke numatomą statyti naftos perdirbimo gamyklą[133]. A. Sniečkus, remdamasis šiuo laišku, perkėlė naftos perdirbimo gamyklos statybą į gana nuošalią Lietuvos vietą — Mažeikius. Atrodo, kad šį laišką netiesiogai inspiravo pats A. Sniečkus, tuo įrodęs Maskvai, kad statyti gamyklą ant Nemuno kranto negalima.

Kolektyvizacijos sužlugdytas Lietuvos žemės ūkis beveik 2 dešimtmečius neiškopė iš krizės. Po 1956 m. kiek pagerėjo kolūkiečių gyvenimas. Buvo panaikintos prievolės (privalomi darbai, mokesčiai, produktų pristatymas), padidintas darbo užmokestis, žemės ūkio produktų supirkimo kainos, pagerėjo darbų mechanizavimas, kolūkiams buvo suteikta daugiau teisių. 1958 m. buvo likviduotos mašinų ir traktorių stotys, jų technika perduota kolūkiams. Nepaisant šių pasikeitimų, kaip ir anksčiau, kolūkiams ir toliau faktiškai vadovavo rajonų partijos komitetai, kolūkiečiai visiškai buvo priklausomi nuo kolūkio pirmininko.

7 dešimtmečio pirmojoje pusėje Lietuva pergyveno prieštaringą, netikėtų Kremliaus politinių sprendimų laikotarpį. 1961 m. Lietuvą pasiekė N. Chruščiovo inspiruojamas ir vadovaujamas kukurūzų ir kitų pašarinių

augalų auginimo vajus. A. Sniečkus, perspėtas Lietuvos vadovaujančiųjų žemės ūkio specialistų, tam nepritarė. Oficialiose kalbose jis ragino plėtoti kukurūzų auginimą, bet netaikė griežtų sankcijų tiems žemės ūkio vadovams, kurie ignoravo N. Chruščiovo iniciatyvą. Lietuvos kolūkiuose, tarybiniuose ir kituose ūkiuose pašarams ir toliau buvo auginamos žolės, ir tik matomiausiose vietose, dažniausiai palei kelius, buvo sėjama kukurūzų.

1961 m. lapkričio mėnesį grupė Lietuvos žymiausių žemės ūkio mokslininkų (Žemės ūkio instituto direktorius P. Vasinauskas, jo pavaduotojas H. Černiauskas ir kt.), be A. Sniečkaus žinios, kreipėsi į N. Chruščiovą, prašydami sustabdyti kukurūzų diegimo kampaniją Lietuvoje. 1962 m. sausio 12 d. Minske N. Chruščiovas, pasipiktinęs Lietuvos mokslininkų įžūlumu, smarkiai kritikavo A. Sniečkų. Grįžęs į Vilnių, A. Sniečkus šiems mokslininkams surengė tikrą „pirtį" ir paragino griežtai paklusti Maskvos reikalavimams.

1962 m. Lietuvoje buvo pradėta labai propaguoti kukurūzus. Masinės informacijos priemonės, specialiai parengti lektoriai skatino žemdirbius auginti kukurūzus. 1959 m. Lietuvoje kukurūzais buvo apsėta 52 800[136], o 1965 m. — 120 100 ha[137]. Tačiau ir dabar nebuvo atsisakyta žolių auginimo. Pabrėžtinas ir didelis daugelio ūkių vadovų nuopelnas, kad jie dažnai savavališkai nevykdė LKP CK nurodymų. Po N. Chruščiovo nušalinimo Lietuva liko viena iš nedaugelio respublikų, auginančių žoles (Lietuva turėjo didžiausias Sovietų Sąjungoje dobilų sėklų atsargas).

1954 m. buvo pradėta naikinti tradicinį Lietuvos kaimą. Iki 1967 m. Lietuvoje buvo likviduota 62 000 vienkiemių (pokario metais jų buvo apie 300 000). Šis procesas ypač sustiprėjo 1967—1968 m. Prie to daugiausia prisidėjo J. Maniušio vadovaujama vyriausybė. Buvo priimti specialūs nutarimai, kurie numatė likviduoti vienkiemius, o jų gyventojus perkelti į gyvenvietes. 1966—1985 m. Lietuvoje buvo likviduota daugiau kaip 111000

vienkiemių[138]. Tačiau jų naikinimą sunkino statybinių medžiagų ir finansinių išteklių stygius. Rajonuose buvo parengti „moksliškai pagrįsti" naujų gyvenviečių išdėstymo planai, bet žmonės vengė kurtis naujose gyvenvietėse — jie dažnai išvykdavo gyventi į miestus. Daugiausia dėl to 1965—1989 metais Lietuvos miestų gyventojų padaugėjo nuo 43,9 iki 68%.

7 dešimtmetyje Lietuvos žemės ūkis pasiekė prieškarinį lygį. Kartu su vienkiemių likvidavimu buvo pradėta žemės ūkio gamybos specializacija ir koncentracija. Tai padėjo kelti žemės ūkio produkcijos gamybos lygį, Lietuvos žemės ūkis tapo geriausiai išvystytas Sovietų Sąjungoje. Pagal pieno gamybą vienam gyventojui Lietuva 1970 m. užėmė pirmąją vietą Sovietų Sąjungoje (793 kg; visoje Sovietų Sąjungoje vidutiniškai 1 gyventojui buvo pagaminama po 342 kg pieno), daugiau pieno buvo gaminama tik Naujojoje Zelandijoje ir Danijoje. Ypač geri pieno ir mėsos rodikliai buvo 1975—1976 m. (atitinkamai 820 kg ir 132 kg)[139].

Tačiau dėl 1976 pradėtos tarpūkinės kooperacijos ir agropramoninės integracijos, pernelyg griežto administravimo ir centralizmo bei kitų priežasčių 8 dešimtmečio pabaigoje ir 9 dešimtmečio pradžioje sulėtėjo žemės ūkio produkcijos gamybos tempai, nors jos rodikliai ir toliau išliko geri. Į Lietuvos žemės ūkį buvo investuojamos didžiulės lėšos, tik skirstomos jos buvo neracionaliai. Ūkininkavimo sistema, pagrįsta prievartiniu kolūkiečių darbu ir administraciniais valdymo metodais, buvo neefektyvi — nemažėjo gamybos kaštai ir produkcijos savikaina. Sukurti didžiuliai ūkiai buvo nerentabilūs, jiems ir visiems kitiems ūkiams valstybė skyrė dotacijas.

Nemažai žemės ūkio produkcijos buvo pagaminama asmeniniuose valstiečių ūkiuose — tai rodė asmeninio (privataus) ūkio pranašumą prieš valstybinį. 1975 m. šiuose ūkiuose buvo pagaminta 31% mėsos (skerdienos) ir 40% pieno[140]. Kad dar labiau didėtų gyvulininkystės

produkcijos gamyba, 1977 m. valstiečiams buvo leista laikyti daugiau gyvulių.

1979—1980 m. Lietuvoje ėmė trūkti kuro ir elektros energijos, todėl sulėtėjo pramonės raidos tempai. 1979 m. sausio 5 d. N. Dybenka pranešime „Dėl susidariusių kuro ir energetikos sunkumų respublikoje" SSKP Centro komitetui rašė, kad 1978 m. pabaigoje ir 1979 m. pradžioje Lietuvoje žymiai pablogėjo ekonominė padėtis[141]. Apie tas pačias problemas 1979 m. kovo 15 d. slaptame rašte į Maskvą rašė P. Griškevičius ir J. Maniušis[142]. Tai buvo pirmieji artėjančios socialistinio ūkio krizės ženklai. Administraciniais valdymo metodais laikinai juos pavyko pašalinti, bet 1985 prasidėję ekonomikos sutrikimai gerokai paspartino socialistinės sistemos žlugimą Sovietų Sąjungoje.

Kultūra. 6 dešimtmečio politinis „atšilimas" žadėjo viltingus poslinkius ir Lietuvos kultūriniam gyvenimui. Daug žadančius kūrybos žingsnius žengė Lietuvos kūrybinė inteligentija. Buvo bandoma pertvarkyti kultūros ir švietimo įstaigų sistemą, atstatyti kai kuriuos istorijos ir kultūros paminklus. Tačiau ir naujomis sąlygomis totalitarinė sistema nepaleido kultūros iš savo gniaužtų. Biurokratinis vadovavimas, centralizmas, ideologinė cenzūra neleido visiškai atsiskleisti menininkams, skatino kultūros atotrūkį nuo gyvenimo, nuo Lietuvos visuomenės poreikių, slopino kultūros tautiškumą ir dvasingumą.

Grįžę iš kalėjimų ar tremties represuotieji mokslininkai (V. Jurgutis, V. Sezemanas, P. Šalčius), literatai (K. Inčiūra, K. Jankauskas, A. Miškinis), valstybės ir žymūs kultūros veikėjai (P. Klimas, A. Stulginskis, Z. Toliušis, J. Tonkūnas, J. Urbšys), žurnalistai (V. Gustainis J. Keliuotis), mokytojai, agronomai ir daugelis kitų Lietuvoje buvo sutikti su įtarumu ir nepasitikėjimu. Juos sekė KGB organai, pasirengę inkriminuoti jiems priešvalstybinę ar nacionalistinę veiklą. Viešajame gyvenime

buvę tremtiniai galėjo dalyvauti tik pasižadėję persiauklėti ir būti ištikimi marksistinei-lenininei ideologijai. Partinė biurokratija akyliai prižiūrėjo visus žymesniuosius mokslininkus ir menininkus, ne be pagrindo įžvelgiama juose dvasinę ir kultūrinę opoziciją esamam režimui.

1956 m. SSKP XX suvažiavimas ir represijų politikos atsisakymas pagyvino daugumos inteligentų kūrybines nuotaikas. Į Lietuvos mokyklas buvo grąžinta gimtojo krašto istorija (įterpta į SSRS istorijos kursą), nors daug kur suklastota ir perdėm ideologizuota (1957 m. buvo išleistas J. Jurginio parengtas Lietuvos istorijos vadovėlis).

Nepaisant politinio režimo liberalizavimo, ir toliau buvo persekiojama lietuvių inteligentija. 1957 m. prasidėjo Vilniaus universiteto lietuvių literatūros katedros dėstytojų byla. Įvairiuose susirinkimuose, kuriuose dalyvavo J. Bielinis, P. Griškevičius, V. Niunka ir A. Sniečkus, grupė katedros dėstytojų buvo kaltinama tuo, kad jie, nagrinėdami lietuvių rašytojų kūrybą, nukrypo į žalingą estetizavimą, apeidavo rašytojų idėjines nuostatas, vengė aiškinti partijos politiką. Po svarstymų iš universiteto buvo pašalintos I. Kostkevičiūtė, M. Lukšienė, A. Rabačiauskaitė ir V. Zaborskaitė. 1958 m. birželio mėnesį LKP GK biuras iš universiteto rektoriaus pareigų atleido J. Bulavą, kuris stengėsi atlietuvinti universitetą, apvalyti jį nuo karjeristų ir nekompetentingų darbuotojų. Šie politinio susidorojimo ir persekiojimo pavyzdžiai rodo, kad „atšilimo" laikotarpio apogėjuje (1957—1958 m.) totalitarinis režimas Lietuvoje mažai kuo buvo pasikeitęs. Būdinga buvo tai, kad administracinės prievartos priemonės (represijos) kultūros darbuotojams daugiausia buvo taikomos už „nacionalistinio" pobūdžio klaidas. Nacionalizmo propagavimu nuolat kaltinama LTSR kraštotyros draugija, už bandymus palaikyti tautinę savimonę dažnai buvo kritikuojamas „Kultūros barų" žurnalas.

Stiprinant jaunimo komunistinį auklėjimą, Lietuvos aukštosiose mokyklose 1960 m. buvo įvestas mokslinio ateizmo fakultatyvas, 1964 m. tapęs privaloma disciplina,

1963 m. pradėtas dėstyti pseudomokslinis dalykas — mokslinio komunizmo pagrindų kursas.

Istorikės D. Blažytės nuomone, 6 dešimtmečio pabaigoje Lietuvos vadovybė, sekdama Maskvos pavyzdžiu, tiesiogiai kiek mažiau kišosi į tiksliųjų ir gamtos mokslų institutų bei aukštųjų mokyklų katedrų mokslinę veiklą, o nuo 1964 m. pabaigos, pasmerkus N. Chruščiovo „subjektyvizmą", suteikė jiems tam tikrą autonomiją. Šių mokslų atstovus labiausiai varžė jų izoliavimas nuo užsienio šalių mokslo laimėjimų, pasaulinės literatūros trūkumas, mokslinių ryšių stoka.

Postalininė liberalizacija lietuvių kūrybinei inteligentijai suteikė palengvėjimą — komunistų partija ėmė toleruoti ideologiškai neutralią kūrybą, buvo atsisakoma stalininės kultūros primityvumo. Lietuvą išgarsino dailininko grafiko S. Krasausko, rašytojo V. Mykolaičio-Putino (ypač jo romanas „Sukilėliai"), poeto E. Mieželaičio, skulptoriaus J. Mikėno, kino režisieriaus V. Žalakevičiaus (ypač jo filmas „Niekas nenorėjo mirti") ir kitų Lietuvos menininkų kūryba.

1959—1961 m. Maskvoje laimėjus centralizuoto valdymo šalininkams, pasikeitė SSKP ideologijos kursas, kuris orientavo kurti vientisą sovietinę kultūrą. LKP vadovybė pirmenybę ir toliau teikė ideologizuotiems kūriniams. „Svarbiausia, kad visi veikalai apie gyvenimą būtų kuriami iš komunistinių pozicijų", — pabrėžė A. Sniečkus 1963 m. LKP CK plenume[143].

LKP CK aparatas, remdamasis senomis stalininėmis tradicijomis, organizuodavo Lietuvos kūrybinės inteligentijos susirinkimus, suvažiavimus, pasitarimus, kuriuose viešai įvardydavo „blogus" ir „gerus“ menininkus, jų veiklos kryptis. Antai, 1963 m. balandžio 4—5 d. Vilniuje įvyko kūrybinių darbuotojų pasitarimas, kuriame dalyvavo 700 žmonių. LKP CK ideologijos sekretorius A. Barkauskas kritikavo rašytoją R. Lankauską, dailininkus V. Kisarauską ir B. Žilytę. A. Sniečkus laiške SSKP Centro komitetui pastebėjo, kad „ypatingai karštai kal-

bėjo rašytojas J. Baltušis". Už modernistines tendencijas pastarasis kritikavo E. Mieželaitį, J. Marcinkevičių, M. Sluckį, literatūros kritiką K. Ambrasą (šie „pažeidinėjo kolektyviškumo principus, nepaisė socialistinio realizmo metodų reikalavimų")[144].

1964 m. gegužės 17 d. J. Baltušis apie rašytojo M. Sluckio kūrybą A. Sniečkui rašė: „Kiekvienas raštingas ir sveikai protaujantis žmogus respublikoje pasakys, kad M. Sluckio romanas „Laiptai į dangų" yra vienas pačių silpniausių pokario metų lietuvių literatūros kūrinių..."[145]. A. Sniečkus gaudavo daug tokio pobūdžio laiškų, bet pats nesiimdavo griežtai bausti „nedrausmingų" ar „ne taip rašančių" literatų — tai darė specialių LKP CK aparato skyrių darbuotojai.

Nuo 6 dešimtmečio pabaigos meninė inteligentija buvo labiau verčiama dalyvauti propagandinėse kampanijose, organizuoti įvairius renginius visuomenei (jubiliejų minėjimas, susitikimai, konferencijos, internacionalinės, ateistinės tematikos dienos, savaitės ir t.t.). Kaip ir anksčiau, meno vertinimo prioritetas buvo teikiamas svetimai kultūrai — rusų kultūros ir meno pavyzdžiai buvo meninės kūrybos etalonas, RSFSR meno kolektyvų gastrolės Lietuvoje negalėjo būti kritikuojamos, rusų autoriams visur buvo teikiama pirmenybė.

N. Chruščiovo „atšilimo" metais Lietuvos kultūros ir kitos valstybinės valdžios institucijos rėmė lietuvių tautos materialinės kultūros paminklų atstatymą ir restauravimą. Atsižvelgdama į stiprius lietuvių, ypač inteligentijos, tautinius jausmus, LKP vadovybė pritarė 1959 m. pradėtiems Trakų pilies atstatymo ir restauravimo darbams. Tuo metu buvo skirta 500 000 rb Biržų pilies restauravimui, 400 000 rb Medininkų pilies konservavimui.

1960 m. gruodžio 21 d. pasitarime Maskvoje N. Chruščiovas kaltino A. Sniečkų neūkiškumu ir „feodalinės Lietuvos idealizavimu". 1961 m. sausio 4 d. laiške N. Chruščiovui A. Sniečkus, kaip ir visada, pritarė kritikai: „praeities idealizavimas — tai iš esmės yra nacionalizmo pa-

sireiškimas", kad kai kurios Lietuvos pilys tikrai neturi meninės ir istorinės vertės, už lėšų išeikvojimą atleisti Statybos ir architektūros komiteto pirmininkas S. Vaba1.1. levičius, jo pavaduotojas A. Spelskis, Glavlito konfiskuota 1000 egzempliorių tiražu išleista brošiūra „Mokslinė restauravimo gamybinė dirbtuvė". Šiame laiške jis toliau rašė: „Atstatytoje tvirtovėje buvo numatyta atidaryti muziejų, kuris atspindėtų lietuvių ir rusų tautų, kovą su kryžiuočiais, feodalais, buržuazija ir fašistiniais grobikais. Turint galvoje, kad turistai ir ekskursijos masiškai lanko Trakų pilį, šis muziejus galėtų turėti svarbią reikšmę, auklėjant dirbančiuosius tautų draugystės, tarybinio patriotizmo dvasia"[146]. Tokie Rusiją, socializmą, SSRS aukštinantys argumentai padėjo. Trakų pilis, kaip ir kiti istorijos ir architektūros paminklai, nors ir lėtai, bet ir toliau buvo restauruojami.

1959 m. N. Chruščiovas, su oficialiu vizitu lankydamasis Lenkijoje, pastebėjo, kad „Griunvaldas tapo bendru mūsų broliškų tautų kovos smboliu". 1960 m. gegužės 30 d. V. Niunka kreipėsi į SSKP CK leidimo liepos 15 d. Lietuvoje paminėti Žalgirio mūšio 550 metų jubiliejų: „Atsižvelgiant į sudėtingą padėtį, Lietuvos KP CK mano, kad politiškai naudinga šių metinių proga organizuoti kai kuriuos renginius". Laiške taip pat buvo prašoma leisti Gedimino kalne pastatyti paminklinį akmenį[147]. Buvo gautas pritarimas ir Vilniuje 1960 m. vasarą vyko pirmieji pokario metais šiai sukakčiai paminėti skirti oficialūs renginiai, o į Gedimino kalną buvo užkeltas memorialinis akmuo.

Propagandiniais tikslais 1957—1964 m. LKP CK leido Lietuvos mestuose ir miesteliuose rodyti teatralizuotą „Pilėnų" vaidinimą. Toks „rūpinimasis" Lietuvos istorine praeitimi pasitarnavo LKP propagandiniams siekiams, o Maskvai padėjo formuoti palankią pasaulio nuomonę apie SSRS „rūpinimąsi" Baltijos kraštais.

1964 m. valstybinis perversmas Maskvoje iš pradžių didesnės įtakos Lietuvos kultūrai neturėjo. Partinis dik-

tatas ir komunistinės ideologijos diegimas sustiprėjo po 1968 m. SSRS intervencijos į Čekoslovakiją. SSRS vadovybė suvokė, kad Vengrijos (1956 m.) ir Čekoslovakijos įvykius labiausiai inspiravo kūrybinė inteligentija. Dėl to šalies inteligentus buvo stengiamasi drausminti ir daryti visai pavaldžius partijos organams. 7 dešimtmečio pabaigoje sustiprėjusį menininkų kūrybinių laisvių varžymą lėmė ir naujas SSKP ideologijos — stalinizmo reanimavimo — kursas. SSKP CK ideologijos sekretoriaus M. Suslovo iniciatyva pamažu buvo grįžtama prie šiek tiek modifikuotos stalininės kultūros sampratos. Iš pradžių tapo nepageidautina, o vėliau buvo uždrausta kritikuoti, ypač meninėmis formomis, stalinizmo nusikaltimus. 1969 m. vasario 10 d. LKP CK biuras priėmė nutarimą «Dėl priemonių TSKP CK nutarimui „Dėl spaudos, kino, televizijos, kinematografijos, kultūros ir meno įstaigų vadovų atsakomybės už skelbiamos medžiagos ir repertuaro idėjinį ir politinį lygį padidinimo" įgyvendinti». Po šio nutarimo partijos organai ir Glavlitas dar labiau sugriežtino cenzūrą. Vykdydama rusifikacijos politiką, Maskva reikalavo beatodairiškai didinti rusų autorių kūrinių leidimą (LTSR spaudos komiteto vadovybė dažnai sabotavo šiuos reikalavimus), leisti ideologiškai užangažuotus kūrinius.

Lietuvių inteligentija buvo verčiama dalyvauti sovietiniam režimui nelojalių inteligentų smerkimo kampanijose. Pavyzdžiui, 1974 m. Lietuvos inteligentija buvo raginama pasmerkti rusų rašytoją ir disidentą A. Solženyciną bei jo kūrybą. Matyt, dėl politinės konjunktūros tam pritarė Kauno medicinos instituto prof. A. Mickis, aktorė M. Rasteikaitė, poetas A. Baltakis ir kt.[148]. Vėliau Lietuvoje buvo organizuojama A. Sacharovo ir jo pažiūrų smerkimo kampanija.

Partinis aparatas, pritardamas Maskvos nurodymams, visaip trukdė menininkams vaizduoti tragišką pokario metų lietuvių tautos likimą. Lietuvos skaitytojai laiku neišvydo V. Bložės, J. Mikelinsko, V. Zaborskaitės, kitų

autorių bei lietuvių literatūros klasikų (V. Kudirkos, Maironio, V. Pietario) visų kūrinių, negalėjo susipažinti su lietuvių išeivijos literatų darbais. Dailininkų, skulptorių, kitų menininkų darbai, kurių tematika ar raiškos formos neatitiko oficialaus požiūrio, negalėjo būti eksponuojami parodose. Ypač nepritarta moderniajam ir avangardiniam menui, nors Lietuvoje šios meno kryptys buvo labiau toleruojamos negu visoje Sovietų Sąjungoje. Dėl ideologinio šantažo režisierius J. Jurašas, rašytojai I. Meras, A. Sluckaitė, T. Venclova, grafikė ir poetė K. Nazaraitė bei kiti menininkai buvo priversti palikti Lietuvą. Partinės nomenklatūros rankose sutelktas gėrybių skirstymas, garbės vardų ir su jais susijusių privilegijų teikimas skatino menininkų konformizmą, karjerizmą.

Postalininiu laikotarpiu iš menininkų nebuvo reikalaujama ideologinio užsiangažavimo kiekvienu konkrečiu kūriniu, bet jie buvo nuolat verčiami viešai deklaruoti savo pritarimą komunistų partijai ir SSRS vyriausybės politikai, ištikimybę komunistinei ideologijai. Tačiau ir tokiomis sąlygomis Lietuvos menininkai ieškojo naujų meninės raiškos formų ir priemonių (metafora, alegorija, simbolika), literatūroje, kine ir dramaturgijoje įsigalėjo psichologinės ir intelektualinės krypties kūryba (V. Martinkaus, M. Sluckio kūryba). Buvo išleista romanų, vaizduojančių skaudžiausius lietuvių tautos gyvenimo metus (J. Avyžiaus „Sodybų tuštėjimo metas", „Degimai"), tautinės krypties kūrinių (J. Marcinkevičiaus poetinė dramų trilogija apie lietuvių tautos istorinį likimą „Katedra", „Mažvydas" ir „Mindaugas") ir kt. Dauguma šių darbų buvo aukšto meninio lygio, artimi ir suprantami lietuvių tautai. Novatoriškumu pasižymėjo Panevėžio dramos ir Vilniaus jaunimo teatrai, profesionalumu ir originalumu — skulptoriai K. Bogdanas ir G. Jakubonis, išgarsėjo profesionalūs liaudies kolektyvai, Lietuvos kamerinis orkestras (vadovas S. Sondeckis), Lietuvos filharmonijos simfoninis orkestras (vyriausiasis dirigentas J. Domarkas).

Sovietinio režimo sąlygomis aukštas lietuvių profesionalaus meno lygis daugiausia galėjo egzistuoti dėl to, kad menininkų kūryba buvo tokio profesionalaus ir meninio lygio, kad cenzoriai ne visada joje sugebėdavo įžvelgti autoriaus sumanymus. Be to, daugelis Lietuvos menininkų, trokšdami didesnės kūrybinės laisvės, darė kompromisus — kūrė ir ideologiškai privalomus darbus. Todėl žymūs Lietuvos skulptoriai sukūrė V. Lenino biustų ir paminklų komunistams-revoliucionieriams pagerbti, beveik visose knygose, dokumentiniuose ir meniniuose filmuose, dramaturgijoje autoriai pabrėžė „klasines" pozicijas, pozityvų socializmo, komunistų partijos vaidmenį.

7—9 dešimtmetyje labai buvo suvaržyti socialiniai ir humanitariniai mokslai. Didžiausias dėmesys buvo kreipiamas į naujausiųjų laikų Lietuvos istoriją, jos falsifikavimą. Istorijos darbuose, kaip ir anksčiau, buvo aukštinamas socializmas ir komunistų partija, buvo pabrėžiamas neva laisvas Lietuvos įstojimas į SSRS. Šios nuostatos buvo įsigalėjusios daugelio jaunų žmonių sąmonėje.

Vyko tolesnis kultūros ir švietimo įstaigų ideologizavimas, tiesmukiškas komandavimas joms. Nepakankamas kultūros sferos finansavimas, politinė cenzūra bei specialiųjų fondų sistema skurdino bibliotekas, muziejus, kitas kultūros įstaigas. Dėl politinių priežasčių Lietuvos muziejai neatspindėjo objektyvaus Lietuvos istorijos ir kultūros proceso. Jų ekspozicijose nebuvo demonstruojami eksponatai, primenantys Lietuvos valstybingumą (1918—1940 m.), tendencingai buvo nušviečiami Lietuvos santykiai su kaimyninėmis šalimis, ypač Rusija,

Nors ir buvo kaupiami etnografiniai ir kitokie meninę bei istorinę vertę turintys eksponatai, bet ne visada buvo deramai rūpinamasi visos Lietuvos kultūros paveldu. Dešimtys architektūros paminklų, ypač kaimuose, buvo apleisti, kai kurie iš jų sąmoningai sunaikinti, daugelis uždarytų bažnyčių buvo paversta sandėliais. 1977 m. LTSR kultūros ministro J. Bielinio įsakymu Baltarusijai

buvo perduota 890 vertingų Lietuvos istorijos ir etnografijos muziejaus eksponatų.

Tuo metu LTSR vyriausybė skyrė nemažai lėšų Vilniaus, Kauno, Klaipėdos ir Kėdainių senamiesčiams restauruoti. Buvo atstatyti Vilniaus Arsenalas ir Bastėja, restauruojamas Vilniaus universitetas, daugelis bažnyčių. Dėl to buvo nesutarimų su Maskva (Lietuvos vadovybė buvo kaltinama lėšų švaistymu). Komunistų partija ir jos kontroliuojamos masinės informacijos priemonės skelbė, kad tik tarybų valdžios metais valstybė rūpinasi istorijos ir kultūros paminklais, remia kultūrą.

Tautinis atgimimas
(1988—1990 m.)

1988 m. pavasarį lietuvių inteligentija pradėjo aktyviai ieškoti atsakymų į daugelį okupacijos metais draudžiamų klausimų. Pirmiausia buvo susidomėta Lietuvos istorija, ypač nepriklausomos Lietuvos, jos okupacijos ir pokario metų problemomis. Susiformavo dvi istorijos koncepcijos: komunistinė (M. Burokevičius, J. Jermalavičius, R. Šarmaitis), nieko nenorinti keisti, ir tautinė (Č. Bauža, A. Eidintas, V. Kašauskienė, G. Rudis, L. Truska), pradėjusi naujai vertinti istorijos faktus ir įvykius. Straipsniai spaudoje apie Molotovo—Ribentropo paktą, pokario rezistenciją, trėmimus sukėlė didelį visuomenės susidomėjimą.

LKP vadovybė, stengdamasi išsaugoti senąją tvarką, 1988 m. balandžio mėnesį pabandė užgniaužti vis labiau įsisiūbuojančias abejones dėl Lietuvos praeities. LKP CK pavedimu (pritariant LKP CK propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjui C. Šlyžiui) balandžio 30 d. „Tiesos" laikraštis išspausdino stalinistinių pažiūrų istoriko J. Jermalavičiaus straipsnį „Vienpusiškai, be atsakomybės", tvirtinantį, kad lietuviai patys pasirinko socializmą, kad Lietuvos gyventojų trėmimų tikslas buvo „silpninti buržuazinio teroro socialinę bazę". J. Jermalavičius įrodi-

nėjo, kad „nekaltai nukentėję žmonės sudarė nežymią perkeltųjų dalį". Tačiau šis straipsnis tik sustiprino žmonių politines aistras ir nepasitenkinimą oficialiąja komunistine Lietuvos istorijos traktuote.

LKP CK vadovybė, negaudama iš Maskvos nei didesnių priekaištų, nei paramos, nedrįso uždrausti sparčiai laisvėjančios spaudos, istorikų, literatų, žymių Lietuvos mokslininkų ir menininkų vis radikalesnių vertinimų. Lietuvoje ypač populiarūs tapo laikraščiai „Komjaunimo tiesa", „Gimtasis kraštas", „Literatūra ir menas" ir kt.

1988 m. pavasarį Lietuvoje pradėjo kurtis pirmosios vadinamos neformalios visuomeninės organizacijos („Talka", „Žemyna", Ekonomistų klubas ir kt.), kurios daugiausia telkė demokratinių ir patriotinių pažiūrų žmones. Pamažu brendo idėja suvienyti visas Lietuvos demokratines jėgas, juo labiau, kad Estijoje jau buvo įsteigtas Liaudies frontas.

1988 m. birželio 3 d. mokslinės ir kūrybinės inteligentijos iniciatyva Vilniuje buvo įkurta Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio (Sąjūdis) iniciatyvinė grupė, į kurią įėjo 35 žymūs Lietuvai žmonės (R. Adomaitis, J. Bulavas, A. Buračas, A. Čekuolis, V. Daunoras, B. Genzelis, J. Juzeliūnas, V. Landsbergis, J. Marcinkevičius, V. Petkevičius, K. Prunskienė, E. Vilkas ir kt.). Tarp jos narių buvo net 17 komunistų. Sąjūdis, R. Ozolo žodžiais, turėjo būti „ne partija, ir, ko gero, net ne organizacija, o būtent sąjūdis, banga, kuri išnyksta, atlikusi savo misiją"[149]. 1988 m. vasaros pradžioje Lietuvoje kilo didžiulis visuomeninis ir politinis sąjūdis prieš sovietinį režimą.

Lietuvos persitvarkymo sąjūdis oficialiai parėmė M. Gorbačiovo nuo 1985 m. vykdomą SSRS totalitarinio režimo liberalizavimo politiką, bet iškėlė lietuvių tautos demokratinių ir nacionalinių teisių atkūrimo reikalavimus. Jis reikalavo demokratijos, LTSR ekonominio savarankiškumo, o vėliau — Lietuvos suvereniteto atkūrimo. Kadangi Sąjūdis vienijo visas demokratines jėgas ir propagavo tautinio atgimimo idėjas, dėl to jis tapo labai

populiarus. Sąjūdis pasidarė įtakingiausia politinė jėga Lietuvoje. Įstaigose ir įmonėse pradėjo kurtis jo organizacinės struktūros — Sąjūdžio rėmimo grupės. Ypač aktyviai veikė Rašytojų sąjunga ir Mokslų akademija.

1988 m. birželio 14 d. pirmą kartą Lietuvoje viešai buvo pagerbtas 1941 m. tremtinių atminimas. 1988 m. vasarą įvyko pirmieji Sąjūdžio organizuoti masiniai mitingai, kuriuose dalyvavo šimtai tūkstančių žmonių. 1988 m. birželio 24 d. Katedros aikštėje buvo surengtos SSKP XIX partinės konferencijos delegatų palydos, o liepos 9 d. Vingio parke — jų sutikimas. Rugpjūčio 23 d. Vingio parke įvykusiame mitinge reikalauta paskelbti negaliojančiu 1939 m. Molotovo—Ribentropo paktą ir likviduoti jo padarinius Lietuvai. Šiuose ir vėlesniuose mitinguose taip pat buvo reikalaujama suteikti Lietuvai ekonominį savarankiškumą bei demokratines teises ir laisves, surengti demokratinius rinkimus, buvo smerkiama SSRS imperinė politika Baltijos kraštuose. Antai, birželio 24 d. mitinge Katedros aikštėje rašytojas V. Petkevičius, kritikuodamas LKP CK II sekretorių N. Mitkiną, pareiškė, „jog mano gimtajame krašte nekultūringas žmogus reikalauja, kad aš kalbėčiau rusiškai"[150].

1988 m. Lietuvoje buvo pradėta leisti opozicinę spaudą („Atgimimas", „Sąjūdžio žinios", „Kauno aidas", „Mažoji Lietuva" ir kt.), kūrėsi opozicinės organizacijos. Aktyvumu ir radikalumu ypač pasižymėjo LLL (jos lyderis A. Terleckas), kuri reikalavo tučtuojau įvesti Lietuvos pilietybę, lietuvių kalbą paskelbti valstybine kalba, išvesti iš Lietuvos okupacinę kariuomenę. LLL programa be užuolankų skelbė „atstatyti Lietuvos suverenitetą ir nepriklausomybę". Lietuvos visuomenė LLL reikalavimus vertino įvairiai, bet dauguma žmonių nepalaikė jos radikalumo ir rėmė Sąjūdį.

Pajutusi permainas, į Lietuvos politinį gyvenimą iš pradžių atsargiai, o vėliau vis aktyviau įsitraukė katalikų bažnyčia, Ji aktyviai rėmė Sąjūdžio politiką, taip pat stengėsi atstatyti pamintas savo teises. 1988 m. balandžio

mėnesį popiežius Jonas Paulius II paskyrė vyskupą V. Sladkevičių Lietuvos vyskupų konferencijos pirmininku, o gegužės mėnesį — kardinolu 1988 m. rugpjūčio mėnesį V. Sladkevičius savo pavaldiniams nurodė, kad „kandidatų mokytis į Kauno dvasinę seminariją, o taip pat kunigų paskyrimo nereikia derinti su jokiais valdžios organais". Kardinolas taip pat reikalavo visiškos religinės spaudos laisvės, grąžinti valdžios atimtas bažnyčias, ragino dvasininkiją ir tikinčiuosius dalyvauti mitinguose[151].

1988 m. vasarą Lietuvoje prasidėjo taiki nacionalinė revoliucija (tautinis išsivadavimo sąjūdis). Jai vadovavo Sąjūdis, vienijantis oficialiuose valstybinėse ir partinėse struktūrose dirbančius žmones, disidentus, dvasininkus, lietuvius ir kitataučius, komunistus ir nepartinius, tikinčiuosius ir ateistus, inteligentus, darbininkus ir valstiečius. Lietuvos žmonių vienybė buvo didžiausia politinės opozicijos jėga.

Sąjūdininkai prieš komunstinę valdžią kovojo tik konstituciniais metodais. Dažniausiai remdamiesi logika, veikiančiais įstatymais, masinėmis informacijos priemonėmis bei oficialiomis valdžios struktūromis (LTSR AT, kitų lygių tarybos), jie reikalavo įgyvendinti LTSR konstitucijos deklaruojamas nuostatas, demaskavo komunistinės sistemos antidemokratiškumą, įrodinėjo, jog Lietuva turi teisę tvarkytis savarankiškai. Tokia Sąjūdžio veikla buvo labai pavojinga totalitarinei sistemai, bet griežtai tramdyti Sąjūdį LTSR vadovybė 1988 m. vasarą nesiryžo.

LKP CK smerkė Sąjūdį, kaltino jį ekstremizmu ir nacionalizmu, socializmo laimėjimų ignoravimu, nors kai kurie aukšti partiniai veikėjai (A. Brazauskas, J. V. Paleckis, L. Šepetys ir kt.) pritarė politinėms permainoms, pamažu pradėjo remti lietuvių tautos siekius. Lietuvių tautos interesams priešiška LKP vadovybės (N. Mitkinas, R. Songaila) nuostata kėlė eilinių komunistų nepasitenkinimą. Lietuvos demokratines jėgas gerokai suaktyvino 1988 m. rugpjūčio mėnesį įvykęs SSKP CK sekretoriaus, „pertvarkos" ideologo A, Jakovlevo lankymasis Lietuvo-

je —A. Jakovlevas gana atvirai pritarė lietuvių tautos siekiams.

1988 m. rugsėjo 28 d. Vilniuje LLL surengė mitingą, smerkiantį 1939 m. SSRS ir Vokietijos slaptuosius sandėrius. R. Songailos ir N. Mitkino iniciatyva vidaus kariuomenė išvaikė žmones, buvo sužeistų ir suimtų. Ši akcija nedavė lauktų rezultatų — žmonės neišsigando, Lietuvoje kilo didžiulė pasipiktinimo ir protesto banga, kuri dar labiau sustiprino Sąjūdžio politinę įtaką. 1988 m. spalio mėnesį buvo priversti atsistatydinti R. Songaila ir N. Mitkinas. Sąjūdžio pritarimu vietoj jų buvo išrinkti A. Brazauskas ir V. Beriozovas — demokratiją ir Lietuvos ekonominį savarankiškumą remiantys žmonės. 1988 m. pabaigoje lietuvių tautinis atgimimas apėmė ir telkė visas Lietuvos patriotines jėgas.

1988 m. vasaros pradžioje labai populiari tapo tautinė atributika (tautinė trispalvė vėliava, Vytis, Gedimino stulpai), Sąjūdžio renginiuose buvo giedama V. Kudirkos „Tautiška giesmė". 1988 m. spalio 7 d. Vilniuje Gedimino pilies bokšte buvo iškelta tautinė trispalvė vėliava. Visuomenei reikalaujant, LTSR AT 1988 m. lapkričio 18 d. lietuvių kalbą paskelbė valstybine kalba, tautinę trispalvę pripažino valstybine vėliava, o V. Kudirkos „Tautišką giesmę" paskelbė valstybiniu himnu (Vytis buvo patvirtintas valstybės herbu 1990 m. kovo 11 d.).

1988 m. spalio 22—23 d. Vilniuje įvyko Sąjūdžio I suvažiavimas, kuris buvo vienas iš reikšmingiausių Lietuvos tautinio atgimimo įvykių. V. Landsbergio žodžiais tariant, tai buvo „dvi dienos, kurios pakeitė Lietuvą"[152]. Suvažiavimą transliavo televizija, jo metu LTSR vadovybė grąžino tikintiesiems Vilniaus Arkikatedrą.

Netrukus po suvažiavimo pradėjo ryškėti pirmieji Sąjūdžio ir LKP vadovybės nesutarimai. 1988 m. lapkričio 18 d. LTSR AT sesijoje deputatai, paraginti komunistų, atmetė Sąjūdžio siūlymą priimti LTSR konstitucijos pataisas dėl Lietuvos įstatymų viršenybės prieš SSRS įstatymus (tuo būtų buvusi paremta Estija, kuri tokias patai-

sas jau buvo priėmusi). 1988 m. buvo paskutinieji komunistų partijos ir KGB viešpatavimo Lietuvoje metai, per kuriuos labai susilpnėjo Maskvos įtaka Lietuvai, pakriko sovietinis režimas.

1989 m. pavasarį Maskvos inspiruojama ortodoksinių pažiūrų LKP CK dalis (J. Gureckas, J. Kuolelis ir kt.), perėjusi į puolimą, desperatiškai stengėsi atgauti LKP įtaką, susigrąžinti turėtą padėtį. LKP CK XVII plenume, įvykusiame 1989 m. vasario mėnesį, juos su tam tikromis išlygomis parėmė A. Brazauskas. Iš LKP CK ideologijos sekretoriaus pareigų buvo atleistas L. Šepetys (kaltinimas — „paleido ideologiją"), vietoj jo buvo paskirtas Maskvos statytinis V. Baltrūnas. Po plenumo buvo uždraustos populiarios televizijos laidos, buvo bandoma suvaržyti Sąjūdžio spaudą. Šios ir kitos priemonės nepajėgė nuslopinti vykstančių procesų. 1989 m. Lietuvos žmonių sąmonėje visiškai subrendo nepriklausomybės idėja, kuri galingu srautu išsiliejo rugpjūčio 23 d. „Baltijos kelio" akcijoje (joje dalyvavo apie 1 mln. Lietuvos žmonių). Po jos pirmą kartą Atgimimo metais SSRS vadovybė ėmė grasinti Lietuvai ir jos žmonėms (SSKP CK 1989 m. rugpjūčio 26 d. pareiškimas).

Kalbos apie Lietuvos nepriklausomybę bei' lietuvių kalbos, kaip valstybinės statusą, 1988—1990 m. sukėlė lietuvių ir rusakalbių bei lenkų konirontaciją. 1988 m. lapkričio 4 d. pastarųjų iniciatyva buvo įkurta „Jedinstvos" organizacija (lyderiai V. Ivanovas, I. Kučerovas). Mėgindama išsaugoti rusakalbių buvusią padėtį, „Jedinstvo" savo mitinguose, spaudoje, laiškuose į Maskvą reikalavo atšaukti lietuvių kalbos valstybinį statusą, apginti socializmą Lietuvoje ir atkurti ankstesniąją tvarką. Šią politiką rėmė SSRS vadovybė, Lietuvoje esančios okupacinės struktūros (KGB, kariuomenė), dalis LKP CK narių, žemesniųjų partinių struktūrų vadovų ir narių. Prie „Jedinstvos" prisidėjo ir kelios dešimtys bolševikinių pažiūrų lietuvių (S. Juonienė ir kt.). Mėgindama sutrukdyti Lietuvos valstybės atkūrimą, „Jedinstvo", vėliau ir kitos

prokomunistinės organizacijos (Lietuvos TSR piliečių komitetas, Lietuvos darbo žmonių socialistinė federacija, LTSR darbo ir karo veteranų taryba ir kt.) stengėsi destabilizuoti politinę padėtį ir suskaldyti Lietuvą, skatino separatistines tendencijas Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose, Sniečkuje ir Klaipėdoje.

1989 m. pradžioje įvyko SSRS AT rinkimai, juos Lietuvoje laimėjo Sąjūdis ir jo remiami žmonės. Tai buvo pirmas didžiulis LKP pralaimėjimas. SSRS liaudies deputatų suvažiavimuose ir SSRS AT sesijose Lietuvos deputatai aktyviai kovojo už Lietuvos ekonominį ir politinį savarankiškumą, reikalavo, kad būtų paskelbtas negaliojančiu Molotovo—Ribentropo paktas.

Nepriklausomybės ir demokratijos idėjų veikiama, keitėsi ir LKP—SSKP sudedamoji dalis. Komunistų sąjūdininkų pastangomis 1989 m. gruodžio mėnesį savo XX suvažiavime LKP atsiskyrė nuo SSKP, priėmė savo programą ir įstatus. Nedidelė Lietuvos komunistų ortodoksų dalis (M. Burokevičius, S. Giedraitis, J. Jermalavičius, J. Kuolelis, K. Surblys, V. Švedas ir kt.) liko SSKP nariai, iki 1991 m. rugpjūčio pučo jie kovojo prieš Lietuvos nepriklausomybę, kolaboravo su okupacinėmis valdžios struktūromis, buvo SSRS imperinės politikos įrankis Lietuvoje. LKP atsiskyrimas su SSKP sukėlė grėsmę SSRS unitarinės valstybės ir SSKP egzistavimui. Dėl to 1989 m. pabaigoje—1990 m. pradžioje SSKP CK plenumas svarstė LKP atsiskyrimą nuo SSKP, stengdamasis sugrąžinti LKP į SSKP, 1990 m. sausio mėnesį į Lietuvą buvo atvykęs M. Gorbačiovas.

1989 m.—1990 m. pradžioje LTSR Aukščiausioji Taryba, visuomenės ir SSRS liaudies deputatų (daugiausia Sąjūdžio narių) spaudžiama, priėmė konstitucijos pataisas dėl Lietuvos TSR įstatymų viršenybės prieš SSRS įstatymus, pirmoji Sovietų Sąjungoje panaikino konstitucijos straipsnį dėl komunistų partijos vadovaujančio vaidmens, įteisino daugiapartinę sistemą, pripažino negaliojančia 1940 m. Liaudies seimo deklaraciją dėl Lietuvos įstojimo

į SSRS. Lietuvoje buvo atkuriamos iki 1940 m. veikusios politinės partijos (Krikščionių demokratų, Socialdemokratų, Tautininkų, Demokratų ir kt.) ir draugijos, pradėjo kurtis naujos organizacijos, suaktyvėjo tikinčiųjų, ypač katalikų veikla, taip pat žaliųjų, blaivybės, moterų ir kiti sąjūdžiai.

1990 m. pradžioje Lietuvoje buvo surengti pirmieji demokratiniai rinkimai į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą. Juos laimėjo Sąjūdžio remiami žmonės, kurie iš 141 vietos gavo 96. Naujoji Aukščiausioji Taryba, kuri pirmininku išsirinko Sąjūdžio lyderį V. Landsbergį, 1990 m. kovo 11 d. aktu paskelbė Lietuvą nepriklausoma valstybe ir pavadino ją Lietuvos Respublika. 1991 m. Lietuva įgijo tarptautinį pripažinimą ir realią nepriklausomybę.

II. 50 LTSR VEIKĖJŲ BIOGRAFINĖS APYBRAIŽOS

Petras ANILIONIS

Dauguma dabartinių Lietuvos katalikų kunigų tikriausiai ilgai nepamirš buvusio LTSR Religijų reikalų tarybos įgaliotinio P. Anilionio, kuris padarė tiek daug moralinės, politinės ir fizinės žalos Lietuvos katalikų bažnyčiai bei tikintiesiems.

P. Anilionis gimė 1923 m. kovo 6 d. Pajiešmeniuose (Pasvalio rj.). 1944—1949 m. jis buvo Biržų apskrities Krinčino valsčiaus vykdomojo komiteto sekretorius, pirmininkas, Pabiržės valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas. 1949 m. įstojo į VKP(b). 1949—1950 m. buvo Biržų apskrities vykdomojo komiteto sekretorius, 1950—1954 m. Joniškėlio, 1959—1960 m. Ramygalos rj. vykdomojo komiteto pirmininkas. 1959 m. baigęs Vilniaus aukštąją partinę mokyklą, P. Anilionis buvo perkeltas į partinį darbą: 1960—1962 m. jis buvo LKP Ramygalos, 1963—1978 m. LKP Kupiškio rj. komiteto I sekretorius, 1962—1963 m. LKP CK partinis organizatorius Panevėžio, Ramygalos ir Kupiškio teritorinėse gamybinėse kolūkių ir tarybinių ūkių valdybose. 1973 m. jam buvo suteiktas LTSR nusipelniusio žemės ūkio darbuotojo garbės vardas.

1978 m. P. Anilionis buvo paskirtas Religijų reikalų tarybos prie SSRS MT įgaliotiniu Lietuvos TSR, vietoj šiek tiek nuosaikesnio K. Tumėno (1973—1978). Naujose pareigose P. Anilionis greitai išgarsėjo kaip vienas kairuoliškiausių LKP veikėjų respublikoje. Vykdydamas LKP CK ir KGB valią, jis sustiprino katalikų bažnyčios poli-

tinį ir ideologinį persekiojimą, dažnai pažeidinėjo SSRS ir LTSR konstitucijas, kunigų ir tikinčiųjų pilietines laisves bei teises, inspiravo bekompromisinę kovą prieš tuos dvasininkus, kurie griežtai laikėsi bažnyčios kanonų ir jos teisės reikalavimų. Panaudodamas Lietuvos katalikų bažnyčios autoritetą, jis vertė dvasininkijos vadovybę remti SSRS užsienio politiką, dalyvauti „taikos šalininkų judėjime" ir „nusiginklavimo konferencijose". P. Anilionis atvirai kišosi į dvasininkijos gyvenimą: jis išduodavo kunigų registracijos pažymėjimus, kontroliavo kunigų skyrimą į parapijas, kai kuriems iš viso uždrausdavo kunigauti, šalino klierikus iš Kauno kunigų seminarijos. Jo ir KGB pastangomis SSRS kalėjimuose ir tremtyje atsidūrė kunigai A. Svarinskas, S. Tamkevičius, J. K. Matulionis.

P. Anilionis rėmė ir globojo tuos, kurie propagavo ir įgyvendino „buldozerinį" ateizmą, visada pritarė religinės atributikos, religinių paminklų naikinimui. Antai, 1982 m. balandžio 2—3 naktį Žemaičių Kalvarijos parapijoje buvo nusiaubtas tikinčiųjų gausiai lankomas Alkakalnio (Panų) kalnas: nugriauta koplyčia, gelžbetoniniai paminklai ir visi kryžiai, Šv. Marijos statula sudaužyta ir įmesta į tvenkinį. 1982 m. birželio 8 d. Telšiuose P. Anilionis, sukvietęs vyskupijos dekanus, bandė pateisinti LKP Telšių rj. komiteto suorganizuotą akciją: „Religinis ekstremizmas iššaukė ateistinį ekstremizmą",— kalbėjo jis [153]. Iki pat 1988 m. P. Anilionis visokiais būdais stengėsi sutrukdyti vyskupų V. Sladkevičiaus ir J. Steponavičiaus grįžimą iš tremties, prešinosi Vilniaus Arkikatedros ir Klaipėdos Taikos karalienės bažnyčios grąžinimui tikintiesiems, nors gerai žinojo, kad tikintieji ir kunigai dėl to yra parašę šimtus laiškų, kuriuos pasirašė dešimtys tūkstančių Lietuvos gyventojų.

1986 m. SSRS vadovybėje pasigirdo balsų, raginančių daryti bažnyčiai nuolaidų, kitaminčiams nustota taikyti

teisminės ir fizinės prievartos metodai. Tačiau P. Anilionis nejuto jokių permainų. 1986 m. birželio 27 d. sukvietęs Lietuvos vyskupus ir vyskupijų valdytojus į tradicinį „pasitarimą", jis toliau grasino dvasininkams. P. Anilionis pranešė, kad buvo sulaikytas klierikas, bandęs įnešti į seminariją J. Girniaus knygą „Žmogus be dievo". „Ką sugausime— bausime be pasigailėjimo", — kalbėjo P. Anilionis. Jis taip pat grasino uždrausti Žemaičių Kalvarijos ir Šiluvos atlaidus, į kuriuos susirinkdavo daugybė kunigų ir tikinčiųjų iš visos Lietuvos. „Jei ir toliau kartosis tokie kunigų ekstremistų suvažiavimai, teks realizuoti įstatymą, kad viena religinė bendruomenė gali turėti tik vienus maldos namus — būsime priversti uždaryti Žamaičių Kalvarijos koplytėles ir Šiluvos koplyčią",— tęsė P. Anilionis. Jis priekaištavo kunigams dėl laiškų M. Gorbačiovui, kuriuose prašoma grąžinti bažnyčias, paleisti iš įkalinimo ir tremties kunigus.

Artinosi Lietuvos krikšto 600 metų jubiliejus (1987 m.). Jam rengtis kunigai sudarė Jubiliejaus komisiją. P. Anilionis visaip trukdė jos veiklą, stengėsi, kad ši šventė liktų tik tarp bažnyčios sienų ir neturėtų jokio politinio atspalvio. „Jei Jubiliejaus komisija ir toliau eis ekstremistų pramintais takais, uždrausime minėti Lietuvos krikšto jubiliejų, o pačią komisiją paleisime",— gąsdino P. Anilionis ir ragino įsidėmėti, kad „vienašalių nuolaidų iš valdžios pusės nebus"[154]. P. Anilionis labai stengėsi sumenkinti ir sutrukdyti šią bažnyčios šventę, nors visiškai ją uždrausti negalėjo. Pagrindinės Lietuvos krikšto jubiliejaus iškilmės turėjo įvykti 1987 m. birželio 14 d. (1941 m. birželio 14 d. trėmimų metinių dieną), bet dėl politinio spaudimo jos buvo perkeltos į birželio 28 d. Dar 1987 m. vasario mėnesį P. Anilionis į LKP CK rašė: „Kadangi 1987 m. bus švenčiamas krikščionybės įvedimo Lietuvoje jubiliejus, todėl reikia maksimaliai apriboti ka-

pitalistinių šalių žurnalistų ir kino operatorių atvykimą"[155]. Tai buvo jo paskutiniai kovos prieš katalikų bažnyčią veiksmai. 1988 metais prasidėjęs lietuvių tautinis atgimimas niekais pavertė P. Anilionio pastangas.

P. Anilionis 1961—1964 m. buvo LKP revizijos komisijos narys, 1964—1971 m. kandidatas į LKP CK narius, 1971—1989 m. LKP CK narys, 1971—1980 m. LTSR AT deputatas.

Vytautas ASTRAUSKAS

Gimė 1930 m. rugsėjo 30 d. Šiauliuose. 1950 m. įstojo į VKP(b). Partinę karjerą pradėjo anksti — eidamas 22 metus, tapo partiniu darbuotoju Šiauliuose, vėliau (1952—1956 m.) dirbo LKP CK atsakinguoju organizatoriumi Vilniuje. 1960 metais Vytautas Astrauskas baigė Vilniaus aukštąją partinę mokyklą, 1974 m., jau būdamas LKP Centro komiteto organizacinio partinio darbo skyriaus vedėju — Maskvos kooperacijos instituto Vilniaus filialą. 1960—1966 m. jis buvo LKP Šeduvos, Radviliškio rajonų komitetų I sekretorius. V. Astrauskas nebuvo didelio intelekto ir plataus akiračio žmogus, tačiau buvo pareigingas, uoliai vykdė LKP CK nurodymus ir, kaip daugelis to meto vadovų, pasižymėjo nepakantumu kitaip mąstantiems, ypač „antitarybinių" ir „nacionalistinių" pažiūrų žmonėms (pavyzdžiui, 1965 m. jis pritarė sprendimui pašalinti Šaukotų ligoninės vyriausiąjį gydytoją M. Dir-

mauską iš darbo už „antitarybinę" veiklą)[156]. Bolševikinis principingumas padėjo V. Astrauskui kilti partinės karjeros laiptais. 1966 m. A. Sniečkaus iniciatyva jis buvo pakviestas dirbti į LKP CK aparatą: 1966—1971 m. jis buvo prekybos ir buitinio aptarnavimo, 1971—1981 m. organizacinio partinio darbo skyriaus vedėjas. Dirbdamas pastarosiose pareigose, V. Astrauskas rūpinosi partinių organizacijų ir kadrų reikalais, teikdavo A. Sniečkui informaciją apie partinių organizacijų veiklą, dažnai lydėjo jį kelionėse po respublikos rajonus, patardavo įvairiais klausimais.

Po R. Kalantos susideginimo (1972 m.) V. Astrauskas prisidėjo prie Lietuvos visuomenės negatyvios nuomonės apie Kauno įvykius formavimo. 1972 m. birželio 29 d. jis rašė A. Sniečkui: „Draugas Sekretoriau, skaitome, kad šis karvių melžėjos iš Telšių pasisakymas įdomus ir siūlomas Jūsų dėmesiui. (Telšių rajono Mičiūrino kolūkio vyresniosios karvių melžėjos, LKP Telšių rajono komiteto narės E. K. pasisakymo fragmentas — V. T.). Antivisuomeninis įvykis jaunimo tarpe — gėda visai mūsų tautai ir Mičiūrino kolūkio partinė organizacija, taip pat visi kolūkiečiai karštai pritaria Tarybų Sąjungos komunistų partijos Centro komiteto politinio biuro nuveiktam darbui, smerkia šį įvykį..."[157] (Kalba netaisyta — Vytautas Tininis).

Kaip senas ir patyręs LKP CK aparato darbuotojas, pritariant P. Griškevičiui, 1981 m. jis buvo paskirtas LKP CK žemės ūkio sekretoriumi ir išrinktas LKP CK biuro nariu. Jo atėjimas į šį postą sutapo su Lietuvos žemės ūkio gamybos tempų sulėtėjimu — ši tendencija reiškėsi visoje Sovietų Sąjungoje. Tačiau to užteko, kad prarastų P. Griškevičiaus pasitikėjimą. 1987 m. lapkričio 12 d. P. Griškevičius prašė SSKP CK patvirtinti V. Astrauską Lietuvos respublikinės profesinių sąjungų tarybos pirmininku (vietoj išėjusio į pensiją A. Ferenso). Tai būtų buvęs tikras pažeminimas. Atrodė, kad V. Astrausko politi-

nei karjerai atėjo galas, tačiau jį išgelbėjo P. Griškevičiaus mirtis (1987 m. lapkričio 14 d.). LKP CK I sekretoriumi tapo R. Songaila. Naujasis LKP vadovas, formuodamas savo komandą, nepaliko „nelaimėje" savo seno kolegos V. Astrausko. 1987 m. gruodžio 29 d. R. Songaila rekomendavo SSKP CK patvirtinti jį LTSR AT Prezidiumo pirmininku[158]. Maskva tam pritarė, nes, vis labiau propaguojant valstybinės valdžios institucijų reikšmę, Kremliui buvo reikalinga paklusni, marionetinė figūra Lietuvoje.

V. Astrauskas šiuos Kremliaus lūkesčius 1988—1989 m. beveik pateisino. Aukščiausiojoje Taryboje V. Astrauskas vykdė komunistų partijos politiką, nors, mėgindamas išvengti konfrontacijos su Maskva ir Lietuvos tautinio atgimimo jėgomis, dažnai laviravo tarp komunistinės daugumos ir tautiškai nusiteikusios opozicinės mažumos. Jis dažnai pasirodydavo kaip nedrąsus politikas ir neturintis savo nuomonės žmogus. Gal tik kartą (1989 m. sąjunginių respublikų AT Prezidiumo pirmininkų posėdyje Maskvoje, pirmininkaujant M. Gorbačiovui) V. Astrauskas be užuolankų išsakė tuo metu keliamus Lietuvos reikalavimus. Kadangi posėdį transliavo televizija, V. Astrausko populiarumas Lietuvoje netikėtai sustiprėjo, bet to nepakako išsilaikyti valdžioje.

1989 m. vasario mėnesį V. Astrauskas pralaimėjo rinkimus ir netapo SSRS liaudies deputatu. Prasidėjo patys sunkiausi jo gyvenimo metai. Netekus rinkėjų politinio pasitikėjimo, matyt, jam reikėjo atsistatydinti, bet jis to nepadarė. 1989 m. gegužės 25 d. SSRS liaudies deputatų I suvažiavime jam, kaip LTSR AT Prezidiumo pirmininkui (visų SSRS sąjunginių respublikų Aukščiausiųjų Tarybų Prezidiumo pirmininkai buvo ir SSRS liaudies deputatai), buvo pasiūlyta vieta prezidiume. Tačiau V. Astrauskas iš anksto nepranešė, kad jis ne deputatas. Lietuvos delegacija, žinoma, tai pastebėjo ir paskelbė suvažiavimo delegatams. M. Gorbačiovas atsidūrė keblioje padėtyje. Ir ši-

to jis neužmiršo. 1989 m. SSKP CK gruodžio plenume jis priminė apie tai V. Astrauskui. V. Astrauskas tada teisinosi: ,,Taip, aš atsiprašau. Jums, Michailai Sergejevičiau, padariau kai kurių nepatogumų, įvyko nereikalingas konfliktas"[159]. Ši ir kitos panašios nesėkmės artino jo politinės karjeros pabaigą.

Pasikeitus politinei situacijai (1989 m. gruodžio mėnesį LKP atsiskyrė nuo SSKP), V. Astrauskas atsistatydino iš LTSR AT Prezidiumo pirmininko pareigų (pareiškimą jis įteikė M. Gorbačiovui). Kaip buvęs LKP CK biuro narys, 1989 m. gruodžio 25—26 d. jis dalyvavo SSKP CK plenume, kuris svarstė LKP XX suvažiavimo nutarimus. Kalbėdamas plenume, V. Astrauskas bandė švelninti Lietuvos komunistams reiškiamą nepakantumą, bet nesėkmingai. Jis neturėjo tvirto požiūrio, pasirodė kaip silpnas ir neryžtingas politikas. V. Astrauskas net bandė kritikuoti A. Brazauską. Kai jis pasakė, kad ,,mes visi SSKP nariai, mes visi turime SSKP narių partinius bilietus, taip pat ir Brazauskas", salėje kilo didžiulis triukšmas. Stalinistinių pažiūrų SSKP CK narių dauguma trypė kojomis, šaukė. Jie puolė ne V. Astrauską, o M. Gorbačiovą, nesiimantį prieš LKP vadovus griežtų priemonių, bet dar diskutuojantį su jais, apskritai, vedantį SSRS į anarchiją. M. Gorbačiovas atlaikė ataką ir savo susierzinimą nukreipė į V. Astrauską: „O kam gi Jūs pareiškimą (atsistatydinimo — V. T.) įteikėte? Gal Jums pasiūlė"? — klausė M. Gorbačiovas. „Ne, ne. Niekas nesiūlė,— atsakė V. Astrauskas.— Bet ateina galas viskam. (...) Situacija sudėtinga. Aš, reikia pasakyti, nesu populiariųjų sąrašuose, kaip dabar priimta...". V. Astrauskas nuoširdžiai sielojosi, apgailėjo, kad LKP padarė tokį neteisingą žingsnį: „Žinoma, mes su komunistų partija (Lietuvos — V. T.) pasielgėme negerai, perpildėme taurę, užbėgome įvykiams už akių, padarėme klaidų“[160]. Po šių dramatiškų įvykių V. Astrauskas pasitraukė iš Lietuvos politinio gyvenimo, iš tikrųjų politine asmenybe taip ir netapęs.

V. Astrauskas 1961—1989 m. buvo LKP CK narys, 1971—1981 m. kandidatas į LKP CK biuro narius, 1981—1989 m. LKP CK biuro narys, 1963—1990 m. jis buvo LTSR AT, 1987—1989 m. SSRS AT deputatas. 1980 m. jam buvo suteiktas LTSR nusipelniusio kultūros veikėjo garbės vardas. V. Astrauskas 2 kartus vedęs (pirmoji žmona mirė), turi dukrą ir sūnų.

Georgijus BACHAROVAS

Gimė 1908 m. Rusijoje, Novgorodo sr., Demjanske. 1930 m. baigė Leningrado universiteto teisės fakultetą, 1932 m. įstojo į VKP(b). 1931—1932 m. dėstė Leningrado vandens transporto inžinierių institute, nuo 1933 m. dirbo įvairiose prokuratūrose (nuo 1939 m. buvo Smolensko, Tambovo sričių prokuroras).

1948 m. G. Bacharovas buvo SSRS vadovybės atsiųstas į Lietuvą, iki 1957 m. buvo LTSR prokuroras. Jis tapo vienu iš žymiausių ir įtakingiausių sovietinių okupantų statytinių bei gyventojų masinių represijų vykdytojų Lietuvoje. Jo vadovaujama prokuratūra toleravo partinių ir represinių organų vykdomas Lietuvos gyventojų genocido akcijas, aktyviai rėmė prievartinę kolektyvizaciją, fabrikavo baudžiamąsias bylas. Ieškodamas „liaudies priešų", G. Bacharovas pats dažnai kišdavosi į įvairias visuomeninio gyvenimo sritis, ypač didelį nepasitikėjimą jam kėlė LTSR AT Prezidiumo pirmininkas J. Paleckis. Antai,

1950 m. LKP(b) CK VIII plenume jis apkaltino J. Paleckį tuo, jog nepriklausomybės metais šis „...pasirašė dėl N. Rericho draugijos veiklos Lietuvoje. Tai ne tik mistinė religinė draugija, tai baltagvardiečių ir kontrrevoliucionierių liekanų kontrrevoliucinė organizacija. Išmestos į užsienį šios atmatos, remiamos vokiečių fašistų, vėliau anglų-amerikiečių, suorganizavo kontrrevoliucinę organizaciją, kuri vykdė priešišką veiklą Lietuvos jaunimo tarpe. Kadangi Paleckis pasirašė, tai turi viešai demaskuoti šią ir kitas organizacijas..."[161].

1953 m. vasarą per L. Berijos inspiruotą rusakalbių kadrų atšaukimo kampaniją LKP vadovai politinės konjunktūros sumetimais kritikavo G. Bacharovą dėl pernelyg didelio politinio budrumo ir nepasitikėjimo lietuviais. 1953 m. pavasarį iš 36 studentų, baigusių Vilniaus universiteto teisės fakultetą, dvidešimt vienam G. Bacharovas išreiškė politinį nepasitikėjimą. „Ar tai nėra visuotinis įtarumas dėl lietuviškų kadrų patikimumo, prisidengiant tariamu budrumu?" — klausė A. Sniečkus LKP CK V plenume. A. Sniečkų palaikė LTSR MT pirmininko pavaduotojas K. Kairys: „Kokią teisę turi drg. Bacharovas ar kuris nors kitas reikšti visuotinį nepasitikėjimą šiais jaunais tarybiniais žmonėmis?"[132] Visiems atrodė, kad G. Bacharovas šiame poste ilgai neišliks.

Suėmus L. Beriją, G. Bacharovas liko eiti savo pareigas ir tapo net vienu iš svarbiausių N. Chruščiovo vadovaujamo destalinizacijos proceso vykdytojų Lietuvoje — „kontrrevoliucinių" nusikaltimų peržiūrėjimo komisijos pirmininku. Kadangi A. Sniečkus ir beveik visa LKP vadovybė buvo priešiški rezistencijos dalyvių reabilitavimui (šitai griovė jų pokario darbus), tai G. Bacharovo buvimas Lietuvoje ir vadovavimas rezistentų bei jų rėmėjų bylų peržiūrėjimui tenkino Lietuvos vadovus. Tačiau atvykėlio ruso buvimas tokiame aukštame poste nesiderino su N. Chruščiovo „atšilimo" laikotarpio idėjomis. 1957 m.,

t. y. per antrąją rusakalbių kadrų, atsiųstų VKP(b) CK, grąžinimo kampaniją (1956—1958 m.) jis išvyko iš Lietuvos (naujuoju LTSR prokuroru buvo paskirtas buvęs G. Bacharovo pavaduotojas stalininių pažiūrų partietis V. Galinaitis).

Vėliau G. Bacharovas kurį laiką buvo Ivanovo srities prokuroras, netrukus mirė.

Boleslovas BARANAUSKAS

Gimė 1902 m. spalio 5 d. Ukmergės rj., Vaivadiškiuose, kumečių šeimoje. 1921 m. įstojo į LKP, dalyvavo jos antivalstybinėje veikloje. 1936 m. paskirtas LKP CK instruktoriumi ir A. Sniečkaus bei kitų CK sekretorių padėjėju, buvo kooptuotas į LKP CK narius. Vėliau dirbo Kauno miesto ir apskrities, Šiaulių apskrities partijos komitetų sekretoriumi. Jis neretai konfliktavo su LKP vadovais A. Sniečkumi ir I. Meskupu, todėl pastarojo 1939—1940 m. pranešimuose Kominternui B. Baranauskas neretai buvo kritikuojamas. Už komunistinę veiklą 1923—1940 m. apie 11 metų jis buvo kalinamas.

1940 m. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, B. Baranauskas buvo paleistas iš kalėjimo ir „išrinktas" į Liaudies seimą, bet partinių pareigų negavo. 1940 m. birželio mėnesį jis buvo paskirtas Šiaulių apygardos saugumo viršininku, rugsėjo mėnesį — LTSR vidaus reikalų, o

1941 m. vasario mėnesį valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotoju. Būdamas sovietinių okupantų talkininkas, 1940—1941 m. B. Baranauskas buvo vienas iš svarbiausių Lietuvos gyventojų masinių represijų vykdytojų, L. Berijos „palaimintas" žmogus.

Remiantis paties B. Baranausko atsiminimais, prieš tapdamas valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotoju, jis buvo iškviestas į Maskvą pas L. Beriją. Jo kabinete buvo didžiulis triukšmas (už sienos statybininkai kažką kalė, gręžė), ir ką jam kalbėjo L. Berija, B. Baranauskas beveik nieko negirdėjo. Netikėtai bildesiui nutilus, L. Berija paklausė: „Ar tu man būsi ištikimas?" B. Baranauskas, žinoma, atsakė teigiamai.

1942—1944 m. B. Baranauskas buvo Lietuvos partizaninio judėjimo štabo žvalgybos ir informacijos skyriaus viršininkas. 1944 m., nors ir nieko nenutuokiantis apie žemės ūkį, jis buvo paskirtas LKP(b) CK žemės ūkio skyriaus vedėju ir Respublikinės žemės komisijos pirmininku. Remiantis amžininkų atsiminimais, B. Baranauskas, kaip L. Berijos žmogus, pretendavo į LKP(b) CK I sekretoriaus postą, bet A. Sniečkus sugebėjo užbėgti įvykiams už akių. A. Sniečkui gavus M. Suslovo paramą, 1945 m. vasarą B. Baranauskas buvo apkaltintas žemės reformos klaidomis ir netikėtai pašalintas iš pareigų. Jo politinė karjera baigėsi. 1945 m. lapkričio 26 d. A. Sniečkus slaptoje charakteristikoje VKP(b) Centro komitetui apie B. Baranauską rašė: „Drg. Baranauskas B. A. stengėsi įsisavinti naują jam darbą, tačiau respublikinei ir vietinėms žemės komisijoms vadovavo nepatenkinamai, dėl ko 1945 m. rugpjūčio 21 d. LTSR LKT ir Lietuvos KP(b) CK nutarimu iš Respublikinės žemės komisijos pirmininko pareigų buvo atleistas"[163].

B, Baranauskas buvo paskirtas į „garbingą", bet nereikšmingą Lietuvos profesinių sąjungų respublikinės tarybos pirmininko postą, ten jis dirbo iki 1958 m. Jis ne-

mažai prisidėjo prie „Žalgirio" sporto draugijos veiklos išplėtimo ir jos materialinės bazės stiprinimo.

Nuo 1958 m. B. Baranauskas dirbo LTSR MA Archyvinių dokumentų skelbimo redakcijos vyriausiuoju redaktoriumi. Ši redakcija su kitomis įstaigomis paskelbė dviejų dalių dokumentų rinkinį „Masinės žudynės Lietuvoje 1941—1944 m." — apie vokiečių ir jų talkininkų įvykdytus nusikaltimus, taip pat iš KGB archyvų tendencingai parinko ir paskelbė keletą dokumentų rinkinių „Faktai kaltina" (daugiausia rezistencijos kovotojų tardymo protokolų). Paskutiniame rinkinyje buvo paskelbti vieno iš žymiausių partizaninės kovos vadovų J. Žemaičio parodymai, kurie atskleidė masinio pasipriešinimo okupantams panoramą. Tai ir buvo viena iš priežasčių uždrausti tokio pobūdžio rinkinių leidimą. Be to, šiais rinkiniais buvo susidomėjusi ir Baltarusijos vadovybė, norėjusi taip pat išleisti panašaus pobūdžio leidinį apie savo „nacionalistų" veiklą. LKP CK sekretoriui A. Barkauskui nuvežus į Minską į rusų kalbą išverstus B. Baranausko „kūrinius", Baltarusijos komunistų partijos vadovybė pareiškė, kad šiose knygose „labai daug kraujo ir kad susidaro įspūdis, jog lietuvių tauta — žudikų tauta". A. Barkauskui grįžus į Vilnių, šių rinkinių leidimas buvo nutrauktas. Nors B. Baranauskas jautėsi labai nepatenkintas, bet buvo priverstas paklusti šiam LKP CK sprendimui.

1941—1949 m. B. Baranauskas buvo kandidatas į LKP CK narius, 1949—1961 m. CK narys, 1952—1954 ir 1956—1958 m. kandidatas į LKP CK biuro narius, 1940—1955 m. LTSR, 1950—1958 m. SSRS AT deputatas, 1940—1951 m. LTSR AT pirmininkas. Parašė atsiminimų knygą „Devyniolika metų pogrindyje" (1965 m.). 1962 m. jam buvo suteiktas LTSR nusipelniusio kultūros veikėjo garbės vardas. B. Baranauskas buvo vedęs, turėjo įsūnį, kuris vėliau tapo P. Griškevičiaus žentu.

1975 m. gruodžio 2 d. B. Baranauskas mirė nuo vėžio, palaidotas Vilniuje, Antakalnio kapinėse,

Antanas BARKAUSKAS

A. Barkauskas gimė 1917 m. sausio 20 d. Kauno rj., Paparčiuose. 1940 m. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, jis tapo komjaunuoliu, kurį laiką dirbo politiniu vadovu NKVD organuose. 1942 m. įstojo į VKP(b). Per SSRS—Vokietijos karą 1942—1944 m. tarnavo SSRS Raudonosios armijos 16 lietuviškojoje šaulių divizijoje. Pasibaigus karui, nuo 1944 iki 1946 m. A. Barkauskas buvo Kauno apskrities vykdomojo komiteto sekretorius, pirmininko pavaduotojas, o 1946—1947 m. — LKP(b) Kauno apskrities komiteto skyriaus vedėjas, sekretorius. 1947—1950 m. mokėsi Aukštojoje partinėje mokykloje Maskvoje. Ją baigęs, iš pradžių buvo LKP(b) Vilniaus, vėliau Kauno srities komiteto sekretorius, o 1953—1955 m. dėstė Kauno politechnikos institute, buvo politinės ekonomijos katedros vedėjas. 1959 m. baigęs Visuomeninių mokslų akademiją prie SSKP CK ir tais pačiais metais joje apgynęs ekonomikos mokslų kandidato disertaciją, vėl grįžo į partinį darbą, 1959—1960 m. buvo LKP CK propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjas.

1961 m. atleidus V. Niunką, A. Barkauskas buvo paskirtas LKP CK ideologijos sekretoriumi. Iš pradžių Antanui Barkauskui sunkokai sekėsi (jis neturėjo oratorinių sugebėjimų, kalbėjo tyliai), tačiau vėliau jis įgudo, tapo profesionaliu savo srities žinovu. A. Barkauskas buvo ramaus ir nuosaikaus būdo, darbštus, inteligentiškas žmogus. Jis specialiai neieškojo ,,priešų" ir nevertė kitų tai daryti, buvo ištikimas komunistinei ideologijai. A. Barkauskas buvo vienas sovietinės kultūros ir ideologijos puoselėtojų Lietuvoje, vykdė Lietuvos visuomenės dvasiniam ir intelektualiniam gyvenimui žalingas SSKP CK direktyvas. Jis vertė kūrybinę inteligentiją vadovautis marksistine metodologija, neretai kritikavo tautinės

kultūros kūrėjus už nusižengimus komunistinei ideologijai, Pavyzdžiui, 1963 m. balandžio 4—5 d. Vilniuje kūrybinių darbuotojų susirinkime jis už novatoriškumą kritikavo R. Lankausko romanus „Vidury didelio lauko..." ir „Tiltas į jūrą", peikė dailininkų V. Kisarausko ir B. J. Žilytės darbus, kinofilmų kūrėjus. „Jie galų gale atveria kelią formalizmui ir drauge — svetimos reakcingos ideologijos prasiskverbimui",— kalbėjo A. Barkauskas[164].

1975 m. M. Šumauskui išėjus į pensiją, A. Barkauskas tapo LTSR AT Prezidiumo pirmininku, o nuo 1976 m. buvo ir SSRS AT Prezidiumo pirmininko pavaduotojas. LTSR AT Prezidiumo pirmininko pareigose jis išbuvo iki 1985 m., tačiau nieko reikšmingesnio nenuveikė. Nuo 1986 m. iki 1989 m. A. Barkauskas buvo „Žinijos" draugijos valdybos pirmininkas. 1988 m. prasidėjus lietuvių tautiniam atgimimui, rėmė LKP atsiskyrimo nuo SSKP ir Lietuvos valstybinio suvereniteto idėjas, 1989—1990 m. buvo savarankiškos LKP narys.

1952—1954 m. A. Barkauskas buvo kandidatas į LKP CK narius, 1960—1989 m. CK narys, 1961—1986 m. CK biuro narys. 1976—1981 m. jis buvo SSKP centrinės revizijos komisijos narys, o nuo 1981 iki 1986 m. kandidatas į SSKP CK narius. 1962—1990 m. LTSR AT, 1974—1987 m. SSRS AT deputatas; 1963—1975 m. dar buvo ir LTSR AT pirmininkas.

A. Barkauskas parašė knygas: „Kaimas, kultūra ir buitis" (1967 m.), „Kultūra ir visuomenė" (1975 m.), „Lietuvos kaimas: praeitis, dabartis ir ateitis" (1976 m., anglų, prancūzų, švedų ir vokiečių kalbomis), „Pažangos laidas" (1978 m.), „Brandaus socializmo konstitucija" (1979 m., rusų kalba), „Socialistinės kultūros horizontai" (1979 m., ukrainiečių kalba), „Manoji respublika" (1980 m., lietuvių ir rusų kalbomis), „Lietuva: metai ir darbai" (1982 m., anglų kalba), „Kelionių pėdsakais" (1990 m.). Knygose ir straipsniuose A. Barkauskas nagrinėjo socialistinės kultūros ir visuomenės sąveiką, sovietinę socialistinę siste-

mą traktavo kaip pačią humaniškiausią ir demokratiškiausią žmonijos istorijoje.

A. Barkauskas 2 kartus vedęs (su pirmąja žmona išsiskyrė); antroji žmona (Zoja) yra istorijos mokslų kandidatė, profesorė. Turi dukrą ir sūnų.

Juozas (Josifas) BARTAŠIŪNAS

Gimė 1895 m. liepos 12 d. Pakruojo rj., Diržiuose, valstiečių šeimoje. Nuo 15 metų dirbo kroviku Rygoje, vakarais mokėsi. 1915—1917 m. dalyvavo I pasauliniame kare, 1917 m. lapkričio mėnesį perėjo į bolševikų pusę. 1918 m. kaip latvių šaulių būrio karys tarnavo Kremliuje. 1919 m. įstojo į RKP(b), dalyvavo Rusijos pilietiniame kare. 1919 m. kūrė bolševikų valdžios organus Latvijoje ir Ukrainoje. 1921—1931 ir 1938—1940 m. dirbo SSRS valstybės saugumo organuose (Ypatingojoje komisijoje, Jungtinėje valstybinėje politinėje valdyboje, NKVD) Smolenske ir Minske. 1932—1937 m. tarnavo SSRS pasienio kariuomenėje, buvo brigados vadas, komisaras.

Kadangi J. Bartašiūnas turėjo Lietuvoje giminių, todėl 1937 m. jam buvo pareikštas politinis nepasitikėjimas. 1938 m. sausio mėn. jis buvo atleistas iš NKVD organų ir paskirtas Baltarusijos miško pramonės liaudies komisariato kadrų skyriaus viršininku, vėliau jis tapo net komisariato partinės organizacijos sekretoriumi. Sovietų Sąjungai rengiantis okupuoti Baltjos valstybes, Raudonojoje armijoje pradėta telkti iš tų kraštų kilusius karininkus. Todėl 1940 m. balandžio mėn. J. Bartašiūnas buvo paskirtas 3 armijos politinės valdybos viršininku (ši armija 1940 m. birželio mėnesį okupavo Latviją). 1940 m. liepos

mėnesį jis buvo paskirtas Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos politinio skyriaus viršininku ir prisidėjo prie Latvijos kariuomenės likvidavimo.

Po lietuvių artileristų neramumų Vilniuje 1940 m. spalio mėnesį J. Bartašiūnas kaip lietuvis (nors lietuviškai kalbėjo labai prastai) buvo paskirtas Raudonosios armijos 29 teritorinio šaulių korpuso ypatingojo skyriaus viršininku. Šis skyrius organizavo korpuso karių represijas;
J. Bartašiūno ir jo parankinių iniciatyva 1941 m. pradžioje buvo nuteisti 52 lietuviai kariai, 6 iš jų sušaudyti, 1941 m. birželio mėnesį ištremti 485 kariškiai su šeimomis[165]. SSRS—Vokietijos karo pradžioje tarnavo Čeliabinsko įguloje, buvo jos ypatingojo skyriaus viršininko pavaduotojas. 1942—1944 m., būdamas 16 lietuviškosios divizijos ypatingojo skyriaus viršininku, „rūpinosi" karišKių patikimumu bei jų politinėmis pažiūromis.

1944 m. liepos mėnesį J. Bartašiūnas tapo LTSR vidaus reikalų liaudies komisaru (nuo 1946 m. ministras). Šį paskyrimą jis pateisino su kaupu, ministru buvo iki 1953 metų. 1945 m. jam buvo suteiktas generolo majoro karinis laipsnis. J. Bartašiūnas buvo vienas svarbiausių lietuvių ginkluoto pasipriešinimo likvidavimo, Lietuvos gyventojų trėmimų iniciatorių ir organizatorių, visada palaikė ir skatino griežtą kovą, nepripažino kompromisų. 1946 m. LKP(b) CK XI plenume J. Bartašiūnas nurodė, kad jo vadovaujama Vidaus reikalų ministerijos vidaus kariuomenė 1946 m. sausio—spalio mėnesiais likvidavo 339 partizanų būrius ir grupes, 256 būrių vadus, 80 pogrindinių organizacijų ir kt. Vidaus reikalų organai 1946 m. suėmė 239 valstybiniuose ir ūkiniuose organuose dirbančius žmones, konstatavo, kad 23 respublikos apskrityse veikia nacionalinio pogrindžio dalyviai: tarp jų buvo 46 apylinkių tarybų pirmininkai ir pavaduotojai, 55 įvairių ministerijų inspektoriai ir įgaliotiniai, 23 vykdomųjų komitetų sekretoriai ir kt.[166].

J. Bartašiūnas keliskart ragino legalizuotis ginkluotosios rezistencijos dalyvius, demagogiškai žadėdamas jų

neliečiamybę. 1946 m. vasario 15 d. pasirašė antikonstitucinį ir antihumanišką įsakymą „Dėl ginkluotų gaujų dalyvių ir jų šeimos narių iškeldinimo iš gyvenamųjų vietų", pagal kurį be teismo sprendimo buvo tremiamos partizanų, besislapstančiųjų ar įtariamųjų žmonių šeimos, giminės. 1946 m. NKVD ir kiti represiniai organai,
J. Bartašiūno remiami, rezistentus pradėjo malšinti barbariškais metodais. Okupantai ir vietos stribai ne tik žudė ir plėšė gyventojus, bet iš kautynių vietų atgabendavo ir valsčių bei miestelių centrinėse aikštėse pamesdavo „atpažinimui" partizanų lavonus, dažnai juos išniekindavo.

1947 m. ginkluoto pasipriešinimo likvidavimo, katalikų bažnyčios bei inteligentijos persekiojimo funkcijas perėmus LTSR valstybės saugumo ministerijai, J. Bartašiūno vadovaujami vidaus reikalų darbuotojai tapo šių akcijų vykdytojais. Tai pakenkė jo politinei karjerai. Sumažėjus vidaus reikalų organų reikšmei, 1949 m. LKP(b) VI suvažiavime J. Bartašiūnas nebuvo išrinktas LKP(b) CK biuro nariu (tapo kandidatu į jo narius).

Po J. Stalino mirties, 1953 m. balandžio mėnesį, vidaus reikalų ir valstybės saugumo ministerijas sujungus į vieną Vidaus reikalų ministeriją, L. Berijos siūlymu, J. Bartašiūnas buvo išleistas į pensiją.

1944—1954 m. J. Bartašiūnas buvo LKP CK, 1944—1949 m. LKP(b) CK biuro narys, 1949—1952 m. kandidatas į LKP(b) CK biuro narius. 1946—1950 m. buvo SSRS AT, 1951—1963 m. LTSR AT deputatas, 1955—1959 m. LTSR AT Prezidiumo narys.

J. Bartašiūnas buvo vedęs, jo žmona — Emilija Skuratovič (baltarusė). Mirė J. Bartašiūnas 1972 m. liepos 25 d. Vilniuje, palaidotas Antakalnio kapinėse.

A. Sniečkaus iniciatyva 1973 m. J. Bartašiūno vardu buvo pavadinta SSRS vidaus reikalų ministerijos specialioji vidurinė mokykla (Vilniuje).

Feliksas BIELIAUSKAS

F. Bieliauskas gimė 1914 m. vasario 13 d. Šakių rj., Mažiškėje. 1932 m. įsitraukė į komunistinę veiklą, organizavo streikus. 1933 m. jis įstojo į nelegalią LKP. Nuo 1935 m. buvo LKJS CK narys, redagavo laikraštį „Darbininkų ir valstiečių jaunimas". F. Bieliauskas buvo energingas, reiklus, turintis savo nuomonę žmogus, fanatiškai tikėjęs komunizmo pergale pasaulyje. Už komunistinę veiklą 1934 ir 1936—1940 m. buvo kalintas.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, kaip vienas aktyvesnių komunistų F. Bieliauskas buvo išrinktas LLKJS CK I sekretoriumi. Per SSRS—Vokietijos karą 1942—1944 m. tarnavo 16 lietuviškojoje šaulių divizijoje, buvo jos politinio skyriaus viršininkas. 1944 gegužės mėnesį jis vėl buvo patvirtintas LLKJS CK I sekretoriumi. Remiantis buvusio LLKJS I sekretoriaus J. Macevičiaus atsiminimais, tada dėl savo ryžtingo būdo F. Bieliauskas galėjo pretenduoti į daug aukštesnes pareigas, net ir į A. Sniečkaus vietą. Tikriausiai tai ir turėjo lemiamos įtakos netikėtam jo pažeminimui — 1944 m. rugsėjo mėnesį jis buvo paskirtas 50 lietuviškosios šaulių atsargos divizijos politinio skyriaus viršininku. 1945 m. F. Bieliauskui buvo suteiktas pulkininko laipsnis.

Savo atkaklumo dėka F. Bieliauskas vėl ėmė kilti partinės karjeros laiptais. A. Sniečkus tam netrukdė, o dažnai ir rėmė, nes atkuriamose sovietinės valdžios struktūrose trūko „patikimų" lietuviškų kadrų. 1945 m. F. Bieliauskas buvo paskirtas LKP (b) Kauno miesto komiteto sekretoriumi, 1946—1950 m. jis buvo Vilniaus miesto komiteto II, 1950—1951 m. — I sekretorius, 1950 m. buvo išrinktas LKP(b) CK biuro nariu. Tokią staigią ir sėkmingą karjerą lėmė keli veiksniai. Stalininio režimo metais Lietuvoje F. Bieliauskas pasižymėjo ypatingu kairuoliškumu.

Jis nepritarė lietuvių tautos nepriklausomybės siekiams, smerkė inteligentijos apolitiškumą, jos provakarietiškos orientacijos apraiškas. Antai, 1947 m. LKP (b) CK XV plenume iškėlė į viešumą Kauno ir Vilniaus universitetų medicinos prof. J. Šopausko politinę „klaidą". Vienoje iš paskaitų profesorius studentams prasitarė: „Kadangi paskutiniu metu vyksta akcija prieš Vakarus, tai man šiandien būtina papasakoti, apie rusų mokslą"[167]. 1952 m. LKP(b) VII suvažiavime F. Bieliauskas kaltino J. Paleckį už bandymus pozityviai vertinti XIX a. pabaigos—XX a. pradžios lietuvių tautinį sąjūdį, „Aušrą", „Varpą, „...eidamas į koją ne su partinėmis organizacijomis, o su nacionalistais,— kalbėjo F. Bieliauskas,— drg. Paleckis savo elgesiu palaiko šias koncepcijas, siekiančias išsaugoti buržuazinės ildeologijos atgyvenas žmonių sąmonėje"[168].

1951 m. F. Bieliauskas dar labiau iškilo — jis tapo LKP(b) CK sekretoriumi. Pagal politinę galią (ir autoritetą) jis tapo vienu iš įtakingiausių žmonių Lietuvoje. Deja, apie jo norus tapti pirmuoju sekretoriumi žinojo nemažai partinio aparato darbuotojų, žinoma, ir A. Sniečkus. 1952 m. rugsėjo 20 d. LKP(b) CK XV plenume daug kam netikėtai A. Sniečkus perkėlė F. Bieliauską į LKP(b) Vilniaus srities komiteto I sekretoriaus pareigas, o 1954 m. iš partinių pareigų — į valstybines. F. Bieliauskas tapo LTSR MT pirmininko pavaduotoju. Jam teko palikti ir LKP CK biuro nario pareigas. 1951—1955 m. F. Bieliauskas buvo LTSR AT pirmininkas, jis pirmininkavo LTSR AT sesijoms.

1957 m. baigęs Aukštąją partinę mokyklą prie SSKP CK, jis vėl buvo paskirtas LKP Vilniaus miesto komiteto I sekretoriumi ir išrinktas LKP CK biuro nariu. A. Sniečkus visada vertino F. Bieliausko bolševikinį principingumą, ypač reikalingą vadinamuoju N. Chruščiovo „atšilimo" laikotarpiu. Kartu su LKP Vilniaus miesto komiteto sekretoriumi P. Griškevičiumi, jie ryžtingai kovojo su antisovietinėmis nuotaikomis Vilniuje, persekiojo studentus ir dėstytojus. Tačiau per didelis pasitikėjimas savimi bei

„socialinės lygybės" ignoravimas (kartu su Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininku J. Vildžiūnu bandė savintis vykdomajam komitetui priklausančius vasarnamius Valakampiuose) visiškai sužlugdė jo partinę karjerą. 1961 m. rugpjūčio 24 d. Vilniaus miesto Tarybų rj. partinėje konferencijoje jis buvo viešai sukritikuotas, o pabandęs teisintis,— nuplotas. Apie tai į Maskvą pranešė LKP CK sekretorius A. Barkauskas[169].

1964 m. F. Bieliauskas paskiriamas LTSR MT spaudos komiteto pirmininku. Reikia pasakyti, kad N. Chruščiovo valdymo ir vėlesniais metais jo pažiūros smarkiai evoliucionavo. Iš dogmatiko stalinisto jis pamažu tapo tautinio komunizmo šalininkas, daugiau pradėjo domėtis Lietuvos praeitimi, kultūra. Jam vadovaujant, Lietuvoje buvo išleista kraštotyrinės, istorinės, meninės, grožinės ir kitokio pobūdžio literatūros, atspindinčios Lietuvos nacionalinės kultūros saviraišką ir savitumą („Merkinė", „Dubingiai", „Lietuvos pilys", „Vilniaus miesto istorija"), pradėta leisti „Lituanistinės bibliotekos" knygų seriją, pasirodė „Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija" (1966—1971 m.) ir kiti leidiniai. Apie 1966—1967 m. F. Bieliauskas siūlė Lietuvoje leisti laikraščius tautinių mažumų kalbomis, tačiau tam nepritarė SSRS vadovybė. Ypač didelį jos nepasitenkinimą sukėlė 1969 m. išleistas dailininko. V. Galdiko stilizuotas estampų ciklas „Vladimiras Iljičius Leninas" (V. Galdiko pavaizduotas V. Leninas šiek tiek skyrėsi nuo visiems įprasto proletariato vado portreto).

1973 m. SSRS spaudos komiteto vadovybės raginimu A. Sniečkus sutiko atleisti F. Bieliauską iš LTSR MT spaudos komiteto pirmininko pareigų. Jį nušalinti dar paskatino ir dukters „antitarybinis" poelgis — ji kartu su LTSR švietimo ministro I pavaduotojo J. Kavaliausko dukra, J. Paleckio anūke ir kitomis klasės draugėmis šventė Vasario 16-ąją. 1973—1985 m. F. Bieliauskas buvo Archyvų valdybos prie LTSR MT viršininkas, jis daug prisidėjo prie naujų archyvų pastatų statybos.

1941—1976 m. F. Bieliauskas buvo LKP CK narys, nuo 1981 m. LKP revizijos komisijos narys, 1950—1954 ir 1958—1963 m. LKP CK biuro narys. 1941—1946 ir 1954—1958 m. jis buvo SSRS AT, nuo 1947 m. LTSR AT deputatas.

Periodikoje paskelbė atsiminimų, parašė knygas „Nakties žiburiai" (su S. Filipavičiumi, 1970 m.), „Liaudies žygdarbis nemirtingas" (1985 m.), biografines apybraižas „Karolis Petrikas" (1973 m.), „Juozas Bartašiūnas" (1977 m.), „Artilerijos generolas" (apie J. Žiburkų, 1982 m.).

F. Bieliauskas buvo aistringas medžiotojas. Jis buvo vedęs, turėjo 2 dukras. Mirė 1985 m. lapkričio 13 d. Vilniuje nuo širdies infarkto. Palaidotas Vilniuje, Antakalnio kapinėse.

Algirdas Mykolas BRAZAUSKAS

Gimė 1932 m. rugsėjo 22 d. Rokiškyje tarnautojų šeimoje. 1956 m. baigė Kauno politechnikos institutą. Dirbo Kauno HES statyboje inžinieriumi, vėliau buvo LTSR energetikos statybos tresto valdybos viršininkas, Kauno gelžbetoninių konstrukcijų gamyklos statybos direktorius. 1962 m. A. Brazauskas buvo paskirtas Liaudies ūkio tarybos statybinių medžiagų pramonės valdybos viršininku.

Tokia sėkminga karjera priklausė nuo keleto priežasčių. 1956—1959 m. Lietuvoje vyko A. Sniečkaus, M. Šumausko ir kitų vadovaujama lietuvių iškėlimo į vado-

vaujančius postus (vietoj rusakalbių žmonių) kampanija. A. Brazauskas, kaip gabus inžinierius ir pareigingas darbuotojas, pateko ant šios bangos ir sparčiai kilo karjeros laiptais. 1959 metais jis įstojo į SSKP. 1965 m. 33 metų A. Brazauskas tapo LTSR statybinių medžiagų pramonės ministru. Tada jis buvo vienas iš jauniausių LTSR vyriausybės narių. 1966 m. buvo paskirtas LTSR valstybinės plano komisijos pirmininko I pavaduotoju ir šiose pareigose dirbo iki 1977 metų. 1974 m. A. Brazauskas tapo ekonomikos mokslų kandidatu.

Netrukus į A. Brazauską atkreipė dėmesį LKP CK vadovai. 1977 m. gegužės mėnesį P. Griškevičius rekomendavo SSKP Centro komitetui paskirti A. Brazauską LKP CK sekretoriumi, kuruojančiu ekonomiką (pramonę ir statybą). P. Griškevičiaus pasirašytoje charakteristikoje apie A. Brazauską buvo rašoma: ,,Drg. Brazauskas darbe iniciatyvus, reiklus, konkretus, dalykiškas, greitai orientuojasi sudėtingiausiuose klausimuose. Jis gerai pažįsta respublikos inžinerinius-techninius ir mokslo darbuotojus, ministerijas ir žinybas, yra labai gerbiamas miestų ir rajonų partinio, tarybinio ir ūkinio aktyvo"[170]. A. Brazauskas tapo LKP CK sekretoriumi ir LKP CK aparato hierarchijoje užėmė „penktojo" sekretoriaus vietą — po P. Griškevičiaus, V. Charazovo (vėliau N. Dybenkos), L. Šepečio ir R. Songailos (vėliau V. Astrausko).

Jis buvo naujosios Lietuvos partinės vadovybės kartos atstovas. Gana jaunas, energingas, pragmatiškas A. Brazauskas gerai išmanė planinio ūkio valdymo metodus, niekada aklai neidealizavo LKP revoliucinės praeities ir jos veteranų, bet visada gerbė A. Sniečkų. „Aš, kaip gamybininkas, visada stengiausi ekonomiką, ypač ūkį, atsieti nuo politikos",—- rašė jis savo atsiminimuose[171]. Iš tiesų respublikos partiniuose reikaluose jis niekuo nepasižymėjo, daugiausia rūpinosi pramone ir jos gamybos plėtojimu, kapitaline statyba.

A. Brazauską gana gerai pažinojo Lietuvos techninė inteligentija. Su kai kuriais SSRS valstybinių struktūrų va-

dovais jis užmezgė gerus ryšius, kurie tapo ypač naudingi vėlesniais laikais. Kaip kartą prisiminė A. Brazauskas, problemų su sąjunginėmis žinybomis būdavo visada. Iškilus neatidėliotiniems reikalams, jis kreipdavosi į P. Griškevičių, tačiau dėl pastarojo politinio ir fizinio pasyvumo ir dėl to, kad šis visą laiką bijojo Maskvos, A. Brazauskas būtiniausius reikalus vis dažniau imdavo spręsti savarankiškai arba naudojosi LKP CK II sekretoriaus N. Dybenkos paslaugomis. Žinoma, to negalima absoliutinti. A. Brazausko ir N. Dybenkos santykiai buvo tik oficialūs, kaip viršininko ir pavaldinio. Savo atsiminimų knygoje A. Brazauskas rašė, kad dėl vietinių komunistų ir jo paties iniciatyvos ignoruoti sąjunginių žinybų, ypač karinio pramoninio komplekso, interesus Lietuvoje, N. Dybenka net buvo parengęs nutarimo projektą „pažeminti" A. Brazauską iš CK sekretoriaus į darbą Vyriausybėje.[172] 1982 m. 50-čio proga jam buvo suteiktas LTSR nusipelniusio inžinieriaus garbės vardas.

Lietuvos politinėje arenoje A. Brazauskas iškilo 1988 m. vasaros pradžioje, prasidėjus lietuvių tautiniam atgimimui ir susikūrus Sąjūdžiui. Lietuvos visuomenė greitai atkreipė dėmesį į jį. To meto sustabarėjusioje LKP CK vadovybėje buvo nedaug žmonių, galinčių laisvai bendrauti su auditorija, kalbėti ekspromtu, logiškai, tiesiai ir įtaigiai. Pasitikėjimą kelianti impozantiška A. Brazausko figūra, ūgis, tobuli subrendusio vyro bruožai imponavo Lietuvos žmonėms, bet simpatijas lėmė tai, kad jis 1988 m. nesipriešino Atgimimui, iš esmės pritarė tautinio išsivadavimo sąjūdžiui.

A. Brazauskas dalyvavo Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio surengtuose mitinguose 1988 m. birželio 24 d. Katedros aikštėje ir liepos 9 d. Vingio parke. Šiuose mitinguose A. Brazauskas beveik negynė LKP vadovybės požiūrio, todėl žmonių palankumas jam stiprėjo. Spalio 21 d., Sąjūdžio I suvažiavimo išvakarėse, A. Brazauskas buvo išrinktas LKP CK I sekretoriumi.

Maskva jo kandidatūrai pritarė dėl keleto priežasčių: A. Brazauskas tuo metu Lietuvoje buvo populiarus, todėl kita kandidatūra galėjo sukelti protestą, be to, jis pasižymėjo nuosaikumu, nepalaikė radikalių Sąjūdžio reikalavimų, iš dalies orientavosi į M. Gorbačiovo peršamą „pertvarką".

A. Brazauskas buvo pirmasis okupuotos Lietuvos administracijos vadovas, tapęs tikruoju politiku. Galima prisiminti A. Sniečkų ir palyginti jo politinius sprendimus; tikrasis valstybės vadovas jis nebuvo ir valdymo funkcijų A. Sniečkus niekada nevykdė. Tuo tarpu A. Brazauskas, tapęs LKP CK I sekretoriumi, atsidūrė visai kitose sąlygose. Tuo metu jį rėmė didžiuma Lietuvos visuomenės, o Maskva atvirai nesikišo į Lietuvos reikalus, nors politinį spaudimą darė nuolat.

1988 m. spalio mėnesį A. Brazauskas dalyvavo Sąjūdžio I suvažiavime, parėmė jo programą, ten kartu su V. Sakalausku, V. Astrausku ir L. Šepečiu nutarė grąžinti tikintiesiems Vilniaus Arkikatedrą. Tačiau A. Brazauskas nenuėjo su Sąjūdžiu, o pasirinko vidurio kelią — stengėsi atstovauti Lietuvos interesus, kartu siekdamas nedidinti konfrontacijos su Maskva. Šios politikos dviprasmumas turėjo ir teigiamų, ir neigiamų padarinių: toks „laviravimas" (tvirtos politinės pozicijos neturėjimas) švelnino ir atitolino SSRS reakcinių jėgų puolimą Lietuvoje, tačiau tuo pat metu tai didino nesutarimus su Sąjūdžiu.

A. Brazauskui, dalyvavusiam respublikos valdžios struktūrų (vyriausybės ir LKP CK) veikloje, įsitikinimas, kad be SSRS ekonominės pagalbos Lietuvai bus labai sunku, trukdė būti radikaliam. 1988 metų lapkričio 18 d. A. Brazausko ir jį remiančių deputatų pastangomis LTSR Aukščiausiosios Tarybos sesijoje buvo atmesta Sąjūdžio siūloma Konstitucijos pataisa dėl Lietuvos įstatymų viršenybės SSRS įstatymų atžvilgiu (tai buvo tik ką padarę estai). „Ką tai reiškia? Šį įstatymą prieš dvi dienas priėmė estai. Estams yra pasiūlyta sušaukti naują sesiją ir atšaukti įstatymą. Kam mums, Lietuvai, reikalin-

gas vienadienis, kaip tas drugelis, įstatymas... Ir aš manyčiau, kad mes neturėtume klaidinti savo žmonių, savo liaudies, savo tautos",— kalbėjo A. Brazauskas[173]. Nuo tada LKP ir Sąjūdžio keliai išsiskyrė iki 1989 m. pabaigos. Sąjūdis tapo atvira politine opozicija LKP ir A. Brazauskui.

Tuometinėje A. Brazausko veikloje sunkoka įžvelgti kokių nors visiškai savarankiškų politinių žingsnių ar sprendimų, kuriais galima buvo pakeisti įvykių eigą.

Priešingai negu Sąjūdžio lyderis V. Landsbergis, A. Brazauskas tada nedarė ryžtingo žmogaus įspūdžio. Jam buvo būdingi atsargaus, abejojančio ir neskubančio priimti sprendimus politiko bruožai. Jo kolegų tvirtinimu A. Brazauskas, prieš priimdamas sprendimą, daug galvodavo, stengdavosi įsiklausyti ir kitų nuomones. Ir tik įsitikinęs būsimo sprendimo teisingumu, jį priimdavo. Todėl neatsitiktinai jo aplinkoje visada buvo nemažai kompetentingų, Lietuvoje gerai žinomų žmonių, kurių patarimai padėdavo A. Brazauskui priimti racionalius sprendimus. Dar vienas labai svarbus A. Brazausko bruožas — taktas ir tolerancija. Būdamas ir valdžioje, ir opozicijoje, jis niekada viešai nekaltino ir neįžeidinėjo politinių oponentų, neskatino tai daryti ir kitus.

Atsiminimų knygoje A. Brazauskas bandė pabrėžti savo vaidmenį Atgimimo metais: „Vėliau galvodavau, o kas būtų buvę, jei tuomet nebūčiau išlaikęs, neamortizavęs santykių tarp Lietuvos žmonių, Sąjūdžio vadovybės ir TSRS vadovybės aštrinimo. Kas būtų įvykę, jei būtume galvotrūkčiais, nesidairydami lėkę tik į priekį ir į priekį? (...) Atsakyti už savo veiksmus yra labai sunku. Iš tikrųjų, nedaug žmonių apie tą atsakomybę galvoja"[174]. Iš tikrųjų A. Brazauskas švelnino Lietuvos ir SSRS bei Lietuvos vidaus politinių jėgų santykius, tačiau nepakako jo autoriteto, kad būtų sustabdytas 1989 m. žiemą ir pavasarį prasidėjęs konservatyviųjų jėgų puolimas Lietuvoje. 1989 m. vasario mėn. LKP CK XVII plenume galvas pakėlę revanšo siekiantys komunistai ortodoksai reikalavo atkurti komunistų partijos valdžią Lie-

tuvoje ir nutraukti bet kokias kalbas apie Lietuvos nepriklausomybę. A. Brazauskas jiems nesipriešino. Matyt, jam tada pritrūko drąsos, ryžto, artimų kolegų paramos ir politinio įžvalgumo. Pritaręs plenumo rezoliucijai, A. Brazauskas, gal to ir nenorėdamas, palaikė tuo metu komunistų partijoje vyraujančias antidemokratines bei Lietuvai ir lietuvių tautai priešiškas politines nuotaikas. Neparėmęs demokratinių pažiūrų komunistų, jis atitolino LKP skilimą ir padidino visuomenės nusistatymą prieš ją.

Iš karto po plenumo per Lietuvos televiziją buvo uždrausta transliuoti ypač populiarias „Atgimimo bangos" ir kitas politines laidas. LKP CK ideologijos sekretorių, liberalių pažiūrų L. Šepetį pakeitė Maskvos statytinis V. Baltrūnas. Iš LTSR prokuroro pareigų buvo atleistas L. Sabutis. 1989 m. vasario 23 d. A. Brazauskas laiške SSKP Centro komitetui prašė atleisti iš pareigų LTSR prokurorą L. Sabutį ir respublikos prokuroru paskirti V. Barauską. „Dabartinis respublikos prokuroras L. A. Sabutis negali eiti savo pareigų, nes nesugeba gerai organizuoti prokuratūros darbą, užtikrinant veikiančių įstatymų vieningą vykdymą, ir neturi principinės pozicijos, vertinant respublikos neformaliųjų susivienijimų ir organizacijų veiklą"[175]. Tai buvo dvigubas žaidimas (jis tuo metu buvo būdingas Pabaltijo politikams) — Maskvai rodoma, kad LKP šalina „susikompromitavusius" kadrus, o LTSR Aukščiausioje Taryboje apgailestaujama dėl neteisėto L. Sabučio atleidimo ir Maskvos įžūlumo.

Po plenumo A. Brazauskas dar nekėlė Lietuvos nepriklausomybės skelbimo idėjos. 1989 m. kovo pradžioje susitikime su „Vilmos" gamybinio susivienijimo kolektyvu jis kalbėjo: „...kuriame socializmą TSRS sudėtyje. Jokio kito kelio nėra ir negali būti.... Kraštutiniai lozungai — išstoti iš Tarybų Sąjungos sudėties, paskelbti nepriklausomą Lietuvą — mums nepriimtini"[176]. Matyt, A. Brazausko kryptelėjimui į konservatorių pusę turėjo įtakos ir kariuomenės vadovybė, kuri nuolat lankydavosi pas

LKP CK I sekretorių. 1989 m. sausio 2 d. A. Brazauskas, kaip įprasta I sekretoriui, buvo patvirtintas Pabaltijo karo apygardos karinės tarybos nariu[177].

Vykstant rinkiminei kampanijai į SSRS AT, LKP CK aparatas paskelbė šūkį „Lietuva be suvereniteto — Lietuva be ateities", kuris reiškė „suverenią" Lietuvą SSRS sudėtyje. Kiek modifikuotą šią koncepciją — „žingsnis po žingsnio" — A. Brazauskas gynė iki pat 1990 m. kovo 11 d. nepriklausomybės paskelbimo. Jis visada ir visiems siūlė būti realistais, skirdamas save nuo Sąjūdžio „romantikų", kurie stengėsi spartinti politinį procesą. Tokia A. Brazausko pozicija kurį laiką tenkino Maskvą.

Per 1989 m. rinkimus į SSRS AT A. Brazauskas buvo išrinktas deputatu. Jis nepasinaudojo SSKP CK siūloma rinkimine privilegija tapti deputatu nuo SSKP, todėl išliko kiek mažiau priklausomas nuo Maskvos. Rinkimų išvakarėse pagrindinis A. Brazausko konkurentas Sąjūdžio veikėjas A. Juozaitis atsisakė savo kandidatūros, todėl už šį gestą A. Brazauskas turėjo likti savotiškai skolingas Sąjūdžiui, siekiančiam ir toliau panaudoti LKP CK I sekretoriaus autoritetą santykiuose su Maskva. Atrodo, kad šis planas pasiteisino: A. Brazauskas SSRS Aukščiausioje Taryboje tapo tarpininku tarp M. Gorbačiovo ir Sąjūdžio deputatų — tai švelnino konfrontaciją.

1989 m. pavasarį ir vasarą nuo SSRS atsiskyrė daug Lietuvos visuomeninių ir pusiau valstybinių organizacijų, žmonių sąmonėje vis labiau tvirtėjo nepriklausomos, politiškai savarankiškos valstybės nuostatos. Ypač tai pademonstravo 1989 m. rugpjūčio 23 d. surengtas „Baltijos kelias".

Dėl to sustiprėjo Maskvos spaudimas Lietuvai, pasirodė grasinančio pobūdžio SSKP CK pareiškimų ir nutarimų, į Lietuvą buvo atsiųsta įvairių komisijų, inspekcijų, kurios ragino A. Brazauską imtis ryžtingų ir griežtų veiksmų. Tuo metu SSRS vadovybė siekė nuslopinti lietuvių tautinį išsivaduojamąjį sąjūdį Lietuvos komunistų rankomis. 1989 ra. spalio mėnesį A, Brazauskas gavo eilinį

SSKP CK partinės kontrolės komiteto pirmininko B. Pugo raštą „siūlantį" partinėse organizacijose apsvarstyti „nacionalistiškai" nusiteikusius žinomus Lietuvos žmones: A. Čekuolį, J. Gagilienę, B. Genzelį, R. Gudaitį, R. Ozolą ir J. Paleckį[178]. 1989 m. gruodžio mėnesį SSKP CK plenume B. Pugo stebėjosi: „Parengėme labai rimtą raštą, pagal kurį respublikoje buvo galima atlikti didelį darbą. Iki šiol nesuprantu, kodėl draugas Brazauskas tą raštą, kaip ir anksčiau gautus partijos Centro komiteto dokumentus, padėjo į savo seifą ir ilgą laiką nesupažindino su juo respublikos komunistų partijos CK biuro narių. Štai kaip. O juk mūsų rašte buvo suminėta daug pavardžių, ir mes manėme, kad tų žmonių atžvilgiu reikėjo imtis kuo ryžtingiausių priemonių"[179]. Tačiau A. Brazauskas nepasielgė išdavikiškai — tai buvo didžiulis jo nuopelnas.

1989 m. rudenį didžiausias Maskvos nerimas kilo dėl LKP atsiskyrimo nuo SSKP. Tuo metu A. Brazauskas tik siekė didesnio LKP savarankiškumo, apie tai viešai kalbėjo M. Gorbačiovui ir Lietuvos komunistams. Atsižvelgdamas į visuomenės ir daugelio komunistų patriotines nuotaikas, 1989 m. spalio mėnesį LKP CK biuro posėdyje A. Brazauskas pritarė nutarimui surengti LKP CK plenumą, kuris turėtų priimti sprendimą dėl LKP XX suvažiavimo sušaukimo (buvo numatyta, kad šis suvažiavimas svarstys LKP politinio statuso klausimą).

1989 m. gruodžio 21 d. prasidėjusio LKP XX suvažiavimo dienomis A. Brazauskas patyrė Maskvos (telefonu jam skambino M. Gorbačiovas) ir vietos „draugų" politinį spaudimą, grąsinimų. Tačiau jis nepasidavė bauginimams ir kartu su dauguma (beveik 80%) suvažiavimo delegatų balsavo už LKP savarankiškumą.

LKP atsiskyrimas nuo SSKP buvo svarbus politinis žingsnis į Lietuvos nepriklausomybę. 1989 m. gruodžio 25—26 d. SSKP CK plenume A. Brazauskas buvo apkaltintas ir SSKP ir SSRS griovimu, jog jis pats prisidėjo prie LKP separatizmo, nekovojo su atsiskyrimo šalininkais. „Užuot orientavęs rajonų ir miestų partijos komite-

tų sekretorius svarstyti ir ieškoti klausimo sprendimo būtent ta kryptimi, jis išreiškė savo poziciją dėl Lietuvos komunistų partijos savarankiškumo, dėl jos visiškos nepriklausomybės. Nors galimybių būta — gruodžio 1 d. plenume maždaug trečdalis kalbėjusiųjų labai pamatuotai vertino santykius su SSKP",— kalbėjo SSKP CK politinio biuro narys, SSKP CK sekretorius V. Medvedevas[180]. A. Brazauskas garbingai ir oriai atlaikė kaltinimus, nuolat kartodamas, kad jis vykdė daugumos komunistų valią.

LKP atsiskyrimas nuo SSKP labai sustiprino A. Brazausko autoritetą. Pirmieji savarankiškos LKP mėnesiai A. Brazauskui tapo vieni iš sunkiausių jo gyvenime. Jį kelis kartus svarstė Maskvoje, 1990 m. sausio 11 d. jam teko sutikti ir lydėti į Lietuvą atvykusį M. Gorbačiovą, kiek įmanoma neutralizuoti politinę įtampą ir atremti pirmuosius M. Burokevičaus komandos puolimus.

Atsistatydinus V. Astrauskui, 1990 m. sausio 15 d. A. Brazauskas buvo išrinktas LTSR AT Prezidiumo pirmininku, tapo įtakingiausiu ir populiariausiu Lietuvos žmogumi. Jo vadovaujama LTSR AT 1990 m. vasario 17 d. priėmė nutarimą, kuriuo buvo panaikinta 1940 m. liepos 21 d. Liaudies seimo neteisėtai priimta deklaracija dėl Lietuvos įstojimo į SSRS. Tai buvo vienas iš svarbiausių teisinių žingsnių į Lietuvos nepriklausomybę.

A. Brazauskas savaip suprato LKP istorinį vaidmenį. „Lietuvoje partija, manyčiau, iš esmės buvo visuotinė, tokia rami, tyli rezistencija, bandant kuo daugiau toje situacijoje nuveikti Lietuvai",— rašė jis atsiminimuose[181].

Vertinant A. Brazausko politinę veiklą paskutiniais sovietinės Lietuvos metais (1988—1990 m.), reikia pripažinti, jog jis, nepaisant kai kurių klaidų, atliko pozityvų vaidmenį lietuvių tautos kovoje dėl nepriklausomybės ir demokratijos, prisidėjo prie SSRS imperijos likvidavimo.

1990 m. vasario mėnesį Lietuvoje įvyko nauji LTSR AT rinkimai. A. Brazauskas, nesunkiai juos laimėjęs, vėl

tapo deputatu. Aukščiausias politinis reitingas ir populiarumas daug kam kėlė iliuzijų, kad A. Brazauskas ir toliau bus pirmasis asmuo Lietuvoje. Tačiau rinkimus laimėjusio Sąjūdžio dauguma LTSR AT pirmininku išrinko V. Landsbergį. 1990 m. kovo 11 d. su kitais AT deputatais A. Brazauskas pasirašė Lietuvos valstybės atkūrimo aktą.

1990 m. kovo mėnesį A. Brazauskas buvo paskirtas ministrės pirmininkės K. Prunskienės pavaduotoju, juo buvo iki 1991 m. pradžios. 1990 m. savarankišką LKP pertvarkius į Lietuvos demokratinę darbo partiją, jis tapo šios partijos pirmininku. Tuo metu padaugėjo jam skirtų pelnytų ir nepelnytų politinių ir kitokių kaltinimų.

Kadangi A. Brazauskas ir toliau buvo vienas iš populiariausių Lietuvos politikų, todėl ypač smarkiai jį pradėjo pulti Sąjūdžio dešiniojo sparno veikėjai ir jų šalininkai. Šitaip jie norėjo sukompromituoti ir pašalinti iš politinės arenos pavojingiausią savo konkurentą. Tačiau nuo to A. Brazausko populiarumas nemažėjo. Ori laikysena politinių oponentų atžvilgiu, tolerancija ir nuosaikumas jam padėjo įgyti dar daugiau šalininkų.

Dėl ekonominių sunkumų, Lietuvos aukščiausiosios vadovybės varomos gyventojų supriešinimo politikos bei atviro ir primityvaus A. Brazausko bei Lietuvos demokratinės darbo partijos puolimo ir niekinimo per 1992 m. Seimo rinkimus dauguma Lietuvos gyventojų balsavo už Lietuvos demokratinę darbo partiją (iš tikrųjų jie balsavo už jos lyderį A. Brazauską). Per šiuos rinkimus Seimo nariu buvo išrinktas ir A. Brazauskas. Po rinkimų (1992 m. lapkričio mėnesį) jis buvo išrinktas Seimo pirmininku (šias pareigas perdavė savo pavaduotojui Č. Juršėnui) ir laikinai einančiu Respublikos Prezidento pareigas.

1993 m. vasario 14 d. per visuotinius prezidento rinkimus A. Brazauskas buvo išrinktas Respublikos preziden-

tu. Už jį balsavo didelė dauguma rinkimuose dalyvavusių žmonių. Tapęs prezidentu, A. Brazauskas pasitraukė iš Lietuvos demokratinės darbo partijos pirmininko pareigų ir sustabdė narystę šioje partijoje.

A. Brazauskas 1966—1976 m. buvo kandidatas į LKP CK narius, 1976—1990 m. CK narys, 1977—1990 m. CK biuro narys. 1989—1990 m. jis buvo SSRS liaudies deputatas, nuo 1967 LTSR AT, 1990—1992 m. Lietuvos Respublikos AT, 1992—1993 m. Lietuvos Respublikos Seimo deputatas, nuo 1993 m. Lietuvos Respublikos Prezidentas.

A. Brazauskas vedęs (žmona Julija, medikė) turi 2 dukras (dvynukės). Parašė atsiminimų knygą „Lietuviškos skyrybos" (1992 m.).

Valerijus CHARAZOVAS

Gimė 1918 m. lapkričio 1 d. Tomske (Rusija). 1944 m. įstojo į VKP(b). 1945 m. baigė Maskvos aviacijos institutą, 1945—1951 m. dirbo komjaunimo, 1951—1954 m. partinį darbą Maskvoje. 1954—1955 m. Kazachijos KP Alma Atos, 1955—1956 m. Gurjevo miesto komiteto, 1956—1961 m. Pavlodaro sr. komiteto sekretorius. 1961—1967 m. SSKP CK organizacinio partinio darbo skyriaus instruktorius, inspektorius.

1967 m. balandžio 13 d. V. Charazovas buvo atsiųstas į Lietuvą ir paskirtas LKP CK II sekretoriumi. Jis tapo ir

LKP CK ir jo biuro nariu. V. Charazovas buvo tvirto charakterio, valdingas žmogus. SSKP CK pavedimu jis kontroliavo Lietuvos politinį, ūkinį gyvenimą, aktyviai kišosi į įvairias visuomenės gyvenimo sritis, ypač į kultūrą ir ideologiją, varė rusifikacijos politiką, darė didelį spaudimą A. Sniečkui, vėliau P. Griškevičiui. Tiesa, A. Sniečkaus įveikti jam nepavyko, bet P. Griškevičiui tapus (V. Charazovui pritarus) LKP CK I sekretoriumi, dažnai atrodydavo, kad V. Charazovas buvo pats svarbiausias asmuo, be kurio sutikimo nebuvo sprendžiami jokie reikšmingi Lietuvos reikalai.

V. Charazovui Lietuva buvo eilinė SSRS provincija, todėl nemėgo tų, kurie bandė Lietuvą išskirti iš kitų SSRS regionų ar respublikų, norėjo pabrėžti jos savitumą. Mažai kreipdamas dėmesį į vietinius funkcionierius (tikriausiai, jų nevertino), stengėsi būti principingas ir griežtas Maskvos vietininkas, jos interesų gynėjas. V. Charazovas informuodavo Kremlių apie bet kurias režimui opozicines nuotaikas, cituodavo „nacionalistų" ar kitaip mąstančių kalbas, pateikdavo pokalbių santraukas. V. Charazovas 1968 m. kovo 27 d. kritikavo rašytoją V. Petkevičių, kuris Vilniaus miesto partinėje konferencijoje „neteisingai" įvertino pokario „klasių kovą" Lietuvoje. Tiesa, ši informacija apie V, Petkevičių vėliau buvo išbraukta, todėl nežinia, ar ji pasiekė Maskvą. 1968 m. jis atkreipė dėmesį į V. Petkų, kuris kalbėjo, kad Lenkijos ir Čekoslovakijos įvykiai pasikartos ir Lietuvoje — bus bandoma atsiskirti nuo Rusijos[182]. 1971 m. mirus N. Chruščiovui, V. Charazovas pranešė į Maskvą, kad po spaudoje paskelbtos žinutės apie buvusio SSRS vadovo mirtį neigiamų kalbų ar ekscesų Lietuvoje nebuvo[183].

LKP CK II sekretoriaus pranešimai į Kremlių visada buvo patikimesni negu A. Sniečkaus ar kito LKP CK aparato darbuotojo. Jis galėjo pastebėti tai, ko kartais nematė ar nenorėjo matyti vietos pareigūnas. Nors V. Charazovo pranešimai sutapdavo su KGB informacija, bet jie

buvo kur kas politiškai svaresni. Jais remdamasis, SSKP CK rengdavo įvairius oficialius dokumentus — nutarimus, rezoliucijas ir kt., kuriuose buvo kritikuojami nacionaliniai, ekonomikos, kultūros ir kiti respublikos gyvenimo reiškiniai.

1972 m. susideginus R. Kalantai, V. Charazovas buvo vienas iš aktyviausių jėgos panaudojimo prieš demonstrantus iniciatorių, vėliau jis kaltino LKP vadovus, LTSR vidaus reikalų ministerijos ir KGB darbuotojus aplaidumu, ragino stiprinti politines represijas. 1974 m. V. Charazovas Lietuvoje organizavo šmeižto kampaniją prieš A. Solženyciną, ieškojo žymių žmonių, galinčių pritarti šiai akcijai. Jų kalbų fragmentus jis tuojau pat siuntė į Maskvą: „Aš ir mano plunksnos draugai su pasitenkinimu išgirdome žinią,— kalbėjo poetas A. Baltakis,— kad A. Solženycinui atimta TSRS pilietybė ir jis išgrūstas iš mūsų valstybės". „Tai padaryti reikėjo anksčiau",— pareiškė LTSR nusipelniusi artistė M. Rasteikaitė[184]. Tokių pavyzdžių V. Charazovas pateikė ir daugiau, nors neaišku, kaip ir iš kur jis šiuos pasisakymus gavo. Jis taip pat diegė Lietuvoje ir L. Brežnevo kultą, ragino „partinį ir tarybinį aktyvą" rūpintis SSRS vadovo autoritetu. Į tai buvo atsižvelgta.

Pasak L. Šepečio, V. Charazovas Lietuvoje elgėsi kaip viduramžių jėzuitas. Kadangi jis buvo priešiškas visoms lietuvių tautos saviraiškos formoms, todėl be jo kišimosi ir trukdymo neapsieidavo nė viena respublikinė dainų šventė. Savo priešiškumą jų rengimui motyvavo lėšų švaistymu. Atrodo, kad jis inspiruodavo skundų į Maskvą rašymą dėl šių švenčių rengimo. Ypatingai V. Charazovas priešinosi Vilniaus arsenalo statybai. „Aš pergyvensiu, bet kaip liaudis pergyvens", kalbėjo jis apie „švaistomas" lėšas.

Kai kurių LKP veteranų tvirtinimu, 8 dešimtmečio pradžioje, V. Charazovas siūlė nugriauti Šv. Jokūbo bažny-

čią Vilniuje ir jos vietoje pastatyti naują LKP CK pastatą. Matyt, šiam sumanymui nepritarė LTSR vadovybė, todėl nauji LKP rūmai buvo pastatyti šalia senojo LKP pastato.

V. Charazovas 1976 m. tapo kandidatu į SSKP CK narius (juo buvo iki 1981 m.; 1971—1976 m. jis buvo SSKP centrinės revizijos komisijos narys).

1978 m., sulaukęs 60-čio, V. Charazovas buvo atšauktas į Maskvą ir paskirtas RSFSR liaudies kontrolės komiteto pirmininko I pavaduotoju. Į jo vietą Lietuvoje buvo atsiųstas dešimčia metų jaunesnis N. Dybenka. V. Charazovo partinė karjera baigėsi.

V. Charazovas 1967—1980 m. buvo LTSR AT, 1970—1979 m. SSRS AT deputatas. Jis buvo vedęs, turėjo dukrą.

Vladimiras DEKANOZOVAS

Gimė 1898 m. Gruzinas. Nuo 1921 m. dirbo Azerbaidžano ypatingojoje komisijoje, čia susipažino su L. Berija ir tapo jo statytiniu. 1923—1938 m. buvo Gruzijos valstybinės politinės valdybos darbuotojas, Gruzijos KP CK sekretorius, Gruzijos LKT pirmininko pavaduotojas. 1938—1939 m. buvo SSRS NKVD užsienio skyriaus viršininkas. 1939 m. J. Stalinui pašalinus SSRS užsienio reikalų liaudies komisarą M. Litvinovą, L. Berijos iniciatyva

V. Dekanozovas buvo paskirtas naujojo komisaro V. Molotovo pavaduotoju.

Sovietų Sąjungai okupuojant Lietuvą, V. Dekanozovas buvo paskirtas SSRS vyriausybės ypatinguoju įgaliotiniu Lietuvai. Į Kauną jis atvyko 1940 m. birželio 15 d. V. Dekanozovas tiesiogiai vadovavo Lietuvos įtraukimui į SSRS. Padedant SSRS pasiuntinybės pareigūnams, jis suformavo J. Paleckio vadovaujamą marionetinę Liaudies vyriausybę, neoficialiai patvirtino jos narius. Veikė klastingai ir ciniškai, demagogiškai įrodinėjo, kad Lietuva ir toliau liks suvereni valstybė, ragino nesipriešinti SSRS vadovybės sprendimams. 1940 m. liepos mėnesį V. Dekanozovas organizavo sovietinio pobūdžio rinkimus į Liaudies seimą, daug prisidėjo prie Lietuvos Respublikos politinių veikėjų represijų.

Atlikęs „juodą" darbą Lietuvoje, V. Dekanozovas 1940 m. liepos 21 d. išvyko į Maskvą. 1940 m. lapkričio mėnesį jis buvo atleistas iš SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojo pareigų ir paskirtas SSRS įgaliotuoju atstovu Vokietijoje — tuo metu tai rodė didelį SSRS vadovybės pasitikėjimą juo. Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, buvo atšauktas į Maskvą. 1946 m. V. Dekanozovas buvo paskirtas SSRS užsienio reikalų ministro pavaduotoju, tačiau dėl amoralaus elgesio 1947 m. iš šių pareigų tapo atleistas. 1947—1953 m. jis buvo Visasąjunginio radijo komiteto administracinės-ūkinės valdybos viršininkas. 1953 m. L. Berija paskyrė V. Dekanozovą Gruzijos SSR vidaus reikalų ministru. 1953 m. birželio 26 d. suėmus L. Beriją, netrukus buvo suimtas ir V. Dekanozovas. Jis buvo apkaltintas tėvynės išdavimu, teroristinių aktų vykdymu bei dalyvavimu antisovietinėje išdavikų grupėje ir nuteistas mirties bausme. 1953 m. gruodžio 23 d. Maskvoje, Lubiankos kalėjime, kartu su L. Berija ir kitais saugumo organų veikėjais V. Dekanozovas buvo sušaudytas.

Nikolajus DYBENKA

Gimė 1928 m. spalio 21 d. Novozybkove (Rusija, Briansko sr.). 1951 m. įstojo į VKP(b). 1952 m. baigė Sibiro metalurgijos institutą Novokuznecke. 1959—1973 m. buvo tarybų ir partijos darbuotojas Novosibirske: 1964—1966 m. SSKP Novosibirsko miesto komiteto I sekretorius, 1966—1973 m. Novosibirsko sr. komiteto sekretorius. 1968 m. baigė Neakivaizdinę aukštąją partinę mokyklą prie SSKP CK. Partinę karjerą N. Dybenka darė Maskvoje, 1973 m. jis tapo SSKP CK organizacinio partinio darbo skyriaus sektoriaus vedėju. 1977 m. apgynė ekonomikos mokslų kandidato disertaciją.

1978 m. N. Dybenka buvo paskirtas LKP CK II sekretoriumi, jis tapo LKP CK ir jo biuro nariu. Kaip Maskvos vietininkas Lietuvoje, jis daugiausia kuravo kadrus ir ekonomiką (ypač pramonę). Iš pradžių jis pasireiškė kaip aktyvus brežnevinės administracijos darbuotojas ir Lietuvos rusifikatorius. N. Dybenka kontroliavo Maskvos inspiruojamą rusų kalbos vartojimo stiprinimą Lietuvoje (1978—1985 m.), šiuo požiūriu jis prižiūrėjo P. Griškevičių, patarinėjo, ką ir kaip daryti (politiškai pasyvus P. Griškevičius nesipriešino ir tenkino beveik visus jo „pageidavimus"). Apie tai N. Dybenka rašydavo į Maskvą. Pavyzdžiui, 1984 m. vasario 27 d., įvertindamas LKP darbą, jis pranešime SSKP Centro komitetui konstatavo, kad Lietuvos mokyklose pailgėjo rusų kalbos mokymosi laikas (vidurinėse mokyklose — 1548 vai. per metus, profesinėse technikos mokyklose— 290), o nuo 1984 m. tautinėms mokykloms rusų kalba bus išleidžiami matematikos, fizikos, chemijos, istorijos ir kai kurie kiti vadovėliai[185].

N. Dybenka, kuruodamas ekonomiką, konkrečiai pramonę, rėmė SSRS ministerijų, ypač karinio pramoninio komplekso, iniciatyvas kurti Lietuvoje daugiau įmonių, cechų, kurie gamina produkciją SSRS karinei pramonei. Kaip prisimena A. Brazauskas, dėl šios pramonės šakos plėtojimo LKP CK aparate su N. Dybenka kildavo nesutarimų'[85].

N. Dybenka mėgo išgerti. Šia jo silpnybe neretai naudodavosi kai kurie LKP CK aparato darbuotojai. Jie įvairiuose pobūviuose per N. Dybenką stengdavosi iš Maskvos gauti Lietuvai reikiamus fondus, leidimus ir kt. Paskutiniais buvimo Lietuvoje metais N. Dybenka jau buvo įsigyvenęs į respublikos reikalus, todėl gana dažnai patenkindavo tuos prašymus. 1985 m. gegužės 7 d. SSRS MT priėmus nutarimą „Dėl priemonių įveikiant girtuokliavimą ir alkoholizmą", N. Dybenka turėjo tapti blaivininku. Tai padaryti jam sunkiai sekėsi. Atrodo, tai prisidėjo prie jo politinio aktyvumo stokos.

1985 m. prasidėjus M. Gorbačiovo pertvarkai. N. Dybenka nesugebėjo ryžtingiau kontroliuoti LKP CK aparato, mažiau ėmė kištis į ideologijos ir kultūros reikalus. P. Griškevičiui reikėjo nuolatinių raginimų, o N. Dybenka šių funkcijų atlikti jau nebegalėjo. 1986 m. sausio 24—25 d. LKP XIX suvažiavime dalyvavo SSKP CK organizacinio partinio darbo skyriaus sektoriaus vedėjas N. Mitkinas. Matyt, Maskvoje jis papeikė N. Dybenką. 1986 m. rudenį N. Dybenka buvo atleistas iš pareigų ir atšauktas į Maskvą. SSKP CK naujuoju LKP CK II sekretoriumi paskyrė konservatyvių pažiūrų ir menkai Lietuvos reikalus išmanantį N. Mitkiną.

1986—1991 m. N. Dybenka buvo SSRS ambasadorius Mozambike.

Jis 1981—1990 m. buvo kandidatas į SSKP CK narius, 1979—1989 m. SSRS AT, 1980—1986 m. LTSR AT deputatas.

Alfonsas GAILEVIČIUS

Gimė 1910 m. liepos 28 d. Rygoje. 1929 m. įstojo į LKP. Nuo 1928 m. dalyvavo antivalstybinėje LKJS ir LKP veikloje, už tai 1935—1940 m. buvo kalinamas. 1940 m. Raudonajai armijai užėmus Lietuvą, A. Gailevičius buvo išleistas iš kalėjimo ir paskirtas Saugumo departamento II skyriaus viršininku. 1940 m. liepos 7 d. Saugumo departamento direktoriaus A. Sniečkaus patvirtintame „Priešvalstybinių partijų (...) vadovaujančio sąstato likvidacijos (...) plane" A. Gailevičius privalėjo „sutvarkyti, kad laiku būtų nustatyti ir patikrinti suimtinų asmenų adresai"[187]. Jis aktyviai dalyvavo 1940 m. liepos 11—12 d. ir kitose masinėse Lietuvos gyventojų suėmimo ir trėmimo akcijose. 1941 m. vasario mėnesį NKVD reorganizavus į NKGB, A. Gailevičius tapo II specialaus saugumo skyriaus viršininku. Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, pasitraukė į Maskvą, 1943—1944 m. Lietuvoje vadovavo specialiai žvalgų grupei „Sakalai".

Kaip aktyvus represijų vykdytojas, 1944 m. A. Gailevičius buvo paskirtas RKRT prie SSRS LKT įgaliotiniu Lietuvai. Svarbiausias jo uždavinys buvo kiek įmanoma silpninti religinių bendruomenių, ypač katalikų bažnyčios, politinę galią, diskredituoti ir skaldyti dvasininkiją. Antai, 1945 m. vasarą A. Gailevičiui ir M. Gedvilui įkalbėjus Kauno arkivyskupijos valdytoją S. Jakubauską pasirašyti valdžiai naudingą kreipimąsi į partizanus ir besislapstančius, tarp katalikų dvasininkijos prasidėjo nesutarimai. Tačiau jie greitai išnyko, kunigams vėl susivienijus prieš bendrą priešą. Pritariant A. Gailevičiui, 1944—1946 m. buvo represuota daug kunigų ir vyskupų, buvo mažinamas klierikų skaičius.

Su A. Gailevičiaus pritarimu pirmaisiais pokario metais buvo uždraustos religinės apeigos, atliekamos ne baž-

nyčioje, vaikų religinis mokymas, savavališkai atimami bažnyčiai priklausantys pastatai ir žemė, didinami mokesčiai. Tik su jo žinia ir sutikimu galėjo būti skiriami kunigai į naujas vietas. Ši tvarka išsilaikė visais okupacijos metais. 1946 m. prasidėjo A. Gailevičiaus prižiūrima prievartinė religinių bendruomenių registracija (iš nesiregistruojančių kunigų buvo atimama teisė į pastoracinę veiklą, uždaromos bažnyčios), bet jos įvykdyti nespėjo.

Už pasižymėjimą kovoje prieš katalikų bažnyčią ir trūkstant lietuviškų kadrų SSRS represinėse struktūrose, 1948 m. sausio mėnesį A. Gailevičius buvo grąžintas į valstybės saugumo organus ir paskirtas LTSR valstybės saugumo ministro pavaduotoju (kuravo kadrus). Ten dirbdamas daug prisidėjo prie Lietuvos gyventojų trėmimų.

1952 m. A. Gailevičius netikėtai sužinojo, kad jo dar nepatvirtino VKP(b) Centro komitetas. Nepasitikėjimo juo priežastis — žmonos Šeinos Klipaitės užsienyje gyvenantys giminės. A. Gailevičiui teko įrodinėti savo ir žmonos nekaltumą (jo žmona buvo LKP narė nuo 1936 m., 1940—1950 m. dirbo valstybės saugumo organuose)[188].

1953 m. kovo mėnesį saugumo ir vidaus reikalų ministerijas sujungus į Vidaus reikalų ministeriją, A. Gailevičius tapo LTSR vidaus reikalų ministro pavaduotoju. Vykdydamas L. Berijos įpareigojimą, 1953 m. pavasarį A. Gailevičius kartu su kolega L. Martavičiumi rengė slaptą informaciją apie politinę padėtį Lietuvoje, diskredituojančią LTSR vadovybę ir patį A. Sniečkų. Tik po L. Berijos suėmimo LKP CK VI plenume (1953 m. liepos mėnesį) paaiškėjo apie priverstinį A. Gailevičaus vaidmenį šiose intrigose. „Mūsų pasirašytas pranešimas buvo savikritiškas,— rašė savo pasiaiškinime L. Martavičius A. Sniečkui,— bet Berijos tai nepatenkino. Mus apkaltino tuo, jog mes slepiame tikrą padėtį Lietuvoje, apšaukė paskutiniais žodžiais ir pareikalavo mūsų pranešimą padaryti tokį, kokio jis norėjo..."[189] Respublikos vadovybė A. Gailevičių plenume „reabilitavo" ir 1954 m., kaip patyrusį

specialistą, paskyrė LTSR vidaus reikalų ministru. Juo buvo iki 1968 m. (nuo 1962 m. ši ministerija vadinosi Viešosios tvarkos apsaugos ministerija).

Kartą išdavęs A. Sniečkų, A. Gailevičus dabar buvo jam ištikimas žmogus. Jo vadovaujama Vidaus reikalų ministerija kartu su KGB slopino bet kokį opozicijos pasireiškimą, stiprino totalitarini režimą Lietuvoje. Tačiau 1968 m., 58 metų A. Gailevičius iš pareigų buvo atleistas.

Archyve yra 1967 m. spalio 20 d. A. Sniečkui rašytas A. Randakevičiaus laiškas, kuriame buvo siūloma A. Gailevičių išleisti į pensiją, analizuojamos jo charakterio savybės: „Gailevičius, nors ir nelabai mėgsta dirbti pats asmeniškai, pakankamai nesistengė ir nesistengia imti ant savo atsakomybės sudėtingus klausimus sprendžiant... (...), tačiau nepasidavė avantiūroms, nesivaikė ir nesiekė sensacijų, niekuomet nebuvo karjeristu. (Nors prieš šiuos blogumus kovojo per daug „inteligentiškai")"[190].

A. Gailevičius 1954—1970 m. buvo LKP CK narys, 1955—1959 ir 1963—1971 m. LTSR AT deputatas.

Mečislovas GEDVILAS

Gimė 1901 m. lapkričio 19 d. Bubiuose (Šiaulių rj.) sulenkėjusių bajorų šeimoje. Tėvas buvo smulkus tarnautojas. Vaikystę ir jaunystę M. Gedvilas praleido Rusijoje. Carskoje Selo (dabar Puškinas) baigęs gimnaziją, 1919—1922 m. mokėsi Petrogrado technologijos institute. Nuo 1923 gyveno Lietuvoje. 1923—1927 m. mokytojavo Palangoje, Telšiuose redagavo laikraštį „Žemaitis" (1928—1931 m.), buvo Telšių apygardos ligonių kasų direktorius (1931—1940 m.), dirbo Laisvamanių etinės kultūros draugijoje. 1926—1931 m. buvo Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos narys, aktyviai dalyvavo tautininkų režimui opozicinėje veikloje, kelis kartus administracine tvarka buvo kalinamas. Suartėjęs su komunistais, 1934 m. įstojo į nelegalią LKP. Rėmė komunistinę Raudonosios pagalbos organizacijos veiklą, redagavo nelegalius komunistinius leidinius, organizavo atsišaukimų dauginimą. Jokių aukštesnių pareigų partijoje M. Gedvilas neturėjo. 1940 m. įvykiai nelauktai iškėlė palyginti ramų provincijos veikėją į politinės veiklos aukštumas, jis tapo vienu žymiausių stalininio socializmo kūrėjų Lietuvoje. M. Gedvilas buvo pareigingas, santūrus ir veiklus žmogus, dėl to idėjinių bendraminčių buvo vertinamas.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, 1940 m. birželio 17 d. M. Gedvilas netikėtai buvo iškviestas į Kauną. Vėliau savo atsiminimuose rašė: „Pirmiausia pagalvojau, kad turbūt nori mane skirti Telšių apskrities viršininku. Bet tai buvo tik spėliojimas, nes nei M. Meškauskienė, nei P. Kežinaitis, net J. Paleckis nieko aiškiai dar negalėjo pasakyti". Birželio 19 d. M. Gedvilas konspiraciniame bute susitiko su A. Sniečkumi, su kuriuo iki tol dar nebuvo pažįstamas. Jam buvo pasiūlytos vidaus reikalų ministro pareigos. Tai buvo netikėta. „Veltui mėginau atsisakyti

naujųjų pareigų (...), ir, paklusdamas partinei drausmei, su sekretoriato pasiūlymu turėjau sutikti,— rašė M. Gedvilas,— (...). Į Vidaus reikalų ministerijos rūmus atvykau tą pat dieną, be jokių paskyrimo dokumentų. (...). Prasidėjo Vidaus reikalų ministerijos aparato vidurinės grandies valymas"[191].

M. Gedvilo pavaduotoju buvo paskirtas buvęs jo mokinys A. Gudaitis-Guzevičius. Birželio 19 d. Vidaus reikalų ministerijos saugumo departamento direktoriumi tapo A. Sniečkus. Vadovaujant Maskvos pasiuntiniams, šios trijulės palaiminimu Lietuvoje prasidėjo pirmieji areštai ir trėmimai. M. Gedvilas pateisino okupantų pasitikėjimą: jis buvo vienas iš aktyviausių Lietuvos inkorporavimo į SSRS vykdytojų, dalyvavo lietuvių inteligentijos, politinių veikėjų bei kitų visuomenės sluoksnių represijose.

1940 m. liepos 16 d. jis raštu kreipėsi į J. Paleckį: „Ponui Respublikos prezidentui. Valstybės saugumo sumetimais laikau, kad buvusį Lietuvos Respublikos ministerį pirmininką A. Merkį ir užsienių reikalų ministerį Urbšį, kartu su jų šeimomis, reikia išsiųsti iš Lietuvos teritorijos, kaipo pavojingus Lietuvos valstybei, ir Sovietų Sąjungoj apgyvendinti. Prašau tamstos, pone prezidente, sutikimo"[192]. J. Paleckis sankcionavo šį „prašymą" ir jau kitą dieną (liepos 17 d.). A. Merkys ir J. Urbšys buvo suimti ir ištremti. M. Gedvilas pats dalyvavo buvusio ministro pirmininko A. Merkio ir jo šeimos suėmime. 1940 m. „Tiesa" apie M. Gedvilą rašė: „Savo poste atliko milžinišką darbą. Kieta ranka jis valė šalį nuo jos žiaurių priešų ir budelių, nuo Smetonos provokatorių, šnipų ir tėvynės išdavikų"[193].

Tiesa, V. Krėvė savo atsiminimuose pastebi, kad Liaudies vyriausybės savaitėmis M. Gedvilas buvo „patekęs į tokią klampynę, jog jam belieka tik ar iš proto išsikraustyti, ar nusišauti, ar laukti, kad jį kas nušautų. Jis beveik kasdien yra komunistų partijos prievartaujamas, verčiamas vykdyti tokius parėdymus, kuriems visai nepritariąs arba nesuprantąs jų tikslingumo. (...) Negalįs ir pasitrauk-

ti iš savo pareigų, nes tuo atveju komunistų partijos disciplina yra griežta, ir, apleidęs savo atsakingą vietą, komunistas yra laikomas sabotažininku ir partijos išdaviku"[194]. M. Gedvilui partiniai interesai buvo svarbesni.

Atsistatydinus V. Krėvei, kaip tvirtai besilaikantis komunistinių ir prosovietinių pažiūrų, 1940 m. rugpjūčio 25 d. M. Gedvilas buvo patvirtintas LTSR LKT pirmininku. Šiame poste jis išbuvo net iki 1955 m. pabaigos. Klusniai vykdydamas okupacinės vadovybės direktyvas, M. Gedvilas prieškario ir pokario metais Lietuvoje ryžtingai kūrė stalininį socializmą, buvo vienas iš žymiausių lietuvių, tautos genocido akcijų vykdytojų. 1941 m. birželio 10 d. LTSR LKT posėdyje M. Gedvilas sankcionavo birželio 14—17 d. numatytus Lietuvos gyventojų trėmimus[195].

Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, jis pasitraukė į SSRS gilumą. Pokario metais M. Gedvilas toliau ištikimai tarnavo Maskvai, padėjo organizuoti represijas, 1948—1951 m. pasirašė visus stambiausių trėmimų nutarimus, potvarkius ir instrukcijas, dubliavusias VKP(b) nutarimus. Pavyzdžiui, 1948 m. gegužės 18 d. LTSR MT ir LKP(b) CK priėmė nutarimą „Dėl priemonių, ryšium su banditų ir banditų pagalbininkų-buožių šeimų iškeldinimu", kuriame buvo numatytą „artimiausiu laiku iškelti už respublikos sienų šeimas, kurių nariai yra velkančiose bandose, šeimas, kurių nariai nuteisti už dalyvavimą nacionalistiniame pogrindyje ir jo ginkluotose bandose arba užmušti ginkluoto susirėmimo metu, taip pat buožių šeimas, kurios padeda bandoms". Pasirašė M. Gedvilas ir A. Sniečkus[196]. Po kelių dienų, t. y. gegužės 22—27 d., buvo įvykdytas didžiausias Lietuvos gyventojų trėmimas.

M. Gedvilas ragino ministrus, apskričių partinius ir sovietinės administracijos darbuotojus vykdyti valstiečių „išbuožinimą" — didinti mokesčius, plėsti „buožių" sąrašus, plačiai taikyti administracines ir represines priemones. Jis vadovavo prievartinei kolektyvizacijai, taip pat

prisidėjo prie katalikų dvasininkijos persekiojimo, bažnyčių uždarymo. 1945—1947 m. jis buvo okupacinės valdžios organo — VKP(b) CK Lietuvos biuro narys, uoliai vykdė jo nutarimus, padėjo okupantams kovoti prieš reristenciją. 1948—1950 m. M. Gedvilas sankcionavo B. Pušinio vykdomą katalikų bažnyčių ir vienuolynų uždarymo kampaniją.

Jo politinės pažiūros buvo nuoseklios, tačiau bolševikinis fanatizmas, ištikimybė socializmo ir komunizmo dogmoms savaip derinosi su tautinių interesų supratimu, asmeniniu pasipriešinimu brutaliam internacionalizmui ir rusifikacijai. Apie 1950 m. M. Gedvilas kartu su J. Paleckiu pradėjo smerkti valstybinių įstaigų rusifikacijos politiką, nepritarė lenkų mokyklų steigimui Vilniaus krašte, rėmė J. Paleckį, pozityviai vertinantį XIX a. pabaigos—XX a. pradžios lietuvių tautinį išsivaduojamąjį judėjimą, apie 1950 metus prabilo apie represinių organų nusikaltimus Lietuvoje, nesutarė su LKP (b) CK biuro nariais ir kitais klausimais. Už tai M. Gedvilas biure, plenumų ir suvažiavimų tribūnose buvo kritikuojamas, jam reikėjo aiškintis ir teisintis, atsisakyti savo teiginių.

1950 m. A. Sniečkus beveik atsiribojo nuo M. Gedvilo ir J. Paleckio, M. Gedvilo žodžiais tariant, „sukūrė vos ne grupuotės įvaizdį". 1950 m. LKP(b) CK VIII plenume A. Sniečkus kalbėjo: „Šie žmonės niekada nemato partinių organizacijų didelio didvyriško darbo, o kuria tik mūsų prievartos ir teisėtumo pažeidimų paveikslą, ypač kolūkinės statybos srityje". M. Gedvilas buvo kaltinamas tuo, kad nekritikuoja J. Paleckio. Tačiau tada M. Gedvilas išliko tvirtas: „(...) kritikuoti jį tik todėl, jog kiti kritikuoja,— manau, neteisinga". Dėl to jis buvo apkaltintas nacionalizmo gynimu. Bandydamas tai paneigti, M. Gedvilas įrodinėjo kaltinimo nepagrįstumą: „Iki 23 metų aš nemokėjau lietuvių kalbos, namuose kalbėjome lenkiškai, nes šeima buvo sulenkėjusi. Nacionalinėse lietuvių mokyklose nesimokiau, mokiausi rusiškose mokyklose, įskai-

tant ir aukštąją"[197] (M. Gedvilas visą gyvenimą nemokėjo taisyklingai kirčiuoti, jo pranešimuose padėjėjai iš anksto sukirčiuodavo žodžius). Tačiau tai nepadėjo. Stengdamasis įrodyti savo ištikimybę bolševizmui, M. Gedvilas vėliau sutiko su kritika, prisipažino klydęs. Tuo metu tai jam padėjo išlikti valdžioje.

Mirus J. Stalinui, 1953 m. vasarą M. Gedvilas karštai pritarė naujai L. Berijos nacionalinei politikai — vietinių kadrų iškėlimui respublikų partiniame ir valstybiniame aprate. „Visose įstaigose piliečiams turi būti sudarytos sąlygos bendrauti gimtąja kalba,— kalbėjo jis 1953 m. LKP CK V plenume,— kad jiems taptų aišku, jog Tarybų valdžia Lietuvoje — lietuvių reikalas, kad būtų padarytas galas kalboms apie rusų okupaciją. (...), kad Lietuvoje, kaip ir kitose respublikose, valstybiniais reikalais užsiimtų patys tautos piliečiai"[198]. Tačiau nušalinus L. Beriją, rusifikacija Lietuvoje nors ir lėčiau, tačiau vyko toliau, daugiau apie tai M. Gedvilas nebekalbėjo. Tik 1953 m. LKP CK Plenume, vertindamas L. Berijos politiką, jis apgailestaudamas ir kritiškai vertino savo veiklą: „Daugelis iš mūsų (ne be nuodėmės ir aš), deja, laiku neįžvelgėme šios niekšingos diversijos"[199].

N. Chruščiovui kovojant dėl valdžios, Maskvoje ryškėjo centrinės valdžios polinkis į decentralizaciją. Tai atsispindėjo ir respublikose. Nuo 1953 m. M. Gedvilas darbe pradėjo elgtis vis savarankiškiau — ne visada tarėsi su LKP CK biuru, ėmė ignoruoti A. Sniečkų. Tai buvo jo karjeros žlugimo priežastis. 1955 m. rudenį M. Gedvilas, nuvykęs pas SSRS MT pirmininko I pavaduotoją ir SSKP CK Prezidiumo narį L. Kaganovičių, išsirūpino papildomos ekonominės paramos ir kai kurių ūkinių nuolaidų Lietuvai. Grįžus į Vilnių, pasklido kalbos, jog tik jis rūpinasi Lietuvos ekonomika, o A. Sniečkus ir LKP CK aparatas ignoruoja respublikos sunkumus ir prioritetą teikia administraciniams valdymo metodams (taip iš tiesų ir buvo). Be to, M. Gedvilas priekaištavo A. Sniečkui dėl jo darbo

stiliaus, tiksliau — bailumo. Mat A. Sniečkus įvairiais Lietuvos reikalais kreipdavosi ne tiesiai į SSKP CK vadovybę (kaip M. Gedvilas į Ministrų Tarybą), bet naudodavosi SSKP CK aparato paslaugomis. M. Gedvilas tiesiog nesuprato, kad būtent toks A. Sniečkaus „kuklumas" buvo viena iš priežasčių, padėjusių jam J. Stalino laikais išlikti valdžioje.

1955 m. vasarą ir rudenį ypač pablogėjo Lietuvos žemės ūkio reikalai. Vidutinis 4 cnt iš hektaro grūdų derlingumas, duonos ir daržovių stygius visiškai nulėmė M. Gedvilo likimą. Jam nieko nežinant, A. Sniečkus Maskvoje sutarė dėl jo pašalinimo. 1955 m. lapkričio 11 d. M. Gedvilas buvo pakviestas į SSKP CK. Su juo kalbėję dviejų skyrių vedėjų pavaduotojai pasiūlė jam važiuoti į Aukštąją partinę mokyklą mokytis. M. Gedvilui tai buvo netikėta ir skaudu — jau vien dėl to, kad su juo kalbėjosi tokio žemo rango darbuotojai. Be to, ko vertos kalbos apie mokslus, kai jam buvo jau 54 metai. Jis kreipėsi į L. Kaganovičių ir buvo jo paremtas. Tačiau čia ir išryškėjo M. Gedvilo politinis netoliaregiškumas — L. Kaganovičius priklausė N. Chruščiovo politinių priešininkų grupuotei, jo kaip politiko įtaka SSKP vadovybėje vis mažėjo.

1955 m. lapkričio 14 d. LKP CK biuro uždarame posėdyje M. Gedvilas dar bandė įrodinėti, kad jis nekaltas dėl ekonominės padėties, kad jo pašalinimas — tai yra A. Sniečkaus kerštas, o jam pasitraukus, reikalai tikrai nepagerės. Jį parėmė tik J. Paleckis, kalbėjęs, kad šalinti M. Gedvilą politiškai netikslinga, nes Lietuva liko vienintelė respublika, kurioje Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo ir MT pirmininkai bei CK I sekretorius dirba nuo 1940 m. Jis taip pat pabrėžė, kad A. Sniečkus nepaiso ir nemėgsta kitaip mąstančių. Tačiau jau viskas buvo nuspręsta. Į Maskvą buvo nusiųsta V. Niunkos parengta triuškinanti medžiaga apie M. Gedvilą, kurioje buvo rašo-

ma, kad „priešpastatydamas save CK biurui, vaikėsi pigaus populiarumo", „darbe elgėsi kaip bajoras" ir pan,[200].

Oficialiai 1956 m. sausio 16 d. M. Gedvilas buvo atleistas iš pareigų ir išsiųstas į vienerių metų partinių darbuotojų kursus Maskvoje. „Pasitobulinęs" 1957 m. grįžo į Lietuvą ir buvo paskirtas LTSR švietimo ministru. Prasidėjo naujas gyvenimo etapas.

Būdamas švietimo ministras, Švietimo ministerijos aparato darbuotojų inspiruojamas, M. Gedvilas stengėsi išsaugoti lietuviškas mokyklas (laviravo, iškraipė, iki galo neįgyvendino Maskvos direktyvų ir nurodymų), rūpinosi švietimo lygio kėlimu, mokyklų statymu, nepritarė 10 metų vidurinio mokymo įvedimui, Vilniaus krašto lenkų mokyklų tinklo išplėtimui. Kaip prisimena V. Liutikas, tuo metu dirbęs LTSR švietimo ministerijos mokyklų valdybos viršininku, per vieną M. Gedvilo vizitą Maskvoje N. Chruščiovas kalbėjo: „Ko jūs čia sukate galvas dėl savo respublikų (Estijos ir Lietuvos) mokyklų išskirtinumo. Laikas būti nuosekliems ir pereiti prie mokymo ta kalba, kuria kalbėjo Leninas“. M. Gedvilas atsakęs, kad, norint būti tikrai nuosekliems, visiems reikėtų mokytis K. Markso kalbos[201]. Tokie Lietuvos švietimo ministro, tiksliau — tautinės orientacijos ministerijos darbuotojų laikysena prisišaukė SSKP CK inspekcijų, kurios rengė sąlygas M. Gedvilui pašalinti. Tačiau nespėjo. 1964 m. N. Chruščiovo nušalinimas ir naujos vadovybės atėjimas į valdžią Maskvoje leido M. Gedvilui likti pareigose ir kuriam laikui pristabdė mokyklos nutautinimo spartinimą. Manoma, jog įtakos tam turėjo ir asmeninė M. Gedvilo pažintis bei A. Sniečkaus geri santykiai su M. Suslovu.

Žinoma, nereikia pervertinti M. Gedvilo svarbos. Kadangi švietimo ministro pareigos jam buvo per žemos, o šio darbo gerai ir neišmanė, be to, pirmaisiais metais jis daug laiko praleisdavo Maskvoje (dalyvaudamas SSRS

AT sesijose, komisijų darbe), jo darbą ministerijoje daugiausia dirbo pavaduotojai, ypač J. Kavaliauskas. Apskritai, M. Gedvilo vaidmuo Lietuvos švietimo sistemos plėtojime buvo teigiamas — jis turėjo kompetentingus pavaldinius, netrukdė jiems dirbti, įsiklausydavo į jų nuomonę.

M. Gedvilas 1940—1976 m. buvo LKP CK narys, 1952—1956 m. kandidatas į SSKP CK narius, 1940—1956 m. LKP CK biuro narys, 1941—1962 m. SSRS AT, 1940—1975 m. LTSR AT deputatas. Ryškaus bolševizmo dvasia M. Gedvilas parašė daug sovietinę sistemą šlovinančių straipsnių, atsiminimų knygą „Lemiamas posūkis" (1975 m.; rusų kalba 1979 m.).

M. Gedvilas buvo vedęs, turėjo sūnų ir 4 dukras. Jis buvo apdovanotas 8 ordinais (4 iš jų Lenino).

1973 m. M. Gedvilas išėjo į pensiją, 1981 m. vasario 5 d. Vilniuje mirė. Palaidotas Antakalnio kapinėse.

Piotras GLADKOVAS

P. Gladkovas buvo vienas iš žymiausių ir žiauriausių sovietinių okupantų Lietuvoje. Jis 1940—1941 metais organizavo ir vykdė Lietuvos gyventojų trėmimus, persekiojo kitamin̆čius. Į Lietuvą P. Gladkovas atvyko 1940 m. birželio mėnesį. Iš pradžių jis vadovavo NKVD darbuotojų grupei, kuri buvo atsiųsta į Lietuvą „kovai su vo-

kiečių agentūra" (P. Gladkovas turėjo valstybės saugumo vyresniojo majoro laipsnį). 1940 liepos mėnesį P. Gladkovas buvo paskirtas Vilniaus krašto saugumo viršininku, o rugsėjo mėnesį — LTSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotoju. Jis vadovavo valstybės saugumo valdybai — faktiškai buvo atsakingas už saugumo organų darbą Lietuvoje.

1940 m. spalio 2 d. P. Gladkovas įsakė NKVD apskričių skyrių viršininkams „paimti apskaiton" visus dvasininkus, ieškoti tarp jų informatorių, patraukti į savo pusę kai kuriuos kunigus bei vienuolius, ypač blogai aprūpintus materialiai ir „netvirtus idėjiškai". Jis taip pat buvo LKP CK biuro sudarytos komisijos, kuri turėjo parengti „baudžiavininkinės kilmės dvarininkų" sąrašus, narys (tie žmonės turėjo būti ištremti). Į sąrašus buvo įtraukta apie 500 tokių šeimų[202]. 1941 m. vasario 9 d. LKP(b) V suvažiavime P. Gladkovas buvo išrinktas LKP (b) CK nariu, kovo 8 d. paskirtas LTSR valstybės saugumo liaudies komisaru. 1941 m. kovo 26 d. jis ir vidaus reikalų liaudies komisaras A. Gudaitis-Guzevičius LKP(b) CK biure padarė pranešimus apie rengiamą „kontrrevoliucinių ir antitarybinių elementų" suėmimą ir ištrėmimą iš Lietuvos. Tam buvo pritarta. Tų metų pavasarį P. Gladkovo įsakymu buvo sudaryta gyventojų trėmimo centrinė ir apskričių komisijos. Balandžio mėnesio 25 d. jis įsakė paspartinti numatytų ištremti asmenų bylų atranką ir įforminimą, o jau birželio 17 d. P. Gladkovas kartu su M. Gedvilu ir I. Meskupu nurodė, kaip tvarkyti konfiskuotą tremtinių turtą[203].

Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, 1941 m. liepos 20 d. iš pareigų buvo atšauktas ir paskirtas į karo laivyno ypatingąjį (kontržvalgybos) skyrių. Formaliai iš LTSR saugumo organų vadovo pareigų buvo atleistas 1944 m. rugpjūčio 22 d., jį pakeitė A. Gudaitis-Guzevičius. Tolesnis P. Gladkovo likimas nežinomas.

Petras GRIŠKEVIČIUS

P. Griškevičius gimė 1924 m. liepos 19 d. Rokiškio rj. Kriaunose. Griškevičių šeima norėjo Petrą išleisti į kunigus, bet šioms viltims nebuvo lemta išsipildyti. 1940 m. jis įstojo į komjaunimą, netrukus įsitraukė į komunistinę veiklą. Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, P. Griškevičius pasitraukė į Rytus, kurį laiką dirbo Kurgano srities „Broneviko" kolūkyje. 1942 m. 17 metų P. Griškevičius savanoriu įstojo į 16 lietuviškąją šaulių diviziją, bet kovose dalyvauti jam neteko, nes 1943 m. buvo perkeltas Lietuvos partizaninio judėjimo štabo žinion. Tų metų rugsėjo mėnesį buvo atskraidintas į Rokiškio apskritį, kur partizanavo „Vanago" slapyvardžiu; jis daugiausia rūpinosi spaudos reikalais. Nėra žinių apie jo dalyvavimą partizanų kautynėse, bet nelegalus gyvenimas ir nuolatinė rizika liudija apie gana atkaklų to meto P. Griškevičiaus būdą (jis visiškai pasikeitė vėlesniais metais). Po karo P. Griškevičius, kaip partizaninės spaudos darbuotojas, buvo (1944 m.) paskirtas laikraščio „Tarybinis Rokiškis" redaktoriaus pavaduotoju, vėliau tapo jo redaktoriumi. Bendradarbiavo su poetais P. Širviu, J. Lapašinsku, rašytoju A. Baltrūnu. 1945 m. įstojo į VKP(b).

1946 metais P. Griškevičius buvo pasiųstas mokytis į Respublikinę partinę mokyklą. 1948 m. baigęs ją, esant dideliam raštingų ir „patikimų" lietuvių specialistų trūkumui, buvo paskirtas LKP(b) CK propagandos ir agitacijos skyriaus instruktoriumi, vėliau tapo spaudos sektoriaus vedėju. Darbe buvo stropus ir pareigingas. 1950 m. iš partinių pareigų jis vėl buvo perkeltas į spaudos darbą: 1950—1951 m. buvo „Valstiečių laikraščio" atsakingasis redaktorius, 1952—1953 m. — Vilniaus sr. laikraščio „Raudonoji žvaigždė" redaktorius, 1953—1955 m. — „Tiesos" redaktoriaus pavaduotojas. Šie metai karjeros požiū-

riu nepraėjo veltui, ypač darbas su G. Zimanu „Tiesoje". P. Griškevičius buvo pastebėtas ir gerai įvertintas.

1955 m. jis tapo LKP Vilniaus miesto komiteto sekretoriumi, vėliau II sekretoriumi. Šiame darbe išryškėjo P. Griškevičiaus kaip politiko bruožai: visiškas paklusnumas aukštesniems pareigūnams, atsargumas, nepakantumas kitaip mąstantiems, ypač reiškiantiems „nacionalistines" nuotaikas. N. Chruščiovo „atlydžio" metais P. Griškevičius buvo gana kairuoliškų pažiūrų. Pavyzdžiui, 1956 m. po Vėlinių minėjimo Vilniuje jis ragino iš miesto aukštųjų mokyklų pašalinti 285 studentus, persekiojo Vilniaus universiteto rektorių J. Bulavą[204]. Tokia politinė nuostata 1956—1959 m. Lietuvoje buvo nepopuliari net tarp daugelio kolegų komunistų. P. Griškevičius „garbingai" išlaikė to laikotarpio egzaminą. Tai jam padėjo daryti tolesnę karjerą. 1958 m. jis baigė Neakivaizdinę aukštąją partinę mokyklą prie SSKP CK.

P. Griškevičiaus atvira neapykanta bet kokioms nesankcionuotoms Vilniaus lietuvių saviraiškos formoms (šiuose reikaluose jis užsirekomendavo kaip aktyvus, principingas „lenininės internacionalinės" politikos gynėjas), sugebėjimas gerai vadovauti partiniam darbui ir partinės dokumentacijos tvarkymui, taip pat sėkmingas pasirodymas partinių pasitarimų tribūnose, saikingas griežtumas ir santūrumas atkreipė LKP vadovų dėmesį. 1964 m. jis buvo pakviestas į vieną iš svarbiausių LKP CK aparato postų — paskirtas organizacinio-partinio darbo skyriaus vedėju. Šiose pareigose dirbo iki 1971 m., čia jis pasižymėjo kabinetiniu darbo stiliumi.

P. Griškevičiaus gyvenimas ir politinė veikla, kaip retai kam, susiklostė gana sėkmingai. Nepretenduojantis į aukštus respublikos valdžios postus ir nedalyvaujantis specifinėse LKP CK aparato intrigose, jis sėkmingai kopė politinės karjeros laiptais. Prie to daug prisidėjo ir A. Sniečkus, kuris nemėgo šalia savęs turėti ryškių politinių asmenybių, ypač tokių, kurios, įgijusios tam tikrą politinę svarbą, imdavo rodyti savarankiškumą. Su to-

kiais jis susidorodavo greitai. Netikėtai 1971 m. A. Sniečkus atsikratė Vilniaus miesto partijos komiteto I sekretoriaus K. Mackevičiaus, kuris gana atvirai domėjosi LKP CK I sekretoriaus postu. Taip nelauktai K. Mackevičiaus vieta buvo pasiūlyta lojaliam ir ištikimam A. Sniečkaus žmogui — P. Griškevičiui. Nors jis niekuo neprilygo energingajam K. Mackevičiui, tačiau P. Griškevičius garantavo A. Sniečkaus valdžios pastovumą sostinėje — jam priklausė visos Vilniaus partinės organizacijos, kartu ir Lietuvos aukščiausiojo valdžios ešelono darbuotojai.

1974 m. sausio 22 d. mirė A. Sniečkus. Kurį laiką Lietuvai vadovavo LKP CK II sekretorius V. Charazovas. Prasidėjo karštligiška būsimo LKP CK I sekretoriaus paieška. Gedulo ir vėlesnėmis dienomis apie P. Griškevičiaus kandidatūrą niekas nekalbėjo. Vasario 9 d. Vilniaus miesto XIX partinėje konferencijoje vėl išrinktas I sekretoriumi, jis ramiai toliau dirbo savo darbą. Tačiau po savaitės netikėtai buvo iškviestas į Maskvą, jam buvo pasiūlyta A. Sniečkaus vieta. Kadangi P. Griškevičius šio posto specialiai nesiekė, tai dėl pasiūlymo gerokai nustebo, bet sutiko. Vasario 19 d. „Tiesoje" Lietuvai buvo paskelbta apie naująjį respublikos vadovą. P. Griškevičiaus paskyrimą į šį postą sąlygojo keletas priežasčių. Pirma, savo darbo stiliumi, ypač paklusnumu ir sukalbamumu, jis atitiko Kremliaus ir brežnevinės epochos vadovo etaloną. Jį, išdirbusį beveik 20 metų centriniuose respublikos partijos organuose, gerai pažinojo Lietuvos partinė nomenklatūra, gerbė už ramų, santūrų elgesį. Be to, šiai kandidatūrai pritarė ir V. Charazovas, siekęs didesnio savarankiškumo Lietuvoje.

Tapęs LKP CK I sekretoriumi, P. Griškevičius pasidarė labiau užsisklendęs, o paskutiniais gyvenimo metais — tylenis, retai su kuo besidalijantis savo mintimis. Buvo akivaizdu, jog jį slegia „Sniečkaus kompleksas", jo valdžios autoritetas. P. Griškevičius ėmė dažnai skųstis prasta sveikata, pamažu blėso jo fizinis ir politinis aktyvumas.

P. Griškevičiaus vadovavimo laikotarpiu (1974—

1987 m.) Lietuva kaip ir visa SSRS, nepatyrė didelių politinių ir ekonominių sukrėtimų, tik retsykiais ramybę sudrumsdavo „nacionalistų" veikla.

1983 m. už „antitarybinę" veiklą buvo nuteistas kunigas A. Svarinskas. P. Griškevičius, norėdamas parodyti, kad LKP vadovybė ir KGB nesėdi sudėjusi rankų, 1983 m. vasario 9 d. SSKP Centro komitetui rašė: „Ši priemonė privertė atsitokėti į jį panašius kunigus. Manome, kad kovojant su klerikaliniu ekstremizmu, ateityje reikėtų derinti administracinius ir auklėjamuosius metodus"[205].

Iki pat savo mirties P. Griškevičius stengėsi sąžiningai vykdyti Kremliaus direktyvas, daug prisidėjo prie Lietuvos ekonomikos integravimo į SSRS ekonomiką. Jo vadovavimo metais Lietuvoje labiau įsigalėjo paradiškumas, pataikavimas, nomenklatūrinių, ypač partinių, darbuotojų neveiklumas, protekcionizmas.

1981—1982 m. Lietuvoje išgarsėjo nomenklatūrinio elito, piktnaudžiavusio namų statyba kolektyviniuose soduose, „byla". Archyviniai dokumentai patvirtina, kad buvo švaistomos valstybinės lėšos, piktnaudžiaujama tarnybine padėtimi, tapo labai madingos „suomiškos" pirtys, puotos ir kitos pramogos. Panašūs dalykai plito visoje Sovietų Sąjungoje, tad Lietuva šiuo atžvilgiu mažai kuo teišsiskyrė iš kitų respublikų, gal tik didesniu pareigūnų rafinuotumu. P. Griškevius, tarsi L. Brežnevo kopija, įkūnijo stagnacijos laikotarpį Lietuvoje. Net 1985 m. prasidėjus viešumui Sovietų Sąjungoje, Lietuvoje ir toliau kerojo administracinis suvaržymas, vadovų savavaliavimas, tvyrojo politinis letargas.

Nors P. Griškevičius buvo išauklėtas bolševizmo idėjų ir stalininių tradicijų aplinkoje, bet jis nerezgė užkulisinių intrigų, nebuvo klastingas žmogus. Stengdamasis įtikti jį supančiai aplinkai, P. Griškevičius sumaniai manipuliavo SSKP CK ir vietinio partinio aparato nuotaikomis, nedavė preteksto pakeisti jį kitu. Svarbiausia jo išlikimo poste priežastimi galima laikyti visišką paklusnumą SSKP CK direktyvoms. Jis niekada joms neprieštaraudavo

ir tik kai kuriais atvejais bandydavo koreguoti, švelninti Lietuvai primetamų nurodymų toną. Tokių faktų žinoma nedaug. Pasak P. Griškevičiaus artimiausių kolegų, jis paniškai bijojo Maskvos. Iškilus neatidėliotinam reikalui, nedrįsdavo skambinti L. Brežnevui ar kitiems aukštiems pareigūnams, nors jo pavaldiniai ir labai to prašydavo.

P. Griškevičiaus bekompromisinė kova prieš kovotojus dėl Lietuvos laisvės ir demokratijos bei nuolaidžiavimas rusifikacijai kėlė grėsmę lietuvių tautos egzistavimo pagrindams. 1977—1984 m. SSKP CK ir LKP CK priėmė specialius nutarimus, kuriuose buvo numatomi įvairūs būdai rusų kalbai įtvirtinti valstybiniame ir visuomeniniame gyvenime. Rusų kalba vis labiau įsigalėjo švietimo įstaigose (vaikų darželiuose, mokyklose), raštvedyboje, valstybinėse įstaigose, visame visuomeniniame gyvenime. P. Griškevičius tam visai nesipriešino, tik paklusniai vykdė Maskvos reikalavimus.

Po 1985 m. P. Griškevičius net nebandė pasinaudoti prasidėjusiais demokratiniais procesais Sovietų'-Sąjungoje. Būdamas konservatyvių pažiūrų, jis tikriausiai nuoširdžiai nepritarė naujam politiniam kursui, keliančiam daug naujų problemų, ypač nepritarė bręstančiam politiniam pliuralizmui.

Beveik per visą savo gyvenimą P. Griškevičius nesusidūrė su atvira politine opozicija. Pirmas ir paskutinis toks įvykis jam buvo 1987 m. rugpjūčio 23 d. prie A. Mickevičiaus paminklo Vilniuje surengtas mitingas, kuriame buvo pasmerktas Molotovo-Ribentropo paktas. Tada P. Griškevičius be jokių nuolaidų ar išlygų pasmerkė kitaip galvojančius žmones, nors sąlygos kitaip spręsti šį klausimą jau buvo. Lietuvių tauta neturėjo teisės žinoti istorinės tiesos. P. Griškeivičius tada užsirekomendavo kaip Lietuvos konservatyviųjų jėgų simbolis.

Todėl suprantama, kodėl paskutiniais gyvenimo metais P. Griškevičiaus autoritetas smarkiai smuko. M. Gorbačiovui atėjus į valdžią, Lietuvos visuomenė, ypač inteligentija, tikėjosi, kad lėtas ir ligotas respublikos vadovas

greitai išeis į pensiją. Tačiau jis neskubėjo. Matyt, Kremlius buvo suinteresuotas stabilia politine padėtimi Lietuvoje, o P. Griškevičius, kaip tada atrodė, tai garantavo.

Nuo 1958 m. P. Griškevičius buvo LKP CK narys, 1966—1971 m. kandidatas į LKP CK biuro narius, nuo 1971 m. biuro narys, nuo 1976 m. SSKP CK narys. Nuo 1965 m. jis buvo LTSR AT, nuo 1974 m. SSRS AT deputatas, nuo 1979 m. SSRS AT Sąjungos Tarybos pirmininko pavaduotojas.

Įvairių sričių specialistų padedamas, P. Griškevičius parašė 13 knygų, kurioms būdingos komunistinės ideologijos ir kolaboracionizmo nuostatos: „Įmonės ateistai" (1961 m.), „Lenino keliu didžiuoju" (1975 m.), „Vieningoje broliškoje šeimoje" (1975 m., rusų kalba), „TSKP XXV suvažiavimo nutarimai ir mūsų uždaviniai" (1976 m., lietuvių ir rusų kalbomis), „Tarybinė politinė sistema" (1979 m., lietuvių ir rusų kalbomis), „TSRS tautų gretose" (1980 m., lietuvių ir rusų kalbomis), „TSKP XXVI suvažiavimo kursu" (1981 m., lietuvių ir rusų kalbomis), „Tarybų Lietuva" (1982 m., rusų kalba), „Aptarnavimo sferos tobulinimas: Lietuvos patirtis" (1984 m., rusų kalba), „Keturi laisvės dešimtmečiai" (1984 m., rusų kalba), „Po taikos ir laisvės saule" (1985 m.), „Partija ir kultūra" (1985 m.), „Laiko ritmas ir atsakomybė" (1986 m.). Šios knygos skirtos įvairių sovietinių jubiliejų progoms, jose buvo liaupsinami tariami socializmo laimėjimai Lietuvoje, aukštinamas partijos vaidmuo, keliamas L. Brežnevo asmens kultas, įrodinėjama, kad be SSRS pagalbos neįmanomas lietuvių tautos ir Lietuvos egistavimas. Iš rusų į lietuvių kalbą P. Griškevičius taip pat išvertė grožinės literatūros kūrinių, tarp jų J. Semionovo „Septyniolika pavasario akimirkų".

P. Griškevičiaus sprendimams nemažą įtaką darė žmona Sofija Griškevičienė (Bezaraitė; pirmoji žmona G. K. Saulytė mirė 1948 m.). Jis turėjo 2 dukras ir sūnų, pastarasis kurį laiką buvo LTSR sveikatos apsaugos ministro pavaduotojas.

Nors aistringas medžiotojas P. Griškeivfčius ir nebuvo, tačiau kartais išvykdavo į medžioklę; vienos jos metu sužeidė L. Šepetį. P. Griškevičius mėgo žvejoti, ypač dievino rūkytus šamus. Paskutiniaisiais gyvenimo mėnesiais jo sveikata blogėjo. Atsiliepė ir prieš 8 metus persirgtas miokardo infarktas. 1987 m. lapkričio 14 d., eidamas 64 metus, P. Griškeivičius mirė. Palaidotas Vilniuje, Antakalnio kapinėse.

Aleksandras GUDAITIS-GUZEVIČIUS

Gimė 1908 m. birželio 7 d. Maskvoje. Tėvas dirbo telefono stotyje, motina buvo siuvėja. Šeimai grįžus į Lietuvą, A. Gudaitis-Guzevičius mokėsi Palangos progimnazijoje, vėliau Ukmergės, Kauno gimnazijose. Nuo 1925 m. dalyvavo komjaunimo ir komunistinėje veikloje, 1927 m. įstojo į nelegalią LKP. 1928—1929 m. dirbo „Balso" ir „Komunisto" žurnalų redakcijose Vokietijoje. 1929—1931 m. gyveno Maskvoje, dirbo LKP atstovybėje prie Komunistų internacionalo vykdomojo komiteto, buvo LKJS atstovas Komunistinio jaunimo internacionale, redagavo laikraštį „Darbininkų jaunimas". 1931 m. atsiųstas į Lietuvą, buvo LKP CK sekretoriato narys ir LKJS laikinojo CK I sekretorius. Už antivalstybinę veiklą 1931 m. gruodžio 31 d. suimtas ir iki 1938 m. kalintas.

1930 m. lapkričio mėnesį administraciniu potvarkiu buvo apgyvendintas Šakių, vėliau Vilkaviškio apskrityse. Tuo metu (1939—1940 m.) Kauno universitete A. Gudaitis-Guzevičius studijavo prancūzų kalbą ir literatūrą.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, A. Gudaitis-Guzevičius iš karto tapo aktyviu sovietinės administracijos veikėju, čekistu, kolaborantu. Nuo 1940 m. birželio 19 d. jis buvo vidaus reikalų ministro pavaduotojas, o nuo 1940 m. rugpjūčio 25 d. iki 1944 m. liepos 8 d. — vidaus reikalų liaudies komisaras. A. Gudaitis-Guzevičius rūpestingai vykdė SSRS NKVD, NKGB ir LKP (b) CK vadovybės nurodymus, buvo vienas iš svarbiausių 1940—1941 m. Lietuvos gyventojų represijų vykdytojų ir vadovų, pats dalyvavo kai kurių žymių Lietuvos žmonių suėmime, tardė juos. Pavyzdžiui, 1940 m. liepos 17 d. jis suėmė buvusį užsienio reikalų ministrą J. Urbšį ir jo žmoną M. Urbšienę-Mašiotaitę.

Jo nurodymu buvo uždraustos visos iki 1940 m. birželio 20 d. įregistruotos Lietuvos partijos ir organizacijos, taip pat spaudos leidiniai, net jo anksčiau redaguotas „Laikas". 1940 m. lapkričio 28 d. A. Gudaitis-Guzevičius pasirašė direktyvą, kurioje nurodė suregistruoti visą „antisovietinį ir socialiai svetimą" elementą — tautininkų, krikščionių demokratų, socialdemokratų, valstiečių liaudininkų partijų narius, jaunalietuvius, studentų korporacijų narius, Šaulių sąjungos aktyvistus, Lietuvos Respublikos ministerijų ir departamentų tarnautojus, esperantininkus, filatelistus ir kitus (jš viso 63 kategorijų asmenis)[206]. 1940 m. lapkričio 29 d. A. Gudaičio-Guzevičiaus pasirašytoje slaptoje pažymoje buvo nurodyta: „Kunigų kontrrevoliucinei agitacijai nutraukti siūlau tokias priemones: (...) 7. Suimti Kauno vyskupijos vyskupo padėjėją kunigą Brizgį ir aktyviausius jo bendrininkus šiose parapijose: Raudondvaryje, Šančiuose, Karmelituose, Vilijampolėje, Petrašiūnuose, Raseiniuose, Utenoje, Pane-

vėžyje, Alytuje, Marijampolėje"[207]. Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, A. Gudaitis-Guzevičius pasitraukė į SSRS gilumą. 1941—1943 m. buvo SSRS NKVD IV (partizanų) skyriaus poskyrio viršininkas, 1943—1944 m. SSRS NKGB IV valdybos skyriaus viršininkas, rūpinosi žvalgų, diversantų, radistų rengimu ir siuntimu į vokiečių okupuotą Lietuvą, karininkų NKVD organams Lietuvoje rengimu.

1944 m. liepos 8 d.- A. Gudaitis-Guzevičius buvo paskirtas LTSR valstybės saugumo liaudies komisaru, vadovavo agentūriniam darbui tarp Lietuvos rezistentų. Jam pritariant, prasidėjo pirmosios katalikų bažnyčios ir lietuvių inteligentijos politinio persekiojimo ir fizinio susidorojimo akcijos, nors didelio masto jos ir neįgijo (lyginant su vėlesniais laikais). 1945 m. balandžio mėnesį kartu su LTSR vidaus reikalų liaudies komisaru J. Bartašiūnu organizavo Lietuvos vokiečių (apie 1000 žm.) trėmimą į Tadžikiją. 1945 m. A. Gudaičiui-Guzevičiui buvo suteiktas generolo majoro karinis laipsnis.

Daugeliu atvejų A. Gudaitis-Guzevičius buvo nesavarankiška, marionetinė figūra, vykdanti Maskvos ir vietos okupacinės administracijos vadovų nurodymus. Jis buvo raginamas ieškoti lietuvių „nacionalistų" tarp komunistų, ypač vadovaujančiųjų (tą skatino daryti jo šefas I. Tkačenka), tačiau A. Gudaitis-Guzevičius vengė tai daryti. Iš dalies tai, o kartu stipri ginkluotoji rezistencija Lietuvoje ir jos padariniai nulėmė A. Gudaičio-Guzevičiaus likimą. 1945 m. rugpjūčio 4 d. jis buvo nušalintas iš pareigų, prieš tai jo vasarvietėje Valakampiuose saugumiečių net buvo padaryta krata.

Kad A. Gudaitis-Guzevičius netiko šioms pareigoms, buvo matyti ir iš 1945 m. gruodžio 23 d. slaptos charakteristikos, pasirašytos LKP(b) CK kadrų sekretoriaus M. Junčo-Kučinsko: „Aštrios klasių kovos sąlygomis respublikoje drg. Guzevičius nesugebėjo organizuoti opera-

tyvinio darbo ir laiku išaiškinti lietuvių nacionalistinio pogrindžio vadų, organizacijų narių bei ginkluotų banditinių grupuočių"[208].

1945 m. rugsėjo 14 d. A. Gudaitis-Guzevičius buvo paskirtas LTSR kultūros švietimo įstaigų komiteto prie LTSR LKT pirmininku. Autobiografijoje jis rašė: „Nuo 1945 m. vasaros tapau laisvu žmogumi ir galėjau dirbti visai rimtai, tai yra atsidėti kūrybai"[209]. Tačiau reikėjo dirbti ir valstybinį darbą. Savo čekistinę patirtį jis panaudojo kultūros sferoje. 1945—1946 m. iš jo įstaigai pavaldžių bibliotekų, prižiūrint Glavlitui, buvo išimta 240 000 „antitarybinių" knygų[210]. Daugelis jų buvo tiesiog sudegintos kiemuose arba išvežtos į specialias saugyklas. „Tačiau ir šiame darbe drg. Guzevičius neparodė reikiamo operatyvumo, dėl ko kultūros ir švietimo darbas respublikoje yra labai žemame lygyje,— 1947 m. rašė į Maskvą apie A. Gudaitį-Guzevičių LKP(b) CK kadrų sekretorius E. Ozarskis. Drg. Guzevičius daugiau linkęs literatūriniam darbui"[211]. 1947 m. pradžioje jis buvo paskirtas Grožinės literatūros leidyklos direktoriumi, 1953—1955 m. buvo LTSR kultūros ministras.

A. Gudaitis-Guzevičius pasižymėjo ir kaip komunistinis rašytojas. Po karo jis parašė savo svarbiausius literatūros kūrinius — pseudoistorinį romanų ciklą „Kalvio Ignoto teisybė" (1948—1949 m., 2 kn.), „Broliai" (1951—1955 m., 4 kn.) ir „Sąmokslas" (1964—1965 m., 2 t.). Juose oficialios komunistinės ideologijos požiūriu buvo vaizduojami 1918—1919 m. įvykiai, komunistų veikla Lietuvoje. Sovietinis režimas įvertino A. Gudaičio-Guzevičiaus veiklą. 1954 m. jam buvo suteiktas LTSR nusipelniusio meno veikėjo, 1968 m. LTSR liaudies rašytojo garbės vardas.

1940—1949 ir 1952—1956 m. jis buvo LKP CK narys, 1940—1947 ir 1951—1955 m. LTSR AT, 1941—1946 ir 1954—1958 m. SSRS AT deputatas, A. Gudaitis-Guzevičius

buvo 3 kartus vedęs (jo antroji žmona buvo V. Mickevičiaus-Kapsuko duktė), turėjo 2 sūnus ir dukrą.

Mirė A. Gudaitis-Guzevičius 1969 m. balandžio 18 d. Vilniuje, palaidotas Antakalnio kapinėse.

Aleksandras ISAČENKA

A. Isačenka gimė 1903 m, Rusijoje, Briansko sr., Fiodorovkoje, valstiečių šeimoje. 1926 m. įstojo į VKP(b). Baigęs Maskvos Molotovo energetikos institutą, dirbo Maskvos elektros gamykloje. Partinę karjerą A. Isačenka pradėjo po 1937 m. J. Stalino suorganizuotų masinių represijų. Iš to galima spręsti, kad jo pažiūros buvo ypač kairuoliškos. Nuo 1939 iki 1943 m. A. Isačenka dirbo VKP(b) Maskvos miesto Stalino rajono komiteto, 1944 m. Maskvos srities komiteto sekretoriumi.

1944 m. gruodžio mėnesį A. Isačenka buvo atsiųstas į Lietuvą ir paskirtas LKP(b) CK II sekretoriumi. Nors šis paskyrimas buvo paaukštinimas pareigose, tačiau norint grįžti į Maskvą ir gauti aukštesnes pareigas, reikėjo gerai „užsirekomenduoti" Lietuvoje. A. Isačenka stengėsi daryti apie save gerą įspūdį VKP(b) CK Lietuvos biuro vadovams M. Suslovui, V. Ščerbakovui bei inspekcijoms iš VKP(b) CK. Kaip LKP(b) CK II sekretorius jis kuravo Lietuvos pramonę, kadrus, stengėsi tiesiogiai kontroliuo-

ti A. Sniečkaus veiklą, sekti bendrą politinę padėtį. A. Isačenka elgėsi kaip tipiškas sovietinis okupantas ir rusas kolonistas, kuriam Lietuva tebuvo atsilikusi SSRS provincija. Ypatingai jis nepasitikėjo vietiniais vadovais. Jis nemažai prisidėjo prie LKP(b) Kauno miesto komiteto I sekretoriaus J. Grigalavičiaus pašalinimo iš pareigų (1946 m.), politinio budrumo stoka ir nuolaidžiavimu „nacionalistams" kaltino „Pienocentro" pirmininką K. Banį, finansų liaudies komisarą A. Drobnį, mėsos ir pieno pramonės liaudies komisarą J. Čygą ir kitus. Kartu su VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko pavaduotoju F. Kovaliovu ragino greičiau likviduoti privačias pramonės įmones, uždrausti privačią prekybą. 1945 m. LKP(b) CK VII plenume A. Isačenka kalbėjo: „Reikia pradėti ryžtingą puolimą prieš privačius prekybininkus. Tai darydami, mes padidinsime darbo žmonių kiekį"[212].

Kaip ir visi sovietinės valdžios pareigūnai, jis buvo negailestingas lietuvių tautos rezistencijai, nepripažino kompromisų, smerkė inteligentijos apolitiškumą, ignoravo lietuvių tautos kultūrą, tradicijas. Dėl įtaraus būdo ir intrigų (LKP(b) CK aparate jo santykiai su A. Sniečkumi buvo įtempti. A. Isačenka artimai draugavo su F. Kovaliovu ir L. Berijos informatoriumi D. Šupikovu, kartu su jais siekė pakeisti LKP(b) CK I sekretorių A. Sniečkų radikalesniu žmogumi. Tačiau įgyvendinti šį sumanymą jiems nepavyko, nes, atsiradus progai, A. Sniečkus sugebėjo nušalinti savo „pavaduotoją".

Remiantis J. Macevičiaus atsiminimais, 1946 m. rugpjūčio mėnesį A. Isačenka bandė iš Lietuvos savo šeimai geležinkeliu išvežti deficitinių maisto produktų (jie buvo likę po respublikinės žemės ūkio parodos) ir iš Vokietijos gautų baldų. Tai sužinojęs, A. Sniečkus pranešė į VKP(b) CK. A. Isačenkos karjera žlugo — jis už komunisto ir partinio vadovo vardo diskreditavimą buvo atšauktas į Maskvą. Panašus likimas ištiko ir jo draugą F. Kovaliovą.

A. Isačenka 1944—1946 m. buvo LKP(b) CK ir jo biuro narys, 1946—1949 m. — SSRS AT deputatas (nuo Lietuvos). Jo „nuopelnų" Maskva neįvertino, jis iki mirties dirbo SSRS Ministrų Taryboje, 1949 metais A. Isačenka mirė.

Dmitrijus JEFIMOVAS

D. Jefimovas gimė 1904 m. Rusijoje, Rostovo sr. Verchnemakajevkos kaime, dvasininko šeimoje. 1924 m. įstojo į Raudonąją armiją, nuo 1925 m. tarnavo Jungtinėje valstybinėje politinėje valdyboje (OGPU). Tarnaudamas, pakilo nuo eilinio pasieniečio iki politinio vadovo. 1930 m. įstojo į VKP(b). Kurį laiką tarnavo Vidurinėje Azijoje, ten dalyvavo kovose prieš basmačius. Per SSRS—Vokietijos karą buvo Šiaurės vakarų fronto kontržvalgybos viršininkas, vadovavo to fronto geležinkelio kariuomenei, organizavo kovą su šnipais ir diversantais.

1945 m. rugpjūčio 4 d. D. Jefimovas buvo paskirtas eiti LTSR valstybės saugumo liaudies komisaro pareigas vietoj nušalinto A. Gudaičio-Guzevičiaus, o gruodžio 15 d. patvirtintas liaudies komisaru. 1945 m. jam buvo suteiktas generolo majoro karinis laipsnis. D. Jefimovas buvo tipiškas okupantų statytinis Lietuvoje — atvirai ignoravo lietuvius, jų kalbą, papročius, tradicijas. Atvykęs kaip į frontą, jis kartu su I. Tkačenka ėmėsi aktyviai kovoti prieš lietuvių partizanus ir slaptas antisovietines organizacijas.

D. Jefimovas 1946—1948 m. organizavo Lietuvos gyventojų, ypač inteligentijos ir dvasininkijos, represijas, vadovavo jų trėmimams, išplėtojo gyventojų sekimo, agentūros darbą. Jis uoliai ieškojo „priešų". 1946 m. daugiausia jo iniciatyva buvo sufabrikuota vadinamojo Lietuvos tautinio centro byla. Už paramą rezistencijai buvo nuteista poetė O. Lukauskaitė, rašytojas K. Boruta. Ilgiems metams kalėti buvo nuteistas poetas A. Miškinis, operos solistas A. Kučingis ir dar 22 žmonės. Norėta nuteisti ir žinomą kalbininką J. Balčikonį. D. Jefimovas jį kaltino tuo, kad vokiečių okupacijos metais Panevėžio apskrities laikraščiuose paskelbė straipsnių, kuriuose džiaugėsi SSRS kariuomenės išvijimu iš Lietuvos. Tačiau, atrodo, kad kalbininką apgynė A. Sniečkus ir M. Suslovas[213].

D. Jefimovas inspiravo katalikų bažnyčios dvasininkų represijas. 1946 m. Vilniaus partinio aktyvo pasitarime jis nurodė, kad 80% Lietuvos aukštųjų mokyklų studentų yra paveikti ateitininkų ir pavasarininkų organizacijų, o komjaunimas vadovauja tik 10—15% studentų[214]. Jis ne šiaip sau kalbėjo apie jaunimą. „Nacionalistinio pogrindžio didžiausią dalį sudaro jaunimas iki 25 metų",— akcentavo D. Jefimovas 1948 m. LKP(b) CK XVIII plenume. Jeigu pirmaisiais pokario metais į SSRS okupacines struktūras Lietuvoje (NKVD, NKGB, MGB) labai nenoriai buvo priimami lietuviai, tai, žlugus pogrindžio greito likvidavimo planui, 1948 m. pradėta kalbėti apie vietinių gyventojų, ypač jaunimo, įtraukimą į šiuos organus. Minėtame plenume D. Jefimovas buvo atviras: „Nei liaudies gynėjų būriai, nei ginkluotos grupės, reikia pasakyti, šiandien nėra smogiamoji jėga, kovojant su banditizmu". Jis paragino partinius organus rekomenduoti daugiau lietuvių į LTSR valstybės saugumo organus. „Tuo būtų paneigtas teiginys, jog Lietuvoje vyksta ne klasių kova, o lietuvių nacionalinė kova prieš rusų okupantus"[215].

D. Jefimovas vadovavo ginkluotos rezistencijos sutriuškinimui, jo vadovaujami saugumo organai sugebėjo infiltruoti savo žmonių į rezistencijos vadovybę, kontroliuoti ir net iš dalies pakreipti jos veiklą sau palankia linkme. Vardan teisybės, reikia pripažinti D. Jefimovo vadovaujamų žvalgybos organų sumanumą ir išradingumą.

1949 m. vasario 25 d. D. Jefimovas dėl ligos iš pareigų buvo atleistas. 1945—1949 m. jis buvo LKP(b) CK, 1946—1949 m. ir jo biuro narys, 1947—1950 m. LTSR AT deputatas. Mirė D. Jefimovas 1950 m. Maskvoje.

Fiodoras KOVALIOVAS

F. Kovaliovas gimė 1895 m. Maskvoje. 1917 m. lapkričio mėnesį įstojo į bolševikų partiją, dalyvavo Spalio perversme Maskvoje, o vėliau ir Rusijos pilietiniame kare. 1934—1936 m. buvo Maskvos miesto Spalio rj. tarybos pirmininkas, 1937—1940 m. — Uzbekijos SSR LKT pirmininko pavaduotojas. Atlikęs „internacionalinę" pareigą, 1940 m. tapo SSRS prekybos liaudies komisaru, 1940—1944 m. buvo RSFSR LKT pirmininko pavaduotojas.

1944 m. gruodžio mėnesį F. Kovaliovas, nors anksčiau nedirbęs partinio darbo, bet turintis nemažą ūkinės veiklos patirtį, buvo paskirtas Lietuvoje įkurto SSRS okupacinio organo VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko pavaduotoju. Kuravo Lietuvos ekonomiką, jo iniciatyva bu-

vo pradėta diegti stalininius administracinius ūkio valdymo metodus, jis ragino greičiau likviduoti privačias pramonės įmones ir privačią prekybą. Antai, 1945 m. LKP(b) CK VII plenume F. Kovaliovas pastebėjo, jog „respublikoje yra dar žymi žmonių dalis, kuri atstovauja kapitalistiniam ūkiui ir, žinoma, priešinasi sovietų valdžiai, sudaro palankią dirvą kontrrevoliuciniams elementams, skleidžiantiems antitarybines pažiūras ir skatinantiems ginkluotus veiksmus"[216]. Toks požiūris į smulkiąją privačią gamybą (net leistą LTSR konstitucijos) ignoravo bet kokias Lietuvos ypatybes, F. Kovaliovas ruošė sąlygas greitam socialistinio ūkio įtvirtinimui. Jis nuolat dalyvaudavo LTSR vyriausybės posėdžiuose, faktiškai buvo jos neoficialus vadovas.

Remiantis J. Macevičiaus atsiminimais, F, Kovaliovas, skirtingai nuo daugelio savo kolegų, buvo gana mandagus ir inteligentiškas žmogus. Nepaisant to, kad tarp aukštųjų sovietinių pareigūnų respublikoje buvo bene vyriausio amžiaus, jis pasižymėjo aktyvumu ir atkaklumu.

F. Kovaliovą Lietuvoje pražudė nesąžiningumas. Kaip ir kiti aukštieji pareigūnai, jis turėjo privilegijų, galėjo specialioje parduotuvėje įsigyti deficitinių maisto ir pramonės prekių, iš to stengėsi praturtėti — tikriausiai pasireiškė buvusio prekybininko (prekybos liaudies komisaro) polinkiai. Jo žmona Pelagėja (taip pat partijos narė) įsigytus produktus (cukrų, riebalus, šokoladą ir kt.) per spekuliantus parduodavo turguje. Kažkam apie tai pranešus į VKP(b) CK, 1946 m. rugpjūčio mėnesį F. Kovaliovas buvo atšauktas į Maskvą. Dėl „nepartinio elgesio" jam buvo pareikštas „griežtas papeikimas su įspėjimu ir įrašymu į įskaitos kortelę ir uždrausta dvejus metus dirbti vadovaujantį darbą partiniuose ir tarybiniuose organuose". Žmona Pelagėja buvo pašalinta iš VKP(b)[217]. 1938—1950 m. jis buvo SSRS AT deputatas. Tolesnis F. Kovaliovo likimas nežinomas.

Kazimieras LIAUDIS

Tai Lietuvoje mažai žinomas LKP ir sovietinės okupacinės administracijos veikėjas, turėjęs didelę įtaką respublikos politiniam gyvenimui, ypač vadinamuoju N. Chruščiovo „atšilimo" laikotarpiu. K. Liaudis gimė 1901 m. sausio 10 d. Radviliškio rj., Baisogaloje, darbininkų šeimoje. Prasidėjus I pasauliniam karui, pasitraukė į Rusiją, ten įsitraukė į bolševikinę veiklą. 1917 m. įstojo į Raudonąją gvardiją, dalyvavo kovose su vokiečiais, S. Petliūros, J. Pilsudskio kariuomene ir basmačiais Vidurinėje Azijoje. Kurį laiką mokėsi Kamenskojės (Ukraina) metalurgijos institute, 1925 m. įstojo į VKP(b). 1925—1932 m. dirbo partinį, švietimo darbą, 1932—1939 m. Raudonosios armijos ir karinio jūrų laivyno politinis darbuotojas, 1939—1941 m. Dneprodzeržinsko (Kamenskojė) elektrinės statybos viršininko pavaduotojas. 1941—1943 m. K. Liaudis buvo Ukrainos KP(b) Dneprodzeržinsko miesto pogrindinio komiteto sekretorius, pogrindžio sąlygomis kovojo su vokiečiais. Už tai jam buvo suteiktas Dneprodzeržinsko garbės piliečio vardas.

1944 m. K. Liaudis nutarė grįžti į tėvynę. Parašė laišką J. Paleckiui: „Aš gerai suprantu lietuvių kalbą, tačiau jau seniai nekalbėjau. (...) Prašau Jūsų, draugas Paleckį, manęs neužmiršti ir apie savo sprendimą man pranešti"[218]. J. Paleckis apie tai informavo A. Sniečkų. Esant lietuvių stygiui partiniuose organuose, K. Liaudis iš karto buvo paskirtas į aukštas pareigas — 1944 m. jis tapo LKP(b) Biržų apskrities komiteto sekretoriumi, kiek vėliau (1944—1947 m.) buvo LKP(b) CK sekretoriumi, atsakingu už žemės ūkį.

K. Liaudis buvo tipiškas stalininės epochos žmogus ir vadovas. Nieko neišmanydamas apie žemės ūkį, jis nurodinėjo valstiečiams, kaip reikia ūkininkauti. 1946 m. LKP(b) CK XI plenume, apgailestaudamas dėl menko derliaus, jis pabrėžė: „Mes turėjome priversti valstietį sėti kaip reikia"[219]. K. Liaudis buvo aktyvus kolektyvizacijos iniciatorius. Atsižvelgiant į tai, 1947 m. jis buvo paskirtas LTSR žemės ūkio ministru ir LTSR MT pirmininko pavaduotoju. Eidamas šias pareigas, vadovavo prievartinei žemės ūkio kolektyvizacijai, .skatino valstiečių trėmimus.

1950 m. pakeitus Lietuvos administracinį teritorinį suskirstymą, K. Liaudis tapo LKP(b) Klaipėdos srities komiteto I sekretoriumi. Nuo 1944 m. K. Liaudis buvo LKP CK ir jo biuro narys (iki 1960 m.). Tokia sėkminga jo partinė karjera priklausė, žinoma, nuo „švarios" biografijos, bolševikinių, ypatingai kairuoliškų pažiūrų, energingo būdo ir A. Sniečkaus paramos. K. Liaudis A. Sniečkaus neapvylė, visą laiką buvo jam ištikimas. Jis klusniai vykdė visus LKP CK I sekretoriaus nurodymus, dažnai lydėdavo jį kelionėse, tapo net artimu bičiuliu bei patarėju.

1953 m. K. Liaudis buvo paskirtas LTSR vidaus reikalų ministru, o 1954 m. įsteigus KGB, tapo jo pirmininku. Dabar A. Sniečkus galėjo geriau žinoti apie valstybės saugumo organų darbą. Nuo šiol jis iš „pirmų rankų" reguliariai gaudavo politinę ir operatyvinę informaciją apie padėtį Lietuvoje. Ši informacija padėjo jam rengti ataskaitas Maskvai ir efektyviau slopinti opozicines nuotaikas bei nelegalias organizacijas. Tai stiprino jo valdžią Lietuvoje.

A. Sniečkaus iniciatyva (be Maskvos nurodymo — V. T.) K. Liaudis išplėtė KGB veiklą katalikų bažnyčios ir grįžtančių iš įkalinimo ar tremties vietų žmonių atžvilgiu,

didino KGB organų struktūras rajonuose. Kaip kartą užsiminė A. Sniečkus, K. Liaudis Maskvoje kelis kartus kėlė „neteisėtai" reabilituotų partizanų klausimą.

1955—1957 m. K. Liaudis vadovavo KGB akcijoms prieš Lietuvos gyventojus, ypač jaunimą, dalyvavusį Vėlinių minėjimuose. 1957 m. lapkričio 19 d. jis rašė A. Sniečkui, kad Kaune ir Vilniuje buvo sustiprinta agentūrinė žvalgyba: „...Žemės ūkio akademijos studentų grupė, traukiniu vykstanti derliaus nuėmimui į Kazachstaną, dainavo antitarybines dainas ir buržuazinės Lietuvos himną". Dėl to buvo tardomi 35 studentai. Taip pat buvo imtasi ir kitų preventyvinių priemonių[220]. 1956 m. K. Liaudžiui buvo suteiktas generolo majoro laipsnis.

1959 m. ligos pretekstu K. Liaudis buvo atleistas iš KGB pirmininko pareigų ir paskirtas į simbolinį LKP revizijos komisijos pirmininko postą, kuriame išbuvo iki 1986 m. Atrodo, K. Liaudžiu buvo nepatenkinta Maskva, nes, jam vadovaujant KGB (1954—1959 m.), Lietuvoje sustiprėjo lietuvių kalbos vartojimo, tautinio atgimimo tendencijos. Be to, 1959 m. LKP CK VI plenume, kuriame buvo svarstomi Lietuvos vadovai „nacionalistai", jis perskaitė blankų pranešimą, nepuolė atgailauti ir kaltinti respublikos vadovybę.

K. Liaudžio ir A. Sniečkaus draugystė nenutrūko, jie kartu dažnai važiuodavo į išvykas, dalyvaudavo oficialiuose renginiuose, medžioklėje. Kaip LKP CK aparato darbuotojas K. Liaudis aktyviai dalyvaudavo LKP suvažiavimuose, partiniuose pasitarimuose, kritikuodavo tuometinius vadovus, nesutarė su LTSR MT pirmininku J. Maniušiu ir kitais. 1976 m. K. Liaudžiui buvo suteiktas Socialistinio darbo didvyrio vardas.

Atrodo, kad prie šio apdovanojimo suteikimo ir prie didelės K. Liaudžio įtakos Lietuvos vadovybei prisidėjo tai, kad 1941 m. K. Liaudis Dneprodzeržinske dirbo kartu su L. Brežnevu.

1946—1954 m. K. Liaudis buvo SSRS AT, 1951—1959 m. ir 1963—1986 m. LTSR AT deputatas. Jis buvo vedęs (žmona Natalija Charybina), sūnus Borisas buvo Vilniaus inžinerinio statybos instituto profesorius.

K. Liaudis mirė 1989 m. gegužės 25 d. Vilniuje.

Jonas MACIJAUSKAS

Gimė 1900 m. birželio 13 d. Obeliuose. 1915 m. apsigyveno Rusijoje, 1917 m. įstojo į bolševikų partiją. Kaip Raudonosios armijos karys 1919 m. dalyvavo kariniuose veiksmuose su Lietuvos kariuomene, prisidėjo prie bolševikų valdžios organų kūrimo Obelių valsčiuje. Už tai 1919 m. balandžio mėnesį Lietuvos valdžios buvo nuteistas 10 metų kalėti. 1921 m. buvo išleistas į Sovietų Rusiją.

1926—1940 m. J. Macijauskas buvo Raudonosios armijos politinis darbuotojas. 1936 m. baigė Lenino politinę karo akademiją, 1936—1939 m. buvo Čeliabinsko lakūnų mokyklos politinio skyriaus viršininko pavaduotojas; pulko komisaras (1940 m.). Už „ryšius su liaudies priešu" 1939 m. saugumo organų buvo suimtas, kurį laiką kalintas.

Po Sovietų Sąjungos įvykdytos Lietuvos okupacijos J. Macijauskas buvo atsiųstas į Lietuvą, 1940 m. liepos

mėnesį paskirtas Lietuvos liaudies kariuomenės vyriausiuoju politiniu vadovu. 1940 m. liepos 14 d. kalboje per Lietuvos radiją J. Macijauskas neslėpė SSRS „taikingų" tikslų Lietuvoje. „Kad užtikrintų sudarytosios draugiškos sutarties vykdymą, apsaugotų Lietuvą nuo kruvino imperialistinio karo, suteiktų galimybę ramiai dirbti Lietuvos liaudžiai savo darbą ir išvaduotų ją nuo Smetonos ir jo gaujos žvėriško fašistinio režimo, SSRS vyriausybė įsakė savo nenugalima jai ir narsiajai Raudonajai armijai peržengti Lietuvos sieną"[221]. Nuo 1940 m. rugpjūčio mėnesio iki 1941 m. jis buvo Raudonosios armijos 29 teritorinio šaulių korpuso politinio skyriaus viršininkas. J. Macijauskas Lietuvos kariuomenėje aktyviai diegė sovietinę tvarką, persekiojo patriotinių pažiūrų kariškius, vadovavo jų represijoms. „Mums — korpuso (29 teritorinio — V. T.) bolševikams — patikėtas labai atsakingas darbas; per trumpą laiką buvusius buržuazinės armijos karius paversti Raudonosios armijos kariais..."—kalbėjo J. Macijauskas 1941 m. LKP(b) V suvažiavime[222]. Karo ir pirmaisiais pokario metais (1942—1945 m.) jis buvo 16 lietuviškosios šaulių divizijos komisaras, divizijos vado pavaduotojas politiniams reikalams. 1943 m. daugiausia dėl jo kaltės prie Aleksejevkos (Rusija, Oriolo sr.) žuvo beveik pusė divizijos karių.

1946—1950 m. J. Macijauskas buvo LTSR karinio komisariato politinio skyriaus viršininkas, 1950—1962 m, LTSR karinis komisaras. Šiuo laikotarpiu, ypač pokario metais, J. Macijauskas pasižymėjo kairuoliškumu ir stalinistinėmis pažiūromis, ragino panaikinti tautinės atributikos likučius, griauti nepriklausomos Lietuvos laikais statytus paminklus. „Aš pateikiau pavyzdį apie Kretingą ne tik todėl, kad sustabarėjo mūsų klasinis budrumas, bet todėl, kad tokių paminklų Lietuvoje labai daug. Aš nesuprantu, kokia prasmė, kodėl šie paminklai tebestovi. Man atrodo, kad juos reikia likviduoti ir likviduoti ne-

delsiant",— kalbėjo J. Macijauskas 1947 m. LKP(b) CK XV plenume[223]. 1952 m. LKP(b) CK II plenume kėlė klausimą dėl V. Kudirkos, J. Basanavičiaus, M. Valančiaus, kitų žymių Lietuvos žmonių gatvių pavadinimų pakeitimo, siūlė keisti Karo muziejaus pavadinimą. Jis smerkė J. Paleckį už pastangas pozityviai vertinti XIX a. pabaigos—XX a. pradžios lietuvių nacionalinį Išsivaduojamąjį judėjimą, taip pat kaltino jį politinėmis klaidomis ir „nacionalizmu". „Drg. Paleckis 1940 m. atėjo į partiją su dideliu nacionalistiniu krūviu...",— kalbėjo J. Macijauskas[224].

Dirbdamas kariniame komisariate, J. Macijauskas rūpinosi Lietuvos jaunuolių šaukimų į kariuomenę. Jis partiniuose pasitarimuose ragino partines organizacijas padėti kariniams komisariatams vykdyti mobilizacijų planus, buvo priešiškas lietuvių kalbos vartojimui lietuviškuose kariniuose daliniuose. 1944 m. jam buvo suteiktas generolo majoro karinis laipsnis.

1953 m. vasarą prasidėjus naujam SSKP CK (L. Berijos) politiniam kursui, J. Macijauskas politinės konjunktūros sumetimais jau skatino respublikos visuomeniniame gyvenime vartoti lietuvių kalbą (tai visiškai prieštaravo jo bolševikiniams principams, bet reikėjo paklusti partinei drausmei), nors ją suprato tik kaip priemonę, galinčią prisidėti prie sovietinės sistemos įtvirtinimo Lietuvoje. Jis aiškino, kad „Lietuvių kalbos mokėjimas — tai forma, kurios pagalba galima geriau prieiti prie masių"[225].

1962 m. išėjęs į pensiją, J. Macijauskas dirbo LTSR MT patarėju, nuo 1966 m. jis buvo Tarybinio karo veteranų komiteto Vilniaus sekcijos pirmininkas. 1941—1949 m. buvo LKP(b) revizijos komisijos narys, 1949—1961 m. LKP CK narys, 1946—1958 m. SSRS AT, 1959—1963 m. LTSR AT deputatas. Žurnalistų padedamas, parašė 6 atsiminimų knygas: „Tėvynės karo frontuose" (1952 m.), „Už liaudies laimę" (1957 m.), „Saulė leidžias, saulė teka" (1961 m.), „Ąžuolai nelinksta" (1967 m.), „Jų atminimas

gyvas" (su H. Vaserdamu; 1976 m.), „Kartu su liaudimi" (1980 m.). Jose tendencingai vaizduojama praeitis, nepagrįstai aukštinami sovietiniai kariniai ir politiniai veikėjai, kolaborantai.

J. Macijauskas buvo keletą kartų vedęs, turėjo sūnų ir dukrą.

Mirė 1981 m. kovo 27 d. Vilniuje, palaidotas Antakalnio kapinėse.

Juozas MANIUŠIS

Gimė 1910 m. gruodžio 12 d. Baltarusijoje, Mogiliovo sr. lietuviškame Malkavos kaime. 1931 m. baigė Minsko pedagoginį technikumą, iki 1932 m. mokytojavo. Vėliau įstojo į Leningrado automobilių kelių institutą, kurį baigė 1938 m. Iki 1941 m. dirbo inžinieriumi Kijeve, Berdičeve ir Leningrade. 1941—1944 m. SSRS kariuomenės karininkas, dalyvavo Leningrado gynime.

1944 m. prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai, dirbti į Lietuvą buvo siunčiami Sovietų Sąjungoje gyvenantys lietuviai, tarp jų į Lietuvą atvyko ir J. Maniušis. 1944 m. jis buvo paskirtas Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoju ir plano komisijos pirmininku, 1947—1950 m. buvo Kauno miesto vykdomojo komiteto pirmininkas. 1945 m. įstojo į VKP(b). 1950 m. J. Maniušis

buvo paskirtas LTSR statybos ministru. Pasižymėjo pareigingumu ir kompetencija, todėl 1955 m. buvo pakviestas į LKP CK aparatą ir paskirtas LKP CK sekretoriumi atsakingu už pramonę ir statybą.

1957 m. jis dar buvo ir LKP Kauno miesto komiteto I sekretorius. Tais metais J. Maniušis 3 dienas per savaitę dirbo Vilniuje, 3 — Kaune. Dėl didelio darbo krūvio ir nuolatinės įtampos 1957 m. gruodžio mėnesį jį ištiko širdies infarktas. Pasveikęs, atsisakė LKP Kauno miesto I sekretoriaus pareigų. 1964—1965 m. J. Maniušis buvo dar ir LKP CK biuro pramonei ir statyboms vadovauti pirmininkas. Su partiniais ir politiniais dalykais susidurdavo gana retai — jis daugiausia rūpinosi ūkio reikalais. Remiantis amžininkų atsiminimais, šiose pareigose J. Maniušis darė solidaus pareigūno įspūdį, buvo inteligentiškas, nemėgo triukšmadarių ir pats nekeldavo balso ant kitų. Toks jis buvo ir vėliau. Didesnės įtakos Lietuvos ūkio[1] vadovavimui jis neturėjo, nes svarbiausius ūkinius klausimus sprendė M. Šumauskas.

Dėl susilpnėjusios sveikatos, konfliktų su Maskva bei savo pavaldiniais 1967 m. iš LTSR MT pirmininko pareigų atleidus M. Šumauską, į jo vietą 1967 m. balandžio mėnesį buvo paskirtas J. Maniušis. Jis buvo daug nuosaikesnis ir sukalbamesnis žmogus, ypač su SSRS centrinėmis žinybomis, turėjo ten draugų. Matyt, šiuo žingsniu A. Sniečkus tikėjosi labiau kontroliuoti MT pirmininką ir pašalinti retsykiais iškylančius konfliktus LTSR Ministrų Taryboje.

J. Maniušio vadovavimo vyriausybei metais (1967—1981 m.), atsižvelgiant į Maskvos interesus Lietuvoje, buvo statomos didelės gamyklos ir fabrikai, plečiamas kelių tinklas, energetikos sistema. Būtent tuo metu padidėjo rusakalbių imigracija į Lietuvą. Pastarajam reiškiniui J. Maniušis buvo abejingas — jam, ilgai gyvenusiam Sovietų Sąjungoje, Lietuvos „internacionalizacija" buvo būtina sąlyga kuriant komunizmą.

J. Maniušis sugebėjo įtikti SSRS vadovams. Jo vadovavimo metais Nidoje buvo pastatyti poilsio namai, kuriuose poilsiaudavo SSRS MT pirmininkas A. Kosyginas ir kiti SSRS pareigūnai (tuo buvo siekiama ne tik įsiteikti SSRS vadovybei, bet ir gauti Lietuvai papildomų lėšų, ypač pajūrio kurortų plėtotei).

Ypatingai J. Maniušis nemėgo vienkiemių. Savo atsiminimuose jis rašė, kad „aš vis labiau ir labiau įsitikindavau, kad tolesnis spartus žemės ūkio kilimas respublikoje labai susijęs su viena iš svarbiausių kaimo socialinių-ekonominių problemų — iš buržuazinės santvarkos paveldėtos gyventojų vienkiemių sistemos likvidavimu, jų perkėlimu iš vienkiemių į patogiai įkurtas kolūkių ir tarybinių ūkių gyvenvietes". Dėl to 1968 m. pradžioje J. Maniušis kreipėsi į SSRS MT pirmininką A. Kosyginą. Jam buvo pritarta, reikėjo tik SSKP CK generalinio sekretoriaus sankcijos. 1968 m. sausio 10 d. J. Maniušis kartu su R. Songaila, A. Drobniu ir J. Vecka atvyko pas L. Brežnevą. Įdėmiai juos išklausęs, L. Brežnevas tarė: „Taip, tai labai svarbi problema ir ją reikia spręsti. Lietuvos KP CK ir Ministrų Taryba pasielgė teisingai, kad šį klausimą iškėlė sąjunginėje vyriausybėje. Palikite man jūsų dokumentų, kuriuos nusiuntėte į Ministrų Tarybą, kopijas ir mes pasistengsime jums padėti"[226].

Per vienkiemių naikinimo vajų buvo vykdoma Lietuvos žemės ūkio gamybos specializacija ir koncentracija, tarpūkinė kooperacija ir agropramoninė integracija.

1979—1980 m. Lietuvoje pradėjo reikštis rimti kuro ir energetikos krizės simptomai, sulėtėjo pramonės raidos tempai. Dėl to, mėgindamas išvengti atsakomybės, P. Griškevičius 1981 m. sausio 16 d., nepasitaręs su J. Maniušiu, priėmė sprendimą atleisti jį iš LTSR MT pirmininko pareigų. Sakoma, kad J. Maniušis dar bandė ieškoti užtarimo Maskvoje, bet jo ten nerado. Matyt, P. Griškevičius SSKP CK vadovybei įrodė, kad, pakeitus 71 metų prem-

jerą jaunesniu, reikalai greitai pagerės. Naujuoju LTSR MT pirmininku tapo P. Griškevičiaus statytinis R. Songaila. 1981 m. J. Maniušis tapo LTSR MA ekonomikos instituto direktoriumi, 1985 m. išėjo į pensiją.

J. Maniušis sovietinėje partinėje hierarchijoje užėmė daug aukštų postų: 1949—1952 m. jis buvo kandidatas į LKP CK narius, 1952—1981 m. LKP CK narys, 1955—1981 m. LKP CK biuro narys, 1971—1981 m. kandidatas į SSKP CK narius, 1951—1963 ir 1967—1985 m. LTSR AT, 1962—1984 m. SSRS AT deputatas. 1970 m. jam buvo suteiktas ekonomikos mokslų daktaro laipsnis. Parašė socialistinę sistemą šlovinančių knygų, straipsnių. Knygose jis didelį dėmesį kreipė į planinės ekonomikos, pramonės ir statybos klausimus. J. Maniušio parašytos knygos „Tarybų Lietuvos pramonė techninės pažangos keliu" (I960 m.), „Statybos ir jos materialinės techninės bazės vystymas Lietuvos TSR" (1963 m. rusų kalba), „Techninė pažanga ir industrinės statybos bazės vystymas Pabaltijo respublikose" (1969 m., rusų kalba), „Tarybų Lietuvos ekonomika ir kultūra" (1973 m., rusų ir anglų kalbomis), „Mokslo ir technikos pažanga statyboje" (1974 m. rusų kalba), „Tarybų Lietuva: laimėjimai ir perspektyvos" (1975 m.; rusų kalba 1975 m., 2-asis leid. 1976 m; anglų kalba 1977 m.), „Išsivysčiusio socializmo ekonominis pagrindas" (1978 m., lietuvių ir rusų kalbomis), „Tarybų Lietuva socialinio-ekonominio vystymosi keliu" (rusų kalba 1980 m., lietuvių kalba 1982 m.), „Aktualios gamybos efektyvumo problemos" (1982 m.). J. Maniušis taip pat parašė atsiminimų knygą „Gyvenimas darbe" (1979 m., rusų kalba). Išėjus šiai knygai, jis LKP CK II sekretoriaus N. Dybenkos ir SSKP CK funkcionierių buvo puolamas „dėl nekuklumo" (knygoje per daug aukštino save, daug dėmesio skyrė savo žmonai, šeimai).

Jis buvo vedęs (žmona Klavdija), turėjo 2 dukras ir sūnų. Mirė J. Maniušis 1987 m, kovo 17 d. Vilniuje, palaidotas Antakalnio kapinėse,

Icikas Samuilas MESKUPAS

Gimė 1907 m. kovo 20 d. Ukmergėje siuvėjo šeimoje. 1921—1926 m. mokėsi Ukmergės žydų gimnazijoje. 1926 m. įstojo į Kauno universiteto gamtos ir matematikos fakultetą — norėjo tapti matematiku. 1924 m. tapo komjaunuoliu, nuo 1929 m. nelegalios LKP narys. Partinis slapyvardis — „Adomas". 1931—1933 m. Berlyne organizavo komunistinės literatūros leidimą ir gabenimą į Lietuvą. Atėjus A. Hitleriui į valdžią ir pradėjus persekioti žydus, 1933 m. gegužės 18 d. I. Meskupas gatvėje buvo suimtas, po poros dienų jis buvo pervežtas į Tilžės policijos kalėjimą. Kentėjo I. Meskupas dvigubai: ir kaip komunistas, ir kaip žydas. Jį kankino, išmušė priekinius dantis. Išgelbėjo jį Lietuvos pilietybė — 1934 m. balandžio 21 d. I. Meskupą išleido iš Tilžės kalėjimo ir išsiuntė į Lietuvą.

Grįžęs į Lietuvą, I. Meskupas vėl įsitraukė į nelegalią komunistinę veiklą. Nuo 1934 m. redagavo komunistinę spaudą, kelis kartus buvo išvykęs į Maskvą. Artimai bendravo su A. Sniečkumi. 1938 m., aukodamasis, išgelbėjo A. Sniečkų nuo suėmimo. Mat, juos gatvėje sulaikė seklys ir įsakė eiti į policiją. L. Meskupas pradėjo ginčytis. Tuomet A. Sniečkus metė sekliui ant galvos savo lietpaltį ir pasileido bėgti. Seklys paleido keletą šūvių, bet nepataikė. I. Meskupas, gelbėdamas A. Sniečkų, tyčia neskubėjo, leidosi suimamas. A. Sniečkaus seklys nesivijo — norėjo nors vieną iš jų pristatyti į policijos nuovadą. I. Meskupas administracine tvarka dešimčiai mėnesių buvo uždarytas į Dimitravo priverčiamojo darbo stovyklą[227]. Už antivalstybinę veiklą I. Meskupas kalėjimuose ir priverčiamojo darbo stovyklose išbuvo apie 5 metus (1927—1931 ir 1938—1939 m.). 1935 m. jis tapo LKP CK

ir CK sekretoriato nariu, 1938—1940 m. buvo LKP CK politinio biuro, o nuo 1940 m. LKP CK biuro narys.

1939 m. pabaigoje LKP CK pasiuntė I. Meskupą į Maskvą užmegzti nutrūkusių ryšių su Kominterno vykdomuoju komitetu. Čia jis, kaip laikinai einantis LKP vadovo pareigas (A. Sniečkus tuo metu buvo suimtas), perskaitė pranešimą apie LKP veiklą, jos vardu pritarė 1939 m. rugpjūčio 23 d. SSRS—Vokietijos nepuolimo sutarčiai. Sovietų Sąjungai, rengiantis aneksuoti Baltijos valstybes, buvo reikalinga turėti penktąją koloną šiose šalyse. Todėl po 1937—1938 m. stalininio teroro ir nesutarimų su VKP(b) 1940 m. pradžioje LKP buvo reabilituota. Tam tikra prasme tai buvo L. Meskupo nuopelnas.

1940 m. balandžio 12 d. jis grįžo į Lietuvą, vėl dirbo agentūrinį darbą, nelegaliai važinėjo į SSRS.

Remiantis amžininkų atsiminimais, 1940 m. birželio 15 d. I. Meskupas, apsivilkęs raudonarmiečio uniforma, SSRS okupacinės kariuomenės tanku įvažiavo į Lietuvą. Nuo pat pirmųjų Lietuvos okupacijos dienų jis aktyviai prisidėjo prie jos aneksijos įgyvendinimo, gyventojų trėmimų ir kitų represijų. 1940 m. išrinktas į Liaudies seimą, o nuo 1941 m. buvo SSRS AT deputatas. I. Meskupas, kaip kitatautis ir atstovaujantis LKP žydus, 1940 m. oficialiai buvo paskirtas LKP CK II sekretoriumi. Jis tapo vienu iš pagrindinių Lietuvos sovietizacijos vadovų, ragino šalinti iš darbo ,,politiškai nepatikimus" asmenis. 1941 m. LKP(b) V suvažiavime kritikavo J. Paleckį dėl jo liberalaus požiūrio į kadrus. „Aš galvoju, kad drg. Paleckis turėtų prisiminti pogrindinius laikus ir neturėtų užmiršti tų, kurie jį siuntė į koncentracijos stovyklas, kurie jį suėmė",— kalbėjo I. Meskupas[228].

Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, I. Meskupas pasitraukė į Maskvą. Kaip LKP(b) CK operatyvinės grupės vadovas 1942 m. kovo 7 d. kartu su 10 partizanų grupe buvo atskraidintas į vokiečių okupuotą teritoriją. Parti-

zanai nusileido Latvijos teritorijoje (už Biržų) 70 km žiauriau numatytos vietos. Keturi grupės partizanai žuvo nusileisdami, kiti kartu su I. Meskupu kovo 13 d. netoli Smailių (Biržų rj.) žuvo susirėmime su policininkais.

I. Meskupas buvo vedęs, 1940 m. pabaigoje vaikų dar neturėjo.

Nikolajus MITKINAS

Gimė 1929 m. kovo 13 d. Rusijoje, Leningrado sr., Ivinoje. 1953 m. baigė Karelijos—Suomijos universitetą, 1954 m. įstojo į SSKP. 1959—1969 m. N. Mitkinas dirbo partinį darbą Petrazavodske (Rusija), 1969—1984 m. SSKP CK instruktorius, 1984—1986 m. partinio-organizacinio skyriaus sektoriaus vedėjas. 1968 m. baigė Visuomenės mokslų akdemiją prie SSKP CK ir tais pačiais metais jis įgijo istorijos mokslų kandidato mokslinį laipsnį.

1986 m. rudenį N. Mitkinas buvo atsiųstas į Lietuvą ir paskirtas LKP CK II sekretoriumi. Jis tapo LKP CK ir jo biuro nariu, taip pat buvo „išrinktas" LTSR AT deputatu. N. Mitkinas buvo konservatyvių pažiūrų, nepripažįstąs kompromisų, valdingas ir ambicingas, jaučiąs savo vertę Maskvos pasiuntinys. Jis turėjo suaktyvinti P. Griškevičiaus ir jo aplinkos veiklą ekonominėje ir socialinėje srityje, kontroliuoti nacionalines problemas ir slopinti bet

kokias lietuvių tautos reiškimosi formas, Pasak L. Šepečio, N, Mitkinas, atvykęs į Lietuvą pareiškė: „Aš atvažiavau padaryti Lietuvą internacionalinę".

Atvykęs į Vilnių, iš pradžių jis išgąsdino Lietuvos partinės nomenklatūros vadovus. Mėgindami įsiteikti naujam respublikos „generalgubernatoriui", jie N. Mitkinui pasiūlė buvusio LKP CK II sekretoriaus N. Dybenkos erdvų butą. Tačiau N. Mitkinas jo atsisakė. Dėdamasis pertvarkos demokratu, jis paprašė dviejų kambarių buto (jis gyveno su žmona ir anūke). Po didesnių įkalbinėjimų pavyko jį apgyvendinti 3 kambarių bute.

N. Mitkino ranką pirmiausia pajuto LKP CK aparatas. Apie jokį nekontroliuojamą demokratizavimą negalėjo būti ir kalbos. N. Mitkinas vadovavo visoms akcijoms, slopinančioms tautinį atgimimą ir demokratinius procesus Lietuvoje. Pavyzdžiui, 1988 m. sausio—vasario mėnesiais jis buvo operatyvinio štabo kovai su vasario 16 d. minėjimu vadovas. N. Mitkinas iš pradžių bandė sutrukdyti Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio kūrimąsi — siūlė šalinti iš SSKP jo iniciatyvinės grupės narius, atvirai šią organizaciją vadino fašistine. Jis palaikė gerus asmeninius santykius su Lietuvoje dislokuotos kariuomenės ir Lietuvos KGB vadovybe. 1988 m. rugpjūčio 18 d. prašė SSRS KGB pirmininko V. Čebrikovo suteikti Lietuvos KGB pirmininko pavaduotojui S. Čaplinui generolo majoro karinį laipsnį. N. Mitkinas taip charakterizavo S. Čapliną: „Didelį dėmesį skiria respublikos reikalams, reikiamai įsigilina į juos, gerai supranta nacionalinius klausimus ir jų atžvilgiu daro teisingus sprendimus. (...) Partijos ir vyriausybės politiką supranta teisingai ir nuolat ją įgyvendina"[229].

Turėdamas Maskvoje didelę SSKP CK sekretoriaus J. Ligačiovo paramą, jis Lietuvoje elgėsi savarankiškai ir ganėtinai įžūliai. N. Mitkinui pritarus, po P. Griškevičiaus mirties 1987 m. LKP CK I sekretoriumi buvo išrinktas

visuomenėje neturintis autoriteto senas partinis funkcionierius ir pilka asmenybė R. Songaila. Tai garantavo N. Mitkino vienvaldiškumą.

N. Mitkinas buvo priešiškas Lietuvai ne tik dėl bolševikinių įsitikinimų, bet ir dėl asmeninių ambicijų. Beveik visuose Sąjūdžio mitinguose pasirodydavo plakatai „Mitkinas — Lietuvos generalgubernatorius" ir pan., apie jį nuolat neigiamai kalbėdavo oratoriai. Pirmą kartą (birželio 21 d.) jo atsistatydinimo pareikalavo LTSR MA darbuotojai. Po A. Jakovlevo apsilankymo Lietuvoje (1988 m. rugpjūčio 11—12 d.) N. Mitkinas tapo kiek „švelnesnis" Dabar jis jau nebereikalavo iš partinių organizacijų sekretorų, kad šie draustų jų nariams priklausyti Sąjūdžio rėmimo grupėms. Sąjūdis buvo Lietuvos gyvenimo įvykęs faktas[230]. Tačiau savo priešiškumo Sąjūdžiui ir apskritai Lietuvos atgimimui N. Mitkinas niekados neslėpė.

Gelbėdamas Maskvos ir savo autoritetą, jis neatmetė ir jėgos panaudojimo prieš savo oponentus galimybės. 1988 m. rugsėjo 28 d. N. Mitkino iniciatyva ir R. Songailos pritarimu, Vilniuje mitingo dalyvius vaikė specialūs vidaus kariuomenėse daliniai. Fizinis smurtas prieš taikius demonstrantus sukėlė Lietuvos gyventojų ir demokratiškai nusiteikusių komunistų pasipiktinimą. Pasikeitus politinei padėčiai Lietuvoje, N. Mitkinas prarado didžiumos vietinių komunistų pasitikėjimą ir paramą. LKP CK daugumos narių nutarimu R. Songaila ir N. Mitkinas (pirmą kartą okupacijos metais prieš Kremliaus valią) 1988 m. spalio mėnesį buvo atleisti iš pareigų. SSKP CK politinis biuras nesiėmė kokių nors ypatingų priemonių — buvo nuspręsta pasitikėti vietos komunistais. N. Mitkinas buvo atšauktas į Maskvą. Kadangi šias pareigas paskutiniaisiais dešimtmečiais visada užimdavo rusas, naujuoju LKP CK II sekretoriumi buvo išrinktas demokratinių pažiūrų ir Lietuvos savarankiškumą remiantis Lietuvos rusas V. Beriozovas,

Vladas NIUNKA

V. Niunka gimė 1907 m. rugpjūčio 17 d. Radviliškio rj., Baisogaloje, tarnautojų šeimoje. Jo politinė veikla ir gyvenimas buvo panašus į daugelio nepriklausomos Lietuvos komunistų likimą: pogrindininkas, politinis kalinys, po Lietuvos okupacijos (1940 m.) — aktyvus kolaborantas, aukštas partinis veikėjas. Iš savo kolegų išsiskyrė intelektu, stalinizmo ir vėlesniais metais buvo svarbiausias ir įtakingiausias LKP ideologas, bene artimausias A. Sniečkaus patarėjas.

1925 m. baigęs gimnaziją, 1928 m. mokytojavo Šiauliuose. 1928 m. įstojo į nelegalią LKP, dirbo komunistinėje spaudoje, veikė nelegaliose studentų organizacijose. Komunistines nuotaikas mėgino propaguoti tarp opozicišKai A. Smetonos režimui nusiteikusių žmonių. Už antivalstybinę veiklą 1928—1931, 1938—1939 ir 1939—1940 m. buvo kalinamas.

V. Niunkos partinė karjera prasidėjo gana anksti. 1936 m. tapo LKP CK sekretoriato vadovu, 1937 m., tarpininkaujant A. Sniečkui, Kominterno vykdomasis komitetas sutiko V. Niunką kooptuoti į LKP CK, kurio nariu jis išbuvo iki mirties. 1939 m. baigė Kauno universiteto teisės fakultetą.

1940 m. vasarą Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, V. Niunka aktyviai įsitraukė į sovietinės valdžios organų veiklą. 1940 m. liepos mėnesį buvo Liaudies seimo rinkimų vyriausiosios komisijos pirmininkas (eidamas šias pareigas, jis toleravo rinkimų įstatymo pažeidimus), rugpjūčio mėnesį paskirtas LTSR prokuroru (neprieštaravo 1941 m. Lietuvos gyventojų deportacijas, pritarė kitoms represinėms akcijoms). 1944 m. iš šių pareigų buvo atleistas (šio posto lietuvis negalėjo užimti) ir paskirtas LKP(b)

CK II sekretoriumi. Rusifikuojant Lietuvą, imta nepasitikėti ir komunistais lietuviais, todėl V. Niunka 1944 m. pabaigoje buvo atleistas iš LKP (b) CK II sekretoriaus pareigų ir paskirtas LTSR LKT pirmininko pavaduotoju. Šiose pareigose jis dirbo iki 1948 m., 1948 m. buvo dar ir švietimo ministras.

Pagrindinė V. Niunkos veiklos sfera buvo ideologija. Kartu su K. Preikšu ir G. Zimanu jis buvo vienas iš svarbiausių komunistinės pasaulėžiūros bei komunistų partijos politinio kurso propaguotojų Lietuvoje, dėl įtakos A. Sniečkui V. Niunka dažnai nesutarė su G. Zimanu. Dar 1940 m. birželio—liepos ir 1943 m. sausio—1944 m. rugpjūčio mėnesį jis redagavo LKP(b) CK laikraštį „Tiesa", 1942 m. dirbo LKP(b) CK propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjo pavaduotoju. V. Niunkos išsilavinimas, principingumas bei fanatiška ištikimybė bolševizmui ir nepakantumas „liaudies priešams" kėlė jį partinės karjeros laiptais. 1944 m. buvo išrinktas LKP(b) CK biuro nariu (juo buvo iki 1961 m.), atsakingu už ideologinį darbą, 1948—1961 m. jis buvo ir LKP(b) CK propagandos ir agitacijos sekretoriumi.

Būdamas gerai išsilavinęs (mokėjo anglų, vokiečių, italų, rusų ir lenkų kalbas), savo pranešimuose, knygose ir straipsniuose stengėsi teoriškai pagrįsti bolševizmo idėjų pranašumą, SSRS pavyzdžio socializmo kūrimo praktikos taikymo Lietuvoje būtinumą ir neišvengiamumą. Jis pritarė ir skatino žiaurias stalininių jėgų akcijas Lietuvoje, slopino dvasinės minties laisvę, persekiojo kitamin̆čius. Kaip ir daugelis komunistų, V. Niunka nepripažino bendražmogiškų vertybių, skirtingų pasaulėžiūrų sugyvenimo galimybės. Ypač ortodoksinės jo pažiūros buvo religijos atžvilgiu. Todėl neatsitiktinai paskutiniaisiais gyvenimo dešimtmečiais tyrė katalikų bažnyčios socialinę ir politinę veiklą.

V. Niunka menkino nepriklausomos Lietuvos valstybingumo svarbą, be SSRS (rusų tautos) pagalbos neįsi-

vaizdavo lietuvių tautos egzistavimo prasmės ir perspektyvos. Visuomeninius reiškinius ir istoriją jis vertino tik klasiniu požiūriu, pritarė trėmimams, nacionalinės atributikos, kultūros, tradicijų naikinimui. Pavyzdžiui, 1950 m. V. Niunka vadovavo LTSR naujo himno kūrimo komisijai[231]. Jis ypač aktyviai niekino vadinamosios vieningosios srovės — t. y. tautos vienybės idėjas, proletarinio internacionalizmo šūkiais stengėsi pateisinti komunistų partijos kurstomą nacionalinės nesantaikos politiką Lietuvoje. Kadangi su kai kuriomis V. Niunkos nuostatomis nesutiko J. Paleckis, pastarasis V. Niunkos buvo kaltinamas buržuaziniu nacionalizmu.

V. Niunka aktyviai palaikė okupantų organizuojamas kadrų „valymo" kampanijas, pats rodė iniciatyvą. 1945 m. gegužės 23 d. Jis raštu kreipėsi į LTSR NKGB komisarą A. Gudaitį-Guzevičių, prašydamas „specialiai patikrinti" 19 Vilniaus ir Kauno universiteto profesorių. Tarp jų buvo ir buvęs Kauno universiteto teisės fakulteto dekanas A. Janulaitis, 1939 m. pasirašęs V. Niunkos universiteto baigimo diplomą. 1945 m. lapkričio 2 d. V. Niunka vėl prašė informacijos (tik išsamesnės) apie D. Budrį, J. Dalinkevičių, J. Indriūną, I. Jonyną, V. Lašą, P. Mažylį ir J. Šopauską[232]. Būdamas LTSR švietimo ministras, jis 1948 m. kaltino Vilniaus pedagoginio instituto, Kauno universiteto ir Žemės ūkio akademijos vadovus nuolaidžiavimu „priešiškiems elementams", apskričių partijos komitetus ragino domėtis mokytojų politiniu patikimumu.

Tačiau didžiausią dėmesį jis kreipė į tas stalininio režimo sritis, kurios buvo tiesiogiai susijusios su ideologiniu darbu. Pavyzdžiui, 1949 m. V. Niunkos iniciatyva buvo sustabdytas A. Baranausko „Anykščių šilelio" leidimas. Priežastis — įžanginiame žodyje A. Baranauskas „iškeltas" kaip pažangus veikėjas. V. Niunkos nuomone, jis buvo „lojalus ponams ir dvarininkams". Taip pat neišleista knyga apie K. Donelaitį, nes kai kuriuose apie jį parašytuose straipsniuose (pavyzdžiui, J. Lebedžio), juntama

„buržuazinio objektyvizmo dvasia"[233]. Pasak V. Niunkos, visa kaltė dėl jos rengimo tenkanti LTSR MGB suimtiems ir ištremtiems leidyklų redaktoriams V. Drazdauskui, B. Vaitiekūnui ir J. Lazauskui. Pastarąjį bandė ginti LTSR AT Prezidiumo sekretorius S. Pupeikis. Dėl to 1949 m. LKP(b) CK IV plenume V. Niunka, užsipuldamas Prezidiumo darbuotojus, pasakė, kad „tai ne vienintelis atvejis, kada kai kurie LTSR AT Prezidiumo darbuotojai imasi ginti politiškai priešiškus žmones"[234].

1953 m. vasarą, po L. Berijos inspiruotos rusų kadrų atšaukimo iš sąjunginių respublikų kampanijos, V. Niunka vėl buvo paskirtas LKP CK II sekretoriumi, juo išbuvo iki 1954 metų. N. Chruščiovo reformos ir nuolat besikeičianti politinė konjunktūra keitė V. Niunkos stalininį mąstymą — jis pritarė lietuvių iškėlimui į vadovaujančius postus, nacionalinės kultūros plėtrai. Tačiau ideologijos požiūriu ir toliau liko ištikimas bolševizmo dogmoms: persekiojo kitamin̆čius (1958 m. Vilniaus universiteto ir J. Bulavo byla), Maskvos nurodymu organizavo prievartinį komunistinės ideologijos diegimą visuomenėje (ypač švietimo sistemoje), kontroliavo masinės informacijos priemonių darbą. 1957 m. V. Niunkos nurodymu buvo uždraustas J. Būtėno „Lietuvių literatūros istorijos" vadovėlis mokykloms. Priežastis — V. Kudirkos, kuris savo kūriniuose ironizavo rusų valdininkus, „idealizavimas". 1958 m. V. Niunka, atsižvelgdamas į SSKP CK poziciją, pritarė J. Jurginio rašomam Lietuvos TSR istorijos vadovėliui. Pasikeitus politinei padėčiai Sovietų Sąjungoje (prasidėjo „nacionalistų" puolimo kampanija), 1961 m. jis kartu su M. Gedvilu buvo iškviesti į SSKP CK, ten turėjo aiškintis dėl J. Jurginio vadovėlio (mat nepakankamai buvo išaukštintas rusų vaidmuo Lietuvos istorijoje). V. Niunka su visais kaltinimais sutiko. Jiems grįžus iš Maskvos, vadovėlis buvo uždraustas[235].

Tiesa, postalininiu laikotarpiu V. Niunka nepritarė drastiškiems metodams, jėgos vartojimui. 1956 m. Kaune prasidėjus Vėlinių minėjimui, miesto įgulos komendantas

paskambino į LKP CK. Atsiliepusiam V. Niunkai jis pranešė, jog jie esą pasirengę šaudyti į demonstrantus. Tą vakarą Centro komitete nebuvo nei A. Sniečkaus, nei kitų LKP CK biuro narių, todėl V. Niunka, trumpai „pasitarė" pats su savimi ir ėmėsi visos atsakomybės. O telefonu atsakė: „Centro komitetas kategoriškai su tuo nesutinka, kitaip jūs pats už tai atsakysite". Šitaip, J. Bulavo liudijimu, pavyko išvengti smurto.

1961 metais baigėsi 54-erių metų V. Niunkos politinė karjera. Jis netikėtai buvo atleistas iš LKP CK biuro narių ir CK sekretoriaus pareigų. Atleidimo priežastis tiksliai nėra žinoma. Viena iš versijų — praeities „nuodėmės". Mat pokario metais V. Niunka, grįždamas iš Žemaitijos į Vilnių, pateko į lietuvių partizanų rankas. Už kolaboravimą jam grėsė karo lauko teismas, bet mirties jis išvengė. Partizanų vadovybė, suprasdama, kokio masto pareigūną jie suėmė, nesmurtavo ir paleido, prieš tai išaiškinę jam, už ką ir dėl ko jie aukojasi. V. Niunka privalėjo apie tai papasakoti savo vadovybei, pabrėždamas partizanų kilnius tikslus. V. Niunka su viskuo sutiko, bet parvykęs į Vilnių, apie šį atsitikimą niekam neprasitarė. Atrodė, kad viskas tapo užmiršta, bet apie 1960 metus saugumo organai susidomėjo šia V. Niunkos istorija. Pasirodo, kažkuris iš V. Niunką tardžiusių partizanų pateko saugumo organams ir viską papasakojo[236].

Gal todėl V. Niunkos praeitis sukėlė įtarimų ir SSKP CK vadovybei. A. Sniečkus stengėsi užtarti savo bendražygį, išsklaidyti abejones dėl jo patikimumo. 1961 m. vasario 21 d. laiške SSKP Centro komitetui A. Sniečkus aiškino, jog V. Niunka ir jo motina lietuviai, o tėvas baltarusis. Tai tikriausiai turėjo pabrėžti jo „internacionalinę" kilmę[237]. Tačiau visiškai įrodyti V. Niunkos nekaltumo nepavyko. Byla buvo „užglaistyta", bet iš partinio darbo teko pasitraukti. Tiesa, V. Niunkos tautybės problema buvo iškilusi jau pokario metais. LKP(b) CK kadrų skyriaus vedėjo pavaduotojas A. Moskvinovas 1948 m. rugpjūčio

14 d. rašė į SSKP CK, kad partiniuose dokumentuose V. Niunka buvo nurodęs, kad jis yra baltarusis, o pase — lietuvis. Jis tai aiškino tuo, kad tėvas buvo baltarusis, o motina — lietuvė[238]. Sunku dabar paaiškinti tokią logiką.

Nuo 1961 metų V. Niunka stipriai pasikeitė. Amžininkų liudijimu, jis pasidarė liguistai įtarus ir bailus. Respublikos mokslo ir kultūros gyvenime beveik visur jis pradėjo įžvelgti buržuazinės ir nacionalistinės ideologijos apraiškas. 1961—1970 m. jis buvo žurnalo „Komunistas" vyriausiasis redaktorius. 1968 m. išrinktas LTSR MA visuomenės mokslų skyriaus akademiku sekretoriumi, nuo 1970 m. buvo dar ir „Žinijos" draugijos prezidiumo pirmininkas.

V. Niunkai buvo suteiktas LTSR nusipelniusio kultūros veikėjo garbės vardas (1967 m.), filosofijos mokslų kandidato laipsnis (1971 m.), 1976 m. buvo išrinktas LTSR Mokslų akademijos akademiku. 1946—1962 m. jis buvo SSRS AT, nuo 1947 LTSR AT deputatas, 1955—1963 m. LTSR AT pirmininkas.

V. Niunka parašė publicistikos straipsnių ir knygų apie katalikų bažnyčios socialinę ir politinę veiklą: „Nuo Vatikano Pirmojo iki Vatikano Antrojo" (1963 m.), „Socialiniai katalikybės mitai" (1965 m.), „Vatikanas ir antikomunizmas" (1970 m.), „Nacionalinis išsivadavimo judėjimas ir religija" (1972 m. rusų kalba), „Klerikalinės partijos ir Vatikanas" (1974 m.), „Šių laikų Vatikanas" (1980 m., rusų kalba). Jo darbams būdinga istorijos ir visuomenės reiškinių vulgarizavimas, primityvus klasinis vertinimas, komunistinės totalitarinės sistemos šlovinimas, kolaborantinių nuotaikų propagavimas, politinė demagogija, komunistinės ir krikščioniškosios ideologijos nesutaikomumo akcentavimas, antiklerikalizmas, politinės konfrontacijos tarp valstybės ir bažnyčios kurstymas.

V. Niunka buvo 2 kartus vedęs, turėjo dukrą ir sūnų. Mirė V. Niunka 1983 m. gruodžio 26 d. Vilniuje, palaidotas Antakalnio kapinėse.

Justas PALECKIS

J. Paleckis gimė 1899 m. sausio 22 d. Telšiuose. Iki 1926 m. vidurio gyveno Rygoje, dirbo spaustuvėje, mokytojavo, kaip žurnalistas bendradarbiavo liberaliosios ir kairiosios krypties spaudoje. 1926 m. J. Paleckis persikėlė į Kauną, suartėjo su Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos ir Lietuvos jaunimo sąjungos veikėjais. Jo politinės veiklos ir pažiūrų evoliucija daugeliu aspektų buvo artima XX a. I pusės pasaulio filosofinėms politinėms idėjoms, krypstančioms į socialdemokratiją, demokratinę visuomenę, socialinę lygybę, humanizmą.

Kaip liaudininkų partijos narys 1926 m. po III Seimo rinkimų, kuriuos laimėjo liaudininkai ir socialdemokratai, J. Paleckis buvo paskirtas Eltos direktoriumi, tačiau po 1926 m. gruodžio 17 d. valstybinio perversmo iš tų pareigų buvo atleistas. Ši politinė permaina pagreitino J. Paleckio politinį apsisprendimą, jis aktyviai įsitraukė į Lietuvos jaunimo sąjungos opozicinę veiklą prieš A. Smetonos režimą ir tautininkus. 1925—1929 m. J. Paleckis leido ir redagavo žurnalą ,,Naujas žodis", 1933—1936 m. ,,Laiko žodis", bendradarbiavo įvairiuose laikraščiuose.

Po 1933 m. apsilankymo Sovietų Sąjungoje ir pabendravimo su komunistais, jo pažiūros vis labiau krypo į kairę. J. Paleckis prisidėjo prie antivalstybinių (vadinamųjų antifašistinių) organizacijų veiklos, nuo 1939 m. rudens propagavo „Lietuvos liaudies respublikos" idėją, 1939 m. spalio 11 d. per Vilniaus perdavimo Lietuvai oficialias iškilmes, kuriose dalyvavo Respublikos Prezidentas A. Smetona ir vyriausybės nariai, J. Paleckis viešai reiškė pagarbą ir dėkingumą Sovietų Sąjungai, reikalavo prezidento atsistatydinimo. Tą pačią dieną „už kurstančio pobūdžio kalbas" buvo suimtas ir Kauno apskrities viršininko nutarimu uždarytas į Dimitravo priverčiamojo

darbo stovyklą, vėliau (gruodžio mėnesį) ištremtas į Latviją, o po mėnesio apsigyveno Kėdainių apskrityje. Toks tuometinės valdžios poelgis dar labiau sustiprino J. Paleckio antismetonines ir prosovietines nuotaikas. „Tapęs esamo režimo belaisviu, aš dar labiau įsitikinau savo teisumu",— rašė jis vidaus reikalų ministrui K. Skučui[239].

1940 m. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, J. Paleckis tapo Lietuvos valstybei priešiškų politinių jėgų įrankiu. SSRS ir LKP vadovai, naudodamiesi J. Paleckio asmeninėmis ambicijomis, politiniu patiklumu bei populiarumu, pasiūlė jam vadovauti marionetinei vyriausybei. 1940 m. birželio 17 d. J. Paleckis neteisėtai sudarė vadinamąją Liaudies vyriausybę, buvo jos ministras pirmininkas, kartu ėjo ir Respublikos Prezidento pareigas. Birželio 18 d. ministro pirmininko pareigas jis perdavė savo pavaduotojui V. Krėvei-Mickevičiui. J. Paleckis tomis birželio—liepos dienomis nesuvokė tragiškos lietuvių tautos padėties, nesugebėjo objektyviai įvertinti politinės situacijos, naiviai tikėjo SSRS politikų propagandiniais garantais, kad SSRS nesikėsina į Lietuvos valstybingumą. 1940 m. birželio 18 d. kalbėdamas per Kauno radiją, jis pabrėžė, kad „užsienio politikoje naujoji vyriausybė palaikys normalius santykius su visomis valstybėmis. Pirmiausias vyriausybės uždavinys bus nustatyti iš tikrųjų nuoširdžius ir draugiškus santykius su Tarybų Sąjunga..."[240].

Nei J. Paleckis, nei kiti Liaudies vyriausybės nariai apie Lietuvos įstojimą į SSRS tuo metu nekalbėjo. Tomis tragiškomis Lietuvai dienomis J. Paleckis išryškėjo kaip neprincipingas ir nuolaidus politikas, nors ir pergyveno dėl Lietuvoje vykstančių politinių permainų; dėl to 1940 m. birželio pabaigoje susirgo nervų liga (gydėsi Pažaislyje pas neuropatologą L. Gutmaną). J. Paleckis klusniai vykdė V. Dekanozovo ir LKP vadovybės nurodymus. Jam tenka kaltė dėl neteisėtų aktų, kuriais remiantis buvo susidorota su politiniais priešininkais. 1940 m. liepos 16 dieną jis sankcionavo buvusio Lietuvos Respublikos mi-

nistro pirmininko A, Merkio ir užsienio reikalų ministro J. Urbšio ir jų šeimų ištrėmimą į Sovietų Sąjungą (jau kitą dieną jie buvo ištremti).

1940 m liepos 21 d., pritardamas Lietuvos „įstojimui“ į SSRS, J. Paleckis pasirašė Lietuvos, kaip valstybės, likvidavimo aktą. Formaliai Lietuvos aneksija buvo įforminta 1940 m. rugpjūčio 3 d. Maskvoje. Dabar galima įvairiai vertinti šį J. Paleckio žingsnį (jį privertė, ar pats to norėjo), bet pateisinti jį jokiu būdu negalima. Savo veikla jis išdavė Lietuvos valstybingumą, todėl už tai jam tenka visa moralinė ir politinė atsakomybė.

1940 m. rugpjūčio 16 d. J. Paleckis buvo priimtas į LKP, o rugpjūčio 25 d. jis tapo LTSR AT Prezidiumo pirmininku (1941—1966 m. kartu buvo ir SSRS AT Prezidiumo pirmininko pavaduotojas).

Iki pat savo gyvenimo pabaigos J. Paleckis liko ištikimas komunistų partijai, nuoširdžiai, o dažniausiai naiviai tikėjo socialistinės santvarkos „pozityvumu“. Tačiau kasdieninė neapykantos ir negerovių aplinka pamažu formavo jo naują požiūrį į sovietinę tikrovę. Būdamas impulsyvaus, karšto ir atviro būdo žmogus, J. Paleckis negalėjo visą laiką slopinti vis kylančio savo nepasitenkinimo. Dažnai tai išsiliedavo į nesutarimus su kolegomis, tai pasireiškė jau 1941 m LKP(b) V suvažiavime. Vyraujant antilietuviškoms nuotaikoms, J. Paleckis bandė ginti šalinamus iš valstybinių įstaigų darbuotojus, kurie iki 1940 m. priklausė įvairioms partijoms ir organizacijoms, tačiau už tai jis buvo smarkiai sukritikuotas.

Sovietinio režimo Lietuvoje metais J. Paleckis pasireiškė kaip komunistas liberalas, nesutarė su LKP vadovybėje esančiais komunistais ortodoksais. Dar 1943 m. savo užrašuose jis rašė: „Antanas (Sniečkus — V. T.) visada mane vadina advokatu, nes dažniausiai ginu puolamuosius ir stengiuosi suprasti ir pateisinti kaltinamuosius..."[241] J. Paleckio santykiai su A. Sniečkumi visada buvo labai oficialūs, ne itin draugiški, o 1945—1956 m. netgi gerokai įtempti. Jie nebuvo vienminčiai, nors turėjo bendrą

tikslą ir dirbo panašų darbą. Juos skyrė intelekto lygis, išsilavinimas, bendravimo kultūra, asmeninės ambicijos ir charakterio savybės.

Įvairiuose partiniuose pasitarimuose pagal stalininę partinę etiką J. Paleckis privalėjo pritarti ir sutikti su A. Sniečkaus siūlymais, bet dažnai aplinkybės ir įsitikinimai vertė jį daryti kitaip. Tai, žinoma, nepatiko A. Sniečkui, bet griežtai pasipriešinti tokiam J. Paleckio elgesiui jis ne visada galėjo — tai priklausė nuo politinės padėties. Panašūs J. Paleckio santykiai buvo ir su kitais respublikos vadovais. Tiesa, apie 1950 metus jam ėmė pritarti M. Gedvilas, ir kurį laiką jie sudarė net tam tikrą politinį tandemą.

Pokario metais J. Paleckis buvo jautresnis už kitus veikėjus Lietuvos rusifikacijai, inteligentijos ir kitamin-čių ideologiniam persekiojimui. Ypatingos kritikos susilaukė J. Paleckio knyga „Tarybų Lietuva ", išleista 1949 m. Maskvoje. Šioje knygoje jis teigiamai įvertino XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių tautos nacionalinio išsivadavimo iš carinės priespaudos judėjimą, jo vadovus J. Basanavičių, V. Kudirką, spaudos leidinius — „Aušrą", „Varpą". Knygoje „kritikai" pasigedo liaudies masių vaidmens revoliucinėje kovoje įvertinimo. J. Paleckis buvo apkaltintas „vieningosios srovės", nacionalizmo gynimu.

J. Paleckis dažnokai reiškė nepasitenkinimą rusifikacijos politika, ypač valstybinėse įstaigose, prieštaravo atviram, primityviam internacionalizmui, buvo tolerantiškas kai kurioms tautinės kultūros apraiškoms. Jis nepritarė spartinamai prievartinei kolektyvizacijai Lietuvoje, gynė nuo represijų kai kuriuos inteligentus, rūpinosi represuotųjų (tarp jų buvęs Lietuvos Respublikos švietimo ministras J. Tonkūnas, A. Gricius, rašytojas J. Keliuotis) grąžinimu į Lietuvą, stengėsi apginti redaktorių B. Vaitiekūną, teisininką Z. Toliušį ir daug kitų. 1946 m. sausio 6 d. savo dienoraštyje užrašė: „Kasdien kreipiasi iškeldintųjų giminės, pažįstami su prašymais išaiškinti priežastis, peržiūrėti bylas, padėti", Nepaisant, to, 1957 m. jis pasirašė

antikonstitucinius LTSR AT Prezidiumo įsakus, draudžiančius iš tremties ir įkalinimo vietų grįžti į Lietuvą nepriklausomos Lietuvos vyriausybių ir politinių partijų vadovams bei jų šeimų nariams, partizanams.

1950 m. J. Paleckiui pasipylė nauji kaltinimai. LKP(b) CK VIII plenume A. Sniečkus priekaištavo, jog jis nerodė iniciatyvos populiarinti poetus J. Janonį ir V. Montvilą, Rašytojų sąjungos valdybos posėdyje nepasmerkė V. Mykolaičio-Putino apolitiškumo, šiurkščiai užsipuolė „energingai ideologiniam© fronte dirbantį drg. Žiugždą", o laikraščių tiražo augimą respublikoje jis traktavo kaip administracinės prievartos gyventojams padidinimą. Rašydamas apie 16 lietuviškąją šaulių diviziją, neatskleidė partinių organų veiklos. Šiame priekaište A. Sniečkus pabrėžė, jog „Drg. Paleckis pataikauja lietuviškosios divizijos seniesiems buržuaziniams karininkams ir neįvertina partinės organizacijos vaidmens"[242]. Panašaus pobūdžio kaltinimų buvo labai daug.

1950—1952 m. J. Paleckis dažnai skundėsi, kad jam nesuteikiama tribūna. Neturėdamas galimybių viešai išsakyti savo minčių, 1952 m. rugpjūčio 29 d. jis laišku kreipėsi į LKP(b) CK biurą, kad išsiaiškintų iškilusius nesutarimus. Šį laišką svarstė LKP(b) CK XV plenumas (rugsėjo 19—20 d.), kuriame J. Paleckis vėl buvo apkaltintas buržuaziniu nacionalizmu. J. Paleckis buvo ir toliau triuškinamas 1952 m. LKP(b) VII suvažiavime, kuriame, neturėdamas kitos išeities, prisipažino „klydęs". Po smerkiančios diskusijos dalis delegatų liko nuteikta prieš J. Paleckį. Tai parodė balsavimas. Renkant LKP CK, iš 506 balsavusių prieš jį balsavo 121 suvažiavimo delegatas[243]. Tokie rinkimų rezultatai totalitarinėje visuomenėje rodė J. Paleckio politinį nestabilumą ir labai jau miglotą perspektyvą. Juo buvo nepasitikima. 6 dešimtmetyje J. Paleckį jo darbo kabinete aplankė buvęs NKVD darbuotojas ir, pasikvietęs į koridorių, įspėjo, kad jo pokalbių slaptai klausomasi. Svečias turėjo pagrindą manyti, kad tai daroma A, Sniečkaus nurodymu[244],

J. Stalino mirtis ir 1953 m. vasaros politinės peripetijos Maskvoje ir Lietuvoje vėl grąžino J. Paleckį į aktyvią politinę veiklą. Jis nuoširdžiai sveikino naują SSKP (L. Berijos — V. T.) nacionalinės politikos kursą Sovietų Sąjungoje. Birželio mėnesį įvykusiame LKP CK V planume pasakė didelę ir svarią kalbą, kurioje daug dėmesio kreipė į lietuvių kalbą, kultūrą ir istoriją. Tačiau L. Berijos žlugimas daugelį Lietuvos vadovų paakino būti kur kas atsargesniems. Šiuo metu J. Paleckio pažiūrose išsikristalizavo ryškus dvylipumas — jis, mėgindamas ginti Lietuvos interesus, tuo pačiu metu stengėsi parodyti, kad Lietuvos ateities negali įsivaizduoti be Rusijos globos. „Ne tik uzbekų tauta, bet ir manoji, lietuvių tauta, ir daugelis kitų tautų, didelių ir mažų,— rašė J. Paleckis 1959 m. knygoje „Mintys apie vyresnįjį brolį“,— gyvena, turi savo nacionalinį suverenitetą, yra laisvos ir klesti Rusijos pagalbos dėka. (...) Rusų tauta, pirmoji tarp lygių tarybinių tautų..."[245]. Perdėtas nuolankumas ir pataikavimas rusams, suprantama, turėjo politinį pobūdį — jis norėjo atsikratyti „nacionalisto" etiketės. Šis „kūrinys" Maskvoje buvo išleistas 85 000 egzempliorių tiražu (rusų kalba), Lietuvoje— 5000 egzempliorių tiražu (lietuvių kalba). Ši J. Paleckio knyga — pirmoji publicistinio istorinio pobūdžio knyga, išleista po 1950 m, tapo jo ištikimybės Maskvai įrodymu ir pavyzdžiu kitų respublikų vadovams.

Knygos pasirodymas sutapo su 1959 m. Maskvoje surengtu SSKP CK gegužės plenumu, kuriame Pabaltijo respublikų vadovai buvo apkaltinti nacionalizmu (iš Lietuvos vadovų — A. Sniečkus ir M. Šumauskas). Matyt, šios knygos dėka J. Paleckis šį kartą liko politiškai „švarus". Liepos mėnesį LKP CK VI plenume „Dėl kadrų parinkimo, paskirstymo ir auklėjimo respublikoje" niekas jo nebekaltino nacionalizmu, apie jį net nebuvo užsiminta. Tokia Lietuvos komunistų pozicija J. Paleckio atžvilgiu buvo visai nebūdingas reiškinys. Tai galima paaiškinti tuo, jog „atšilimo" ir vėlesniais metais J. Paleckis iš dalies jau buvo politiškai palaužtas žmogus, Lietuvos

aukščiausiosios valdžios ešelone jo žodis beveik nieko nereiškė. Daugelis „pamiršo" J. Paleckio vaidmenį 1940 metais, aukštino tik LKP ir jos vadovą A. Sniečkų. Beje, tai, dėl ko J. Paleckis kovojo stalininio režimo metais, buvo įgyvendinta N. Chruščiovo valdymo laikotarpiu: daugiau laisvės gavo inteligentija, lietuviškėjo LKP ir valstybinės struktūros, su įvairiomis išlygomis pradėta teigiamai vertinti XIX a. pabaigos—XX a. pradžios lietuvių tautinį išsivadavimo judėjimą iš carizmo priespaudos. Nepaisant šio „atoslūgio", J. Paleckio nesutarimai su respublikos komunistais ortodoksais tęsėsi ir toliau. Jis dažnai buvo kritikuojamas už liberalias pažiūras ir ypač už nemarksistinį Lietuvos praeities vertinimą. Galimas dalykas, kad A. Sniečkus ir M. Šumauskas visada pavydėjo jam populiarumo.

1974 m. Maskvoje rusų kalba pasirodė J. Paleckio atsiminimų knyga „Dviejuose pasauliuose". 1975 m. Lietuvoje „Komunisto" žurnale buvo išspausdinta šios knygos recenzija, kurioje J. Paleckiui vėl buvo priekaištaujama dėl „partiškumo principo" trūkumo vertinant Lietuvos praeitį ir jos istorines asmenybes. Visai prasto atsiliepimo susilaukė nuosaikus požiūris į liaudininkų partiją. „Kas tai? Simpatija atskiriems liaudininkams? — klausė anoniminis straipsnio autorius.— (...) Visi šie ir panašūs trūkumai apgailestautini. Jie gali pakenkti idėjiniam darbo žmonių auklėjimui".[246] Nors straipsnio niekas nepasirašė, tačiau daugeliui buvo aišku, jog jo autorius yra „Komunisto" vyriausiasis redaktorius G. Zimanas. J. Paleckiui ir kitiems buvo leista suprasti, kad Lietuvos istorija prasidėjo 1940 metais. J. Paleckiui ši recenzija nepatiko ir jis kreipėsi į P. Griškevičių: „Neabejoju, kad ta recenzija „Komuniste" yra tęsiniu tos pačios sistemiškos prieš mane nukreiptos kampanijos, kurią tam tikra atsakingų partiečių grupė varė ilgus metus. Ji tai daro, keršydama už tai, kad aš pokario metais išdrįsau VKP(b) Centro komitete pakritikuoti kai kuriuos vadovaujančius draugus", G. Zimanas, pasitelkęs LKP CK propagandos ir agitacijos sky-

riaus vedėją J. Bielinį, davė atkirtį J. Paleckio pretenzijoms. Ginčą laimėjo LKP CK aparatas[247].

Nepaisant nesutarimų su Lietuvos komunistų vadais, skirtingo požiūrio į istoriją ir nacionalinės kultūros puoselėjimą, J. Paleckis buvo ištikimas komunistinei ideologijai, Lietuvos ateitį siejo tik su socializmu ir SSRS. Tai užtikrino jam aukštus, nors iš dalies tik formalius postus LTSR ir SSRS valdžios organuose. 1966 m. J. Paleckis buvo pakviestas į Maskvą. Jis buvo atleistas iš LTSR AT Prezidiumo pirmininko pareigų ir patvirtintas SSRS AT Tautybių tarybos pirmininku (juo buvo iki 1970 m.). J. Paleckis vadovavo SSRS parlamentinėms delegacijoms, buvo jų narys. Iki 1974 m. jis aplankė 35 užsienio šalis, bendravo su žymiais valstybių veikėjais, dalyvavo daugelio pasaulio valstybinių ir visuomeninių organizacijų forumuose. Visur J. Paleckis įtaigiai gynė SSRS, šlovino Lietuvos „pasirinktą" kelią, propagavo komunistines pažiūras. Už ištikimybę Sovietų Sąjungai 1969 m. J. Paleckiui buvo suteiktas Socialistinio darbo didvyrio vardas, jis buvo apdovanotas 9 ordinais, 6 iš jų buvo Lenino.

Nuo 1970 iki 1974 m. J. Paleckis buvo SSRS AT užsienio reikalų komisijos narys. 1940-—1966 m. jis buvo LKP CK ir CK biuro narys, 1952—1971 m. kandidatas į SSKP CK narius, 1940—1967 ir 1975—1980 m. LTSR AT, 1941—1974 m. SSRS AT deputatas. 1975—1980 m. J. Paleckis buvo LTSR taikos gynimo komiteto pirmininkas.

J. Paleckis parašė politinės, kelionių įspūdžių ir memuarinės publicistikos knygų: „SSRS mūsų akimis" (1933 m.), „Paskutinis caras" (1937—1938 m., 3 t.), „Latvija" (1938 m.), „Didysis 1914—1918 m. karas" (1938 m.), „Pabaltijo tautų kova prieš vokiečius okupantus“ (1944 m., rusų kalba), „TSRS tautų draugystė Tėvynės karе“ (1944 m.), „Ką davė tarybų valdžia Lietuvos darbo žmonėms" (1947 m.). „Tarybų Lietuvos kelias" (1947 m.), „Mintys apie vyresnįjį brolį" (1959 m.), „Meksikoje" (1964 m.), „Gyvenimas prasideda" (1967 m.), „Žingsniai smėly" (1968 m.), „Kelionių knyga" (1969 m.), „Dviejuose pasau-

liuose" (rusų kalba, 1974 m., lietuvių kalba, 1983 m,), ,.Įvairiuose meridianuose" (1975 m.), „Po pasaulį pasidairius" (1979 m.), „Mačiau skirtingas Vokietijas" (1981 m.), „Pergalės saliutas" (1985 m.), „Ieškojome kelių tikrų", „Už geresnį pasaulį" (abi 1987 m.). J. Paleckis išleido ir poezijos rinkinių: „Dienų nelaisvėj" (1931 m.), „Atgimimas" (1953 m.), „Sveika, Tarybų Lietuva!" (1960 m.), „Gyvenimo vardu" (1961 m.), „Tūkstantis žingsnelių" (1970 m.), „Metų vieškeliais" (1973 m.). Į lietuvių kalbą jis išvertė grožinės literatūros kūrinių, parengė du latvių prozos vertimų rinkinius.

Apie J. Paleckį 1987 m. išleista knyga „Taurios širdies žmogus". Jo žmona buvo Genovaitė Paleckienė, jiedu turėjo 2 sūnus ir 3 dukras (sūnus Justas Vincas yra žinomas Lietuvoje politinis veikėjas). Mirė J. Paleckis 1980 m. sausio 26 d. nuo miokardo infarkto, palaidotas Vilniuje, Antakalnio kapinėse.

Juozas PETKEVIČIUS

Gimė 1924 m. vasario 18 d. Kėdainių rj„ Eiviliuose. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, 1940 m. liepos mėnesį įstojo į LKJS ir tapo profesionaliu šios organizacijos darbuotoju. Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, pasitraukė į Rusiją. 1942 m. Norske (Rusija, Jaroslavlio sr.) baigė LKP(b) CK komjaunimo darbuotojų kursus, iki 1944

m. dirbo VLKJS Kostromos miesto komiteto instruktoriumi.

Po karo J. Petkevičius grįžo į Lietuvą, 1944—1945 m. buvo LLKJS Ukmergės, 1945—1946 m. Marijampolės apskrities komiteto sekretorius. Savo pareigas vykdė stropiai, už tai buvo giriamas 1946 m. LLKJS III suvažiavime. Tačiau jau tada dėl jo asmenybės pasigirdo ir kitokių balsų. „Drg. Petkevičius yra per daug geros nuomonės apie save ir mažai klausosi partijos balso",— 1945 m. rugpjūčio 25 d. respublikos komjaunimo aktyvo susirinkime kalbėjo vienas iš pranešėjų[248]. 1946—1948 m. J. Petkevičius mokėsi Respublikinėje partinėje mokykloje, po to vėl dirbo komjaunimo darbą: 1948—1950 m. buvo LLKJS Šiaulių miesto, 1950—1952 m. Šiaulių sr. komiteto I sekretorius, 1952—1960 m. LLKJS CK I sekretorius.

J. Petkevičius pasižymėjo prorusiškomis pažiūromis. 1959 m. LKP CK VI plenume, kuriame buvo svarstomos nacionalinių kadrų problemos, jis drąsiai kritikavo LKP CK aparatą, nesiėmusį griežtų priemonių prieš „nacionalistus-lituanistus". „Partijos CK ir aukštųjų mokyklų skyrius delsė, tik neseniai išėjo Lukšienė" (1958 m. atleista iš Vilniaus universiteto katedros vedėjos pareigų, 1959 m. perėjo dirbti į Pedagoginį institutą —,V. T.), reikia, kad ten dirbtų principingi, partiniai žmonės, o ten yra žmonės su blogu kvapeliu, turiu galvoje Sprindį[249]. (A. Sprindis — lituanistas, Vilniaus universiteto docentas—V. T.)".

1959—1960 m. Lietuvoje vykstant kadrų atnaujinimo politikai, 1960 m. J. Petkevičius buvo paskirtas LTSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus padėjėju, o 1961 m. tapo pavaduotoju. 1962 m. jis baigė Neakivaizdinę aukštąją partinę mokyklą prie SSKP CK. Tuo metu šis išsilavinimas leido užimti aukštas pareigas, sudarė sąlygas toliau kopti politinės karjeros laiptais. Perkėlus A. Randakevičių į Maskvą, 1966 m gruodžio 22 d. A. Sniečkus rekomendavo SSKP Centro komitetui patvirtinti J. Petkevičių

LTSR KGB pirmininku, o jo pavaduotoju — Kauno miesto milicijos valdybos viršininką J. Abukauską[250].

1967 m. pradžioje J. Petkevičius buvo patvirtintas ir šiose pareigose išbuvo net 20 metų (iki 1987 m.) — visą vadinamąjį stagnacijos laikotarpį. Tai rodė didelį Maskvos pasitikėjimą šiuo žmogumi, buvo vertinama jo ištikimybė komunizmui ir SSKP. 1968 m. jam buvo suteiktas generolo majoro karinis laipsnis.

J. Petkevičius, kaip ir A, Randakevičius, dirbo išvien su A. Sniečkumi. Jis LKP CK I sekretoriui reguliariai rašė ataskaitas apie politinę padėtį Lietuvoje, teikė kitą informaciją, padėjusią A. Sniečkui vadovauti LKP. Tačiau brežneviniu laikotarpiu LTSR KGB, kaip ir kitose sąjunginėse respublikose, tolo nuo partinių organų, dirbo vis savarankiškiau, o savo veiksmus dažniausai derino tik su Maskva. Lietuvoje tai ypač išryškėjo po A. Sniečkaus mirties (1974 m.). P. Griškevičius neteko tos įtakos KGB organams, kurią turėjo A. Sniečkus. Tai, žinoma, lėmė ir asmenybių vaidmuo. J. Petkevičius nesijautė „skolingas" P. Griškevičiui, todėl ir elgėsi dažniausiai tik savo ir Maskvos nuožiūra. Be to, P. Griškevičius ramybės vardan stengėsi nekonfliktuoti su J. Petkevičiumi, kuris paskutiniuoju stagnacijos dešimtmečiu savo politine galia Lietuvoje niekuo nenusileido LKP CK I sekretoriui, o kai kuriais atžvilgiais ją net viršijo. Net atleisti J. Petkevičių iš pareigų galėjo tik SSRS KGB ir centriniai partijos organai Maskvoje. Apskritai P. Griškevičius buvo patenkintas J. Petkevičiaus darbu.

Tapęs KGB vadovu, J. Petkevičius ėmė persekioti kitamin̆čius, disidentus, katalikų bažnyčią, fabrikavo politines bylas ir organizavo teismus. Ypač J. Petkevičiaus vadovaujama KGB veikla suaktyvėjo 1975 m., Sovietų Sąjungai pasirašius Saugumo ir bendradarbiavimo Europoje baigiamąjį aktą ir jai prisijungus prie 1948 m. priimtos Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos. Archyvuose

yra tūkstančiai dokumentų, liudijančių apie neteisėtą KGB vykdytą kitaminčių persekiojimą.

Ypatingą dėmesį J. Petkevičius kreipė į Lietuvos katalikų bažnyčią — svarbiausią respublikos opozicinę jėgą, ypač suaktyvinusią savo veiklą 1972 m. Tų metų balandžio 3 d. J. Petkevičius rašė A. Sniečkui, jog pastaruoju metu Lietuvoje suaktyvėjo „reakcingosios" katalikų dvasininkijos veikla. Priežastis — Klaipėdos bažnyčios nusavinimas, vyskupo J. Steponavičiaus nušalinimas nuo vadovavimo vyskupijai, draudimas vyskupui V. Sladkevičiui, konsekruotam be valdžios sutikimo, dirbti vadovaujantį darbą vyskupijoje, katalikų bažnyčios veiklos reglamentavimas, klausytojų priėmimo į kunigų seminariją ribojimas ir kt. J. Petkevičius nurodė, kad dėl sovietinių įstatymų pažeidimų buvo suimti kunigai P. Bubnys, A. Šeškevičius ir J. Zdebskis, sulaikytas V. Jaugelis, įspėtas kunigas S. Tamkevičius, rinkęs parašus kunigui J. Zdebskiui apginti. „Tačiau nepaisant panaudotų įvairių priemonių, bažnytininkams pavyko surinkti nemažą kiekį parašų (17 000 — V. T.) po šmeižikiško turinio memorandumu, kuris per užsienio žurnalistus Maskvoje buvo persiųstas į užsienį ir panaudotas šmeižikiškiems antitarybiniams tikslams“,— pripažino savo nesėkmę J. Petkevičius, bet pažadėjo A. Sniečkui, kad KGB ateityje imsis visų priemonių prieš aktyviausius dvasininkus[251]. KGB represinė politika, gniuždanti katalikų bažnyčią, truko visą likusį sovietinės okupacijos laikotarpį. Už „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos" leidimą KGB per Lietuvos teismus 1972—1984 m. nubaudė 21 žmogų[252]. Paskutinė J. Petkevičiaus vadovaujama akcija prieš katalikų bažnyčią įvyko 1986—1987 m„ kai ji minėjo Lietuvos krikšto 600 metų jubilejų. KGB įvairiais būdais stengėsi sutrukdyti šio jubiliejaus minėjimą Lietuvoje.

J. Petkevičius, būdamas SSRS okupacinės struktūros vadovu Lietuvoje, slopino tautinio pasipriešinimo židinius,

represavo kovotojus už Lietuvos laisvę. Tiesa, KGB agentūra ne visada sugebėdavo sukliudyti Lietuvos patriotų veiksmams, politinėms demonstracijoms. Tai atsitiko ir 1972 m., susideginus R. Kalantai. 1972 m. gegužės 30 d. LKP CK biuras konstatavo, kad „miesto valstybės saugumo ir vidaus reikalų organai neturėjo pakankamai žinių apie chuliganaujančių ir priešiškai nusiteikusių asmenų kėslus pažeisti teisėtvarką"[253]. Tai tiesa — KGB nebuvo pasirengusi šiems įvykiams, nors duomenų apie gresiantį konfliktą turėjo. Pavyzdžiui, prieš pat R. Kalantos susideginimą, 1972 m. balandžio 28 d. J. Petkevičius pranešė A. Sniečkui, kad KGB operatyviniu būdu per pašto ryšių kanalus sulaikė 55 „nacionalistinio" turinio atsišaukimus, daugiausia adresuotus LTSR AT deputatams[254]. Per Kauno įvykius J. Petkevičius labai stengėsi pateisinti saugumo organų vardą, vadovavo demonstracijų ir „nacionalistinių reiškinių" slopinimui. „Milicijos, tarybinio-partinio aktyvo ir nedidelių Vidaus reikalų ministerijos kariuomenės grupių jėgomis antivisuomeniniai elementai buvo išstumti iš skvero ir išblaškyti",— rašė J. Petkevičius. Buvo suimti 402 žmonės[255]. Tokią pat jėgos taktiką J. Petkevičius naudojo ir kitų, spontaniškai kylančių ir turinčių politinį atspalvį demonstracijų ar didesnių žmonių susibūrimų metu, ypač po futbolo ar krepšinio rungtynių.

Prasidėjus demokratizacijos ir viešumo procesui Sovietų Sąjungoje, 1987 m. J. Petkevičius, kaip brežnevinės administracijos darbuotojas, buvo išleistas į pensiją. Matyt, Maskvoje suprato, kad šis žmogus, tiek daug „nusipelnęs" Lietuvos visuomenei, neturi moralinės teisės eiti šių pareigų. Buvo reikalingas naujas, Lietuvai nežinomas žmogus. Juo tapo E. Eismuntas.

J. Petkevičius 1954—1960 ir 1971—1989 m. buvo LKP CK narys, 1954—1960 ir 1976—1985 m. kandidatas į LKP

CK biuro narius, 1985—1987 m. biuro narys. 1951—1955 ir 1959—1980 m. LTSR AT deputatas, 1954—1958 ir 1979—1989 m. SSRS AT deputatas. 1974 m. J. Petkevičiui buvo suteiktas LTSR nusipelniusio kultūros veikėjo garbės vardas, o 1983 m. — generolo leitenanto karinis laipsnis.

J. Petkevičius buvo vedęs (žmona Leokadija yra istorijos mokslų daktarė, profesorė), turėjo 1 dukrą (ištekėjusi už poeto E. Mieželaičio sūnaus). Mirė J. Petkevičius 1992 m. Vilniuje.

Vasilijus PISAREVAS

Gimė 1899 m. gruodžio 28 d. Caricyno sr., Bolše Donščinske. 1926 m. įstojo į VKP(b), 1927 m. baigė Novočerkasko žemės ūkio institutą. 1927—1944 m. kaip vadovaujantysis žemės ūkio darbuotojas ir kolektyvizacijos specialistas dirbo Šiaurės Kaukaze, Vidurinėje Azijoje, SSRS žemės ūkio liaudies komisariate.

1944 m. buvo atsiųstas į Lietuvą ir paskirtas VKP(b) CK Lietuvos biuro narių. Jis kuravo respublikos žemės ūkį, netiesiogiai vadovavo 1944—1948 m. žemės reformai, kūrė tarybinius ūkius, mašinų ir arklių nuomojimo punktus. „Kaip kvalifikuotas specialistas, turintis darbo žemės ūkyje patirtį, respublikos partinei organizacijai suteikė didelę praktinę pagalbą, įgyvendinant žemės įstatymą..",— buvo rašoma 1947 m. jo charakteristikoje, pa-

ženklintoje grifu „Slaptai". Tad nenuostabu, kad apie V. Pisarevo veiklą 1944—1946 m. buvo stengiamasi nutylėti sovietiniais metais.

Didžiausią pavojų sovietinei santvarkai Lietuvoje, jo nuomone, kėlė vienkiemiai, kurie, pasak jo, sudarė „nacionalistinio" pogrindžio ir „buožijos" atramą. Atsižvelgdamas į tai, V. Pisarevas ragino per žemės reformą uždrausti žemę skirstyti į vienkiemius arba statyti naujus namus ne gyvenvietėse.

1946 m. spalio 28 d., V. Pisarevas buvo paskirtas LTSR MT pirmininko I pavaduotoju, tapo vienu iš galingiausių ir įtakingiausių stalininio režimo ramsčių ir „greito socializmo sukūrimo" Lietuvoje iniciatorių. Jis pradėjo kontroliuoti M. Gedvilo ir visos Ministrų Tarybos veiklą. Pradėjęs eiti šias pareigas, jis iš karto didžiausią dėmesį sutelkė į respublikos kolektyvizaciją. Kai kurie LTSR valdžios pareigūnai nenorėjo sutikti su sparčiais kolektyvizacijos tempais, vilkino ją. Gavęs VKP(b) CK pritarimą, V. Pisarevas šiuos „svyravimus" greitai šalino. 1947 m. LKP(b) CK kadrų sekretorius E. Ozarskis apie V. Pisarevą į Maskvą rašė: „Drg. Pisarevas aktyviai vadovauja, teisingai orientuojasi Lietuvos TSR reikaluose"[256].

1948 m. Lietuvoje prasidėjus kolektyvzacijai, jis partiniuose ir valstybiniuose pasitarimuose skatino Lietuvos valstiečių represijas, ragino ryžtingai šalinti iš kolūkių „nepatikimus elementus" arba tiesiog nepriimti į juos valstiečių, priskirtų buožių kategorijai, taip pat kaltino miestų įmonių vadovus, kurie į darbą priimdavo iš kolūkių pabėgusius žmones. Kaip mažai prisidėjusį prie kolektyvizacijos V. Pisarevas puolė ir J. Paleckį, 1952 m. LKP(b) CK XV plenume įrodinėjo, jog pastarojo elgesys nesuderinamas su buvimu partijoje.

V. Pisarevas nuolatos konfliktavo su pavaldiniais, dažnai atvirai ignoravo vietos pareigūnus, jų negerbė. 1950 m. dėl jo vienvaldiškumo aikštėn iškilo ilgai brendęs

konfliktas. Palaikydamas „savus", 1950 m. LKP(b) CK VIII plenume A. Sniečkus išdrįso kritikuoti šį Maskvos pasiuntinį (tai labai retas atvejis): „Iki šio laiko nei vienas ministras, nei drg. Liaudis, nei drg. Augustinaitis nebuvo patenkinti drg. Pisarevu ne dėl to, kad nežino žemės ūkio klausimų, jis žino, bet todėl, kad yra kažkiek išpuikęs. (...) Man atrodo, kad drg. Pisarevas elgiasi ne visai teisingai"[257].

Už kolektyvizacijos įgyvendinimą V. Pisarevas stengėsi gauti ekonomikos mokslų kandidato mokslinį laipsnį. Tuo rūpinosi ne tik jis, bet ir LKP(b) CK II sekretorius A. Trofimovas, artimas jo bičiulis, rašęs dėl to laiškus į Maskvą. Tačiau ši „protekcija" nepadėjo — 1949 m. gavo neigiamą atsakymą (reikėjo parašyti disertaciją).
1949—1954 m. V. Pisarevas buvo LKP CK narys, 1950—1954 m. SSRS AT, 1947—1951 m. LTSR AT deputatas.

Per L. Berijos inspiruotą rusų vadovaujančių darbuotojų atšaukimo kampaniją 1953 m. birželio 9 d. V. Pisarevas išvyko į Maskvą. Mirė 1977 m. gegužės 3 d. Maskvoje.

Borisas POPOVAS

Gimė 1909 m. spalio 23 d. Byčkove (Rusija, Caricyno sr.). 1931 m įstojo į VKP(b). 1932 m. B. Popovas dirbo partinį darbą, 1949 m baigė Aukštąją partinę mokyklą prie VKP(b) CK. 1950—1957 m. buvo Uzbekijos KP Taškento

sr. komiteto II sekretorius, 1958—1961 m. SSKP CK instruktorius, vėliau inspektorius.

1961 m. B. Popovas buvo atsiųstas į Lietuvą ir paskirtas LKP CK II sekretoriumi. Jis kontroliavo respublikos politinį, ūkinį ir kultūrinį gyvenimą, kuravo kadrus, buvo aktyvus Lietuvos rusifikacijos vykdytojas. B. Popovas buvo vienas aktyviausių kukurūzų auginimo Lietuvoje iniciatorių. Lietuvos mokslininkus, kurie priešinosi kukurūzų auginimui, jis kaltino antipartine veikla.

Žinodamas apie nesėkmingą buvusio LKP CK II sekretoriaus B. Šarkovo likimą, iš pradžių jis stengėsi būti santūrus, daug neprieštaraudavo A. Sniečkui, bet, žinoma, atidžiai stebėjo pastarojo veiksmus. Kadangi A. Sniečkus tada retsykiais konfliktavo su N. Chruščiovu, todėl B. Popovo misija Lietuvoje buvo susijusi ir su naujo kandidato į LKP CK I sekretoriaus postą paieška. Vėliau B. Popovas Lietuvoje įsidrąsino, net sujžūlėjo, o 1967 m. į A. Sniečkaus vietą protegavo J. Maniušį, tačiau tai padaryti nepavyko. 1964 m. nušalinus N. Chruščiovą, A. Sniečkus Maskvoje užsitikrino M. Suslovo paramą, todėl jo padėtis pasidarė gana tvirta, o B. Popovas 1967 m. neteko LKP CK II sekretoriaus posto.

Jis buvo jau penktasis ne vietinis LKP CK II sekretorius, palikęs Lietuvą pokario metais. Dėl to Maskvoje A. Sniečkui neretai buvo priekaištaujama, kad su juo ilgiau negali dirbti antrieji sekretoriai. 1967 m. B. Popovas buvo paskirtas SSKP Archangelsko srities komiteto I sekretoriumi, kuriuo išbuvo iki 1983 m. Išvykus B. Popovui, Lietuvos partinėje vadovybėje su pasitenkinimu buvo juokaujama: „nors kartą lietuviai ištrėmė rusą į šiaurę".

B. Popovas 1961—1971 m. buvo SSKP centrinės revizijos komisijos narys, 1971—1976 m. kandidatas į SSKP CK narius, 1976—1986 m. CK narys, 1961—1967 m. LKP CK ir jo biuro narys. 1962—1984 m. jis buvo SSRS AT, 1961—1967 m. LTSR AT deputatas.

Nikolajus POZDNIAKOVAS

Gimė 1900 m. 1938 m. spalio 8 d. paskirtas SSRS laikinuoju reikalų patikėtiniu Lietuvoje. 1939 m. spalio mėnesį dalyvavo SSRS ir Lietuvos derybose Maskvoje dėl savitarpio pagalbos sutarties pasirašymo. Palaikė ryšius su tautininkų režimo opozicijos veikėjais, išplėtojo žvalgybinę veiklą Lietuvoje. Už sėkmingą diplomatinę ir žvalgybinę veiklą 1939 m. spalio 19 d. N. Pozdniakovas paskirtas SSRS pasiuntiniu ir įgaliotuoju ministru Lietuvos Respublikoje, šiose pareigose išbuvo iki 1940 m. rugpjūčio 3 d.

SSRS okupavus Lietuvą, N. Pozdniakovas su kitais (V. Dekanozovu, P. Gladkovu ir kt.) vadovavo Lietuvos inkorporavimui į SSRS. Nuo 1940 m. rugpjūčio mėn 3. d. iki 1941 m. birželio mėn. 22 d. jis buvo okupacinio režimo Lietuvoje aukščiausiasis pareigūnas — SSRS LKT ir VKP(b) CK įgaliotinis Lietuvos TSR.

Apie N. Pozdniakovo politinę svarbą Lietuvoje byloja jo pasakytos kalbos įvairiuose pasitarimuose. Pavyzdžiui, 1941 m. vasario mėnesį LKP(b) V suvažiavime išdėstė tolesnės veiklos programą, demagogiškai aiškino nepriklausomos Lietuvos žlugimo priežastis, eigą: „Lietuvos dirbantieji, vadovaujami lietuvių pogrindininkų bolševikų ir VKP(b) CK, nuo 1940 m. birželio mėnesio nuėjo šlovingą kelią. Mes neabejodami galime pasakyti, kad tai buvo pergalingas kelias be pralaimėjimų (...). 1941 metais mes privalome pirmą kartą svariai prisidėti prie Sovietų Sąjungos ekonominės galios stiprinimo". Vieną iš būdų, kaip tai padaryti, jis siūlė: „(..) mes turime teisingai skirstyti kadrus, ryžtingai švarindami sovietinį aparatą nuo priešiškų elementų". Ši nuostata greitai buvo įgyvendinama. N. Pozdniakovas sukritikavo J. Paleckį už bandymus ginti lietuviškus kadrus (kvalifikuotus specialistus)[258].

Prasidėjus SSRS--Vokietijos karui, N. Pozdniakovas pasitraukė į Maskvą. Nuo 1941 m. rugjūčio mėnesio jis buvo LTSR partinės ir sovietinės vadovybės grupės narys, rūpinosi komunistų ir sovietinių partizanų nelegalios veiklos organizavimu Vokietijos okupuotoje Lietuvoje. N. Pozdniakovas stipriai girtuokliaudavo, gal todėl 1942 m. buvo pašalintas iš Lietuvos vadovybės kuratoriaus pareigų ir paskirtas SSRS užsienio prekybos susivienijimo „Meždunarodnaja kniga" pirmininku. Tai buvo didelis pažeminimas. 1948 m. N. Pozdniakovas mirė.

Kazys PREIKŠAS

K. Preikšas gimė 1903 m. birželio 14 d. Verbūnuose (Šiaulių rj.) valstiečių šeimoje. Jo politinė karjera prasidėjo labai anksti. 1920 m. įstojo į nelegalią LKP, Šiauliuose įsitraukė į prokomunistinių profsąjungų veiklą, organizavo darbininkų mitingus, streikus. Už komunistinę veiklą 1924—1926 m. buvo kalinamas. 1927 m. nelegaliai pasitraukė į SSRS, tapo politiniu emigrantu ir įstojo į VKP(b). Jis (partinis slapyvardis K. Dubovas) buvo rengiamas partiniam agentūriniam darbui Lietuvoje, mokėsi partinėse mokyklose. K. Preikšo visiškas atsidavimas naujam J. Stalino politikos kursui buvo greitai pastebėtas ir 1930 m. jis buvo kooptuotas į LKP CK ir jo politinį biurą.

1931 m. K. Preikšas atvyko į Kauną dirbti nelegalų darbą. Kaip vienas iš LKP CK sekretorių rūpinosi parti-

niais reikalais kariuomenėje Panevėžio apskrityje ir Klaipėdos krašte, prižiūrėjo nelegalią spaustuvę. 1931 m. gruodžio mėnesį K. Preikšas vėl buvo suimtas ir 1933 m. nuteistas 12 m. kalėti, bet, Sovietų Sąjungai grąžinus Lietuvai jos įkaitus, K. Preikšui ir kitiems komunistams 1933 m. buvo leista išvykti į SSRS. „Už keliolika nusenusių kunigų ir zakristijonų gavome 24 jaunus revoliucionierius",— pareiškė sutikdamas atvykusius Z. Angarietis[259]. Vėliau K. Preikšas dirbo spaudos darbą, mokėsi aspirantūroje, dėstytojavo.

Vengdamas J. Stalino represijų, 1937 m. K. Preikšas savanoriu išvyko į Ispaniją, ten respublikonų pusėje dalyvavo pilietiniame kare, pasižymėjo drąsa. Konspiraciniais sumetimais Kazio Ilgūno pavarde įstojo į Ispanijos komunistų partiją. Tai buvo trečioji komunistų partija, kuriai jis priklausė. Po F. Franko pergalės 1939 m. grįžo į Maskvą ir iki 1940 m. dirbo redaktoriumi.

1940 m. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, liepos 17 d. K. Preikšas atvyko į Kauną ir buvo paskirtas LKP CK propagandos ir agitacijos sekretoriumi. Juo buvo iki 1948 m. Svarbiausias jo uždavinys buvo komunistinės ideologijos ir politinės demagogijos priemonėmis patraukti į komunistų pusę kuo daugiau Lietuvos gyventojų, ypač inteligentų, priversti juos dalyvauti kolaborantinėje veikloje. K. Preikšo politinė ir partinė padėtis darėsi vis tvirtesnė. 1941 m. LKP (b) V suvažiavime jis buvo išrinktas LKP(b) CK biuro nariu, 1941 ir 1945—1954 m. buvo dar ir „Komunisto" žurnalo atsakingasis redaktorius.

Pokario metais K. Preikšas kartu su V. Niunka ir G. Zimanu tapo vienu iš įtakingiausių LKP(b) CK ideologinių vadų. Jis inspiravo Lietuvos gyventojų politines ir represines akcijas, prievarta bruko rusų tautos kultūros pažinimą. 1946 m., po VKP(b) CK ideologinių nutarimų dėl žurnalų „Zvezda" ir „Leningrad", K. Preikšas atliko svarbiausią lietuvių inteligentijos politinio persekiotojo vaidmenį. LKP(b) CK plenumuose, rašytojų suvažiavimuose ir kitur, prioritetą teikdamas tik klasiniams principams,

reikalavo atsisakyti pozityvaus Lietuvos praeities bei jos kultūros vertinimo, smerkė inteligentijos apolitiškumą, vertė meninėmis priemonėmis šlovinti sovietinę santvarką ir komunistų partiją. Pavyzdžiui, 1946 m. jis kritikavo rašytoją B. Sruogą, poetus E. Mieželaitį, A. Miškinį, P. Vaičiūną, dailininką J. Vienožinskį, teisininką A. Janulaitį, istoriką I. Jonyną ir daugelį kitų.

1948 m. K. Preikšas buvo paskirtas LTSR MT pirmininko pavaduotoju ir pradėjo kuruoti kultūros, švietimo, mokslo bei meno įstaigų darbą. Į buvusias K. Preikšo pareigas buvo paskirtas šiek tiek santūresnis, nuosaikesnis ir labiau išsilavinęs V. Niunka. Matyt, tuo A. Sniečkus stengėsi sušvelninti LKP(b) CK ir respublikos inteligentijos santykius, kurie dėl K. Preikšo kietakaktiškumo nuolat blogėjo. Naujame darbe K. Preikšas ėmėsi kultūros paveldo niokojimo iniciatyvos. Jam atėjus į šį postą, prasidėjo nepriklausomos Lietuvos laikais statytų paminklų griovimas (1948—1952 m.). K. Preikšas inspiravo Vilniaus Arkikatedros frontono skulptūrų ir Trijų kryžių kalno monumento sunaikinimą.

K. Preikšas kartu su A. Sniečkumi ir M. Gedvilu buvo vienas iš LTSR vadovų, atsakingų už gyventojų trėmimus. 1951 m. rugsėjo 23 d. pasirašė dokumentą, kuris numatė „iškeldinti visam laikui už Lietuvos TSR ribų į tolimus Sąjungos kraštus priešiškai veikiančius prieš kolūkius buožes su šeimomis pagal pridedamus sąrašus". 1951 m. spalio 2—3 d. represiniai organai iš Lietuvos ištrėmė 16 150 žmonių, iš jų 13 394 žmones pagal LTSR MT patvirtintus sąrašus[260].

1953 m. mirus J. Stalinui ir pasikeitus SSKP CK politikos kursui, K. Preikšo administracinis-komandinis darbo ir vadovavimo stilius bei kairuoliškos pažiūros pamažu nulėmė politinės karjeros pabaigą. A. Sniečkui prisitaikant prie naujų politinių sąlygų, 1954 m. K. Preikšas jau nebuvo išrinktas LKP CK biuro nariu, o 1954 m. buvo atleistas ir iš „Komunisto" atsakingojo redaktoriaus pareigų, 1957 m. A. Sniečkus paskyrė K. Preikšą „kontrre-

voliucinių" nusikaltimų bylų peržiūrėjimo komisijos pirmininku vietoj G. Bacharovo. 1959 m. balandžio mėnesį jis buvo paskirtas į tuo metu simbolinį LTSR užsienio reikalų ministro postą, 1960 m. pradžioje atleistas iš LTSR MT pirmininko pavaduotojo pareigų. Jo politinį nuosmukį iš dalies nulėmė ir užklupusios neišgydomos ligos. 1960 m. vasario 19 d. A. Sniečkus ir M. Šumauskas laiške N. Chruščiovui pažymėjo, kad, pablogėjus K. Preikšo sveikatai (bronchinė astma), jis buvo atleistas iš LTSR MT pirmininko pavaduotojo pareigų[261].

Žymus LKP veikėjas K. Preikšas daugeliui Lietuvos žmonių asocijuojasi su VKP(b) CK sekretoriumi A. Ždanovu. Tam yra pagrindo, K. Preikšas buvo vienas iš svarbiausių LKP ideologų, jo politinės pažiūros visada buvo kur kas konservatyvesnės nei jo kolegų komunistų. Jis visą gyvenimą ištikimai tarnavo bolševizmui, aktyviai rėmė J. Stalino politiką Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje. Tai buvo savimi pasitikintis, valingo, emocionalaus būdo ir tvirto sudėjimo žmogus, tiesus, kompromisų ir diplomatijos nepripažįstantis politikas. Dėl to neretai kildavo konfliktų su draugais, kolegomis, pavaldiniais. Bendraudamas su jais, buvo grubus, dažnai ant jų rėkdavo, keikdavosi. K. Preikšas dažnai aprėkdavo žmones, atėjusius pas jį su įvairiais reikalais. Jeigu žmogus ištverdavo 2—3 aprėkimus, jo prašymas dažniausiai būdavo patenkinamas (žmonės, žinantys šią K. Preikšo „silpnybę" tuo naudodavosi). K. Preikšas taip pat buvo geras oratorius.

Tiesa, K. Preikšas ne visada elgėsi vien tiesmukiškai, kartais jis pasirodydavo turįs ir diplomatinių sugebėjimų, ypač išvykų į užsienį metu. Pavyzdžiui, 1957 m. su oficialia Lietuvos delegacija viešėdamas Lenkijoje, kur vyko Lietuvos kultūros dienos, K. Preikšas elgėsi labai mandagiai ir taktiškai. Remiantis delegacijos nario J. Kavaliausko atsiminimais, oficialiųjų iškilmių pradžioje buvo atlikti Lenkijos ir LTSR himnai. Dėl to labai sunerimo G. Zimanas — kodėl nebuvo sugrotas SSRS himnas? Jis norėjo ištaisyti lenkų „draugų" klaidą, tačiau delegacijos

vadovas K. Preikšas jį nuramino, paaiškino, kad tai ne jų reikalas. Lenkai lietuvių komunistams surengė banketą, jam padovanojo medžioklini šautuvą. K. Preikšas buvo geros nuotaikos. Grįžtant namo, SSRS muitininkams pradėjus tikrinti jo lagaminus, K. Preikšas čiupo vieną iš jų už atlapų. ,,Tu kalės vaike (sukin syn) dar krapštysies mano daiktuose!—šaukė K. Preikšas.— Ten Lenkijoje niekas manęs netikrino". Vėliau išsiaiškinus, kurie pareigūnai buvo tikrinami, konfliktas tapo užglaistytas.

1940—1961 m. jis buvo LKP CK narys, 1941—1954 m. SSRS AT, 1947—1961 m. LTSR AT deputatas. K. Preikšas buvo 2 kartus vedęs, turėjo dukrą. 1961 m. gruodžio 5 d. išvykos metu Seirijuose nuo širdies infarkto K. Preikšas staiga mirė. Palaidotas Vilniuje, Antakalnio kapinėse. Tarytum tyčiodamiesi iš Lietuvos inteligentijos, 1961 m. gruodžio 22 d. LKP CK ir LTSR MT priėmė nutarimą dėl K. Preikšo atminimo įamžinimo — jo vardu buvo pavadintas Šiaulių pedagoginis institutas.

Bronius PUŠINIS

(iki 1927 m. *B. LEONAS)*

Gimė 1888 m. spalio 25 d.. Marijampolės rj., Palnyčioje, valstiečių šeimoje. Tėvai turėjo apie 80—90 ha žemės. 1918—1919 m. prisidėjo prie bolševikų valdžios organų kūrimo Lietuvoje, 1919 m. įstojo į komunistų par-

tiją. 1920—1926 m. dirbo profesinėse sąjungose, aktyviai dalyvavo antivalstybinėje LKP veikloje: bendradarbiavo komunistinėje spaudoje, organizavo darbininkų streikus, dirbo kitą ardomąjį darbą. Po 1926 m. valstybinio perversmo persikėlė į SSRS, 1927—1931 m. gyveno Vokietijoje, organizavo Lietuvos politinių emigrantų veiklą bei komunistinės literatūros spausdinimą ir gabenimą į Lietuvą. 1931 m. grįžęs į Maskvą, dirbo ūkinį darbą.

1940 m. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, dirbo Sąjunginio radijo komiteto lietuvių redakcijos vedėju, 1941 m. paskirtas LTSR žemės ūkio liaudies komisaru. Jis vadovavo „nacionalistinių" kadrų (buvusių politinių partijų ir organizacijų narių) „valymui", 1941 m. LKP(b) V suvažiavime ragino pašalinti iš komisariato apie 60% darbuotojų, nes iš 520 komisariato darbuotojų 305 iki 1940 m. priklausė įvairioms partijoms ir organizacijoms[262]. 1941—1944 m. B. Pušinis buvo LKP (b) CK ir LTSR LKT evakuotųjų Lietuvos gyventojų reikalų įgaliotinis Omske, Sverdlovske. 1944—1945 m. Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininkas, 1945—1946 m. Tarybinių darbuotojų kursų direktorius.

1948 m. B. Pušinis buvo paskirtas RKRT prie LTSR MT įgaliotiniu. Tai buvo aukščiausia jo karjeros pakopa. Šis darbas paliko pačius slogiausius Lietuvos katalikų dvasininkijos bei tikinčiųjų prisiminimus. B. Pušinio impulsyvus būdas ir kairuoliškos pažiūros, LKP vadovybės nuomone, turėjo per trumpą laiką jam padėti likviduoti dvasininkijos, ypač katalikų, savarankiškumą.

1948 m. B Pušinis kartu su M. Gedvilu pradėjo masiškai uždarinėti Lietuvos bažnyčias ir vienuolynus. Jo iniciatyva buvo uždaryta Vilniaus Arkikatedra, Šv. Kazimiero, Šv. Jono, Šv. Kotrynos ir kitos bažnyčios Vilniuje. 1949 m. spalio 18 d. B. Pušinis rašė į Maskvą, kad Vilniaus Arkikatedroje „meldžiasi tik po 10—20 senų mo-

terų“, todėl ją reikia uždaryti[263], 1950 m. B. Pušinis prasitarė, kad kunigams bus sukurtas specialus lageris — žvejų artelė, kurioje dirbs apie 200 uoliausių kunigų. Jis pranašavo, kad po dviejų metų iš bažnyčios Lietuvoje liks tik „ragučiai ir nagučiai"[264].

Kairuoliškų komunistų remiamas, B. Pušinis stengėsi naikinti viską, kas bent kiek siejosi su religija, nesvarbu, ar tai buvo Lietuvos istorijos, ar kultūros palikimas. 1949 m. birželio 11 d., atsakydamas į LKP(b) Panevėžio apskrities komiteto sekretorės Taurinskienės paklausimą, jai nurodė, kaip reikia naikinti Panevėžio apskrityje esančius kryžius: „Tų kryžių pašalinimą reikia įvykdyti atsargiai, neiššaukiant tikinčiųjų jausmų įžeidimo. Tą įvykdyti reikia ne kampanijos būdu, bet ramiai, nuosekliai ir apgalvotai. (...) Miesto šaligatviuose esančius kryžius ir statulas reikalinga pašalinti, nepaliekant net pėdsako, ir tai reikia padaryti tikintiesiems nematant“[265]. 1951 m. liepos 16 d. laiške savo tiesioginiam viršininkui Maskvoje I. Polianskiui B. Pušinis rašė dėl giesmės „Marija, Marija“ likimo — jis siūlė pašalinti ją iš bažnytinio repertuaro. „Laukiu Jūsų nurodymų. Kalbėdamas šiuo klausimu su respublikos vadovais, tikslių nurodymų negavau",— rašė B. Pušinis[266].

Stiprėjantis antisemitizmas Sovietų Sąjungoje neaplenkė ir Lietuvos. 1948 m. spalio 8 d. B. Pušinis rašė į Maskvą apie Šiaulių sinagogos likimą: „Jos atidaryti negalima, nes visiškai nėra jokios politinės prasmės. Tarybų Lietuvoje yra du rabinai Vilniuje ir Kaune. Šiauliuose nėra (rabino — V. T.) ir negalės būti, nes jų daugiau nėra Tarybų Lietuvoje. Šiauliuose žydų tikinčiųjų yra labai mažai. Be to, yra grupė žydų spekuliantų, kuriuos domina ne religiniai reikalai, o siuntiniai iš Amerikos“[267]. Tokio paaiškinimo užteko, kad Šiaulių žydų religinė bendruomenė netektų savo maldos namų.

B. Pušinio perdėtas uolumas, kairuoliškumas, o svarbiausia — savavališkas elgesys kėlė Maskvos pareigūnų nepasitenkinimą. Jie dažnai įspėdavo B. Pušinį dėl neteisėtų veiksmų, bet tai jam nesukliudė išbūti šiame poste net iki 1957 m.

B. Pušinis buvo menkai išsilavinęs, ypatingai radikalių pažiūrų žmogus. Jis niekino lietuvių inteligentiją, tautinę kultūrą ir istoriją, stokojo politinės kultūros. Pavyzdžiui, 1950 m. Vilniaus miesto Dzeržinskio rj. partinėje konferencijoje atvirai tyčiojosi iš žymiausių Lietuvos mokslininkų, kaltino Mokslų akademijos vadovybę liberalizmu ir politiniu aklumu: ,,Nojaus laive visi padarai elgėsi tvarkingai ir graudžiam balandėlės burkavimui į taktą kriuksėjo kiaulė, tačiau toli gražu ne tokie kultūringi pasirodė prisiglaudę Lietuvos TSR Mokslų akademijoj buvę buržuazinių ir smulkiaburžuazinių partijų veikėjai". Tai prof. P. Šalčius, akademikas V. Mykolaitis-Putinas, akademikas J. Balčikonis, filologijos mokslų daktaras S. Šapšalas, gydytojas V. Kutorga, prof. D. Budrys, prof. K. Bieliukas ir kiti[268].

Nors dėl savo kraštutinio klasinio požiūrio į Lietuvos visuomenės gyvenimą B. Pušinis kartais ir susilaukdavo LKP vadovų kritikos, bet jo veikla juos tenkino — buvo stengiamasi sudaryti iliuziją, jog LKP nepritaria kairuoliškiems nukrypimams ir gina Lietuvos interesus. Vėliau, keičiantis politinei konjunktūrai, B. Pušinio pažiūros šiek tiek kito, bet bolševikinių įsitikinimų jis neatsisakė.

Nuo 1957 m. B. Pušinis buvo LTSR Aukščiausiojo Teismo narys. 1941—1960 m. jis buvo LKP CK narys, 1947—1963 m. LTSR AT deputatas. B. Pušinis buvo vedęs (žmona dalyvavo komunistinėje veikloje), turėjo 2 dukras ir sūnų (P. Leonas; fizikos ir matematikos mokslų daktaras, profesorius). Mirė B. Pušinis 1967 m. gegužės 21 d., palaidotas Vilniuje, Antakalnio kapinėse.

Antanas RAGUOTIS

Gimė 1914 m. kovo 14 d. Utenos rj., Kušnieriūnuose, valstiečių šeimoje. Jo tėvai turėjo 22 ha žemės. Nuo 1934 m. A. Raguotis dalyvavo antivalstybinėje veikloje, platino komunistinę literatūrą. 1934 m. kalintas. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, 1940 m. įstojo į VKP(b), 1941 m. pradžioje dirbo LKP(b) CK instruktoriumi. Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, A. Raguotis pasitraukė į SSRS gilumą. 1941 m. dalyvavo Maskvos gynime, 1943—1944 m. Žemaitės partizanų junginio vadas Lietuvoje. Po karo 1944 m. A. Raguotis dirbo LKP(b) CK kadrų skyriaus partinio sektoriaus vedėju, 1945 m. sausio mėnesį išvyko mokytis į Aukštąją partinę mokyklą prie VKP(b) CK.

1946 m spalio mėnesį A. Raguotis buvo išrinktas (tiksliau, paskirtas) LLKJS CK I sekretoriumi vietos nušalinto „nacionalisto" J. Macevičiaus. Pagrindinė A. Raguočio paskyrimo į šį postą priežastis, matyt, buvo jo kairuoliškumas. „Jeigu priešas nepasiduoda, jį reikia sunaikinti",— cituodamas M. Gorkio žodžius, 1946 m. lapkričio mėnesį LKP (b) CK XI plenume kalbėjo naujasis LKJS CK I sekretorius[269]. Ši ir kitos A. Raguočio kalbos buvo persunktos neapykanta „klasiniam priešui", jose beatodairiškai buvo raginama partinio diktato ir ideologinio šantažo būdais išguiti iš jaunimo sąmonės bet kokias tautinės savimonės apraiškas. „Po žurnalų «Zvezda» ir «Leningrad» sutriuškinimo,— kalbėjo A. Raguotis,— LTSR švietimo ministerija nepareikalavo iš apskričių, miestų ir rajonų liaudies švietimo skyrių ir mokytojų pakeisti savo požiūrį į besimokančių komjaunuolių ir pionierių politinį auklėjimą".

A. Raguotis skatino kadrų „valymą". 1947 m. daug „liaudies priešų" jis rado Žemės ūkio akademijoje. Mat

tuo metu į akademijos profesinės sąjungos komitetą nebuvo išrinktas nė vienas komjaunuolis. „Šis faktas liudija, kad akademija užteršta buožiniais ir nacionalistiniais elementais",— kalbėjo A. Raguotis LKP(b) CK XV plenume, Jis nurodė, kad šioje mokykloje „apeinami kolektyvizacijos, socialistinio Lietuvos kaimo pertvarkymo klausimai", pabrėžė, kad nemažai dėstytojų apolitiški ir net antitarybiškai nusiteikę. Pavyzdžiui, „dėstytojas Kondrotas agrotechnikos pavyzdžius pateikia iš užsienio vadovėlių, demonstruoja užsienio markių mašinas“. A. Raguočio nuomone, pagrindinis kaltininkas — rektorius M. Mickis[270].

1950 m. sustiprėjus J. Paleckio puolimo kampanijai, A. Raguotis taip pat neliko nuošaly. LKP(b) CK VIII plenume jis priminė, kad dar 1946 m. pokalbyje su J. Paleckiu, pastarasis abejojo, ar tada reikėjo imtis prievartos prieš „buožes", nes tai tik suaktyvino „klasių kovą" Lietuvoje, kai tuo tarpu Latvijoje ir Estijoje buvo pasielgta kitaip[271]. 1952 m. LKP(b) VII suvažiavime A. Raguotis, apkaltinęs K. Kubilinską ir J. Šimkų apolitiškumu, nepamiršo ir J. Paleckio. Suvažiavimui jis priminė, kad 1950 m. uždraudžiant V. Kudirkos „Tautišką giesmę”, J. Paleckis tam prieštaravo ir kompromiso vardan siūlė žodžius pakeisti, o muziką palikti (A. Raguotis buvo naujo LTSR himno komisijos narys)[272]. A. Raguotis taip pat piktinosi M. Gedvilu, kuris siūlė Vilniaus krašte nesteigti lenkų mokyklų. Šiuo klausimu jis aktyviai palaikė A. Sniečkų, kuris kaltino M. Gedvilą ir J. Paleckį nacionalizmu[273].

A. Raguočio komjaunuoliška veikla buvo aukštai įvertinta: 1949 m. jis buvo išrinktas kandidatu į LKP(b) CK narius, 1952 m. — CK biuro nariu. Remiantis LKP veteranų atsiminimais, tuo metu tarp CK aparato darbuotojų sklido gandai apie galimą A. Sniečkaus pakeitimą. Vienu iš pretendentų buvo laikomas A. Raguotis — jaunas, aktyvus ir paklusnus Maskvos (VLKJS CK) nurodymų vykdytojas. Tačiau tolesnė jo politinė karjera pakrypo kita linkme. Daugiausia dėl kai kurių asmeninių ydų 1952 m.

jis buvo atleistas iš LLKJS CK I sekretoriaus pareigų, o 1953 m. ir iš LKP CK biuro narių. 1954 m. tapo vidaus reikalų ministro pavaduotoju, juo dirbo iki 1957 m.; 1955 m. jam suteiktas milicijos pulkininko laipsnis. Nuo 1957 m. buvo ,,Kelmės" tarybinio ūkio (Kelmės rj.) direktorius, 1959—1962 m. Vilniaus melioracijos statybos tresto valdytojas. Pablogėjus sveikatai (žarnyno opa, kojų ir rankų reumatas), 1962 m. liepos 12 d. atsisakė valdytojo pareigų, iki 1968 m. dirbo LTSR MT aparate.

A. Raguotis 1947—1954 m. buvo LTSR AT, 1950—1954 m. SSRS AT deputatas, 1949—1954 m. LKP CK narys.

A. Raguotis buvo 2 kartus vedęs (pirmoji žmona mirė), turi dukrą ir sūnų.

Alfonsas RANDAKEVIČIUS

Gimė 1919 m. gegužės 1 d. Kaišiadorių rj., Dovainonyse, valstiečių šeimoje. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, 1940 m. birželio mėnesį A. Randakevičius įstojo į LKP, 1940—1941 m. buvo Kauno apskrities Kruonio valsčiaus komjaunimo komiteto sekretorius. Per SSRS—Vokietijos karą buvo 16 lietuviškosios šaulių divizijos komjaunimo biuro sekretorius, divizijos politinio skyriaus viršininko padėjėjas komjaunimo reikalams. Karą A. Randakevičius pradėjo eiliniu, o baigė jį, turėdamas majoro laipsnį.

Pokario metais A. Randakevičius toliau dirbo komjaunimo darbą. 1946 m. po LLKJS III suvažiavimo buvo išrinktas LLKJS CK propagandos ir agitacijos sekretoriumi (vietoj į nemalonę patekusio E. Mieželaičio). A. Randakevičius pateisino pasitikėjimą — jis uoliai organizavo komjaunimo, komunistinės ideologijos ir nuolankumo okupantams propagandines kampanijas spaudoje, radijuje, aktyviai dalyvavo visose VKP(b)—LKP(b) rengiamose politinėse akcijose prieš lietuvių tautą, pasižymėjo kairuoliškomis pažiūromis ir veiksmais, visada rėmė promaskvietiškos orientacijos LLKJS CK I sekretorių A. Raguotį. Tai jam padėjo išvengti 1946 m. LLKJS CK aparate vykusio kadrų „valymo". D. Šupikovo rekomenduotas, 1949—1952 m. A. Randakevičius mokėsi Aukštojoje partinėje mokykloje prie VKP(b) CK. Ją baigęs, 1952—1956 m. tarnavo kariuomenėje, buvo dalies vado pavaduotojas politiniams reikalams.

A. Randakevičiaus politinei karjerai labai padėjo 1956—1959 m. vykusi lietuvių iškėlimo į vadovaujančius postus kampanija. 1956 m. A. Randakevičius, kaip jaunas ir perspektyvus lietuviškos partinės nomenklatūros atstovas, buvo paskirtas LTSR KGB pirmininko pavaduotoju. 1959 m. į pensiją išleidus KGB pirmininką K. Liaudį, į jo vietą buvo paskirtas A. Randakevičius, kuris turėjo darbo saugumo organuose patyrimą ir buvo A. Sniečkui ištikimas žmogus. Kaip ir visi SSRS sąjunginių respublikų KGB pirmininkai, jis klausė Maskvos, bet kartu jis klausė ir A. Sniečkaus, kuriam buvo dėkingas už iškėlimą į politines aukštumas.

Savo padėčiai Lietuvoje stiprinti A. Sniečkus naudojosi A. Randakevičiaus paslaugomis. Ant I sekretoriaus stalo kaupdavosi KGB pirmininko pasirašytos gana objektyvios politinės informacijos — ataskaitos apie politinę padėtį Lietuvoje. Atrodo, šiais kanalais A. Sniečkus sužinodavo ir apie įvairias politines intrigas, rengiamas prieš jį

ir jo kolegas. Nuo. 1959 m. A. Randakevičius padėjo A. Sniečkui stiprinti politinį režimą Lietuvoje. Gąsdindami Maskvą galimomis pogrindžio teroristinėmis akcijomis, jie plėtė KGB aparato tinklą respublikoje.

Apie 1960 m. Lietuvoje sustiprėjo katalikų bažnyčios ir tikinčiųjų politinis persekiojimas. Jį inspiravo A. Sniečkus, J. Rugienis, V. Niunka ir kai kurie kiti LKP veikėjai. A. Randakevičius kartu su J. Rugieniu nuolat kišosi į bažnyčios vidaus gyvenimą, rinko kunigus kompromituojančią medžiagą, neleido „nusikaltusiems" dvasininkams kunigauti ir net trėmė juos į nuošalias Lietuvos vietas. 1960 m. rugpjūčio 26 d. A. Randakevičius rašė A. Sniečkui, jog „artimiausiu metu numatoma atleisti nuo vadovavimo Vilniaus ir Panevėžio vyskupijoms reakcingai nusiteikusį vyskupą J. Steponavičių. (...) Siekiant apriboti priešišką Steponavičiaus įtaką dvasininkijai, būtina jį apgyvendinti viename iš atokiausių respublikos rajonų. Tam yra parinktas butas Lazdijų rajone, Veisiejuose, Sukackienės 8[a] (2 kambarių su virtuve)". A. Randakevičius pastebėjo, jog „nurodytame name yra sudarytos reikalingos sąlygos operatyviam Steponavičiaus stebėjimui. (...) Prašome Jūsų Lazdijų rajono partijos komiteto sekretoriui nurodyti, kad jis skirtų Veisiejuose nurodytą butą vyskupui Steponavičiui"[274]. Tačiau J. Steponavičius -Veisiejuose nebuvo apgyvendintas, nes jie buvo pernelyg arti Lenkijos sienos. Vyskupas buvo iškeltas į Žagarę. A. Sniečkaus nurodymu, A. Randakevičius 1961 m. padėjo Klaipėdos miesto valdžiai uždaryti tikinčiųjų lėšomis ir pastangomis beveik pastatytą bažnyčią, nors 1960 m. gruodžio 3 d. LKP CK biuro posėdyje jis, gerai nesupratęs A Sniečkaus, prasitarė, jog „bažnyčios atidarymo nereikia atidėlioti"[275]. 1964 m. A. Randakevičiui buvo suteiktas generolo majoro karinis laipsnis.

A. Randakevičiaus uolumas buvo pastebėtas Maskvoje. 1967 m. jis buvo perkeltas į SSRS KGB organus Maskvoje. Jau 1967 m. spalio 20 d. laiške A. Sniečkui A. Randakevičius siūlė palikti jį tose pačiose pareigose

arba skirti LTSR viešosios tvarkos apsaugos ministru, taip pat laiške buvo patariama neskubėti: „Tuo labiau, kad visiems gerai žinoma, jog Randakevičiui ant galvos nelyja, už apykaklės nelaša, viskuo aprūpintas ne blogiau už Gailevičių"[276].

Kas paskatino A. Randakevičių 1970 m. palikti Maskvą, nežinia. Jis grįžo į Lietuvą ir buvo paskirtas LTSR teisingumo ministru. 1970—1977 m., būdamas teisingumo ministru, A. Randakevičius kartu su naujuoju LTSR KGB pirmininku J. Petkevičiumi vadovavo kitamin̆čių persekiojimui, politinių bylų fabrikavimui. 1977 m. A. Randakevičius iš LTSR teisingumo ministro pareigų buvo atleistas. Jis 1952—1960 m. buvo kandidatas į LKP CK narius, 1960—1967 ir 1971—1978 m. CK narys, 1961—1962 m. kandidatas į LKP CK biuro narius, 1955—1959 ir 1971—1978 m. LTSR AT, 1962—1970 m. SSRS AT deputatas, 1955—1959 m. LTSR AT Prezidiumo narys. A. Randakevičius buvo vedęs, turėjo dukrą ir sūnų.

1978 m. A. Randakevičius baigė Vilniaus universitetą. 1978 m. gruodžio 7 d. Druskininkuose jis mirė, palaidotas Vilniuje, Antakalnio kapinėse.

Justas RUGIENIS

Gimė 1909 m. kovo 28 d. Vilkaviškyje, Marijanavo kaimo darbininkų šeimoje. 1926 m. Vilkaviškyje įstojo į LKJS. Iš Vokietijos į Lietuvą J. Rugienis gabeno komunistinę literatūrą, 1928 m. policijos buvo suimtas, žiauriai

sumuštas. 1930 m. Įstojo į LKP. 1930—1931 m. buvo LKJS Kauno rj, komiteto sekretorius, LKJS CK narys, 1938 m. kooptuotas į LKP Kauno apskrities komitetą. J. Rugienis nepriklausomybės metais už antivalstybinę komunistinę veiklą buvo daugiau kaip 10 metų kalinamas. Gal todėl vėliau jis tapo toks negailestingas Lietuvos bei tikėjimo laisvę ginantiems žmonėms.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, J. Rugienis tapo aktyviu kolaborantu. 1940—1941 m. jis dirbo NKVD Kėdainių, Zarasų apskričių valstybės saugumo skyriuose, dalyvavo Lietuvos gyventojų politinėse represijose. Per SSRS—Vokietijos karą 1942—1944 m. tarnavo 16 lietuviškosios šaulių divizijos politiniame skyriuje. Grįžęs į Lietuvą, J. Rugienis nuo 1944 m. vėl dirbo saugumo organuose Kėdainiuose. 1946—1949 m. jis buvo LTSR NKVD (nuo 1946 m. MVD) kariuomenės karinio tribunolo narys. Šis teismas daugiausia nagrinėjo politines bylas, teisė lietuvių partizanus, rengė atvirus partizanų teismo procesus, nors šie procesai ne visada buvo sėkmingi. Pavyzdžiui, 1946 m. lapkričio 19 d. Lazdijų apskrityje, Leipalingyje įvyko rezistento A. Vaškevičiaus, nušovusio Leipalingio partorgą Benediktovą, MVD karinio tribunolo atviras teismo procesas. Jame dalyvavo suvaryti vietos gyventojai, 7—8 klasių mokiniai. Slaptoje informacijoje A. Sniečkui buvo pranešta, kad teismas „iš esmės virto antitarybine demonstracija. Teisiamasis elgėsi ypatingai įžūliai, iššaukiančiai, viso proceso metu darė išpuolius prieš tarybų valdžią, o pirmininkaujantis drg. Rugienis nesugebėjo jo pažaboti"[277].

1949 m. J. Rugienis, kaip „kvalifikuotas" teisininkas, buvo paskirtas LTSR Aukščiausiojo teismo nariu, juo išbuvo iki 1957 metų. 1951 m. baigė Vilniaus universitetą. A. Sniečkus, žinodamas J. Rugienio ištikimybę komunizmo dogmoms ir priešiškumą katalikų bažnyčiai, 1957 m. jį paskyrė Religijų reikalų tarybos prie SSRS MT įgalio-

tirtiu Lietuvos TSR. A. Sniečkaus viltys visiškai pasiteisino—J. Rugienis šiame poste išbuvo net iki 1973 m.

Pakeitęs radikalųjį B. Pušinį, J. Rugienis toliau stiprino Lietuvos katalikų bažnyčios politinį persekiojimą, LTSR KGB ir teisėtvarkos organų pagalba represavo nepaklusniuosius dvasininkus. 1957 m. nesutiko, kad vyskupas V. Sladkevičius eitų Kaišiadorių vyskupo pareigas ir ištrėmė jį į Biržų rajoną. 1960 m. sausio 13 d. J. Rugienis pranešė į Maskvą, kad be jo ir Lietuvos valdžios sutikimo 1959 m. Vatikano nurodymu Telšių vyskupijos apaštaliniu administratoriumi paskirtas vyskupas P. Maželis, o Vilniaus arkivyskupijos ir Panevėžio vyskupijos vadovu— vyskupas J. Steponavičius. „Todėl man atrodo, jog mums reikėtų sustiprinti mūsų budrumą ir neleisti Vatikanui legaliai susirašinėti su mūsų šalyje esančia agentūra",— rašė J. Rugienis.

J. Rugienis pats persekiojo dvasininkus, 1960—1961 m. iš kunigų A. Almino, Buliausko, J. Danylos, Dobrovolskio, Dumbliausko, A. Yliaus, Juodaičio, Masio, J. Razmanto, V. Šikšnio, J. Vičiulio atėmė registracijos pažymėjimus. Tačiau didžiausią priešiškumą jis jautė vyskupui J. Steponavičiui. 1960 m. gegužės 26 d. J. Rugienis skundėsi A. Sniečkui: „Vyskupą Steponavičių daug kartų įspėjau, jog visi jo nurodymai kunigams būtų derinami su manimi. Tačiau vyskupas Steponavičius iš to jokių išvadų nepadarė“. Po to, kai 1960 m. be jo žinios J. Steponavičių aplankė italai, J. Rugienis savo tiesioginiam viršininkui Maskvoje A. Puzinui rašė: „Manau, kad dėl italų apsilankymo valstybės saugumo organams yra tikslinga oficialiai ištardyti vysk. J. Steponavičių"[278]. 1961 m. susio 9 d. J. Rugienis išsikvietė J. Steponavičių ir pranešė, kad šis ištremiamas į Žagarę (tremtyje J. Steponavičius išgyveno 27 metus). Laiške V. Niunkai J. Rugienis prašė išregistruoti J. Steponavičių iš Vilniaus, „o jeigu ir po to jis neišvažiuos, būtinai imtis priemonių, išvarant jį iš Vilniaus“[279],

Daug dėmesio J. Rugienis kreipė ir į Kauno kunigų seminariją. Jis įvairiais būdais mažino klierikų skaičių, šalino iš seminarijos dėstytojus. 1959/1960 mokslo metais joje mokėsi tik 60 klierikų. 1960 m. vasario 3 d. J. Rugienis ataskaitoje rašė, kad „nuo 1958 m. Kauno kunigų seminarija buvo paimta ypatingon kontrolėn. Iš seminarijos pašalinta pagrindinė dalis nelojaliai nusiteikusių dėstytojų bei auklėtinių. Vien per 1959 m. iš seminarijos dėstytojų personalo pašalintas seminarijos rektorius Žitkus-Žitkevičius, dėstytojai Gilys, Andrikonis, Žiukelis, Statkevičius ir Michelevičius", 1960 m. numatyta pašalinti 4 klierikus[280].

1950—1964 m. J. Rugienis kartu su kitais LKP vadovais inspiravo religinių paminklų ir katalikams šventų vietų niokojimą, jų lankymo draudimą. 1961 m. jis siūlė Ukmergės rajone Veprių kalvarijų teritorijoje pastatyti 240 vietų pionierių stovyklą, o Vilniaus kalvarijų teritorijoje— 200 vietų profilaktinį punktą ir išplėsti Trinapolio turistinės bazės teritoriją, Šiaulių rajone „apvalyti" Kryžių kalną, sutvarkyti Jurgaičių piliakalnio teritoriją ir ant jo pastatyti memorialinį akmenį su įrašu „1961—1964 — valstiečių judėjimo šimtosioms metinėms atžymėti". Religinių švenčių dienomis buvo numatyta kategoriškai uždrausti kunigams lankyti „šventąsias vietas", numatyta taikyti griežtesnes nuobaudas asmenims, vežantiems maldininkus ir kt[281].

8 dešimtmečio pradžioje suaktyvėjus katalikų bažnyčios veiklai, religijų reikalams tvarkyti tapo reikalingas jaunesnis, aktyvesnis, turintis naujų „idėjų" žmogus. Dėl to 1973 m. 64 metų amžiaus J. Rugienis buvo atleistas iš Religijų reikalų tarybos įgaliotinio pareigų ir išleistas į pensiją.

Už darbą kariniame tribunole ir teismuose 1969 m. jam buvo suteiktas LTSR nusipelniusio teisininko garbės vardas. Mirė J. Rugienis 1978 m. balandžio 26 d. Vilniuje, palaidotas Antakalnio kapinėse.

Vytautas SAKALAUSKAS

Gimė 1933 m. balandžio 24 d. Kaune. 1957 ir 1964 m. baigė Kauno politechnikos institutą (2 fakultetus). 1959 m. 26 metų V. Sakalauskas tapo Kauno „Priekalo" gamyklos vyriausiuoju inžinieriumi, tais pačiais metais — ir direktoriumi. 1960 m. įstojo į SSKP. V. Sakalauskas priklausė jaunajai lietuvių komunistų kartai, kuri dažniausiai baigusi aukštuosius technikos mokslus, keitė pokario metais į Lietuvą atvykusius rusakalbius.

1963 m. jis buvo paskirtas LTSR Liaudies ūkio tarybos mašinų gamybos valdybos viršininko pavaduotoju. V. Sakalauskas gerai užsirekomendavo gamyboje, todėl 1965 m. likvidavus Liaudies ūkio tarybą, jis buvo pakviestas Į LKP CK aparatą: 1965—1967 m. jis buvo LKP CK pramonės ir transporto skyriaus vedėjo pavaduotojas, 1967—1969 m. — vedėjas. Šios partinės pareigos jam atvėrė kelią į tolesnę karjerą.

1969 m. V. Sakalauskas tapo Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininku. Jis nemažai rūpinosi miesto socialiniais ir ūkiniais reikalais, jam vadovaujant, vykdomojo komiteto ir jo tarybos posėdžius buvo pradėta vesti tik lietuvių kalba. 1974 m. P. Griškevičių išrinkus LKP CK I sekretoriumi, jis buvo patvirtintas LKP Vilniaus miesto komiteto I sekretoriumi. Vėliau, P. Griškevičiui vis labiau prarandant politinį ir fizinį aktyvumą, V. Sakalauskas tapo vienu iš realiausių pretendentų į LKP CK I sekretoriaus postą. 1983 metais jis buvo paskirtas LTSR MT pirmininko pavaduotoju, vietoj išėjusio į pensiją K. Kairio. Šiuo sprendimu P. Griškevičius, matyt, norėjo padėti sunkiai dirbančiam Lietuvos TSR Ministrų Tarybos pirmininkui R. Songailai ir pagerinti respublikos ekonominę padėtį.

Naujose pareigose jis dirbo trumpai, Sovietinės imperi-

jos respublikų partiniai funkcionieriai, pretenduojantys į aukščiausius valdžios postus, pagal nerašytą taisyklę privalėjo stažuotis SSKP CK aparate. 1984 m. V. Sakalauskas tapo SSKP CK inspektoriumi, tais pačiais metais buvo išleista jo knyga „Partinis darbas su vadovaujančiais kadrais". Tuo metu Lietuvoje daugelis galvojo, jog jis, grįžęs į Lietuvą, taps LKP CK I sekretoriumi. Tačiau spėliojimai nepasitvirtino. 1985 m., R. Songailai tapus LTSR AT Prezidiumo pirmininku, V. Sakalauskas buvo patvirtintas LTSR MT pirmininku. Šį paskyrimą lėmė keletas priežasčių. Pirmiausia, būtinai reikėjo pakeisti nevykusį vyriausybės vadovą R. Songailą. Antra, po stažuotės Maskvoje V. Sakalauskas atrodė kvalifikuočiausias specialistas, ištikimas Maskvai ir energingas vadovas. Šiam paskyrimui pritarė ir P. Griškevičius. Tikriausiai, su tuo sutiko ir LKP CK vadovybė bei CK aparatas, įpratę ramiai gyventi ir bijantys permainų, ypač V. Sakalausko ryžtingumo ir reiklumo. Tikriausiai dėl to 1987 m. mirus P. Griškevičiui, jis netapo LTSR vadovu. Be to, N. Mitkinui buvo reikalingas žymiai nuosaikesnis ir paklusnesnis žmogus. Pats V. Sakalauskas teigia (1993 m.), kad „...jeigu ir būtų siūlę šias pareigas — būčiau atsisakęs, nes niekad savęs nelaikiau politiku."

V. Sakalauskas — paskutinis sovietinės Lietuvos premjeras. Jo atėjimas į šį postą sutapo su Sovietų Sąjungoje prasidėjusia „pertvarka", kuri sujaukė planinę ekonomiką ir pradėjo ardyti totalitarinės sistemos pagrindus. Šiuo požiūriu V. Sakalauskui teko nedėkingas vaidmuo — taisyti komandinės sistemos metodais pagrįstos irstančios ekonomikos spragas. Tiesa, šios sistemos keisti jis niekada nesiūlė.

Darbe V. Sakalauskas buvo griežtas, valdingas, principingas ir užsispyręs. Jis tęsė respublikos vadovų paklusnumo Maskvai tradicijas, nors bandydavo atsižvelgti ir į Lietuvos interesus. Pavyzdžiui, po Černobylio atominės elektrinės avarijos 1986 m. birželio 13 d. jis kartu su P. Griškevičiumi laiške SSKP Centro komitetui prašė

sumažinti statomos Ignalinos atominės elektrinės galingumą nuo 6000 iki 4500 MW (Maskva 1987 m. kovo mėnesį leido užkonservuoti 4 bloko statybą), daugiau neplėsti Sniečkaus (Visagino) gyvenvietės[282]. Lietuvos visuomenės, ypač žaliųjų, spaudžiamas, 1988 m. birželio 8 d. V. Sakalauskas su R Songaila vėl raštu kreipėsi į SSKP CK dabar jau dėl 3 bloko konservavimo[283]. V. Sakalauskas daug prisidėjo organizuojant Lietuvos pagalbą Armėnijai, 1987 m. nukentėjusiai nuo žemės drebėjimo, dėjo pastangas nutraukti naftos paieškas Baltijos jūroje ties Nida.

Sunkiausias V. Sakalauskui laikas atėjo 1988 m. pabaigoje. Tada ir 1989 m jam keliskart teko aiškintis LTSR Aukščiausiojoje Taryboje ir kitur dėl respublikos biudžeto, Lietuvos gaminių, ypač žemės ūkio produkcijos, išvežimo iš Lietuvos į kitas SSRS respublikas, įrodinėti, kad myli Lietuvą. V. Sakalauskas stengėsi nedalyvauti Lietuvos politiniame gyvenime, visada pabrėždavo, jog jį domina tik ūkiniai reikalai. Deja, su tuo sutikti sunku. Norėjo jis to ar ne, bet oficialiomis kalbomis jis gynė SSRS imperinę politiką Lietuvoje. Jo politinių nuostatų ir įsitikinimų nepakeitė politinės permainos, prasidėjusios 1988 m. su tautiniu atgimimu.

V. Sakalauskas visada pabrėždavo, jog Lietuva be SSRS pagalbos ilgai neišgyvens — žlugs jos ekonomika. Toks premjero politinis požiūris buvo labai naudingas Maskvai, kuri siekė suskaldyti tautinio išsivadavimo jėgas ir sumenkinti lietuvių tautos nepriklausomybės siekius. Visuomenės spaudžiamas, 1988 m. rugsėjo 26 d. V. Sakalauskas pasirašė (matyt, ne be LKP CK biuro pritarimo) nutarimą, kuriuo buvo paskelbti neteisėtais 1949 ir 1951 m. LTSR MT nutarimai dėl gyventojų trėmimų. Remiantis šiuo nutarimu, pradėta reabilituoti tremtinius, jiems buvo numatyta grąžinti konfiskuotą jų turtą. Tačiau V. Sakalausku Lietuvoje tada mažai kas tikėjo ir pasitikėjo— jis 1989 m. nebuvo išrinktas SSRS liaudies deputatu.

LKP atsiskyrus nuo SSKP, 1989 m. gruodžio mėnesį V. Sakalauskas parašė atsistatydinimo pareiškimą, tačiau vyriausybės vadovo pareigas ėjo iki 1990 m, kovo 11 d. Vėliau jis 7 mėnesius buvo bedarbis. Nuo 1990 m. spalio mėn. V. Sakalauskas dirbo SSRS ambasadoje Mozambike. Per 1991 m. sausio įvykius Lietuvoje jis buvo iškviestas į Maskvą ir jam buvo pasiūlytos LTSR MT pirmininko pareigos. 1991 m. sausio 14 d. V. Sakalauskas atvyko į Vilnių, bet, išsiaiškinęs padėtį, šių pareigų atsisakė ir grįžo į diplomatinį darbą Afrikoje. Suirus Sovietų Sąjungai, 1992 m. kovo mėn. V. Sakalauskas grįžo į Lietuvą ir pradėjo dirbti „Baltijos biržoje" eiliniu darbuotoju. 1993 m. balandžio mėn. jis buvo paskirtas šios biržos prezidentu.

V. Sakalauskas 1971—1989 m. buvo LKP CK narys, 1974—1976 m. kandidatas į LKP CK biuro narius, 1976—1984 ir 1985—1989 m. biuro narys, 1967—1975 ir 1986—1990 m. LTSR AT, 1974—1989 m. m. SSRS AT deputatas. 1983 m. jam buvo suteiktas LTSR nusipelniusio inžinieriaus garbės vardas. V. Sakalauskas vedęs, turi dukrą ir sūnų.

Antanas SNIEČKUS

A. Sniečkus gimė 1903 m. sausio 10 d. Šakių rj., Būbleliuose, pasiturinčių valstiečių šeimoje. Tėvai turėjo daugiau kaip 70 ha žemės. Šeimoje buvo 7 vaikai. Tėvas (jis mirė 1914 m.), kaip raštingas žmogus, ne kartą buvo renkamas valsčiaus viršaičiu. Šie keli faktai vėliau buvo

didžiausia dėmė ir gėda A. Sniečkaus gyvenime, kėlė jam nemažai rūpesčių, „Iš tėviškės išėjau, nes nusprendžiau nutraukti su ja ryšius, ir nuo 1919 metų su tėviške jokių materialinių ryšių neturiu. Nuo 1921 metų apskritai nesu buvojęs tėviškėje". Taip rašė A. Sniečkus 1940 m. gruodžio .15 d.[284].

Gal todėl ši gyvenimo aplinkybė (prasta klasinė kilmė) vertė jį būti daug radikalesniam, negu buvo jo kolegos ar to reikalavo sąlygos. Dėl idėjinių priežasčių išsižadėjęs tėvų, o dėl politinių — nepriklausomos Lietuvos, A. Sniečkus tapo vienu iš žymiausių komunistinių veikėjų ir sovietinės sistemos kūrėjų Lietuvoje, SSRS imperinės politikos įrankiu.

A. Sniečkaus komunistinės pažiūros pradėjo formuotis dar jaunystėje, tam lemiamą poveikį turėjo 1917 m. revoliuciniai įvykiai Rusijoje. Mokydamasis Voronežo lietuvių gimnazijoje, jis įsitraukė į jaunimo marksistinių organizacijų veiklą, tapo bolševikų šalininkas. 1918 m. grįžo į Lietuvą, 1920 m. įstojo į nelegalią LKP, dalyvavo komunistinėje veikloje. Kaip antikonstitucinės LKP narys buvo policijos sekamas, 1921 m. suimtas, bet, trūkstant įkalčių, po poros mėnesių paleistas. Gresiant naujam suėmimui, emigravo į Sovietų Rusiją, iki 1925 m. gyveno Smolenske. Čia jis baigė Smolensko universiteto darbininkų fakultetą, dirbo LKP CK leidykloje, redagavo komunistinius leidinius, dalyvavo ypatingosios paskirties dalinių operacijose prieš „maištingai nusiteikusius" valstiečius ir kitus „antitarybinius elementus".

Sovietų Sąjungoje A. Sniečkus buvo ne tik politinis emigrantas, bet ir potencialus SSRS partinis agentas „kovai prieš buržuazinę Lietuvą". Smolenske jį visi pažinojo kaip Ivaną Aleksandrovičių Bogomolovą. Darbas leidykloje buvo susijęs su konspiracija. Kartą „Komunisto" žurnalo paskutiniame puslapyje buvo išspausdintas Smolensko miesto ir leidyklos pavadinimas. Atvykęs iš Maskvos, leidyklos vadovas Z. Angarietis perpyko: „Kur tavo protas,— užsipuolė jis A. Sniečkų,— dėti leidyklos ir miesto

pavadinimus į žurnalą, kuris nelegaliai siunčiamas į Lietuvą",

1924 m. A. Sniečkus tapo leidyklos vadovo Z, Angariečio pavaduotoju. Tai buvo pirmos atsakingos pareigos, pravėrusios jam politinės karjeros duris. 1925—1926 m. Maskvoje jis mokėsi Plechanovo liaudies ūkio institute, kartu dirbo ir LKP atstovybėje prie Kominterno vykdomojo komiteto. Po LKP vadovų K. Požėlos, J. Greifenbergerio ir kitų sušaudymo 1926 m. pabaigoje A. Sniečkus buvo slapta atsiųstas į Lietuvą, čia jis turėjo organizuoti komunistinę veiklą. 1927 m. sausio 6 d. jis buvo kooptuotas į LKP CK ir išrinktas LKP CK sekretoriato nariu, atsakingu už agitacinį, propagandinį ir organizacinį darbą. Faktiškai tai buvo I sekretoriaus funkcijos, nors iki 1936 m. visi partiniai reikalai daugiausia buvo tvarkomi kolegialiai.

Už antivalstybinę ardomąją veiklą 1931 m. A. Sniečkus buvo nuteistas 15 metų kalėti, bet 1933 m. Sovietų Sąjungai grąžinus Lietuvai jos įkaitus, A. Sniečkui ir kitiems komunistų veikėjams buvo leista išvykti į SSRS. 1933—1936 m. dirbo Maskvoje Kominterno vykdomajame komitete, bolševikinėje spaudoje, padėjo Z. Angariečiui organizuoti ir koordinuoti komunistinę veiklą Lietuvoje. 1936 m. slapta atvyko į Kauną, buvo patvirtintas LKP CK I sekretoriumi. A. Sniečkus aktyviai organizavo komunistines antivalstybines akcijas Lietuvoje, slapstėsi nuo policijos.

4 dešimtmečio pabaigoje ne mažesnis pavojus jam ėmė grėsti ir iš SSRS. Kylanti komunistų masinių represijų banga pasiekė ir nepriklausomų valstybių komunistų partijas. 1937 m. gegužės 21 d. A. Sniečkus su savo kolegomis buvo iškviestas į Maskvą. Konfidencialiame pokalbyje su vienu iš Kominterno sekretorių M. Triliseriu A. Sniečkui buvo pasiūlyta nutraukti ryšius su daugeliu Lietuvos komunistų. A. Sniečkus bandė prieštarauti, bet tai nepadėjo. „Per daug savimi pasitiki",— pasakė M. Triliseris. „Taip mes ir išsiskyrėme,— vėliau prisimins A. Sniečkus.— Grį-

žęs į Lietuvą, turėjau pagal visas partinės drausmės ir konspiracijos taisykles pradėti vykdyti Triliserio pasiūlymą. Bet partinė sąžinė neleido man šito daryti. Pasikamavęs porą savaičių, nutariau niekam nieko nesakyti ir toliau su jais dirbau"[285]. 1938 m buvo suimtas A. Sniečkaus globėjas Z. Angarietis, beveik nutrūko LKP ryšiai su Kominternu ir VKP(b) CK. A. Sniečkus, patekęs į Maskvoje sudarytus „nepageidaujamų" žmonių sąrašus, dabar turėjo slapstytis ne tik nuo Lietuvos policijos, bet ir nuo NKVD užsienio agentūros.

1939 m. gruodžio mėnesį Lietuvos policijos jis buvo suimtas ir nuteistas 8 metus kalėti. Šis suėmimas išgelbėjo A. Sniečkų nuo galimų Maskvos represijų. Vėliau viename savo jubiliejiniame pobūvyje kolegoms jis pasakė: „Laimė, kad aš pakliuvau į buržuazinį kalėjimą, nes būčiau patekęs į Stalino rankas". 1940 m. balandžio mėnesį, būdamas kalėjime A. Sniečkus iš tuo metu einančio LKP CK I sekretoriaus pareigas I. Meskupo sužinojo, kad Kominterno vykdomasis komitetas teigiamai įvertino 1938—1940 m. LKP veiklą .„Tai buvo laimingiausia diena mano gyvenime" — vėliau pasakojo A. Sniečkus[286]. Jis ir kiti Lietuvos komunistai tada nesuprato, kad SSRS, rengdamasi aneksuoti Baltijos valstybes, norėjo turėti penktąją koloną šiose šalyse. Suprantama, šį vaidmenį galėjo atlikti tik tų valstybių komunistų partijos.

1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, A. Sniečkus jau birželio 18 d. buvo paleistas iš kalėjimo ir V. Dekanozovo iniciatyva paskirtas Vidaus reikalų ministerijos saugumo departamento direktoriumi. Jis uoliai talkino okupantams, persekiojo Lietuvos Respublikos valstybės, visuomenės ir politinius veikėjus, su kitais kolaborantais padėjo Sovietų Sąjungai aneksuoti Lietuvą. 1940 m. liepos 21 d. A. Sniečkus pasiūlė Liaudies seimui priimti nutarimą dėl Lietuvos įstojimo į SSRS. Tiesa, jis buvo nepatenkintas savo pareigomis. Žinodamas šios represinės organizacijos vadovų likimus Sovietų Sąjungoje, A. Sniečkus buvo įsitikinęs, jog tai

L. Berijos užmačios susidoroti su juo. Tačiau likimas A. Sniečkui buvo palankus. 1940 m. rugpjūčio 15 d. jis buvo grąžintas į partinį darbą ir paskirtas LKP CK I sekretoriumi. Kaip prisimena amžininkai, dėl to A. Sniečkus labai nuoširdžiai džiaugėsi. „Aš norėjau šokti ant vienos kojos",— kalbėjo jis tada.

1940 m. A. Sniečkaus gyvenime įvyko dar vienas neeilinis įvykis. Pas jį buvo užėjusi motina — Marija Sniečkų vienė (Stankūnaitė). Kaip tikra motina lietuvė ji bandė atkalbėti savo sūnų nuo dalyvavimo išdavikiškoje veikloje, ironizuodama klausė, kodėl tiek daug policininkų jį saugo, gal jis kitame kalėjime esąs? A. Sniečkus buvo griežtas — atmetė motinos prašymą ir patarė netrukdyti kurti socializmą Lietuvoje. Daugiau jie nesimatė[287]. Motinos apsilankymas A. Sniečkų savotiškai kompromitavo.

Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, A. Sniečkus pasitraukė į Rusiją. Maskvoje jis vadovavo LTSR ir LKP(b) organų veiklai. 1942 m. tapęs Lietuvos partizaninio judėjimo štabo viršininku, organizavo ir siuntė į frontą Lietuvos karo pabėgėlius, rengė ir siuntė į Lietuvą diversantus partizanus, organizavo komunistinį pogrindį.

1944 m. liepos mėnesį SSRS kariuomenei užėmus Vilnių, A. Sniečkus su kitais veikėjais grįžo į Lietuvą. Motinos jau neberado, ji su dviem savo sūnumis ir trimis dukterimis prieš mėnesį buvo pasitraukusi į Vokietiją. Iš pradžių A. Sniečkus į tai nekreipė dėmesio, bet jo aukštoms pareigoms tuo metu netiko, kad artimiausi giminės tapo „Tėvynės išdavikais". Po kurio laiko A. Sniečkus susirado savo motiną, o 1947 m. bandė ir įkalbėti ją grįžti į Lietuvą. Nepavyko. Tik maždaug po 10 metų sužinojo, kad ji 1948 m. mirė Hanau mieste. Kartą žurnalisto paklausta, kodėl ji negrįžta į Lietuvą pas savo sūnų, atsakė: „Iki to meto, kol šitas pabaisa bus valdžioje, aš negrįšiu į Tėvynę"[288].

Pokario metais A. Sniečkus buvo SSRS sovietinio režimo įrankis Lietuvoje, daug prisidėjo prie krašto sovie-

tizacijos, aktyviai rėmė ir skatino represinių organų atliekamas akcijas, Lietuvos gyventojų trėmimus. Tai patvirtina jo kalbos partiniuose pasitarimuose bei parašai, sankcionuojantys 1948—1951 m. Lietuvos gyventojų trėmimus. Tada A. Sniečkus buvo uolus rusifikatorius, priešiškas lietuvių nacionalinei kultūrai bei savimonei. 1944—1947 m. jis buvo VKP(b) CK Lietuvos biuro narys, padėjo organizuoti kovą prieš rezistenciją, persekioti inteligentiją ir katalikų dvasininkiją, tikinčiuosius, pritarė nacionalinių kadrų „valymui". Ypač liguistai A. Sniečkus reaguodavo, išgirdęs minint nepriklausomą Lietuvą.

1945 m. LKP(b) CK VII plenume jis ragino: „Daugelyje Lietuvos miestų vis dar stovi buržuazinės Lietuvos laikais pastatyti paminklai, neturintys nieko bendro su lietuvių tautos istorija ir kultūra, atspindintys kovą prieš tarybinę santvarką, prieš liaudį. Vietos partinės organizacijos, Glavlito organai, tikrinantys bibliotekas, privalo rodyti didelį budrumą ir nedelsiant išimti nacionalistinio turinio literatūrą' [289]. Pritariant okupantams, šie raginimai buvo uoliai vykdomi. Pokario metais žuvo beveik visas nepriklausomybės laikais lietuvių kalba išleistų knygų fondas, visose Lietuvos apskrityse ir valsčiuose buvo griaunami paminklai, A. Sniečkaus pritarimu sunaikintas Karo muziejaus sodelio kompleksas, susprogdintas Trijų kryžių monumentas Vilniuje, 1950 m. uždrausta V. Kudirkos „Tautiška giesmė".

Partinės karjeros metais A. Sniečkus išsiugdė būdingus sovietiniam politikui savybes — atsargumą ir lojalumą viršesnių vadovų atžvilgiu, paklusnumą SSKP CK sprendimams. Šios savybės ir elgesys visų pirma ir nulėmė jo politinį ilgaamžiškumą. Nepretenduojantis į aukštesnius postus centriniuose partijos organuose, pasižymintis kuklumu ir draugiškumu, A. Sniečkus daugeliui Maskvos pareigūnų kėlė simpatijas. Be abejo, išsilaikyti ilgą laiką valdžioje jam padėjo administratoriaus savybės, valingas būdas, energija, griežtumas ir reiklumas pavaldiniams, pareigingumas bei puiki atmintis. Turėda-

damas gerą politinę nuovoką, A. Sniečkus beveik visada laiku sugebėdavo persiorientuoti, pakreipti įvykius sau palankia linkme. Taip ilgai išlikti vadovu A. Sniečkui padėjo ir sugebėjimas prisitaikyti prie SSKP bei LKP CK aparatų veiklos. Gerai žinodamas apie LKP CK aparate jo bendražygių rengiamas politines intrigas ir nesutarimus, numanė ir tai, kas galėjo būti daroma ir SSKP centriniuose organuose. A. Sniečkus nemėgo partinių funkcionierių karjeristų ir pataikūnų, iki pat savo gyvenimo pabaigos legaliais (oficialiais) ir užkulisiniais metodais sugebėdavo pakenkti potencialiems pretendentams į LKP CK I sekretoriaus postą.

Nors pokario ir vėlesniais metais Kremlius A. Sniečkumi pasitikėjo, bet liko nepamirštas jo nepaklusnumas 1937 m., „buožinė" kilmė, motinos, brolių ir seserų pasitraukimas į Vakarus. VKP(b), vėliau SSKP Centro komitete visada, ypač pirmais metais po karo (dėl nesėkmingos kovos su rezistencija) ir N. Chruščiovo valdymo laikotarpiu, buvo ieškoma būdų, kaip jį pakeisti. 1946 m. vasarą į Lietuvą atvykusi VKP(b) CK V. Žavoronkovo vadovaujama inspekcija rengė pažymą dėl LKP(b) vadovų nuolaidžiavimo „nacionalistams" ir A. Sniečkaus pakeitimo. „Vietiniai" komunistai D. Šupikovas, I. Tkačenka, A. Isačenka ir kiti siūlė į LKP(b) CK I sekretoriaus postą patį V. Žavoronkovą. 1946 m. rudenį LKP(b) ir A. Sniečkaus veikla buvo svarstoma VKP(b) CK sekretoriate, bet jį išgelbėjo M. Suslovas. A. Sniečkui tai buvo gera pamoka.

Neatsitiktinai 1946 m. pabaigoje po LKP(b) CK XI plenumo prasidėjo jo uoliai palaikoma bekompromisinė kova su ginkluotosios rezistencijos rėmėja — valstietija, sustiprėjo inteligentijos ir katalikų bažnyčios persekiojimas. Be to, 1946 m. rudenį A. Sniečkui pavyko sukompromituoti ir atsikratyti savo „šešėlio", visus įtarinėjančio LKP(b) CK II sekretoriaus A. Isačenkos, kurį pakeitė kur kas nuosaikesnio charakterio žmogus A. Trofimovas. Tai sustiprino A. Sniečkaus padėtį: Lietuvoje jo ėmė labiau bijoti, Maskvoje — pasitikėti. Žinoma, Krem-

liaus pasitikėjimas didėjo ne dėl A. Sniečkaus nepakantumo žmonėms, diskredituojantiems komunisto vardą. Tiesiog vis labiau darėsi aišku, jog šis žmogus yra ištikimas J. Stalinui ir jo aplinkai. Tačiau 1952 m., J. Stalinui rengiantis naujai visuotinei kadrų „valymo" kampanijai, LKP(b) CK aparate pasklido kalbos apie galimą A. Sniečkaus pakeitimą. Tuo metu į I sekretoriaus postą, kaip teigia tų įvykių liudininkai, pretendavo net du kairuoliškų pažiūrų LKP(b) CK biuro nariai — LKP(b) Vilniaus srities komiteto I sekretorius F. Bieliauskas ir LLKJS CK I sekretorius A. Raguotis, tačiau 1952—1953 m. jie buvo perkelti į žemesnes pareigas.

Po J. Stalino mirties 1953 m. A. Sniečkui iškilo nauja pašalinimo grėsmė. L. Berija, stengdamasis uzurpuoti valdžią, norėjo pašalinti J. Stalino laikais iškilusius respublikų vadovus ir pakeisti juos sau ištikimais žmonėmis. Jis pradėjo kaltinti A. Sniečkų Lietuvos rusifikacija bei nuolaidžiavimu nacionalinio pogrindžio likučiams. „Štai pas jus tokia padėtis su kadrais, visur antrieji sekretoriai rusai, apskritai, lietuvių neiškeliate",— telefonu kalbėjo L. Berija A. Sniečkui balandžio pabaigoje[290]. 1953 m. birželio 11d. LKP CK V plenume politinės konjunktūros sumetimais A. Sniečkus pritarė naujam politiniam kursui, bet L. Berijos jis neaukštino. Negarbino jo ir dauguma LKP CK narių, tuo išreikšdami pasitikėjimą A. Sniečkumi. A. Sniečkui tai buvo sunkus, įtemptas metas. Jis net nežinojo, kad jo seni pažįstami LTSR vidaus reikalų ministro pavaduotojai L. Martavičius ir A. Gailevičius, L. Berijos nurodymu, slapta nuo jo rengė medžiagą apie politinę padėtį Lietuvoje, diskredituojančią LKP vadovybę. Tačiau birželio pabaigoje, staiga žlugus L. Berijai, A. Sniečkaus padėtis vėl pasitaisė.

A. Sniečkaus asmeynbė labiausiai išryškėjo N. Chruščiovo reformų laikotarpiu ir paskutiniais gyvenimo metais. Po J. Stalino mirties prasidėjusi sovietinio režimo liberalizacija, o nuo 1957 m. regionų ekonominio savarankiškumo tendencijos veikė pačią LKP ir jos vadovą

A. Sniečkų. Respublikos ekonominės galios stiprėjimas, planinių užduočių tinkamas vykdymas per kelis dešimtmečius labai pakėlė jo autoritetą Šiuo laikotarpiu A. Sniečkus veikė savarankiškiau, kai kuriose veiklos srityse (nacionalinių kadrų, nacionalinės kultūros, žemės ūkio plėtojimo, ekologijos) daugiau paisė vietos sąlygų. Toks jo požiūris ir elgesys nesiderino su griežtai centralizuotomis partinio vadovavimo ir „internacionalizmo" tradicijomis. Suprantama, A. Sniečkus Maskvai nebuvo jokia opozicija, bet, atsižvelgdamas į konkrečią situaciją, sugebėdavo paprieštarauti arba nuslėpti savo veiksmus.

A. Sniečkus nesutarė, tiksliau ne visada sugebėdavo įtikti N. Chruščiovui. Pirmas didesnis A. Sniečkaus ir N. Chruščiovo susidūrimas įvyko 1959 m. gegužės mėnesį SSKP CK plenume. Priimtame nutarime „Dėl Lietuvos KP CK darbo su kadrais" A. Sniečkus buvo kritikuojamas už „besaikį" lietuvių kėlimą į vadovaujančius postus. Grįžęs į Vilnių, jis metėsi į kitą kraštutinumą — pradėjo pulti kolegas dėl rusų šalinimo iš darbo. Tai jam padėjo išlikti savo poste.

N. Chruščiovo energija ir voliuntarizmas nesiderino su A. Sniečkaus nuosaikumu, konservatyvumu. A. Sniečkus, veikiamas žymiausių Lietuvos žemės ūkio specialistų, nepritarė vis labiau Sovietų Sąjungoje įsigalinčiai prievartinei kukurūzų auginimo kampanijai. Po to, kai 1961 m. lapkričio mėnesį grupė Lietuvos mokslininkų be A. Sniečkaus žinios kreipėsi į N. Chruščiovą, šis 1962 m. sausio 12 d. Baltarusijos žemės ūkio darbuotojų pasitarime Minske, kaip visada emocingai, bet pasipiktinęs paklausė: „Galbūt Jūs, drg. Sniečkau, kaip Lietuvos KP CK pirmasis sekretorius, patarsite mokslininkams apsilankyti kolūkiuose bei fermose ir sužinoti, ar karvės balsuos už žalieninę sistemą"[291].

Nesutarimai su N. Chruščiovu rengė sąlygas A. Sniečkų pakeisti paklusnesniu ir nuolankesniu partijos vadovu. 1960 m. LKP XII suvažiavimo išvakarėse SSKP CK darbuotojas telefonu „paprašė“, kad į LKP CK partinio

organizacinio skyriaus vedėjo pareigas būtų priimtas J. Novickas, iki tol dirbęs SSKP CK partinių organų skyriaus instruktoriumi. Kadangi daugeliui buvo aišku, kokiu tikslu į Lietuvą siunčiamas J. Novickas, LKP XII suvažiavimo kuluaruose net buvo girdėti balsų, raginančių pasisakyti prieš šį Maskvos pasiuntinį. Nepaisant to, suvažiavime balsų dauguma jis buvo išrinktas į LKP CK, o vėliau ir į LKP CK biurą bei patvirtintas minėto skyriaus vedėju. Tikriausiai A. Sniečkaus dėka J. Novickas autoriteto tarp savo kolegų taip ir neįgijo. Užsitarnavęs „Čiombės" (Čiombė buvo P. Lumumbos žudikas) pravardę, J. Novickas 1964 m. buvo paskirtas LTSR MT valstybinio kinematografijos komiteto pirmininku, vėliau susirgo vėžiu ir daugiau respublikos politiniame gyvenime aktyviau nesireiškė[292].

Po N. Chruščiovo nušalinimo (dėl to A. Sniečkus atvirai džiaugėsi) SSKP CK, palengva atsisakydamas reformų ir žengdamas link neostalinizmo, stengėsi grąžinti visą SSRS (taip pat ir Lietuvos) partokratiją į buvusią padėtį.
L. Brežnevo vadovavimo metais įsigalėjo vadovų nekeičiamumo praktika. Todėl nuolat sklandantys gandai apie greitą A. Sniečkaus išėjimą į pensiją ir naujas kandidatūras — profesinių sąjungų vadovą A. Ferensą, LTSR MT pirmininką J. Maniusį — buvo nepagrįsti. Tiesa, 1969 m. iš Maskvos į Lietuvą sugrįžo buvęs LLKJS CK I sekretorius, 1966—1969 m. buvęs VLKJS CK sekretorius A. Česnavičius. Būdamas ypač ortodoksinių pažiūrų, jis greitai pelnė dalies LKP CK aparato darbuotojų nepalankumą. Buvo aišku, kad šis LKP CK administracinių organų skyriaus vedėjas, turintis užnugarį Maskvoje, yra realus pretendentas į A. Sniečkaus vietą. Tačiau dėl A. Česnavičiaus perdėto aktyvumo šioms prognozėms nebuvo lemta išsipildyti. Brežnevinės epochos metais buvo reikalingi solidesni ir kur kas nuosaikesni žmonės. Tą patvirtino ir 1974 metų įvykiai, kada po A. Sniečkaus mirties A. Česnavičius buvo išsiųstas mokytis į Maskvą, o naujuoju I

sekretoriumi, pritarus vietinei nomenklatūrai, buvo išrinktas daug nuosaikesnis P. Griškevičius.

Manoma, kad vienas iš rimtesnių pretendentų į A. Sniečkaus postą buvo ir LKP Vilniaus miesto komiteto I sekretorius K. Mackevičius. „Kada aš būsiu kėdėje, tai mes padarysime viską kitaip",— kartą K. Mackevičius prasitarė savo draugams. Apie tai sužinojo A, Sniečkus, K. Mackevičiaus politinė karjera baigėsi — jis 1971 m. tapo Lietuvos respublikinės profesinių sąjungų tarybos pirmininku.

1964—1974 metai buvo A. Sniečkaus klestėjimo dešimtmetis. Pramonės, žemės ūkio plėtojimo tempai, tautinės kultūros plėtra (palyginti su praėjusiais dviem dešimtmečiais) įtvirtino jo autoritetą ne tik Lietuvoje, bet ir Maskvoje. Nemažą paramą A. Sniečkui teikė jo senas pažįstamas M. Suslovas.

A. Sniečkus visada buvo ištikimas bolševizmo, prievartos ir smurto politikos tradicijoms, nepakantus visuomenės opozicinėms nuotaikoms kitaminčiams aklai tikėjo komunizmo dogmomis. Jo politinės pažiūros nesikeitė, jis tik prisitaikydavo prie pakitusios politinės konjunktūros Sovietų Sąjungoje.

Iki pat gyvenimo pabaigos A. Sniečkus draudė bet kokias politines iniciatyvas, slopino visuomenėje kylančias valdančiajam režimui priešiškas nuotaikas ir veiksmus. Vadovaudamasis SSKP CK direktyvomis ir laiku reaguodamas į besikeičiančią politinę padėtį Sovietų Sąjungoje, jis ir jo aplinka visada stengėsi laiku pastebėti ir kontroliuoti Lietuvoje vykstančius politinius procesus.

Ypač didelį susirūpinimą A. Sniečkui kėlė N. Chruščiovo pradėtas politinių kalinių ir tremtinių amnestavimas. A. Sniečkus kelis kartus Kremliuje kalbėjo apie Lietuvos partizanų ir kitų pasipriešinimo dalyvių „neteisėtą" reabilitavimą, gąsdino SSRS vadovybę naujomis nacionalinio pogrindžio ginkluotomis akcijomis, prašė stiprinti KGB aparatą. Jo iniciatyva 1957 m. LTSR AT Prezidiumas priėmė įsakus, draudžiančius iš įkalinimo ir

tremties vietų į Lietuvą grįžti buvusiems nepriklausomos Lietuvos vadovams ir rezistencijos dalyviams.

1955—1957 m A. Sniečkaus iniciatyva politinėmis ir fizinėmis priemonėmis buvo slopinamos jaunimo, daugiausia Vilniaus ir Kauno studentų, per Vėlines rengiamos protesto akcijos. Dviveidiškai jis elgėsi Vilniaus universiteto rektoriaus J. Bulavo atžvilgiu: 1956 m. A. Sniečkus pritarė jo paskyrimui, o 1958 m. dėl „nacionalizmo" pašalino J. Bulavą iš pareigų, o 1959 m. ir iš partijos.

Visą savo gyvenimą A. Sniečkus buvo karingas ateistas, fanatiškai nekentė religijos ir dvasininkų. Su jo pritarimu pokario metais buvo tremiami kunigai ir uždaromos katalikų bažnyčios. Čia jis rodė kur kas daugiau iniciatyvos, negu to reikalavo Maskva. Kai 1956 m. atsirado galimybė grąžinti tikintiesiems Vilniaus Arkikatedrą, A. Sniečkus pats sutrukdė tai padaryti. Panašiai pasielgė ir tikinčiųjų lėšomis pastatytos Klaipėdos Taikos karalienės bažnyčios atžvilgiu. 1960 m gruodžio 3 d. LKP CK biuro posėdyje jis kalbėjo: „Klaipėdos bažnyčią norėjo atidaryti vasarą. Bet aš prašiau draugus klaipėdiečius ir draugą Randakevičių, kad jie sutrukdytų atidarymą. (...) Mes nedarėme nuolaidų katalikų bažnyčiai. Atvirkščiai, mes daug bažnyčių ir vienuolynų uždarėme. Savo laiku mus kaltino kairiuoju nukrypimu, aš buvau iškviestas į TSKP CK sekretoriatą, kur man reikėjo tuo klausimu pasiaiškinti. (...). Visa mano veikla tuo klausimu, nors ir labai spaudžiant, buvo neigiama"[293].

A. Sniečkui taip pat didelį nerimą kėlė besiformuojantis disidentinis sąjūdis ir spontaniškai kylančios antisovietinės akcijos, turinčios ryškų politinį pobūdį. 1972 m. Kaune kilusius neramumus A. Sniečkus ir LKP CK aparatas traktavo kaip paprastą chuliganizmą. Tai buvo padaryta neatsitiktinai, nes reikėjo išsklaidyti atvykstančių SSKP CK pareigūnų abejones dėl neramios politinės padėties respublikoje ir įrodyti, kad A. Sniečkus visiškai kontroliuoja padėtį, o įvykiai neturės politinių padarinių.

Taip Lietuvos partinės nomenklatūros vadai stengėsi išsaugoti ir A. Sniečkų, ir patys save.

Asmeniniame gyvenime A. Sniečkus rodė gero vyro pavyzdį, rūpinosi šeima, augino sūnų Vladą, dukrą Marytę ir įsūnį Aleksandrą Štromą, kuris vėliau tapo disidentu ir pasitraukė į Vakarus. Remiantis LKP veteranų atsiminimais, dar prieš karą, sutikus žydų kahalui, A. Sniečkus vedė gražios išvaizdos buvusią savo sekretorę komunistę Mirą Bordonaitę (1948—1951 m. ji buvo Radijo komiteto pirmininkė, vėliau dėstė Vilniaus universitete; 1992 m ji mirė). Tiesa, A. Sniečkus iki tol kurį laiką artimai bendravo su M. Chodosaite (taip pat žydė, komunistė), tačiau ji buvo vyresnė už M. Bordonaitę ir ne tokia patraukli. Karo metais jis buvo susižavėjęs LKP veikėja V. Vyšniauskaite, bet dėl jos savo šeimos nepaliko.

A. Sniečkus mėgo medžioklę, gamtą, nuo 1958 m. jis dažnai lankydavosi Rusnėje. Mėgo kompaniją, būdavo linksmas dažnai besišypsantis dėmesingas, išgerdavo nedaug — 2—3 taureles. Jis mokėjo bendrauti su žmonėmis, dažnai pasikalbėdavo su kolūkiečiais, darbininkais. Nemėgo pompastikos, savęs aukštinimo, pavyzdžiui, niekas nesugebėjo jį įkalbėti pozuoti dailininkui ar skulptoriui.

Nelauktos gyvenimo permainos, neramus, intensyvus gyvenimas nualino A. Sniečkaus sveikatą. 1974 m. sausio 22 d. Druskininkuose 71 metų amžiaus A. Sniečkus staiga mirė. Palaidotas Vilniuje, Antakalnio kapinėse.

A. Sniečkus Lietuvos žmonių atmintyje išliko kaip vienas iš žymiausių kolaborantų ir sovietų Lietuvos vadų. SSRS politinės valdžios struktūrose jis atliko tik „sraigtelio" funkcijas. Tiesa, nuo jų realizavimo priklausė jo paties ir jo aplinkos bei visos Lietuvos padėtis. Todėl neatsitiktinai su A. Sniečkaus vardu galima sieti didelę dalį prieškario ir visas pokario Lietuvos nelaimes, postalininės epochos lietuvių nacionalinės saviraiškos ir krašto ekonomikos raidą. Tačiau reikia pabrėžti, kad po jo mirties partinis aparatas puoselėjo mitą apie A. Sniečkaus kaip vienas iš žymiausių kolaborantų ir sovietų Lietuvos vadų. SSRS politinės valdžios struktūrose jis atliko tik „sraigtelio" funkcijas. Tiesa, nuo jų realizavimo priklausė jo paties ir jo aplinkos bei visos Lietuvos padėtis. Todėl neatsitiktinai su A. Sniečkaus vardu galima sieti didelę dalį prieškario ir visas pokario Lietuvos nelaimes, postalininės epochos lietuvių nacionalinės saviraiškos ir krašto ekonomikos raidą. Tačiau reikia pabrėžti, kad po jo mirties partinis aparatas puoselėjo mitą apie A. Sniečkaus kaip

kaus asmenybę, jo tariamus nuopelnus Lietuvai, nuslėpdamas jo nusikalstamos, kolaborantinės veiklos faktus. Tai padėjo apgaubti A. Sniečkų nepelnytos šlovės skraiste, jo tariamais nuopelnais patikėjo nemažai Lietuvos gyventojų.

A. Sniečkus nuo 1927 m. buvo LKP CK, 1935—1940 m. CK politinio biuro, nuo 1940 m. CK biuro narys, 1941—1952 m. kandidatas į VKP(b) CK narius, nuo 1952 m. SSKP CK narys. Nuo 1940 m. LTSR. AT deputatas ir LTSR AT prezidiumo narys, nuo 1941 m. SSRS AT deputatas, 1970—1974 m. SSRS AT Tautybių Tarybos užsienio reikalų komisijos pirmininko pavaduotojas. A. Sniečkus buvo apdovanotas 11 ordinų (8 iš jų Lenino), 1973 m. jam suteiktas Socialistinio darbo didvyrio vardas.

1977 m. buvo išleisti A. Sniečkaus raštų 2 tomai („Su Lenino vėliava"). Apie A. Sniečkų parašyta knyga „Atsiminimai apie Antaną Sniečkų" (1982 m.) ir M. Bordonaitės knyga „Draugas Matas" (1983).

Ringaudas SONGAILA

Gimė 1929 m. balandžio 20 d. Klaipėdoje. Partinę karjerą pradėjo kaip komjaunimo veikėjas. 1952—1954 m. R. Songaila buvo LLKJS CK komjaunimo organizatorius, 1953 m. įstojo į SSKP. 1955 m. baigė Veterinarijos akademiją, kurioje 1954—1956 m. buvo partinės organizacijos sekretorius, 1956—1957 m. dirbo LKP CK aparate.

Beveik visas R. Songailos gyvenimas buvo susijęs su žemės ūkiu. 1957 m. jis paskirtas LTSR MT reikalų valdybos žemės ūkio skyriaus vedėju, 1960 m. tapo LTSR žemės ūkio ministro pavaduotoju, 1961 m. — LTSR MT pirmininko pavaduotoju, 1962 m. — LTSR MT pirmininko I pavaduotoju ir žemės ūkio produktų gamybos ir paruošų ministru.

Palyginti su kitomis SSRS respublikomis, sparti žemės ūkio raida Lietuvoje, paties R. Songailos nepretenzingas būdas, kuklumas bei visiškas paklusnumas viršininkams, ypač A. Sniečkui, pelnė jam aukštesniosios valdžios palankumą. 1962 m. A. Sniečkaus iniciatyva R. Songaila tapo LKP CK sekretoriumi, jis pradėjo kuruoti žemės ūkį. 33 metų R. Songaila tapo svarbiausiu Lietuvos žemės ūkio „specialistu".

Remdamasis Maskvos ir A. Sniečkaus nurodymais, R. Songaila vadovavo tolesniam kolūkių stambinimui, žemės ūkio gamybos centralizacijai ir specializacijai, vienkiemių likvidavimui, melioracijai. Verta pažymėti, kad 1967—1977 m. Lietuvos žemės ūkis pagal grūdinių kultūrų derlingumą, pieno ir mėsos gamybos rodiklius pasiekė geriausių rezultatų per visą Lietuvos istoriją. Žinoma, tai buvo ne R. Songailos nuopelnas. Totalitarizmo sąlygomis komandiniai vadovavimo ir valdymo metodai, prievartinis kolūkiečių darbas, taip pat žemės ūkio mokslo įstaigų indėlis padėjo gauti neblogų žemės ūkio plėtojimo rezultatų.

R. Songaila, kaip kabinetinio darbo vadovas, sugebėjo užtikrinti žemės ūkyje dirbančių ir juo besirūpinančių tarpusavio santykių darną. Tačiau 1979—1981 m. visoje Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje gerokai sulėtėjo pramonės ir žemės ūkio gamybos tempai. Lietuvoje už tai atsakomybė teko LTSR MT pirmininkui J. Maniušiui, jis 1981 m. buvo atleistas iš pareigų.

Atsižvelgiant į R. Songailos „laimėjimus“ žemės ūkyje ir nuosaikų būdą, 1981 m. P. Griškevičiaus iniciatyva jis buvo paskirtas LTSR MT pirmininku. Buvo tikėtasi, kad

R. Songaila administraciniais valdymo metodais padės atgaivinti „senuosius" A. Sniečkaus laikus. Tačiau respublikos ekonominė padėtis negerėjo. Nepateisinęs P. Griškevičiaus ir Maskvos vilčių, 1985 m. R. Songaila buvo paskirtas LTSR AT Prezidiumo pirmininku. Tai reiškė jo politinės karjeros pabaigą. Naujuoju LTSR MT pirmininku tapo daug energingesnis V. Sakalauskas.

1987 m. lapkričio mėnesį, po P. Griškevičiaus mirties, R. Songaila netikėtai tapo LKP CK I sekretoriumi. Tai sukėlė ne tik Lietuvos visuomenės, bet ir LKP CK aparato darbuotojų nuostabą. „Tačiau išrenkamas tas, kurio visi mes, ano meto vadovai, nesitikėjom —- R. Songaila, žmogus, perėjęs visas vadovavimo pakopas, niekur nepalikdamas gilesnio pėdsako",— rašė savo atsiminimuose A. Brazauskas[294]. Iš tiesų, stropiai atliekantis nurodytas užduotis, R. Songaila visais savo karjeros metais buvo pilka asmenybė, aktyviai nesireiškė respublikos visuomenės gyvenime, nedalyvavo partinio aparato užkulisinėse intrigose, ištikimai tarnavo A. Sniečkui, o vėliau P. Griškevičiui. Dabar jam teko perimti Lietuvos administracijos vadovo funkcijas. Ir tada, ir dabar stebina, kodėl, prasidėjus demokratizavimo ir viešumo procesui Sovietų Sąjungoje, LKP CK I sekretoriumi buvo parinktas žmogus, atitinkantis klasikinį stagnacijos laikų vadovo tipą. Matyt, vis labiau ryškėjant SSRS valdžios decentralizacijos tendencijoms, Maskvai buvo labai svarbu išlaikyti visas respublikas ir valdžią jose. R. Songaila, kaip marionetinė politinė figūra, teikė nemažai vilčių. Jo kandidatūrai pritarė ir LKP CK II sekretorius N. Mitkinas, kuris siekė kuo didesnės valdžios Lietuvoje. Jis neapsiriko. Tuo tarpu dauguma LKP CK ir CK biuro narių elgėsi pasyviai, tikėjo Kremliaus teisumu. Tiesa, A. Brazauskas, paklaustas dėl R. Songailos kandidatūros, atsakė, kad jis negali būti pirmuoju sekretoriumi[295]. Nepritarė R. Songailos kandidatūrai ir L. Šepetys bei kai kurie kiti LKP CK nariai.

Būdamas LKP CK I sekretoriumi, R. Songaila iner-

tiškai tęsė brežnevinės epochos tradicijas Lietuvoje. Apie „varžtų atleidimą" nebuvo ir kalbos. Tą garantavo LKP CK ir miestų bei rajonų partinis aparatas ir KGB. 1988 m. susikūrus Atgimimo Sąjūdžiui, R. Songaila neryžtingais veiksmais bandė jį eliminuoti iš Lietuvos politinio gyvenimo, tam nepavykus — ėmėsi draudimų. Tačiau „nesuprantama" politika Maskvoje, kalbos apie demokratiją neleido R. Songailai ir Lietuvos reakcinėms jėgoms susidoroti su vis labiau įsisiūbuojančia politine opozicija.

Jis nedalyvavo daugiatūkstantiniuose Sąjūdžio mitinguose, retai pasirodydavo per televiziją, apskritai, bijojo viešumos. Juolab R. Songaila nebandė ir nežadėjo nieko keisti. Tokia jo laikysena kėlė visuomenės nepasitenkinimą. R. Songailai niekada neteko savarankiškai spręsti svarbių politinių klausimų, todėl dažniausiai konsultuodavosi su N. Mitkinu, kurio žodis buvo lemiamas. Matyt, R. Songaila tikėjosi, jog per N. Mitkiną SSKP CK jam visada padės, tačiau 1988 m. rugsėjo 28 d. jis skaudžiai apsiriko — kartu su N. Mitkinu sankcionavo Vilniuje surengto mitingo išvaikymą, dėl to jie abu prarado savo postus. Daugiausia Lietuvos kūrybinių sąjungų partinių organizacijų reikalavimu bei kai kurių LKP CK biuro narių (A. Brazausko, L. Šepečio ir kt.) pageidavimu SSKP vadovybė buvo priversta sutikti R. Songailą atleisti iš pareigų. Maskva, ieškodama išeities iš susidariusios padėties, išdavė jai ištikimus žmones. Tai atsitiko 1988 m. spalio 21 d. LKP CK plenume, t. y. praėjus beveik mėnesiui po rugsėjo 28 įvykių. Nei tada, nei vėliau R. Songailos ir N. Mitkino vaidmuo šioje akcijoje taip ir nebuvo visiškai įvertintas. Gal todėl R. Songaila taip ir nesuprato, kodėl Lietuvos komunistai reikalavo, kad jis atsistatydintų iš LKP CK I sekretoriaus pareigų. „Ką aš jums blogo padariau?" — klausė jis savo kolegų komunistų.

Pašalintas iš pareigų R. Songaila iš žemės ūkio specialisto tapo „istoriku" — jis kurį laiką dirbo Partijos istorijos institute. Ten buvo tylus, užsidaręs, stengėsi su niekuo nebendrauti, atrodė kaip stipriai įskaudintas žmo-

gus. Sunku pasakyti, kiek jį stengėsi palenkti į savo pusę M. Burokevičiaus žmonės, bet R. Songaila jų neparėmė, nepadarė jokio politinio pareiškimo. Jis nedalyvavo naujųjų kolaborantų veikloje nei iki 1991 m. sausio 13 d., nei vėliau. Tai, žinoma, reikėtų vertinti teigiamai, nors apskritai jo vaidmuo Lietuvos istorijoje turi neigiamą atspalvį.

Sovietinėje biurokratinėje hierarchijoje R. Songaila užėmė daug aukštų postų. 1961—-1989 m. jis buvo LKP CK, 1962—1988 m. LKP CK biuro narys, 1975—1981 m. LTSR AT pirmininkas, 1981—1990 m. SSKP centrinės revizijos komisijos narys, 1959—1990 m. LTSR AT, 1979—1989 m. SSRS AT deputatas, 1985—1987 m. SSRS AT Prezidiumo pirmininko pavaduotojas. 1979 m. jam buvo suteiktas LTSR nusipelniusio žemės ūkio darbuotojo garbės vardas. Paskelbė straipsnių apie žemės ūkio sovietizavimą ir partinį darbą, parašė knygą „Lietuvos TSR žemės ūkio vystymosi uždaviniai" (1983 m.). R. Songaila vedęs (žmona biologijos mokslų kandidatė), turi dukrą ir sūnų.

Michailas SUSLOVAS

Gimė 1902 m. lapkričio 21 d. Rusijoje, Simbirsko sr., Šachovschojėje. 1921 m. įstojo į RKP(b). 1928 m. baigęs Plechanovo liaudies ūkio institutą, dėstė Maskvos universitete, Pramonės akademijoje. 3 dešimtmetyje aktyviai

rėmė J. Stalino grupuotę, kovojo prieš kitaminčius, „dešiniąją" ir „kairiąją“ frakcijas partijoje. 4 dešimtmetyje dirbo partijos ir valstybės kontrolės organuose, uoliai varė represijų politiką. 1939—1944 m. buvo VKP(b) Stavropolio krašto komiteto I sekretorius; daugiausia jo iniciatyva karačiajų tauta buvo apkaltinta bendradarbiavimu su nacistine Vokietija ir 1943 m. deportuota į Vidurinę Aziją.

1944 m. lapkričio mėnesį M. Suslovas buvo atsiųstas į Lietuvą ir paskirtas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininku. Jis tapo faktiškuoju LTSR administratoriumi. Pagrindinis M. Suslovo uždavinys buvo kuo greičiau sovietizuoti Lietuvą, integruoti ją į SSRS, įtvirtinti stalininį totalitarinį režimą ir palaužti Lietuvos gyventojų pasipriešinimą okupacijai. Jam vadovaujant, buvo įvykdyti pirmieji pokario gyventojų trėmimai, kitos represinės akcijos, žudynės.

1945 m. gegužės 24 d. VKP(b) CK Lietuvos biuras priėmė nutarimą „Dėl buržuazinių nacionalistinių gaujų veiklos suaktyvėjimo ir kovos su jomis stiprinimo“. Nutarime buvo pabrėžta, jog būtina išplėsti represinių organų agentūrinį darbą, papildyti šių organų kariuomenės dalinius Lietuvoje. „Mums prašant, didelę pagalbą suteikė drg. Berija",— kalbėjo M. Suslovas 1945 m. LKP(b) CK VI plenume. M. Suslovo inspiruotos griežtos priemonės prieš rezistenciją buvo vykdomos ir kitomis formomis. „Labiausiai priešiškų banditų ir jų vadų šeimos, esančios gaujų atrama,— dėstė M. Suslovas,— šiuo metu yra iškeliamos už respublikos ribų“. Taip pat M. Suslovas ragino „uždaryti aukštųjų mokyklų duris mums priešiškiems elementams"[296].

M. Suslovas nepasitikėjo vietiniais komunistais, net lojaliais sovietiniam režimui žmonėmis, organizavo kadrų „valymą". M. Suslovas buvo vienas aktyviausių Lietuvos rusifikacijos ir kadrų „valymo" iniciatorių. Štai tipiškas jo „pašnekesys" su LKP(b) Šakių apskrities komiteto sekretore T. Jančaityte 1945 m. LKP(b) CK VII plenume.

M. SUSLOVAS: *„Kokių jūs priemonių ėmėtės dėl aparato valymo? Pavyzdžiui, pas jus dirba liaudies švietimo skyriaus vedėjas. Kokias priemones taikėte jam? Yra Valyčius ir kiti.*

T. JANČAITYTE: *Valyčius prie Smetonos buvo tautininkas. Mes su CK darbuotojais nutarėme jį palikti darbe. 1941 m. jis aktyviai dirbo tarybų valdžiai. Vokiečių laikais buvo represuotas. Dabar dirba gerai.*

M. SUSLOVAS: *O dabar jis atlieka kitą darbą.*

T. JANČAITYTE: *Aš negirdėjau.*

M. SUSLOVAS: *Štai paimkite Gelgaudiškio valsčiaus pirmininką...*

T. JANČAITYTE: *Jis suimtas ir užmuštas.*

M. SUSLOVAS: *Kas tai padarė?*

T. JANČAITYTE: *NKVD organai.*

M. SUSLOVAS: *Vadinasi, jis buvo tuo, kuo neturi būti mūsų tarybiniai darbuotojai. Jį suėmė teisingai.*

T. JANČAITYTE: *Jis buvo užsidaręs.*

M. SUSLOVAS: *O priešai visada dirba slaptai. Pavyzdžiui, dar yra komunalinio ūkio skyriaus vedėjas.*

T. JANČAITYTE: *Aš nieko apie jį nežinau.*

V. ŠČERBAKOVAS: *Reikia žinoti viską, nes kitaip jūs niekados neišmoksite gerai dirbti.*

T. JANČAITYTE: *Aš nežinau, šiame skyriuje apie jį mes niekko negirdėjome, bet dabar mes peržiūrėsime visus..."* [297].

Kaip politikas M. Suslovas buvo klastingas, bet atsargus, veikdavo nuosekliai ir ryžtingai. Būdamas bolševikinių įsikinimų, jis visais būdais kovojo prieš kitamin-čius, buvo prievartos ir represijų šalininkas, nepripažino kompromisų. Viešame gyvenime buvo oficialus, griežtas, bet korektiškas. Visai kitoks jis buvo asmeniniame gyvenime.

Į Lietuvą M. Suslovas atvažiavo beveik kaip į frontą — be šeimos, kuri liko gyventi Stavropolyje. Žuvus generolui I. Černiachovskiui, M. Suslovas ėmė globoti jo našlę. Jis greitai susižavėjo jauna ir gražia moterimi ir dėl jos faktiškai paliko savo šeimą. Dėl to M. Suslovo žmona parašė skundą J. Stalinui. M. Suslovas buvo griežtai įspėtas.

1946 m. kovo mėnesį M. Suslovas netikėtai buvo atšauktas į Maskvą. Atrodo, J. Stalinas buvo patenkintas jo darbu Lietuvoje, nes 1947 m. jis buvo paskirtas VKP(b) CK sekretoriumi, o vėliau tapo ideologijos sekretoriumi, kuriuo išbuvo iki mirties. M. Suslovo misija Lietuvoje nulėmė jo politinės karjeros sėkmę. Jis pradėjo vadovauti SSRS ideologijai ir kultūrai. Kad sustiprintų savo politinę padėtį, 1953 ir 1957 m. parėmė N. Chruščiovą, nors jo reformoms iš esmės nepritarė. 1964 m. prisidėjo prie jo nušalinimo ir valdžios perdavimo L. Brežnevui. 7 dešimtmečio pabaigoje pradėjo pastarojo viešo garbinimo kampaniją.

M. Suslovas buvo vienas iš SSRS agresyvios užsienio politikos vadovų. Pavyzdžiui, 1956 m. buvo SSKP CK prezidiumo komisijos, vadovavusios Vengrijos revoliucijos malšinimui, narys, jis priklausė nedidelei SSRS pareigūnų grupei, kuri 1968 m. nutarė įvesti Varšuvos sutarties valstybių kariuomenę į Čekoslovakiją, 1979 m. — SSRS karuomenę į Afganistaną. M. Suslovas atsargiai, bet nuosekliai vadovavo kovai su eurokomunizmu. 1962 m. jis kartu su A. Mikojanu buvo pasiųstas į Novočerkaską likviduoti darbininkų demonstracijų ir streikų, ten reikalavo žiauriai susidoroti su „maištininkais" (A. Mikojanas stengėsi taikiai išspręsti konfliktą). Demonstracija buvo apšaudyta, žuvo žmonių. Visi SSRS valdžios aukščiausio lygio sprendimai dėl vadinamųjų disidentų (A. Solženycino ištrėmimas, A. Sacharovo tremtis, SSRS Helsinkio grupių aktyvistų teismai) buvo priimami jam pritarus.

L. Brežnevo valdymo metais M. Suslovas pagal politinę galią buvo antrasis žmogus (po L. Brežnevo) Sovietų Sąjungoje. Manoma, kad 8 dešimtmečio II pusėje, nusenus L. Brežnevui, jis buvo faktiškasis SSRS ir SSKP vadovas, bandė reanimuoti stalinizmą. Už akių dažnai jis buvo vadinamas „pilkuoju kardinolu". Nuo 1941 m. M. Suslovas buvo SSKP CK, 1952—1953 ir nuo 1955 m. SSKP CK politinio biuro narys, nuo 1941 m. SSRS AT deputatas.

Būdamas SSKP CK sekretoriumi, jis palaikė draugiškus santykius su A. Sniečkumi (tai padėjo pastarajam iki mirties išlikti savo poste). Į Lietuvą M. Suslovas buvo atvykęs 1960, 1965, 1973 metais, jis 1973 m. įteikė jai Tautų draugystės ordiną. Mirė M. Suslovas 1982 m. sausio 25 dieną Maskvoje.

Borisas ŠARKOVAS

Gimė 1907 m. birželio 4 d. Ukrainoje, Zaporožės sr., Baranovkoje. 1930 m. baigė Lugansko žemės ūkio institutą, 1932 m. — Kijevo žemės ūkio pedagoginį institutą. 1939 m. įstojo į VKP(b). Iki 1952 m. dirbo partinį darbą Ukrainoje, 1952—1956 m. SSKP CK darbuotojas.

1956 m. sausio mėnesį B. Šarkovas buvo atsiųstas į Lietuvą ir LKP IX suvažiavime formaliai išrinktas LKP CK ir jo biuro nariu bei LKP CK II sekretoriumi. Jis pakeitė M. Šumauską, kuris po J. Stalino mirties tęsė LKP CK II sekretorių lietuvių buvimo šiose pareigose tradiciją. B. Šarkovo atvykimas pranašavo naują Kremliaus kontrolės etapą respublikoje. SSKP CK pavedimu B. Šarkovas turėjo kontroliuoti Lietuvos politinį, ūkinį ir kultūrinį gyvenimą, aktyviai kištis į įvairias visuomenės gyvenimo sritis, taip pat prižiūrėti A. Sniečkų, kuris darėsi vis savarankiškesnis.

B. Šarkovo padėtis Lietuvoje iš pradžių buvo gana silpna. N. Chruščiovui grumiantis dėl valdžios, tuometinės

SSKP CK direktyvos dažnai būdavo dviprasmiškos (leido respublikoms veikti savarankiškiau), todėl LKP CK II sekretoriaus politinė padėtis 1956—1958 m. daugeliu atveju priklausė nuo A. Sniečkaus (nepaisant to, už savo aktyvumą Lietuvoje 1958 m. B. Šarkovas buvo apdovanotas Lenino ordinu).

Politinė padėtis Lietuvoje ir B. Šarkovo politinė įtaka pasikeitė 1959 m. po SSKP ir LKP CK plenumų, kuriuose LKP vadovybė buvo kaltinama „besaikiu" lietuviškų kadrų kėlimu į vadovaujančius postus bei rusų šalinimu iš jų. Tada B. Šarkovas gerai pajuto savo vertę ir galią. LKP CK VI plenume jis, nuolatos cituodamas N. Chruščiovą, užsirekomendavo kaip didžiausias „lenininės nacionalinės politikos" ir rusakalbių gynėjas. Atradęs dešimtis „nacionalistų" (Žemės ūkio akademijoje, miškų pramonės ir sveikatos apsaugos ministerijose, kolūkiuose ir kitur), B. Šarkovas pabrėžė, jog jie „atvirai reiškė antirusiškas nuotaikas ir kurstė nacionalinę nesantaiką".

Vieno iš žymiausių Lietuvos medikų, Vilniaus universiteto, hospitalinės chirurgijos katedros vedėjo prof. P. Norkūno iniciatyva Vilniaus klinikose raštvedyba buvo pradėta tvarkyti lietuviškai. Dėl to jis nesutarė su klinikų vadovu Jelisejevu. „Ministerija, vietoj to, kad duoti atkirtį šiam sujžūlėjusiam nacionalistui,— kalbėjo B. Šarkovas,— surado priežastį ir atleido drg. Jelisejevą iš pareigų". B. Šarkovo žiniomis, Sveikatos apsaugos ministerija priimdavo specialistus tik iš lietuvių. LKP CK II sekretorius piktinosi, jog susirinkimai vyksta be vertimo į rusų kalbą. Dėl to bene didžiausia kaltė teko Vilniaus miesto partijos komitetui ir vykdomajam komitetui. Tikriausiai pamiršęs, kad Vilnius — Lietuvos sostinė, B. Šarkovas „susirūpino" Vilniaus miesto vykdomojo komiteto darbuotojų nacionaline sudėtimi: iš 35 vadovaujančių darbuotojų tik 3 rusai, 3 žydai ir 1 lenkas. Pirmininko J. Vildžiūno pavaduotojai — visi lietuviai. „Kaip jūs, drg. Vildžiūnai, plenumui galite paaiškinti tokią vykdomojo komiteto sudėtį? — klausė B. Šarkovas.

Kadangi plenumas buvo surengtas pasmerkti ne tiek visos LKP, kiek jos vadų, o ypač A. Sniečkaus, „klaidingą" veiklą, tad B. Šarkovas ėmėsi iniciatyvos; „Gaila, kad mes, CK biuro nariai, mažai kritikuojame vienas kitą. Jūs, drg. Sniečkau, retsykiais mus kritikuojate, o jus asmeniškai ir drg. Šumauską beveik niekas nekritikuoja, o jeigu kritikuoja, tai labai droviai". Tačiau, išskyrus LKP Šalčininkų rajono komiteto I sekretorių A. Romanovą, B. Šarkovo beveik niekas nepalaikė. Tai reiškė, kad oficialiai nušalinti A. Sniečkų, priversti jį atgailauti ar pripažinti savo klaidas, nepavyko[298]. Tada A. Sniečkus, perėjęs į priešingą stovyklą, pats puolė „nacionalistus", nors jo politinė padėtis po šio plenumo gerokai susilpnėjo.

Po plenumo sustiprėjus B. Šarkovo įtakai, A. Sniečkui teko derinti su juo beveik visus savo veiksmus. 1959 m. gruodžio mėnesį už nuopelnus kovoje su „nacionalistais" B. Šarkovą SSKP CK apdovanojo medaliu „Už darbo šaunumą". B. Šarkovas aktyviai kišosi į visus Lietuvos reikalus. Antai, 1960 m. gruodžio 3 d. LKP CK biuro posėdyje, kuriame buvo svarstomas Klaipėdos Taikos karalienės bažnyčios likimas, B. Šarkovas stebėjosi LKP vadovų pasyvumu ir katalikų dvasininkų aktyvumu, pritarė bažnyčios uždarymui. „Kunigai pastatė bažnyčią per 3 metus, o mes biblioteką (M. Mažvydo — V. T.) Vilniuje jau 10 metų statome ir dar nežinia, kiek statysime. Reikia išsiaiškinti, kiek procentų statybinių medžiagų kunigai gavo iš valstybės fondo, kurie kunigai pasistatė sau namus, garažus“[299].

A. Sniečkus, susidūręs su B. Šarkovo vienvaldiškumu, ir žinodamas LKP CK aparato darbuotojų nepalankumą LKP CK II sekretoriui, pradėjo ieškoti būdų jį nušalinti. Palanki tam proga atsirado 1961 m. LKP XIII suvažiavimo išvakarėse, iš naujo formuojant LKP CK vadovybę. Gavęs daugumos LKP CK biuro ir CK narių pritarimą, 1961 m. rugsėjo 22 d. A. Sniečkus į Maskvą

rašė: „(...) tuo pačiu CK nariai pažymi, kad drg. Šarkovo, kaip II sekretoriaus, darbe yra esminių trūkumų. Jis nepakankamai dirbo organizacinį darbą su partijos rajkomais ir su Lietuvos KP CK žemės ūkio skyriumi"[300]. Ir nors A. Sniečkus prašė B. Šarkovą palikti LKP CK II sekretoriumi, bet SSKP CK sprendimu po kelių dienų jis buvo atšauktas į Maskvą.

Blogiausia buvo tai, jog B. Šarkovas pripažino jam primestus kaltinimus. Tai kompromitavo SSKP emisaro statusą Lietuvoje. B. Šarkovo politinė karjera baigėsi. Atšauktas į Maskvą, nuo 1961 m. dirbo SSRS Ministrų Taryboje. 1958—1962 m. buvo SSRS AT, 1959—1963 m. LTSR AT deputatas.

B. Šarkovas buvo vedęs, turėjo 2 sūnus ir dukrą. Jis mirė 1967 m. rugsėjo 12 d. Maskvoje.

Romas ŠARMAITIS

R. Šarmaitis Lietuvos visuomenei mažiau žinomas komunistų veikėjas, bet jis buvo vienas iš svarbiausių komunistinės ideologijos ir lietuviškojo kolaboracionizmo propaguotojų Lietuvoje. Gimė R. Šarmaitis 1909 m. spalio 26 d. Ukmergės r j., Žukliuose, valstiečių šeimoje. 18 metų įstojo į LKJS. 1929 m. tapęs LKP nariu, aktyviai dalyvavo antivalstybinėje komunistų veikloje. Už tai 1929—1933 m. (su pertrauka) jis buvo kalinamas. 1930 m. Ukmergėje karo lauko teismo nuteistas katorgai iki gyvos

galvos, tik dėl nepilnametystės bausmė buvo sumažinta iki 15 metų kalėjimo. 1933 m. Sovietų Sąjungai grąžinus Lietuvai jos įkaitus, R. Šarmaičiui ir kitiems politiniams kaliniams buvo leista išvykti į SSRS. Maskvoje jis dirbo LKP atstovybėje prie Kominterno vykdomojo komiteto techniniu sekretoriumi, referentu (partinis slapyvardis — Romaitis). 1935 m. baigė Vakarinį marksizmo-leninizmo universitetą. 4 dešimtmetyje prasidėjus represijoms, buvo suimtas, tardomas ir kankinamas.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, 1941 m. R. Šarmaitis buvo paskirtas LTSR Valstybinės leidyklos direktoriaus pavaduotoju ir vyriausiuaoju redaktoriumi; faktiškai jis buvo svarbiausias leidyklos politinis cenzorius. Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, pasitraukė į SSRS gilumą. 1941—1942 m. R. Šarmaitis buvo LKP(b) CK sekretoriaus padėjėjas, 1943—1944 m. laikraščio „Tiesa" redaktoriaus pavaduotojas, 1944—1945 m. — atsakingasis redaktorius, 1945—1946 m. LKP(b) CK agitacijos ir propagandos skyriaus vedėjo pavaduotojas. Jis rengė įvairius ideologinius dokumentus, rašė A. Sniečkui kalbas.

Po VKP(b) CK 1946 m. ideologinių nutarimų sustiprinti SSRS kūrybinės inteligentijos, ypač literatų, politinį persekiojimą, 1946 m. rugsėjo 20 d. LKP(b) CK biuras paskyrė nieko bendra neturintį su literatūra R. Šarmaitį LTSR rašytojų sąjungos valdybos atsakinguoju sekretoriumi, vietoj atleisto A. Griciaus.

1948 m. R. Šarmaitis tapo Partijos istorijos instituto prie LKP(b) CK direktoriumi, kuriuo išbuvo net iki 1984 m. Vadovaudamas institutui, jis visą dėmesį kreipė į LKP istorijos, komunistinės ideologijos ir Lietuvos „įteisinimo" SSRS sudėtyje probleminius klausimus, nežymiai pabrėždamas istorinį LKP savarankiškumą. Šia tema R. Šarmaitis parašė šimtus straipsnių. 1957—1986 m. jis padėjo rengti spaudai 119 knygų, kartu su kitais istorikais jis įtvirtino marksistinę Lietuvos istorijos sampratą.

R. Šarmaitis specialiai nesiekė partinės karjeros, nedalyvavo LKP CK aparato intrigose, visada buvo kuklus, santūrus, sąžiningas ir mandagus žmogus. Jo pažiūros visada buvo bolševikinės, jis buvo ištikimas klasikiniam dogmatizuotam marksizmui. R. Šarmaičio iniciatyva buvo reabilituoti lietuviai komunistai, žuvę Sovietų Sąjungoje J. Stalino represijų metais (Z. Angarietis ir kt.), Vilniaus universitetas 1952 m. pavadintas V. Kapsuko vardu (kiti planavo šiam universitetui suteikti F. Dzeržinskio vardą).

1988 m. R. Šarmaitis buvo priešiškas kylančiam lietuvių tautiniam atgimimui. 1989 m. pabaigoje, suskilus LKP, jis pasirinko M. Burokevičiaus partiją, rėmė jos primityvizmą, SSRS imperinę politiką ir komunistinės ideologijos dogmas. Tačiau po 1991 m. sausio 13 d. įvykių atsisakė bendradarbiauti su šios partijos veikėjais, nes negalėjo pateisinti žudynių.

1959 m. R. Šarmaičiui buvo suteiktas LTSR nusipelniusio kultūros veikėjo, 1961 m. — LTSR nusipelniusio mokslo veikėjo garbės vardas, 1972 m. išrinktas LTSR MA nariu korespondentu, 1976 m. jam buvo suteiktas istorijos mokslų daktaro laipsnis. 1949—1986 m. buvo LKP CK narys, 1951—1984 m. LTSR AT deputatas.

R. Šarmaitis parašė knygas „LKP kova dėl lietuvių tautos laisvės ir nepriklausomybės" (1947 m.), „Darbo žmonių kova dėl Tarybų valdžios Lietuvoje 1918—1919 m." (1948 m.), „Kai kurie XIX a. antrosios pusės lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimo istorijos klausimai" (1953 m.), „LKP pirmojo suvažiavimo sušaukimo klausimu" (1954 m.), „Amerikos—Anglijos imperialistų intervencija Lietuvoje 1918—1920 m." (1955 m.), „Marksizmo-leninizmo idėjų plitimas Lietuvoje (iki 1940 m.)" (1975 m., rusų kalba), „Lietuvos revoliucionieriai" (1988 m.). Parašė straipsnių apie lietuvių rašytojus, komunistų veikėjus.

R. Šarmaitis yra vedęs, turi 2 dukras ir sūnų.

Vladimiras ŠČERBAKOVAS

V. Ščerbakovas gimė 1909 m. Donbase (Ukraina), 1932 m. baigė Charkovo inžinerinį ekonomikos institutą. Nuo 1935 m. dirbo komjaunimo, vėliau partinį darbą, 1939 m. įstojo į VKP(b).

1944 m. V. Ščerbakovas buvo atsiųstas į Lietuvą ir paskirtas VKP(b) CK Lietuvos biuro nariu. Atšaukus M. Suslovą į Maskvą, 1946 m. kovo mėnesį jis buvo patvirtintas šio biuro pirmininku ir tapo faktiškuoju LTSR administratoriumi. Jo vadovavimo metais Lietuvoje sustiprėjo SSRS represinių organų veikla, buvo aktyviai diegiamas stalininio socializmo modelis. Jausdamasis Lietuvos šeimininku, V. Ščerbakovas ignoravo vietos komunistus, visur ieškojo „liaudies priešų", „nacionalistų", ypač menkino lietuvių inteligentiją ir lietuvių nacionalinę kultūrą, buvo vienas iš svarbiausių Lietuvos rusifikacijos iniciatorių, rusakalbių kolonistų gynėjas.

„Kodėl jūs išbraukėte iš sąrašų rusus, turinčius eiti į miesto konferenciją? — klausė V. Ščerbakovas šalinamo iš LKP(b) Kauno miesto komiteto I sekretoriaus pareigų J. Grigalavičių 1946 m. LKP(b) CK X plenume.— Kodėl jie ten nepateko?". „Sakyti, kad mes nepriiminėjome rusų, netiesa,— teisinosi J. Grigalavičius.— Rusus mes priminėjome. Visi mūsų partorgai, išskyrus vieną—tris, visi rusai. (...), bet mes kvietėme lietuvius todėl, kad rusai nemoka lietuvių kalbos, todėl jiems sunku dirbti su masėmis“[301].

J. Grigalavičius iš pareigų buvo pašalintas. Tai tik mažas epizodas iš kasdieninės V. Ščerbakovo veiklos Lietuvoje. Tačiau, palyginti su pirmtaku M. Suslovu, jo įtaka Lietuvos politiniams procesams buvo daug silpnesnė, nes jis neturėjo svarios paramos Maskvoje, retsykiais konfliktavo su represinių organų vadovais, kurie dėl sa-

vo autonomiškumo nenorėjo visiškai paklusti Lietuvos partiniams organams ir jam. V. Ščerbakovas buvo ambicingas, su savo pavaldiniais elgdavosi grubiai kaip tipiškas to meto stalininės nomenklatūros atstovas. Kartais, sukvietęs LKP(b) CK biuro narius, skaitydavo jiems paskaitas iš „Trumpo VKP(b) istorijos kurso". Dėl vienvaldiškumo tendencijų ir grubaus administravimo buvo nepopuliarus net tarp komunistų, jis ignoravo LKP(b) CK bei LTSR vyriausybės priimtus nutarimus.

Po II pasaulinio karo, patikėję sovietine propaganda, į Klaipėdos kraštą grįžo tūkstančiai išblaškytų žmonių, daugiausia — iš Vakarų. Jiems buvo numatyta skirti po 5 ha žemės, tačiau to buvo nepaisoma. 1946 m. LKP(b) CK X plenume LKP(b) Pagėgių apskrities komiteto II sekretorius T. Žigulinas kreipėsi į V. Ščerbakovą, prašydamas duoti aiškų atsakymą dėl šių žmonių likimo:

T. ŽIGULINAS: *„Aš noriu paklausti. Dabar pas mus grįžta labai daug suvokietėjusių gyventojų. Ar duoti jiems žemės iki 5 ha, kaip rekomenduoja savo nutarime Ministrų Taryba?*

V. ŠČERBAKOVAS: *Koks tai nutarimas?*

T. ŽIGULINAS: *Yra Ministrų Tarybos sprendimas duoti žemės iki 5 ha. Jį turi vykdomojo komiteto pirmininkas.*

V. ŠČERBAKOVAS: *Kas pasirašė?*

IŠ VIETŲ: *Drg. Sniečkus ir Gedvilas.*

K. LIAUDIS: *Tai dar buvo 1945 metais.*

V. ŠČERBAKOVAS: *Gerai, pažiūrėsime, o apskritai, nėra ko duoti.*

T. ŽIGULINAS: *Man atrodo, kad nereikia duoti. (...) Duokite nurodymą, ką su jais daryti.*

V. ŠČERBAKOVAS: *Neduokite jiems žemės.*

Plenume taip pat buvo svarstomas LTSR finansų ministro A. Drobnio „liberalus" elgesys valstiečių ir lietuvių tarnautojų atžvilgiu. Mat A. Drobnys 1946 m. vasarą nesistengė padidinti finansinį valstietijos spaudimą. „Kalbama apie svarbiausius proletariato diktatūros postus,—

kalbėjo V. Ščerbakovas.— Politika yra tokia, jog šiandien dešimtys milijonų rublių nepaimta iš buožių. Valstybei reikalingi pinigai kurti socializmą, vykdyti stalininio penkmečio planus. Kodėl neimate pinigų iš buožių? Pasakykite tiesiai, nuoširdžiai plenumui, kodėl iš buožių neimate pinigų, kodėl jūs neapsivalote nuo tų, kurie dirba nacionalistams, nuo tų, kurie aktyviai kovoja su tarybų valdžia, ir drąsiai neiškeliate atsidavusių tarybų valdžiai žmonių? (...) Plenumas gali pateikti sąskaitą, reikia laikytis klasinės linijos,— grasino Ščerbakovas.—„(...) Jūs, drg. Drobny, ir jūsų pavaduotojai turite suprasti, kad jus partija iškėlė į tokią valstybinę aukštumą, todėl privalote (...) pateisinti šį partijos pasitikėjimą".

Žemindamasis prieš šį Maskvos vietininką Lietuvoje, A. Drobnys teisinosi: „Mes nemokėjome 1944—1945 m. teisingai vykdyti kadrų politikos. Tik 1945 m. antroje pusėje mes pradėjome persitvarkyti. Mes nesupratome savų uždavinų. Aš, drg. Ščerbakovai, tai pripažįstu. Aš buvau naivus, kai grįžau iš evakuacijos. Aš tikėjausi rasti žmonių, kurie pateisintų pasitikėjimą. Vėliau pamačiau, kad seniems specialistams patikėti darbo negalima"[302].

1946 m. LKP (b) CK XI plenume V. Ščerbakovas, apkaltinęs Lietuvos kultūros darbuotojus apolitiškumu ir nacionalistinėmis tendencijomis, nurodė, jog iš 14 Kauno dramos teatro pastatytų pjesių tik trys vaizduoja sovietinį gyvenimą. Tačiau didžiausią įtarumą sukėlė Lietuvos kino dokumentininkų darbai apie Dainų šventę, A. Bimbos atvykimą: „Kas dėl Lietuvos kino kronikos,— mes neseniai su drg. Gedvilu žiūrėjome dainų šventę. Dainų šventė pradedama Sovietų Sąjungos himnu. Ten, kur stovėjo dalyviai, kabojo didelis Stalino portretas, o ekrane jo neliko. Bet užtat prieš keturis mėnesius žiūrėjome kino kroniką apie Bimbos atvykimą. Aš turiu pasakyti, kad greta Bimbos buvo nufilmuota mūsų Lietuvos liaudis. Buvo nufilmuota taip, lyg ji dabar iš katorgos sugrįžo. Ir tai neatsitiktinai"[303].

1947 m. likvidavus VKP(b) CK Lietuvos biurą, V. Ščerbakovas tapo VKP(b) Kaliningrado srities komiteto I sekretoriumi, tačiau dėl šiurkštaus elgesio ir konfliktų su vietos komunistais dar prieš J. Stalino mirtį iš Kaliningrado buvo atšauktas. Jo politinė karjera baigėsi. Tolesnis V. Ščerbakovo likimas nežinomas.

Lionginas ŠEPETYS

Gimė 1926 m. lapkričio 23 d. Kazliškiuose (Ukmergės rj.). 1944 m. rudenį, vengdamas šaukimo į Raudonąją armiją, Balninkų parapijos klebono Susnio padedamas, L. Šepetys pakeitė savo metrikus, kuriuose gimimo data buvo ištaisyta į 1927 m. liepos 13 d. (mat jaunuoliai, gimę 1927 ir vėlesniais metais, į kariuomenę tais metais dar nebuvo šaukiami). Nuo tada jis švęsdavo savo naują „gimtadienį" net iki 1992 m. (jo tikrąją gimimo datą žinojo tik keli žmonės). 1947 m. baigęs gimnaziją, įstojo į Kauno universitetą (architektūros specialybė) ir 1953 m. baigė jį jau kaip Kauno politechnikos institutą. L. Šepetys mokėsi gerai, buvo saviveiklos būrelio šokėjas, instituto komjaunimo komiteto sekretorius. 1955 m. įstojo į SSKP. Iki 1957 m. L. Šepetys dėstė Kauno politechnikos institute, 1957—1958 m. dirbo LLKJS CK, buvo LLKJS CK biuro narys.

Kaip perspektyvus komjaunimo darbuotojas 1958 m., aplenkęs privalomus tradicinius partinius postus rajono

grandyje, L. Šepetys buvo paskirtas LKP CK mokslo, mokyklų ir kultūros skyriaus vedėjo pavaduotoju (vietoj ruso N. Rodino). Tiesa, prieš šias pareigas jis kelias valandas pabuvo LKP Panevėžio miesto komiteto sekretoriumi, atsakingu už pramonę, bet A. Sniečkaus nurodymu tą pačią dieną buvo grąžintas atgal į Vilnių.

L. Šepetys tarp LKP vadovų pasižymėjo dideliu intelektu ir plačia erudicija, 1963 m. jis apgynė menotyros mokslų kandidato disertaciją. L. Šepetys sėkmingai lipo politinės karjeros laiptais. 1963 m. buvo paskirtas LKP CK ideologijos skyriaus vedėjo pavaduotuoju, o 1964 m. tapo mokslo ir kultūros skyriaus vedėju, 1967—1976 m. buvo LTSR kultūros ministras.

Būdamas ministras vykdė SSKP ir LKP ideologinius nutarimus, vadovavo „nacionalinei pagal formą, socialistinei pagal turinį" Lietuvos kultūrai, pykosi su literatais ir režisieriais (J. Jurašu ir kt.), kaltino juos apolitiškumu ir nusižengimais komunistinei ideologijai, bet netrukdė pasirodyti žymiausiems to meto tautinės krypties kūriniams (J. Marcinkevičiaus poetinės dramos „Mindaugas", „Mažvydas", „Katedra", J. Avyžiaus ir kitų autorių kūriniai), aklai nesipriešino, net toleravo moderniojo ir avangardinio meno apraiškas Lietuvoje. Beje, ir pats
L. Šepetys buvo geras modernizmo specialistas 1967 m. jis parašė knygą „Modernizmo metmenys". Ši knyga, kritikuojanti „buržuazinio pasaulio" modernųjį meną, tapo viena iš retų knygų Sovietų Sąjungoje, ji sudarė galimybę Lietuvos žmonėms plačiau susipažinti su žymiausiais Vakarų menininkais. Knyga tapo populiari (1982 m. pasirodė 2-asis leidimas) ir dar labiau pakėlė L. Šepečio autoritetą.

L. Šepetys palaikė gerus santykius su žymiais Rusijos inteligentais A. Voznesenskiu, M. Rostropovičiumi ir kitais. M. Rostropovičiui jis sudarė sąlygas koncertuoti Lietuvoje, kai tuo laiku Rusijoje dėl politinių motyvų jam buvo trukdoma arba jo visai neįsileisdavo į koncertų sales.

1976 m. L. Šepetys buvo paskirtas LKP CK ideologijos sekretoriumi. Į šį postą tada pretendavo V. Charazovo globojami kairuoliškų pažiūrų veikėjai A. Česnavičius ir J. Kuolelis, partinis funkcionierius J. Bielinis, istorikas B. Vaitkevičius. Tačiau tuometinis LKP CK ideologijos sekretorius A. Barkauskas ir P. Griškevičius pasirinko Lietuvai, ypač kūrybinei inteligentijai, labiau žinomą L. Šepetį. Tai buvo neabejotinas paaukštinimas ir jo, kultūros ministro, darbo įvertinimas, nors darbų ir atsakomybės našta labai padidėjo. L. Šepetys kuravo visus su ideologija susijusius švietimo, mokslo, kultūros dalykus, kišosi į katalikų bažnyčios reikalus.

Jam tenka nemaža dalis kaltės dėl Lietuvos rusifikacijos (jai nuolaidžiavo). Ne be L. Šepečio žinios buvo išleisti beveik visi LKP CK nutarimai, svarbiausi dokumentai dėl rusų kalbos vartojimo sustiprinimo respublikoje. Pavyzdžiui, 1979 m. gegužės 8 d. jo slaptoje informacijoje SSKP Centro komitetui nurodyta, kaip LKP CK reagavo į SSKP CK 1978 m. rugpjūčio 31 d. nutarimą „Dėl tolesnio rusų kalbos mokymo ir dėstymo tobulinimo sąjunginėse respublikose“. L. Šepetys atkreipė dėmesį į tai, kad dar prieš šį SSKP CK dokumentą LKP CK 1977 m. savarankiškai priėmė nutarimą „Dėl tolesnio rusų kalbos dėstymo tobulinimo bendrojo lavinimo lietuvių (lenkų) kalba dėstomose mokyklose, o 1978 m. šiuo klausimu priėmė dar vieną sprendimą. L. Šepetys nurodė, kad IX penkmetyje (1971—1975 m.) Lietuvos aukštosiose mokyklose buvo parengta 1236 rusų kalbos specialistai, o 1976—1980 m. numatyta jų parengti 1600. Nuo 1977 m. leidžiamas žurnalas „Russkij jazyk v škole", beveik visose mokyklose įsteigti rusų kalbos ir literatūros kabinetai. „Moksleivių žinias ir kalbos įgūdžius padeda tobulinti rusų kalba dirbamas užklasinis darbas, kuris pastaraisiais metais įgyja planingą ir sistemingą pobūdį",— rašė L. Šepetys[304].

Nė vienas LKP veteranas, su kuriuo teko bendrauti, neatsimena, kad L. Šepetys nors kiek būtų prieštaravęs

rusifikacijai, visi tik pabrėžia jo dvylipumą: oficialiai demonstruodamas ištikimybę Maskvai, Vilniuje — „mūsų sluoksniuose",— kaip sakydavo L. Šepetys, bandydavo SSKP CK nurodymus pasukti LKP naudinga linkme, nors Lietuvai nuo to geriau beveik nebuvo.

L. Šepetys, kaip LKP CK ideologijos sekretorius, prisidėjo prie kitaminčių, disidentų veiklos slopinimo, bet su kai kuriais iš jų susiklostė korektiški, pagarbūs ideologinių priešininkų santykiai. Jis padėjo išvykti į Vakarus T. Venclovai. 1977 m. sausio 24 d. prieš išvažiuodamas T. Venclova Maskvoje L. Šepečiui parašė atsisveikinimo laiškutį. Padėkojęs už pagalbą, jis rašė: „Man neretai atrodo, kad mes, nepaisant skirtingumų, vis dėl to dirbame Lietuvai ir jos kultūrai. Tolimoje ateityje gal ir skirtingumai bus ne tokie svarbūs. Būtų liūdna, jei aš klysčiau. Jus gerbiąs T. Venclova".

L. Šepetys neblogai sutarė su P. Griškevičiumi, buvo jo globojamas. Pavyzdžiui, kartą išvykstantį skaityti ideologinių paskaitų į Rumuniją L. Šepetį pasikvietė P. Griškevičius ir įspėjo: „Lionginai, žinok, kad tave siunčia patikrinimui, todėl nieko nekalbėk apie nacionalinius klausimus".

Kartą atsitiko visiškai neįtikėtinas dalykas — P. Griškevičius medžioklėje, šaudamas į šerną, netyčia pataikė į L. Šepetį, tiksliau, vieno iššauto šrato atskilusi dalis, matyt, pakeitusi trajektoriją, pataikė L. Šepečiui į paakį. Trūko milimetro, kad būtų pažeistos smegenys. Gydytojams pavyko išgelbėti L. Šepetį. Apie šį įvykį greitai sužinojo visuomenė, pasklido kalbos, gandai.

L. Šepečio dvylipumas arba kitų vadinamas „politinis lankstumas" truko iki 1988 m., nors oficialiuose pasitarimuose jis būdavo griežtas. Pavyzdžiui, jis demonstravo atvirą nepasitenkinimą inteligentija, kuri 1987 m. drįso kritikuoti (rinkti parašus) valdžią dėl Baltijos jūroje planuojamų statyti naftos gavybos įrengimų. Susitikime su aukštųjų mokyklų dėstytojais 1987 m. pabrėžė jog LKP vadovybė viską žino ir daugiau nėra ko kištis į šiuos rei-

kalus. LKP CK aparatas pats stengėsi kontroliuoti visus procesus Lietuvoje.

1987 m. Vilniaus inžineriniame statybos institute kalbėdamas apie katalikų bažnyčią, jis pabrėžė, kad kas leidžiama Maskvai, tas ne visada leidžiama Lietuvai (turėta galvoje skirtinga stačiatikių ir katalikų bažnyčių padėtis). Tuo metu toks pasakymas naiviai galvojančiai dėstytojų daugumai atrodė kaip politinio cinizmo viršūnė, tačiau L. Šepetys jau tada retsykiais buvo atviras ir tiesus. Kadangi jis kuravo ir Lietuvos katalikų bažnyčią, SSKP CK kviesdavo jį į įvairiausius susitikimus Maskvoje su užsienio politiniais veikėjais, žurnalistais. Ten L. Šepetys įrodinėdavo, kad bažnyčios padėtis Lietuvoje yra normali.

L. Šepetys buvo LKP CK išvykų į užsienį komisijos pirmininkas. Ši komisija peržiūrėdavo norinčių išvykti į užsienį arba išvykusių ten gyventi žmonių bylas. Daugiausia dėmesio buvo kreipiama į žydus, vokiečius, taip pat į lietuvius, kurių politiniai įsitikinimai ir praeitis kėlė abejonių, taip pat į tuos, kurie žinojo ar galėjo žinoti valstybinių paslapčių (dauguma tokių žmonių buvo žydai). Pavyzdžiui, 1976 m. L. Šepečio vadovaujama komisija neleido išvykti į užsienį 1033 žmonėms, 1979 m. — 1376, 1984 m. — 988. Suprantama, L. Šepetys buvo tik totalitarinės sistemos „sraigtelis", jeigu ne jis, tai kitas būtų atlikęs šį darbą, be to, paskutinį žodį tardavo KGB organai. Nepaisant to, komisijos sprendimai pažeidinėjo žmogaus ir piliečio teises bei laisves. 1980 m. sausio mėnesį jis rašė: „Kadangi šiais metais bus minimos 110-osios V. Lenino gimimo metinės ir Tarybų Lietuvos atkūrimo 40-metis, Komisija dar su didesniu kruopštumu tikrins piliečius, norinčius išvykti į užsienį"[305]. 1980 m. iš 615 peržiūrėtų žydų bylų, 226 buvo atmestos[306].

1974 m. L. Šepečiui buvo suteiktas LTSR nusipelniusio meno veikėjo garbės vardas, 1986 m. jis su kitais gavo LTSR valstybinę premiją. 1987 m. L. Šepetys tapo filoso-

fijos mokslų daktaru, buvo išrinktas LTSR MA nariu korespondentu.

1988 m. prasidėjus lietuvių Atgimimo Sąjūdžiui, L. Šepečio politinės pažiūros greitai pasikeitė. Perėjęs į demokratiškai ir patriotiškai nusiteikusių komunistų pusę, jis beveik nesipriešino opozicinės spaudos pasirodymui, toleravo per televiziją transliuojamas „Atgimimo bangos" ir kitas naujas visuomenines politines laidas. Su jo pritarimu Lietuvos masinės informacijos priemonės nutraukė komunistinės ideologijos propagavimą ir komunistų partijos bei SSRS šlovinimą. 1988 m. Sąjūdžio I suvažiavime L. Šepetys patarė A. Brazauskui grąžinti tikintiesiems Vilniaus Arkikatedrą. Kovojant su totalitarine sistema Lietuvoje, tai buvo neginčytinas L. Šepečio nuopelnas. Todėl neatsitiktinai 1989 m. LKP CK XVII plenume komunistai ortodoksai puolė L. Šepetį, kaltino jį nuolaidžiavimu buržuazinei ideologijai ir Sąjūdžiui. Ypač vėlai L. Šepetį „perkando" Maskva, kuri nebeprieštaravo LKP CK sprendimui 1989 m. vasario mėnesį atleisti jį iš pareigų. Į LKP CK ideologijos sekretoriaus postą buvo paskirtas promaskvietiškų pažiūrų V. Baltrūnas. Šis įvykis dar labiau sustiprino L. Šepečio politinę padėtį visuomenėje.

Kadangi nuo 1981 m. L. Šepetys buvo LTSR AT pirmininkas, todėl svarbiausiu jo darbu 1989 m. tapo pirmininkavimas LTSR Aukščiausiosios Tarybos sesijose. Tuo metu tai buvo ypač sunkus ir atsakingas darbas. Reikėjo būti objektyviam ir nešališkam, nors tokiam išlikti buvo beveik neįmanoma. Iš pradžių LTSR parlamente L. Šepetys dažnai rėmė A. Brazauską ir jam pritariančią partinės nomenklatūros atstovų daugumą, dėl to kildavo nesutarimų su negausia Sąjūdžio opozicija ir stalinistinių pažiūrų komunistais. Pastaruųjų jis buvo kaltinamas pataikavimu Sąjūdžiui, komunistinių idealų išdavyste. Tačiau 1989 m. L. Šepetys jau buvo tvirtai apsisprendęs. Kai kartą Aukščiausiosios Tarybos posėdyje suirzęs rašytojas J. Baltušis paklausė: „Su kuo jūs, draugas Šepety?", šis nedvejodamas atsakė: „Su tauta".

L. Šepečio nesutarimai su LKP vadovais sustiprėjo po 1989 m. gruodžio 6 d., kai LTSR AT kelių balsų persvara atmetė Sąjūdžio pasiūlymą pakeisti LTSR konstitucijos 6 straipsnį (dėl komunistų partijos vadovaujančio vaidmens visuomenėje). Kitą dieną Sąjūdžio deputatų pastangomis buvo pateikta nauja šio straipsnio redakcija. Kadangi L. Šepetys pritarė naujam svarstymui, salėje kilo nepasitenkinimas. Glavlito viršininkas A. Brazaitis, generolas S. Nekrošius iškėlė nepasitikėjimo L. Šepečiu klausimą („per daug leidžia kalbėti TSRS liaudies deputatams", „daro daug klaidų" ir pan.). LTSR Aukščiausiojoje Taryboje tuo metu tai buvo precedento neturintis įvykis. Sąjūdžio deputatai puolė ginti L. Šepetį. Įvyko balsavimas. Dauguma deputatų atmetė S. Nekrošiaus pasiūlymą dėl nepasitikėjimo L. Šepečiu. Po to balsų dauguma buvo pakeistas LTSR konstitucijos 6 straipsnis[307]. Tai buvo reikšmingas įvykis ne tik Lietuvoje, bet ir Sovietų Sąjungoje. Kaip prisimena L. Šepetys, nemažai LTSR deputatų tada pajuto palengvėjimą, atrodė, kad jie nusimetė nepasitikėjimo naštą, kuri juos slėgė nuo 1988 m. lapkričio 18 d. (tą dieną nebuvo priimta LTSR konstitucijos pataisa dėl Lietuvos įstatymų viršenybės prieš SSRS įstatymus ir tuo nebuvo paremta Estijos pozicija).

LTSR AT pirmininku L. Šepetys išbuvo garbingai iki kadencijos pabaigos. 1990 m. jis laimėjo pirmuosius demokratinius rinkimus į LTSR AT ir vėl tapo deputatu. Tai liudijo apie Lietuvos visuomenės pasitikėjimą šiuo žymiu, tik iki galo neatsiskleidusiu ir nepažintu žmogumi. 1990 m. kovo 11 d. su kitais AT deputatais jis pasirašė nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo aktą.

L. Šepetys — kontroversinė, nenuosekli, bet sugebanti prisitaikyti prie visokiausių aplinkybių politinė asmenybė. Išbuvęs respublikos valdžios viršūnėse 25 metus ir įtikęs A. Sniečkui, P. Griškevičiui, A. Brazauskui (vėliau jų keliai išsiskyrė) bei V. Landsbergiui, jis sugebėjo įrodyti savo reikalingumą jiems ir Lietuvai. Tai, žinoma, retai kam pavyksta. L. Šepetys visada gerai jautė politines

permainas ir sugebėdavo laiku pasirinkti sau teisingą kelią. Tai atsitiko ir 1988—1989 metais: jis spėjo laiku iššokti iš skęstančio SSKP laivo ir pereiti į Lietuvos nepriklausomybininkų gretas. Kaip pažymi jo kolegos, L. Šepetys niekada nebuvo komunistas dogmatikas, darbe stokojo paprastumo ir nuoširdumo, buvo oficialus, į daugelį žiūrėjo iš aukšto. Daugelį partinių veikėjų (ir Vilniuje, ir Maskvoje) ypač erzino jo šypsena.

L. Šepetys 1967—1990 m. buvo LTSR AT, 1990—1992 m. Lietuvos Respublikos AT, 1984—1989 m. SSRS AT deputatas. 1992 m. rudenį jis dar kartą bolotiravosi į Seimą, bet patyrė nesėkmę. 1964—1989 m. L. Šepetys buvo LKP CK, 1976—1989 m. LKP CK biuro narys. Trumpą laiką jis buvo Lietuvos demokratinės darbo partijos narys, bet 1991 m. pavasarį nutraukė su ja ryšius. L. Šepetys parašė knygas „Daiktų grožis" (1965 m.), „Modernizmo metmenys" (1967 m., 2-asis leidimas 1982 m.), „Ispanija" (1973 m.), „Žmogus. Menas. Aplinka" (1978 m.), „Kultūra ir mes" (1985 m.).

L. Šepetys vedęs (žmona gydytoja), turi 2 sūnus.

Motiejus ŠUMAUSKAS

M. Šumauskas gimė 1905 m. lapkričio 28 d. Kaune, darbininkų šeimoje. Baigė pradžios mokykla, 1921 m. dirbo Užsienio reikalų ministerijoje, vėliau — akcinės bendrovės „Nemunas" kurjeris. Išmokęs raidžių rinkėjo amato, 1922—1926 m. dirbo „Varpo", „Švyturio" spaus-

tuvėse. 1923 m. įstojo į nelegalią LKJS, nuo 1924 m. LKP narys. Aktyviai dalyvavo komunistinėje veikloje, buvo spaustuvių darbininkų profesinės sąjungos aktyvistas. 1926—1928 m. tarnavo Lietuvos kariuomenėje.

1928 m. birželio mėnesį nelegaliai išvyko į Maskvą, ten dalyvavo LKP CK plenume. Grįžęs į Lietuvą, dirbo komunistinį ardomąjį darbą Panevėžio apskrityje, faktiškai buvo LKP CK Panevėžio rajono komiteto sekretorius; organizavo demonstracijas, komunistinės spaudos leidimą. 1929 m. gegužės 25 d. M. Šumauskas buvo suimtas ir pusei metų ištremtas į Mažeikius, bet po kelių dienų iš ten pabėgo ir vėl nelegaliai išvyko į Maskvą. Prie Latvijos—SSRS sienos Latvijos pasieniečių buvo sulaikytas, smarkiai sumuštas. Už nelegalų sienos perėjimą (M. Šumauskas melavo, kad ėjo iš SSRS) jis buvo 1,5 mėnesio kalinamas. Atlikęs bausmę Daugpilio kalėjime, M. Šumauskas buvo išsiųstas į SSRS, 1929—1930 m. Aleksejaus Murovo pavarde mokėsi Tarptautinėje Lenino mokykloje. 1930—1931 m. jis buvo LKJS CK I sekretorius ir LKP CK narys. 1930 m. grįžo į Lietuvą, bet po kelių mėnesių vėl atsidūrė Maskvoje — dalyvavo LKP CK plenume. 1931 m. sausio mėnesį M. Šumauskas vėl buvo atsiųstas į Lietuvą dirbti nelegalų agentūrinį darbą (šį kartą jis vyko per Vokietiją). Balandžio mėnesį jis buvo suimtas, o lapkričio mėnesį nuteistas 6 metams sunkiųjų darbų kalėjimo, iš kurio išėjo tik 1937 metais. 1938—1939 m. M. Šumauskas dirbo spaustuvėje, organizavo streikus. 1939 m. liepos mėnesį jis vėl buvo suimtas ir metams uždarytas Dimitravo priverčiamojo darbo stovykloje.

1940 m. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, M. Šumauskas buvo išleistas iš Dimitravo priverčiamojo darbo stovyklos, o birželio 24 d. paskirtas Darbo rūmų ir Lietuvos profesinių sąjungų organizacinio centro biuro pirmininku. Vėliau jis buvo ir darbo ministro pavaduotojas, vietinės pramonės liaudies komisaras. Jis propagavo komunistines nuotaikas, šlovino okupacinę Raudonąją armiją. 1940 m. liepos mėnesį buvo išrinktas Liaudies seimo

atstovu, 1941 m. paskirtas LTSR LKT pirmininko pavaduotoju.

Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, M. Šumauskas pasitraukė į Rusiją (į Penzą). 1942 m. jis buvo 16 lietuviškosios šaulių divizijos politinio skyriaus viršininkas, 1943—1944 m. Lietuvos partizaninio judėjimo štabo operatyvinės grupės vadovas, veikė vokiečių okupuotoje Baltarusijoje (Kazėnų miškuose). 1944 m. nuo sausio iki liepos mėnesio M. Šumauskas buvo LKP(b) Šiaurės srities pogrindinio komiteto I sekretorius. Kaip partizanas jis buvo drąsus, principingas, mėgiamas draugų. Traukiantis vokiečiams, 1944 m. liepos mėnesį M. Šumausko vadovaujami partizanai užėmė Ignaliną.

Pokario ir vėlesniais metas M. Šumauskas sparčiai kilo partinės ir valstybinės karjeros laiptais. Jis tapo vienu iš žymiausių Lietuvos vadovybės veikėjų, aktyviu kovotoju prieš rezistenciją ir Lietuvos gyventojų fizinio genocido vykdytojų. 1944 m. liepos—rugpjūčio mėnesį jis buvo Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininkas, 1944—1950 m. LTSR LKT (nuo 1946 m. MT) pirmininko pavaduotojas, o 1945 m. ir Valstybinės plano komisijos pirmininkas. Eidamas šias valstybines pareigas, daug prisidėjo prie spartaus Lietuvos ekonomikos integravimo į SSRS ekonomiką, o kaip LKP CK ir jo biuro narys rėmė visus nutarimus dėl Lietuvos sovietizacijos ir ginkluoto pasipriešinimo likvidavimo.

1950 m. birželio 22 d. M. Šumauskas buvo paskirtas LKP (b) Šiaulių sr. komiteto I sekretoriumi. Jis vykdė visus LTSR vadovybės nurodymus: prisidėjo prie Šiaulių srities gyventojų trėmimų, išvežtųjų ir įkalintųjų turto konfiskavimo. 1953 m. M. Šumauskas grįžo į Vilnių, dirbo LTSR MT pirmininko I pavaduotoju, 1954 m. tapo LKP CK II sekretoriumi, daugiausia kuravo žemės ūkį.

Nuo 1956 m. neleidžiant lietuviams eiti LKP CK II sekretoriaus pareigų, M. Šumauskas buvo paskirtas LTSR MT pirmininku. Į šias pareigas jis buvo paskirtas dėl kelių priežasčių. Tuometinis MT pirmininkas M. Gedvilas pradėjo elgtis gana savarankiškai, jis kartais ignoruodavo net A. Sniečkų. Žinoma, tai nepatiko LKP CK I sekretoriui. Tuo tarpu M. Šumauskas niekada nekonfliktavo su A. Sniečkumi, buvo senas pažįstamas ir atsidavęs jo šalininkas. Nors M. Šumauskas turėjo menką išsilavinimą, tačiau jis buvo sumanus, energingas bei autoritetingas partijos veikėjas — tokie jo bruožai atitiko tada sąjunginių respublikų vadovams Maskvoje keliamus reikalavimus.

Su M. Šumausko paskyrimu beveik sutapo nauja SSKP ekonominė politika, suteikusi Lietuvai didesnį ūkinį savarankiškumą ir sustiprinusi respublikos vadovų (A. Sniečkaus, M. Šumausko, J. Maniušio, K. Kairio ir kt.) autoritetą. Lietuvoje sparčiai pradėjo kurtis jai reikalingos ir nereikalingos pramonės šakos, gamyklos, fabrikai, išsiplėtė kelių tinklas, pamažu kilo žmonių gyvenimo lygis. Lietuvos ekonomikos raidą spartino ir energingas M. Šumausko būdas, net vienvaldiškumo tendencijos, kurios gerai pritapo prie totalitarinės valstybės valdymo metodų.

N. Chruščiovo reformų metu, sušvelnėjus politiniam režimui ir sustiprėjus lietuvių tautos ir tautinės kultūros atgimimo tendencijoms, M. Šumauskas rėmė lietuvių iškėlimą į vadovaujančius valstybinius postus. Į daugelio LTSR valstybinių struktūrų vadovų pareigas 1956—1958 m. buvo paskirti lietuviai, kurie 1959 m. sudarė jau apie 70% vadovaujančiųjų darbuotojų (pokario metais jie dažnai tesudarydavo ape 30—50%).

Maskvos iniciatyva 1959 m. LKP CK VI plenume M. Šumauskas buvo apkaltintas rusų vadovaujančių dar-

buotojų „valymu" leninės nacionalinės politikos iškraipymu ir lietuvių kalbos „absoliutizavimu". Ypač tuo buvo pasipiktinęs LKP CK II sekretorius B. Šarkovas, LKP Šalčininkų rajono komiteto I sekretorius A. Romanovas ir kt. Pastarasis buvo ypač agresyvus: „Kodėl jūs nekalbate apie tai, kas išvyko, kas konkrečiai kaltas? — klausė A. Romanovas A. Sniečkaus ir M. Šumausko. — Ne vienas tūkstantis komunistų išvyko, ir tai gerų, sąžiningų, raštingų draugų. Jūs neatsiskaitote dėl keletos tūkstančių ne lietuvių draugų, išvykusių iš respublikos. O kokia jų nuomonė apie jus, draugai, ypač apie drg. Šumauską. Aš pasakysiu, kad Ministrų Taryba, aš nežinau, galbūt dėl Šumausko kaltės, laikėsi tam tikros, ir ypatingai per paskutinius 2—3 metus, neteisingos politinės linijos, išgyvendindama ne lietuvių tautybės kadrus". „Teisingai", — šaukė iš salės. M. Šumauskas teisinosi, įrodinėjo, kad jis nekaltas. „Mes turime (...) daugiau neabsoliutizuoti lietuvių kalbos, — kalbėjo jis. — Reikia sustiprinti kovą su nacionaliniu ribotumu ir antirusiškomis nuotaikomis..."[308].

Atgailavimas, „klaidų" pripažinimas bei pritarimas SSKP CK direktyvoms padėjo M. Šumauskui išlikti MT pirmininko poste.

Maskvai spaudžiant, 1956 m. gegužės 22 d. M. Šumauskas pasirašė leidimą statyti Klaipėdos Taikos karalienės bažnyčią, bet dėl A. Sniečkaus užsispyrimo ji nebuvo atiduota tikintiesiems. Buvo ieškoma būdų sutrukdyti jos perdavimą tikintiesiems. 1960 m. gruodžio 3 d. LKP CK biuro posėdyje buvo svarstomas šios bažnyčios likimas. V. Niunka, A. Sniečkus, B. Šarkovas ir G. Zimanas siūlė ją nacionalizuoti, o K. Kairys, A. Randakevičius ir M. Šumauskas tvirtos nuomonės neturėjo, abejojo. To užteko, kad A. Sniečkus pereitų į puolimą: „Jūs, draugas Šunauskai, taip pat kaltas dėl to, kad pra-

dėjus statyti bažnyčią Klaipėdoje, nekontroliavote statybos. Reikėjo visais būdais vilkinti ir trukdyti bažnyčios statybą. Nieko nepatarė ir KGB organai", — priminė A. Sniečkus A. Randakevičiui[309].

Pabrėžtina, kad M. Šumauskas, kaip ir daugelis kitų nepriklausomoje Lietuvoje gyvenusių komunistų, nuoširdžiai tikėjo komunizmo idealais, socialiniu teisingumu ir ypatinga SSRS misija pasaulyje. Tačiau M. Šumauskas, kaip ir daugelis kitų Lietuvos vadovų, gerai matė ir suprato, ką Lietuvai davė, ypač pokario metais, SSRS. „Ką jie su mumis padarė?" — savo artimiesiems kartą dejavo M. Šumauskas. Žinoma, toks atviras jis galėjo būti tik tarp patikimų žmonių, o viešame gyvenime M. Šumauskas niekada nerodė silpnumo ar abejonių, atvirkščiai, visi jį pažinojo kaip valingą ir stiprų vyrą, nors sveikatos stoka jis dažnokai skundėsi (nemiga, stiprūs galvos ūžesiai ir skausmai). „Aterosklerotinė kardiosklerozė su stenokardijos reiškiniais, smegenų indų aterosklerozės pirmoji stadija ir bendras nervų sistemos pervargimas" —- 1958 m. vasario 20 d. konstatavo Vilniaus respublikinės ligoninės gydytojai[310].

1967 m. balandžio 13 d. iš MT pirmininko pareigų M. Šumauskas buvo atleistas ir paskirtas LTSR AT Prezidiumo pirmininku. M. Šumauskas į kitą darbą buvo perkeltas dėl pablogėjusios sveikatos ir politinių permainų Sovietų Sąjungoje po N. Chruščiovo nušalinimo (1964 m.). Tada Sovietų Sąjungoje vis labiau ėmė įsigalėti paradiškumas, aklas vadovų hierarchinis paklusnumas ir kiti totalitarinei valstybei būdingi bruožai. Tuo tarpu M. Šumauskas Maskvos valstybinėse žinybose dažnokai būdavo nepaklusnus ir net įžūlus. Pasak LKP veterano J. Kavaliausko, M. Šumauskas visada pabrėždavęs savo „revoliucinę-pogrindinę" praeitį, išdrįsdavęs prieštarauti ir nesutikti su Maskvos valdininkų reikalavimais.

„Kodėl Jūs mane mokote? — pasipiktinęs klausdavo M. Šumauskas. — Atvažiuokite į Lietuvą, pamatysite". Toks „pasitpūtimas" nesiderino su aukštųjų SSRS žinybų valdininkų bendravimo etika. Dėl grubumo ir emocionalaus būdo M. Šumauskas paskutiniais pirmininkavimo vyriausybei metais nesutarė ir su savo pavaldiniais, kaip tuo metu viename dokumente buvo pastebėta, — „skaldė aktyvą"[311]. Šį darbą turėjo dirbti daug nuosaikesnis žmogus. Naujuoju MT pirmininku tapo LKP CK sekretorius J. Maniušis.

Atrodo, kad M. Šumauskas dėl paskyrimo į garbingas bet nereikšmingas LTSR AT Prezidiumo pirmininko pareigas jautėsi užgautas. Tačiau su tuo reikėjo sutikti, be to, ir sveikata toliau blogėjo. M. Šumauskas nesusilaikydavo nepakritikavęs J. Maniušio, linkusio į paradiškumą, net į mitingines darbo formas. „Jeigu tarybų santvarka nueis į Vakarų Europą, atsiras naujų žmonių, kurie gal tada nutrauks tuos mitingus", — kalbėjo M. Šumauskas minėtam J. Kavaliauskui 1967 m. Maniušio surengtame respublikos „tarybinio ir ūkinio aktyvo" pasitarime. LTSR AT darbe M. Šumauskas nieko reikšmingesnio nenuveikė. Būdamas LTSR AT Prezidiumo pirmininkas, jis kartu buvo ir SSRS AT Prezidiumo pirmininko pavaduotojas. 1975 m. gruodžio 16 d. dėl susilpnėjusios sveikatos jo paties prašymu buvo atleistas iš šių pareigų ir išėjo į pensiją.

M. Šumauskas 1930—1931 ir nuo 1940 m. buvo LKP CK, 1953—1976 m. ir jo biuro narys, 1956—1976 m. kandidatas į SSKP CK narius, 1940—1980 m. LTSR AT, 1946—1979 m. SSRS AT deputatas. 1975 m. jam buvo suteiktas Socialistinio darbo didvyrio vardas.

M. Šumauskas buvo 2 kartus vedęs, turėjo 3 dukras ir sūnų. 1982 m. gegužės 28 d. M. Šumauskas Vilniuje mirė, palaidotas Antakalnio kapinėse.

Danijilas ŠUPIKOVAS

Gimė 1906 m. gruodžio mėnesį Baltarusijoje, Mogiliovo sr., Buiničiuose. 1931 m. baigė Leningrado komunistinį universitetą. 1940 m. kaip sovietinių okupantų statytinis iš Baltarusijos buvo atsiųstas į Lietuvą. 1940—1941 ir 1942—1947 m. jis buvo LKP(b) CK organizacinio skyriaus vedėjas, 1942—1944 m. — Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (Maskvoje) viršininko (A. Sniečkaus) pavaduotojas.

D. Šupikovas buvo kraštutinių bolševikinių pažiūrų žmogus, nepakantus, įtarus, LKP(b) CK užkulisinių intrigų organizatorius, L. Berijos ir VKP(b) CK informatorius. Kaip uolus stalininio režimo šalininkas D. Šupikovas buvo nepatenkintas A. Sniečkaus ir kitų tuometinių LTSR vadovų veikla, kaltino juos nacionalizmu. 1944 m. liepos 15 d. ir rugsėjo 6 d. savo siunčiamuose pranešimuose į VKP(b) CK jis reiškė nepasitikėjimą LKP(b) CK ir jo I sekretoriumi A. Sniečkumi, atkakliai stengėsi jį nušalinti. „Pirmosios Lietuvos KP (b) darbo dienos Raudonosios armijos išvaduotoje Lietuvos teritorijoje rodo, kad CK vadovybė nėra atsikračiusi buržuazinių nacionalistinių tendencijų, todėl daugeliu atvejų CK trukdo įgyvendinti priemones, turinčias labai svarbią politinę reikšmę", — rašė D. Šupikovas 1944 m. rugsėjo 6 d.[312].

D. Šupikovas reikalavo .ryžtingai šalinti iš pareigų „nacionalistiškai" nusiteikusius komunistus ir „priešiškus" elementus, daugiausia lietuvius. Dauguma komunistų, karo metais gyvenusių vokiečių okupuotoje Lietuvoje, D. Šupikovo pastangomis buvo pašalinti iš LKP(b).

Atsižvelgiant į parodytą iniciatyvą 1945—1946 metų kadrų „valymo" kampanijose, D. Šupikovas 1947 m. bu-

vo paskirtas LKP(b) CK kadrų sekretoriumi. Daugiausia jo iniciatyva Lietuvoje 1947—1950 m. išaugo ir sustiprėjo rusų partinė nomenklatūra, stiprėjo rusifikacija.

Paisydamas M. Suslovo pamokymų, D. Šupikovas daug dėmesio kreipė į aukštųjų ir specialiųjų vidurinių mokyklų studentų bei moksleivių socialinę kilmę. „Per paskutiniuosius 2 metus aukštosiose mokyklose kuriasi stojančiųjų socialinės kilmės patikrinimo komisijos. Bet vis tiek į mokyklas pakliūna buožiniai-banditiniai elementai. Su tuo reikia pabaigti", — reikalavo D. Šupikovas 1948 m. LKP(b) CK XVII plenume. Jis labai nepasitikėjo Lietuvos inteligentija. „Su tais, kurie veda atvirą ir pogrindinį priešišką darbą, turi vykti negailestinga kova: ne tik šalinti iš mokymo įstaigų, bet ir iš respublikos", — tęsė D. Šupikovas.

D. Šupikovas nuosekliai įgyvendino Lietuvoje partinių ir kitų kadrų parinkimo bolševikinius stalininius principus (busimojo darbuotojo ankstesnės veiklos tikrinimas, jo dokumentų nagrinėjimas, nuolatinis stebėjimas darbo vietoje ir kt.). „Jeigu nors viena sąlyga pažeidžiama, — kalbėjo D. Šupikovas, — darbuotojas atleidžiamas"[313].

A. Sniečkui, kuris neapkentė D. Šupikovo, pavyko išstumti jį iš CK aparato ir net jo atsikratyti. 1950 m. D. Šupikovas buvo paskirtas LKP(b) Vilniaus srities komiteto sekretoriumi. D. Šupikovui Vilniaus krašto ekonominės ir tautinės problemos buvo visai nežinoma darbo sritis. 1952 m. VKP(b) CK apsvarstė padėtį Vilniaus srityje ir pripažino ją nepatenkinama. LKP(b) Vilniaus srities komiteto I sekretorius F. Bieliauskas buvo nušalintas, D. Šupikovas atšauktas į Maskvą. Vėliau jis dirbo SSRS Ministrų Taryboje.

D. Šupikovas buvo vedęs, žmona gydytoja (gyveno Minske). Mirė D. Šupikovas 1975 m. gruodžio 13 d. Maskvoje.

Ivanas TKAČENKA

I. Tkačenka gimė 1910 m. Ukrainoje, Černigovo sr., Grigorovkoje. Ukrainietis. 1925—1928 m. dirbo mašinisto padėjėju Mariupolio kompresorių gamykloje. 1929 m. įstojo į VKP(b), 1937 m. baigė Mariupolio metalurgijos institutą (mokydamasis buvo instituto partinės organizacijos sekretoriumi). Kaip aktyvus J. Stalino politikos šalininkas 1938 m. I. Tkačenka buvo pakviestas dirbti į NKVD organus, dirbo Kijeve, Lvove, Maskvoje, Stavropolyje. Stavropolyje susipažino su VKP(b) Stavropolio krašto komiteto I sekretoriumi M. Suslovu, tapo jo vadovaujamo biuro nariu. I. Tkačenka buvo didelis intrigų meistras ir politinių bylų fabrikuotojas. Todėl neatsitiktinai nuo 1938 iki 1944 m. iškilo nuo vyresniojo operatyvinio įgaliotinio iki valstybės saugumo komisaro (tai atitiko generolo majoro karinį laipsnį). Per SSRS—Vokietijos karą prisidėjo prie Pavolgio vokiečių ir Š. Kaukazo tautų (balkarų, čečėnų, ingušų, karačiajų) deportacijų.

1944 m. lapkričio mėnesį Lietuvoje įsteigus M. Suslovo vadovaujamą VKP(b) CK Lietuvos biurą, I. Tkačenka tapo jo nariu, jis buvo SSRS NKVD ir NKGB įgaliotinis Lietuvai. I. Tkačenka koordinavo (faktiškai vadovavo) LTSR vidaus reikalų ir saugumo organų veiklą slopinant Lietuvos gyventojų pasipriešinimą sovietiniam režimui. Jis buvo svarbiausias Lietuvos gyventojų represijų organizatorius, daug prisidėjo prie LTSR represinio aparato stiprinimo.

I. Tkačenka Lietuvoje taip pat buvo atsakingas už vietinių vadovų, kitų vadovaujančių darbuotojų „patikimumą“. Jo ir M. Suslovo iniciatyva partinėse organizacijose ir valstybinėse įstaigose vyko masinės lietuviškų kadrų „valymo" kampanijos. I. Tkačenka ragino LKP(b) vadovybę ir ypač LTSR saugumo liaudies komisarą A. Gu-

daitį-Guzevičių imtis ryžtingų priemonių prieš „nacionalistiškai" nusiteikusius LKP(b) CK ir vyriausybės narius lietuvius, kaltino LKP(b) CK neveiklumu. „Aš nežinau atvejų, kai už nuolaidžiavimą nacionalistams ir už savo aparato užterštumą priešiškais tarybų valdžiai asmenimis Lietuvos KP(b) CK būtų griežtai nubaudęs bent vieną kurį nors iš partinių ir tarybinių organų vadovaujančių darbuotojų, — kalbėjo I. Tkačenka 1945 m. rugpjūčio 24 d. LKP(b) CK VII plenume. — (...) Man, pavyzdžiui, nežinomi atvejai, kai kuriame nors komisariate ar kitoje žinyboje būtų išaiškintas koks nors nacionalistas ir perduotas mūsų organams. O išaiškinti yra ką ir oi kaip daug!"[314].

Į I. Tkačenkos veiklos akiratį pateko LTSR valstybės plano komisijos pirmininkas J. Vaišnoras, žemdirbystės liaudies komisaras J. Laurinaitis, paruošų liaudies komisaras K. Banys ir daug kitų įvairaus rango vadovų. Visi jie buvo atleisti iš pareigų — vieni įkalinti, kiti perkelti į kitą darbą. Jo pastangomis už „neveiklumą" 1945 m. iš darbo buvo atleistas LTSR valstybės saugumo liaudies komisaras A. Gudaitis-Guzevičius.

1945 m. I. Tkačenkai buvo suteiktas generolo leitenanto karinis laipsnis. 1946 m. po VKP(b) CK specialios V. Žavoronkovo vadovaujamos inspekcijos Lietuvoje I. Tkačenka kartu su D. Šupikovu mėgino pašalinti iš pareigų A. Sniečkų, bet, negavę reikiamos paramos Maskvoje, to padaryti neįstengė. 1947 m. kovo mėnesį likvidavus VKP(b) CK Lietuvos biurą, I. Tkačenka išvyko iš Lietuvos. M. Gedvilo liudijimu, I. Tkačenka buvo artimas L. Beri jos žmogus.

1953 m. sušaudžius L. Beriją, buvo pažemintas I. Tkačenkos karinis laipsnis, o jis pats apkaltintas socialistinio teisėtumo pažeidimais ir išsiųstas dirbti į Vakarų Sibirą urano gamyklos statybos viršininku. Dėl darbų saugos nepaisymo apsišvitino radioaktyviais spinduliais ir apie 1955—1957 m. I. Tkačenka mirė nuo spindulinės ligos.

Aleksandras TROFIMOVAS

A. Trofimovas gimė 1903 m. Rusijoje, Totorijos ATSR, Cistopolio rj., Kušnikove. 1927 m. įstojo į VKP(b), 1931 m. baigė Saratovo universitetą. 1937—1939 m. buvo VKP(b) Saratovo miesto komiteto sekretorius, 1939—1942 m. — Partinės kontrolės komisijos prie VKP(b) CK įgaliotinis Čitos sričiai, 1943—1946 m. — Krasnodaro kraštui.

Po A. Isačenkos nušalinimo 1946 m. rugpjūčio mėnesį VKP(b) CK A. Trofimovą paskyrė LKP (b) CK II sekretoriumi. Kartu jis tapo ir LKP(b) CK ir jo biuro nariu. A. Trofimovas buvo daug santūresnis už A. Isačenką, geriau sutarė su A. Sniečkumi, bet be jo sankcijų nebuvo sprendžiami jokie svarbūs Lietuvai klausimai. Kaip Maskvos vietininkas organizavo kovą prieš rezistenciją, skatino rusų imigraciją į Lietuvą. Jis daug prisidėjo prie to, kad 1946—1952 m. respublikos įstaigų ir LKP(b) struktūrų vadovaujančių darbuotojų daugumą sudarė rusakalbiai. A. Trofimovas buvo vienas Lietuvos sovietizacijos vadovų ir rusifikacijos iniciatorių, jis 1950 m. pritarė V. Kudirkos „Tautiškos giesmės" uždraudimui, rėmė vietinių komunistų pastangas griauti tautinės kultūros ir istorijos paminklus.

Tiesa, A. Trofimovo veikla nebuvo nuosekli, pasitaikė ir prieštaravimų. Antai, 1948 m. LKP(b) CK XVIII plenume jis kritikavo LTSR valsybės saugumo ministeriją, pateikė nemažai „socialistinio teisėtumo" pažeidimo faktų, ragino į šias valdžios struktūras priimti daugiau lietuvių[315]. Iš tikrųjų tai buvo LKP (b) vadovybės pastangos daryti įtaką represinėms struktūroms ir sustiprinti lietuvišką kolaboracionizmą.

A. Trofimovas prižiūrėjo bendrą politinę padėtį, kuravo kadrus, daug dėmesio kreipė į žemės ūkį, ypač kolektyvizaciją, ragino stiprinti politinį budrumą ir ieškoti

„buožių", skatino Lietuvos valstiečių trėmimus, peikė tas respublikos partines organizacijas ir jų vadovus, kurie nekovojo su „buožėmis", t. y. nesudarinėjo sąrašų busimiesiems trėmimams. Pavyzdžiui, 1951 m. LKP(b) CK X plenume A. Trofimovas pabrėžė: „Priešas sumuštas, bet jo likučiai daro paskutines pastangas kenkti kolūkiams, mašinų ir traktorių stotims. Štai kodėl tokia padėtis reikalauja iš kiekvieno kolūkiečio, iš kiekvieno tarybinio žmogaus pastoviai stiprinti bolševikinį budrumą..."[316].

1946—1952 m. A. Trofimovas buvo LKP(b) CK ir jo biuro narys, 1947—1955 m. LTSR AT, 1950—1954 m. SSRS AT deputatas. 1952 m. A. Trofimovas dėl neaiškių priežasčių netikėtai buvo atšauktas į Maskvą, jo partinė karjera baigėsi. Vėliau iki 1973 m. dirbo partinį darbą Šiaurės Kaukaze. Mirė A. Trofimovas 1980 m. birželio 15 d. Maskvoje.

Pavelas VETROVAS

Gimė 1902 m. sausio 10 d. Kazachijoje, Semipalatinsko sr„ Dolanės gyvenvietėje. 1917—1919 m. dirbo šaltkalviu, 1919 m. savanoriu įstojo į Raudonąją armiją, 1921—1924 m. dirbo samdomu darbininku. Nuo 1924 m. P. Vetrovas mokėsi Gomelio karo mokykloje, įstojo į komjaunimą. Vėliau jis tarnavo įvairiuose kariniuose daliniuose, nuo 1932 m. — NKVD organuose. 1927 m. įstojo į VKP(b).

Per SSRS—Vokietijos karą 1941—1943 m. P. Vetrovas buvo vidaus kariuomenės 9 motorizuotos šaulių divizijos štabo viršininkas, o nuo 1943 m. spalio mėnesio — vidaus kariuomenės 4 šaulių divizijos vadas. 1943 m. jam buvo suteiktas generolo majoro karinis laipsnis. 1944 m. P. Vetrovo divizija iš Šiaurės Kaukazo trėmė čečėnus, ingušus, iš Krymo — totorius, graikus, bulgarus ir armėnus.

1944 m. liepos mėnesį P. Vetravo divizija buvo perkelta į Lietuvą, čia ji ėmė slopinti ginkluotą pasipriešinimą. Nuo rugpjūčio mėnesio P. Vetrovo vadovaujami kariai gaudė dezertyrus ir besislapstančius nuo šaukimo į kariuomenę vyrus, žudė Lietuvos partizanus ir taikius gyventojus, juos trėmė. Divizija pasižymėjo ypatingu žiaurumu. 1944 m. rugsėjo 27 d. P. Vetrovas rašė A. Sniečkui: „Pranešu, kad, vykdydami NKVD ir Baltarusijos III fronto karinės tarybos įsakymus dėl kovos su banditizmu, banditų grupių likvidavimo, profašistinių elementų išgaudymo ir fronto užnugario išvalymo nuo vokiečių fašistų armijos likučių, čekistų operacijomis buvo tikrinami visi gyvenamieji punktai, šukuojami miškai. (...) Divizijos daliniai, būdami Lietuvos teritorijoje, nuo 1944 m. rugpjūčio 1 d. atliko šiuos darbus: sulaikė 90 šnipų ir priešo statytinių, 81 Tėvynės išdaviką, sunaikino 59, suėmė 325 banditus, (...) sulaikė 2833 vengiangiančius stoti į Raudonąją armiją, (...) padarė nekenksmingais 22 600 liaudies priešų"[317].

Žinoma šiame pranešime pateikti duomenys buvo kiek perdėti, nes tuo buvo norėta parodyti divizijos „produktyvų" darbą. Už šiuos „žygdarbius" P. Vetrovas 1944 m. spalio 10 d. prašė A. Sniečkaus dovanų: „Prašau jūsų nurodymo apdovanoti amerikietiškomis dovanomis karininkus, seržantus ir eilinius, kurie dalyvavo operacijose Lietuvoje — 557 karininkus, 1140 seržantų, 2442 eilinius, iš viso 4139 žmones“[318].

1944 m. liepos—spalio mėnesį P. Vetrovas buvo dar ir Vilniaus miesto karo komendantas, 1944 m. lapkričio—

1945 m. spalio mėnesį — Vilniaus miesto įgulos viršininkas. Už karinius „nuopelnus" Lietuvoje jis buvo apdovanotas 3 ordinais.

Apie tolesnį jo likimą mažai težinoma. Archyviniai dokumentai rodo, kad 1949 m. P. Vetrovas dar buvo Lietuvoje, tačiau netrukus jis iš Lietuvos išvyko, nuo 1950 m. buvo SSRS vidaus reikalų ministerijos Charkovo karo mokyklos viršininkas.

P. Vetrovas buvo vedęs, turėjo dukrą.

Genrikas ZIMANAS

Gimė 1910 m. gegužės 12 d. Lazdijų rj., Kurdimakščiuose, dvarininkų šeimoje. „Tėvas, kaip jauniausias sūnus šeimoje, — rašė G. Zimanas savo autobiografijoje, — savo žemės negavo, todėl užsiiminėjo tuo, jog arendavo dvarą[1'319]. 1932 m. G. Zimanas baigė Kauno universitetą (biologijos specialybė), iki 1940 m. mokytojavo Ukmergėje, Kaune.

1934 m. įstojęs į nelegalią LKP, jis daugiausia dirbo komunistinėje spaudoje. 1936—1937 m. Kaune jo bute nelegaliai buvo įrengtas radijo siųstuvas, kuriuo LKP CK palaikė ryšį su Maskva. G. Zimanas tada gerai žinojo, kieno naudai dirba. „Juk jeigu policija suseks radijo ryšį su Maskva, tai aišku, kad būsime apkaltinti šnipinė-

jimu. O bausmė irgi buvo aiški", — rašė jis savo atsiminimuose[320]. Nutrūkus LKP ryšiui su Kominternu, minėtas radijo siųstuvas neteko reikšmės ir buvo likviduotas. 1938 m. G. Zimanas buvo paskirtas dirbti tarp inteligentų.

Nepriklausomos Lietuvos metais jis pasižymėjo ypatingu atsargumu: nebuvo aktyvus Lietuvos visuomeninėje veikloje, retai dalyvavo kairiųjų ar komunistų rengiamose politinėse akcijose. Tai garantavo jo asmeninį saugumą — G. Zimanas ne tik nebuvo patekęs į kalėjimą, bet apie jo komunistinę veiklą nežinojo net saugumo organai. Bet tai nekėlė ir jo autoriteto tarp komunistų. 1937—1940 m. jis ėjo tuo metu nereikšmingas Tautinių mažumų komisijos prie LKP CK vadovo pareigas — daugiausia rūpinosi žydų įtraukimu į antivalstybinę komunistinę veiklą. Jis bendradarbiavo žydų spaudoje (žurnale „Štraln" ir kituose leidiniuose), 1937—1940 m. redagavo (buvo atsakingasis redaktorius) prokomunistinį dienraštį „Folksblat".

Skirtingai nuo daugelio Lietuvos komunistų pogrindininkų, G. Zimano politinė karjera prasidėjo tik 1940 m. vasarą, Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą. Birželio 18 d. LKP CK jį paskyrė organizuoti oficiozo „Liaudies balsas" leidimą, 1940—1942 m. buvo „Tiesos" atsakingasis sekretorius, čia jis propagavo komunistinę ideologiją ir kolaborantines nuotaikas.

1941 m. per LKP(b) V suvažiavimą G. Zimaną ištiko nesėkmė — jis nebuvo išrinktas LKP(b) CK nariu (už jį balsavo 126; prieš — 137 suvažiavimo delegatai)[321]. Nepasitikėjimo juo priežastis buvo ta, kad paaiškėjo, jog G. Zimano tėvas turėjo 300 ha žemės. Dėl to G. Zimanas stipriai pergyveno. Gal todėl jis, stengdamasis įrodyti ištikimybę bolševizmui ir komunizmui, vėliau savo politinėje veikloje buvo toks kairuoliškas ne tik lietuvių, bet ir savo tautiečių atžvilgiu.

Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, G. Zimanas pasi-

traukė į SSRS gilumą, dalyvavo antivokiškoje propagandoje, su kitais renge sovietinius partizanus. 1942 m. vasario mėnesį jis buvo paskirtas LKP(b) CK ir Lietuvos partizaninio judėjimo štabo operatyvinės grupės viršininko (M. Šumausko) pavaduotoju, 1943 m. balandžio mėnesį atsiųstas į vokiečių okupuotą teritoriją, organizavo sovietinių partizanų veiklą kai kuriuose Baltarusijos ir Lietuvos rajonuose.

1944 m sausio mėnesį G. Zimanas tapo nelegalaus LKP(b) Pietų srities komiteto I sekretoriumi. Jo vadovaujami partizanai užpuldinėjo vokiečių karišKius ir okupacinę administraciją, todėl hitlerininkai stiprino represijas prieš taikius Lietuvos gyventojus. Po vienos partizanų akcijos (apšaudė vokiečių karišką automobilį, nušovė kareivį) 1944 m. vokiečiai sudegino Pirčiupius.

G. Zimano partizanai neretai terorizavo Lietuvos kaimo gyventojus, baudė juos už lojalumą vokiečių administracijai. 1943 m. lapkričio mėnesį jie sudegino Daržininkų (Varėnos rj.), 1944 m. sausio mėnesį Kaniūkų (Šalčininkų rj.) kaimus, nužudė keliasdešimt jų gyventojų. 1944 m. G. Zimanas buvo įsakęs nužudyti Vietinės rinktinės vadą generolą P. Plechavičių. G. Zimano, kaip žydų atstovo, paskyrimas vadovauti Pietų Lietuvos partizanams buvo susijęs ir su žydų bendruomenės gausumu šiame regione. Jo rūpesčiu iš pabėgusių Vilniaus geto žydų buvo sudarytas partizanų būrys, bet dėl G. Zimano kaltės partizanai pateko į apsupimą, visi buvo suimti ir sušaudyti.

1944 m. vasarą kartu su Raudonosios armijos daliniais G. Zimanas atvyko į Vilnių. Nuo 1944 m. liepos mėnesio jis buvo LKP(b) CK propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjo pavaduotojas, 1945—1970 m. — „Tiesos" atsakingasis, 1971—1984 m. — „Komunisto" žurnalo vyriausiasis redaktorius.

Pokario ir vėlesniais metais G. Zimanas buvo vienas iš žymiausių ir kairuoliškiausių LKP ideologų, turėjo di-

doką įtaką A. Sniečkui. Nuo 1949 m. jis buvo LKP CK narys, 1949—1958 m. kandidatas į LKP CK biuro narius, 1958—1962 m. CK biuro narys.

Savo kalbomis, straipsniais ir knygomis jis faktiškai ragino stiprinti sovietinį režimą Lietuvoje, propagavo bolševizmo idėjas, kovojo prieš lietuvių tautinės savimonės ir patriotizmo apraiškas, menkino tautinę kultūrą, jos palikimą, brukte bruko sovietinio internacionalizmo ir komunistinio kosmopolitizmo idėjas, kaltino lietuvių inteligentiją ir menininkus buržuaziniu nacionalizmu, smerkė juos spaudoje. Pavyzdžiui, 1949 m. LKP(b) VI suvažiavime nacionalizmu ir apolitiškumu kaltino poetus E. Mieželaitį ir J. Miškinį, dailininkę L. Vaineikytę, Vilniaus akademinio dramos teatro trupę (ši nestatė spektaklių apie kolūkius) ir kitus[322]. 1952 m. LKP(b) CK XIII plenume G. Zimanas smerkė kalbininką J. Balčikonį[323]. Nacionalinės kultūros, Lietuvos istorijos traktavimo požiūriu visą laiką jis kritikavo J. Paleckį.

1959 m. LKP CK VI plenume G. Zimanas, dėdamasis didžiausiu Lietuvos meno žinovu, užsipuolė dailininko A. Savicko kūrybą. Anot G. Zimano, A. Savickas „susižavėjo taip vadinamomis dekoratyvinėmis dėmėmis, ėmė piešti spalvingus išsigimėlius" ir pan. G. Zimanas įspėjo Lietuvos menininkus, jog leistis į kūrybines paieškas, ieškoti netradicinių meninės išraiškos formų savavališkai, be partijos sutikimo — neleistina: „Argi neaišku, draugai, koks pavojingas inteligentijai yra klaidingas estetikos suvokimas. Mums sako: Savickas ieško. Galbūt, bet aš norėčiau priminti ir perfrazuoti žinomą leninį išsireiškimą: ne tik Savickas ieško, bet ir Savicko ieško. Pakanka Savicko parodoje paskaityti atsiliepimų knygą, kad pamatytume, kaip dėl jų („klaidingų požiūrių estetikoje" — V. T.) kabinasi visa formalistinė bjaurybė (formalističeskaja nečistj)". Šiame plenume G. Zimanas pirmiausia apkaltino Rašytojų sąjungos pirmininką E. Mie-

želaitį, kuris „Literatūroje ir mene" gyrė A. Savicko parodą[324].

Štai tipiškas G. Zimano laiškas A. Sniečkui: „A. Sniečkui. Asmeniškai. 1968 m. vasario 20 d. Noriu atkreipti Jūsų dėmesį į vieną — mano manymu, labai žalingą — reiškinį. Turiu galvoje gana ryškų mėginimą reabilituoti banditizmą. Toks mėginimas pasireiškia kai kuriuose kūriniuose". Svarbiausias „kaltininkas" — rašytojas J. Mikelinskas ir jo apsakymai „Kūdikėlis", „Amžinai gyvas". Apsakyme „Gyvačių augintojas" „autorius nesmerkia bandito, o priešingai — simpatizuoja jam", — rašė G. Zimanas. Jo nuomone, J. Mikelinskui „ne vieta tarybinių rašytojų sąjungoje, jam jokiu atveju negalima suteikti tribūnos, kad jis galėtų šaipytis iš to, kas mums brangu, demoralizuoti mūsų jaunimą"[325].

G. Zimano politinė svarba Lietuvoje didele dalimi priklausė nuo to, kaip jį rėmė Maskvoje, ypač dėl jo ryškaus nusistatymo žydų atžvilgiu — neigė žydų teisę emigruoti iš SSRS. Jam neprieštaraujant, Lietuvoje buvo likviduojami žydų religiniai ir kultūriniai centrai, sunaikintos garsiosios žydų kapinės Vilniuje. Žymaus, aukštas pareigas einančio LKP veikėjo žydo politinės nuostatos prieš savo tautiečius buvo parankios SSRS politinei vadovybei.

G. Zimanas dalyvaudavo įvairiose sąjunginėse ir tarptautinėse konferencijose, kuriose gindavo SSRS vyriausybės antisemitinę politiką, nors ne visada tai pavykdavo. 1985 m. viename iš pasitarimų Jungtinėse Amerikos Valstijose SSRS žydų delegacija, kurios narys buvo ir G. Zimanas, patyrė nesėkmę — nepavyko paneigti žydų politinės diskriminacijos Sovietų Sąjungoje. Šis politinis smūgis net pakirto jo sveikatą.

Dėl savo kairuoliškumo G. Zimanas nuolat konfliktavo su lietuvių kūrybine ir moksline inteligentija, o 9 dešimtmečio pradžioje ir su naująja lietuviškąja partine nomenklatūra. Be to, P. Griškevičius, skirtingai nuo

A. Sniečkaus, daugeliu klausimų neturėjo savo nuomonės ir ne visada galėjo paremti G. Zimaną.

1970 m. G. Zimanui buvo suteiktas filosofijos mokslų daktaro laipsnis, 1971 m. — profesoriaus vardas. G. Zimanas net 2 kartus mėgino tapti LTSR MA akademiku, bet nepavyko. Tai buvo atviras Lietuvos mokslininkų protestas prieš jį.

1984 m. G. Zimanas buvo atleistas iš „Komunisto" vyriausiojo redaktoriaus pareigų. Tapęs sąjunginės reikšmės personaliniu pensininku, jis mėgino tapti LTSR MA Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto direktoriumi ar bent filosofijos katedros vedėju. Vėl nepavykus, teko pasitenkinti vyresniojo mokslinio bendradarbio konsultanto pareigomis. Tai rodė, kad jo anksčiau turėtas autoritetas visiškai sumenko ir Lietuvoje, ir Maskvoje. Dėl to G. Zimanas labai sielojosi. 1985 m. grįžtantį iš Maskvos (po minėtos išvykos į JAV) G. Zimaną ištiko pirmasis ūmus miokardo infarktas, o po antrojo — 1985 m. liepos 15 d. jis mirė. Palaidotas Vilniuje, Antakalnio kapinėse.

1947—1974 ir 1979—1984 m. G. Zimanas buvo LTSR AT, 1974—1984 m. SSRS AT deputatas. 1960 m. jam buvo suteiktas LTSR nusipelniusio kultūros veikėjo garbės vardas. Parašė knygas: „Per suklestėjimą į vienybę" (1968 m.), „Mes — patriotai ir internacionalistai" (1975 m., 2-asis leidimas 1977 m.), „Siluetai", „Iliuzijos ir tikrovė" (abi 1984 m.) ir kt. Jose vyrauja sovietinio gyvenimo apologetika, oficialiosios komunistinės ideologijos požiūriu nušviečiami visuomenės kultūros gyvenimo reiškiniai.

G. Zimano gyvenimas ir jo odiozinė veikla daugelio Lietuvos žmonių atmintyje išliko kaip blogio įsikūnijimo pavyzdys. Todėl neatsitiktinai jo asmenybė Lietuvoje neretai siejama su buvusiu SSKP CK sekretoriumi, komunistinės ideologijos apologetu M. Suslovu. G. Zimanas buvo vedęs, turėjo dukrą ir sūnų.

Juozas ŽIUGŽDA

Gimė 1893 m. kovo 1 d. Marijampolės rj., Plyniuose, valstiečių šeimoje. 1908—1911 m. mokėsi Veiverių mokytojų seminarijoje, iki 1915 m. mokytojavo. Prasidėjus I pasauliniam karui, J. Žiugžda pasitraukė į Rusiją. 1916—1917 m. jis studijavo Maskvos universiteto istorijos ir filologijos fakultete. J. Žiugžda rėmė bolševikų Spalio perversmą, 1918 m. dirbo įvairiose Rusijos valstybinėse žinybose. 1919 m. grįžo į Lietuvą, prisidėjo prie Lietbelo (Lietuvos ir Baltarusijos TSR) kūrimo, buvo jo Švietimo liaudies komisariato mokyklų skyriaus sekretorius.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, dėl bendradarbiavimo su bolševikais iš pradžių J. Žiugžda negalėjo gauti darbo. 1920—1925 ir 1929—1940 m. jis mokytojavo, 1923—1929 m. Kauno universitete studijavo filologiją ir istoriją. 1939 m. J. Žiugžda buvo paskirtas Kauno 5 valstybinės gimnazijos direktoriumi. Būdamas kairiųjų pažiūrų, jis 1927 m. įstojo į Lietuvos socialdemokratų partiją, bet 1934 m. iš jos pasitraukė. 1936—1937 m. J. Žiugžda užmezgė ryšius su LKP, materialiai rėmė komunistinę spaudą ir politinius kalinius.

J. Žiugžda derino pedagogo ir filologo mokslininko darbą, buvo vienas iš žymesnių Lietuvos lituanistų. 1928 m. buvo išleista jo parengta knyga mokyklai „Diktantai. Pavyzdžiai gramatikai ir rašybai", kartu su J. Ambraška parengė , .Lietuvių kalbos gramatikos" pirmąją dalį (1937 m.), vėliau (1940 m.) buvo išleista ir antroji šios knygos dalis. 1936 m. išleido studiją „Žemaitės kūryba“, redagavo ir recenzavo daugelio lietuvių rašytojų kūrinius, suredagavo „Tarptautinių žodžių žodyną“ (1936 m.), bendradarbiavo spaudoje, daug rašė literatūros ir lietuvių

kalbos klausimais, į lietuvių kalbą išvertė grožinės literatūros kūrinių.

1940 m. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, J. Žiugžda iš karto įsitraukė į sovietinės administracijos veiklą. Būdamas LTSR švietimo liaudies komisaro A. Venclovos pavaduotoju (1940—1941 m.), propagavo komunistines pažiūras ir kolaborantines nuotaikas, mokyklose diegė marksistinę ideologiją. Prasidėjus SSRS—Vokietijos karui, J. Žiugžda pasitraukė į Rusiją, 1941—1944 m. dirbo švietimo įstaigose Penzoje ir Maskvoje. 1943 m. jis buvo paskirtas LTSR švietimo liaudies komisaru. 1944 m. J. Žiugžda grįžo į Lietuvą, iki 1948 m. buvo LTSR švietimo liaudies komisaras, ministras. 1945 m. jam buvo suteiktas profesoriaus vardas, o 1946 m. išrinktas LTSR MA akademiku. 1946 m. J. Žiugžda tapo LTSR MA viceprezidentu, juo buvo iki 1966 m. Iki 1969 m. jis dar dėstė Lietuvos ir SSRS istoriją Vilniaus universitete.

Pokario metais J. Žiugžda kartu su K. Preikšu, V. Niunka, G. Zimanu ir kitais deklaravo ,,neginčytinas" komunistines tiesas, netoleravo kitaminčių, aukštino rusų tautą ir jos kultūrą, darė didelę žalą Lietuvos kultūrai, istorijos mokslui, visuomenei. Kaip Lietuvos kūrybinės ir mokslinės inteligentijos kuratorius J. Žiugžda smerkė ją už apolitiškumą ir ,,nacionalizmą", ragino kūrybinėmis priemonėmis šlovinti SSRS ir kovoti prieš rezistenciją. Antai, 1949 m., kritikuodamas Jono Marcinkevičiaus „pataisytą" romaną „Nemunas patvino", klausė, kodėl „...autorius perduoda tautininkiškas koncepcijas, pavyzdžiui, kalbėdamas apie padėtį Tarybų Sąjungoje ir apie buržuazinę Lietuvą, kaip laimingiausią šalį"[326].

J. Žiugžda politiniais sumetimais pirmaisiais pokario metais ignoravo į nemalonę patekusių literatų pagalbos prašymus, remiantis V. Katiliaus atsiminimais, netgi slapčiomis inspiravo „nepageidaujamų" žmonių atleidimą iš darbo[327].

Ypač J. Žiugždos veikla suaktyvėjo po 1946 m. VKP(b) CK ideologinių nutarimų dėl žurnalų „Zvezda" ir „Lenin-

grad". Atsižvelgdamas į politinės konjuktūros reikalavinus, kartu su MA prezidentu J. Matuliu J. Žiugžda 1948 m. sausio 12 d. Mokslų akademijos susirinkime griežtai kritikavo daug žymiausių Lietuvos mokslininkų — J. Balčikonį J. Baldžių, V. Girdzijauską, T. Ivanauską, A. Janulaitį, V. Kairiūkštį, J. Lebedį, P. Pakarklį, A. Purėną, V. Ruokį ir kt. Jie buvo kaltinami „buržuaziniu objektyvumu", pataikavimu Vakarų mokslui[328].

1947 m. J. Žiugžda įstojo į VKP(b). 1948 m. jo gyvenime įvyko didelė permaina — jis buvo atleistas iš švietimo ministro pareigų ir paskirtas MA Istorijos instituto direktoriumi (1948—1970 m.). Šis perkėlimas buvo susietas su LKP(b) CK aparato pastangomis ištrinti iš lietuvių tautos atminties Lietuvos valstybingumo apraiškas, pakeisti XIX a. pabaigos—XX m. pradžios lietuvių tautinio išsivadavimo iš Rusijos priespaudos sąjūdžio istorinius vertinimus — tai traktuoti pagal marksistinę metodologiją bei Maskvos norus. Šie planai buvo beveik įgyvendinti.

Vadovaudamas Lietuvos istorikams, J. Žiugžda ragino juos teigiamai vertinti lietuvių ir rusų tautų tarpusavio santykius, kėlė rusų tautos ir jos kultūros įtakos Lietuvai pozityvumą. Apie tai jis kalbėjo LKP suvažiavimuose ir partiniuose pasitarimuose. Kartu su istoriku J. Jurginiu sukūrė naują Sovietų Sąjungai palankią istorinę koncepciją, pagal kurią Lietuvos įjungimas (XVIII a. pab.) į Rusijos imperiją Lietuvai buvo teigiamas reiškinys. „Iš viso prijungimas prie Rusijos Lietuvai turėjo teigiamą reikšmę", — rašė jis mokykliniame LTSR istorijos vadovėlyje 1966 metais. J. Žiugžda nuolat kritikavo J. Paleckį dėl jo „nemarksistinio" požiūrio į Lietuvos praeitį.

J. Žiugždos politinė ir mokslinė veikla pokario metais pelnė didelį LKP(b) CK aparato pasitikėjimą. 1952 m. LKP(b) VII suvažiavime LKP(b) CK mokslo ir aukštųjų mokyklų skyriaus vedėjas S. Lazutka, su neslepiamu cinizmu kritikuodamas žymiausius Lietuvos mokslininkus —

„buržuazinio, nacionalizmo ideologus" (J. Balčikonį, J. Dagį, I. Jonyną, P. Pakarklį, V. Sezemaną, P. Šalčių ir kitus), čia pat užsiminė, kad „mes palaikome ir ateityje palaikysime profesorių Žiugždą, Koniuchovą ir kitus mokslininkus marksistus..."[329]. 1963 m. J. Žiugždai buvo suteiktas istorijos mokslų daktaro laipsnis.

Pokario metais J. Žiugždos veikla, matyt, buvo prieštaringa. Jo sūnaus istoriko Roberto Žiugždos nuomone, A. Sniečkaus, K. Preikšo ir V. Niunkos politinius pageidavimus tėvas suprasdavo kaip nurodymus ar įsakymus, todėl neprieštaraudavo. Kadangi J. Žiugždos brolis Karolis buvo ištremtas į Sibirą (ten jis ir mirė), todėl veikiausiai ši aplinkybė vertė J. Žiugždą būti paklusnų ir ištikimą stalinizmui, nes bijojo, kad ir jo neištiktų panašus likimas. Kaip teigia R. Žiugžda, jo tėvas buvo nepatenkintas darbu, jis neskundė ir nepersekiojo žmonių, jiems nekenkė, atvirkščiai, pagal išgales stengdavosi padėti nukentėjusiems dėl persekiojimų, ne vieną atleistą iš Vilniaus universiteto mokslininką įdarbino Mokslų akademijoje, visuomet galvojo apie Lietuvą. Ne su visais čia pateiktais tvirtinimais galima sutikti, tačiau reikia pripažinti, kad J. Žiugžda nebuvo LKP ideologas — jis tik realizuodavo LKP CK aparate subrandintas istorijos koncepcijas. Kaip Istorijos instituto direktorius. J. Žiugžda kuravo istorinės literatūros leidimą, rūpinosi jos panaudojimu švietimo sistemoje.

Visą pokario laikotarpį Lietuvos mokyklose buvo dėstoma (nors labai siaurai ir ribotai, su nuolat kintančiomis mokymo programomis) Lietuvos istorija. Kaip teigia ilgametis LTSR švietimo ministro pirmasis pavaduotojas J. Kavaliauskas, tada sovietinių respublikų mokyklose tautinė istorija, išskyrus Lietuvą, buvo dėstoma tik Gruzijoje ir Armėnijoje. N. Chruščiovo „atšilimo" laikotarpiu buvo parašyta daug istorijos veikalų apie Lietuvos praeitį. 1957 m. buvo išleistas J. Jurginio parašytas „LTSR

istorijos" I tomas, 1959 m. buvo parengtas istorijos vadovėlis („Lietuvos TSR istorija") mokykloms. Vėliau dėl to J. Jurginis nukentėjo, buvo kritikuojamas Maskvoje ir Vilniuje, kaltinamas nacionalizmu. Nors šį istorijos vadovėlį oficialiai patvirtino Istorijos institutas, bet J. Žiugžda atsakomybės neprisiėmė, visą kaltę suvertė J. Jurginiui.

J. Žiugžda daug prisidėjo prie Lietuvos istorijos vadinamosios marksistinės-lenininės koncepcijos įtvirtinimo. Jis buvo vienas iš „LTSR istorijos“ (1957—1965 m., t. 1—3) autorių (už t. 1 1958 m. suteikta LTSR valstybinė premija), jos ir „LTSR istorijos šaltinių" (1955—1965 m., t. 1—4) vyriausiasis redaktorius. Kiti svarbesnieji jo darbai: „Lietuvių tautos kova prieš vokiškuosius grobikus riterius" (1942 m.), „Kaip vokiečių imperialistai stengėsi pavergti Lietuvą 1917—1918 m." (1943 m.), ‚Reakcinė katalikų dvasiškija — amžinas lietuvių tautos priešas" (1948 m.), „Lietuvių tautos kova dėl tarybų valdžios 1918—1919 m.“ (1948 m.), „Tarybų Sąjungos pagalba lietuvių tautai apginant savo laisvę ir nepriklausomybę 1939 ir 1940 m." (1949 m.), Lietuvos kaimo darbo žmonių kova dėl žemės buržuazijos viešpatavimo metais" (1952 m.), „Katalikų bažnyčios ekspansija į Pabaltijį ir Rytų Europą" (1962 m.), „Lietuvių ir rusų tautų santykiai istorinio vystymosi eigoje" (1964 m.), „A. Mackevičius" (1971 m.). J. Žiugžda buvo ir kitų knygų bendraautoris, dokumentų rinkinių vienas iš redaktorių. Parengė mokykloms „Lietuvių kalbos gramatiką" (1943—1945 m., 2 dalys).

J. Žiugžda buvo „Mažosios lietuviškosios tarybinės enciklopedijos vyriausiojo redaktoriaus neetatinis pavaduotojas ir šios enciklopedijos istorijos skyriaus vyriausiasis redaktorius, lėmė jos politinį kryptingumą. 1986 m. buvo išleisti J. Žiugždos Rinktiniai raštai (2 tomai).

J. Žiugžda 1949—1964 m. buvo LKP CK narys, 1946—1950 m. SSRS AT, 1947—1971 m. LTSR AT deputatas. 1959 m. jam buvo suteiktas LTSR nusipelniusio mokslo veikėjo garbės vardas.

J. Žiugžda buvo 2 kartus vedęs. Su pirmąja žmona turėjo 2 sūnus (vienas iš jų — Robertas yra istorijos mokslų daktaras, profesorius, kitas — Alfredas — medicinos mokslų daktaras), su antrąja — dukrą ir sūnų.

1979 m. kovo 27 d., eidamas 87 metus, J. Žiugžda mirė. Palaidotas Vilniuje, Antakalnio kapinėse.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. Remeris M. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos.*— V., 1990. P. 467.
2. Truska L. *Lietuva bolševikų ir nacių smurto metais* // Lietuvos rytas. 1993. Sausio 16, 23.
3. Kašauskienė V. *Gyventojų trėmimai: apgaulė ir tiesa* // Vakarinės naujienos. 1991. Liepos 26—27.
4. Truska L. *Lietuva bolševikų ir nacių smurto metais* // Lietuvos rytas. 1992. Gruodžio 19.
5. Truska L. *Lietuva bolševikų ir nacių smurto metais* // Lietuvos rytas. 1993. Sausio 16.
6. Брандишаускас В. *Нереализованная идея* // Эхо Литвы. 30 августа. 1991.
7. *Tarybų Lietuvos enciklopedija* (toliau — TLE) — V., 1986. T. 2. P. 33.
8. Kašauskienė V., Čepas R. *Ananas Sniečkus* // Lietuvos žinios. 1992. Nr. 7.
9. Атамукас С. *Деятельность КП Литвы по осуществлению кадровой политики КПСС 1940—1975 г.г.* (daktaro disertacija, toliau — Atamukas S. Lietuvos KP veikla...). L. 171—174.
10. Surblys K. *Tarybų Lietuvos visuomenės socialinės klasinės struktūros raida.* — V., 1985. P. 116.

11. Grunskis E. *Lietuvos „vicegubernatoriaus" karjeros žlugimas* // Gimtasis kraštas. 1991. Nr. 44.
12. *Lietuvos valstybinis visuomenės organizacijų archyvas* (toliau — LVVOA). F. 1771. Ap. 190. B. 5. L 190—197.
13. Atamukas S. *Lietuvos KP veikla...* Lentelė Nr. 28.
14. *Tarybų Lietuvos valstietija.* — V., 1979. P. 90.
15. Rakūnas A. *Klasių kova Lietuvoje 1940—1951 m.* — V., 1976. P. 148.
16. *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža.* — V., 1985. T. 3. P. 226.
17. Truska L. *Skaudi praradimų kaina* // Komjaunimo tiesa. 1988. Gegužės 18.
18. LVVOA. F. *1771. Ap. 131. B. 179. L. 181—185.*
19. Atamukas S. *Lietuvos KP veikla...* — Lentelė Nr, 27.
20. LVVOA. F. *17541. Ap. 1. B. 8. L. 117—122.*
21. Grunskis E. *Baudėjai* // Literatūra ir menas. 1989. Gruodžio 9.
22. Kunčinas J. *Klepočiai jI* Švyturys. 1992. Nr. 1. P. 20—21.
23. LVVOA. F. *1771. Ap. 131. B. 189. L. 115.*
24. LVVOA. F. *1771. Ap. 51. B. 21. L 216.*
25. Atamukas S. *Lietuvos KP veikla...* — Lentelė Nr. 27.
26. LVVOA. F. *1771. Ap. 8. B. 14. L. 153.*
27. LVVOA. F. *1771. Ap. 51. B. 21. L. 84.*
28. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 4. L. 36.*
29. LVVOA. F. *1771. Ap. 190, B. 6. L. 138—142.*
30. LVVOA. F. *1771. Ap. 7. B. 92. L. 35—43.*
31. Grunskis E. *Didžiausi pokario trėmimai* // Gimtasis kraštas. — 1992. Nr. 13, 15, 17.
32. Kašauskienė V. *Trėmimai — tautos pažeminimas Ir skausmas* // Kn. Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią. — V., 1989. P. 193.
33. Anusauskas A. *Genocido statistika* // Lietuvos aidas. 1991. Kovo 15.
34. LVVOA. F, *16895. Ap.* 2, *B. 304. L. 71*

35. Anušauskas A, Genocido statistika // Lietuvos aidas. 1991. Kovo 15.
36. *Tarybų Lietuvos valstietija.* — V., 1979. P. 114, 157.
37. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 3. L. 147.*
38. *Lietuvos valstybinis archyvas* (toliau LVA). F. R-754. Ap. 4. B. 518. L. 116.
39. Girnius K. *Partizanų kovos Lietuvoje.*— V., *1990.* P. 324—330.
40. *TLE* — V., 1986. T. 2. P. 528.
41. Girnius K. *Partizanų kovos Lietuvoje.* — V., 1990. P. 191—192; Anušauskas A. *Letuvių tautos pasipriešinimo judėjimas 1944—1953 m.* // Mokslas ir Lietuva. 1991. Nr. 3. P. 109—119.
42. Anušauskas A., Kučinskas V. *Lietuvos laisvės kovos.—V.,* 1991. P. 4.
43. Grunskis E. *Generolo ataskaita* // Gimtasis kraštas. 1991. Nr. 33.
44. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 6. L. 131—137.*
45. Lukša J. *Pro memoria //* Laisvės kovų archyvas. 1992. T. 5. P. 60.
46. Kuodytė D. *Lietuvos rezistencijos centralizacijos klausimu* // Laisvės kovų archyvas. 1992. Nr. 3—4. P. 50—56. Nr. 5. P. 46—49.
47. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 6. L. 55.*
48. *Rašytojas pokario metais.* — V., 1991. P. 163.
49. Maksimovo M. *Raportas* // Laisvės kovų archyvas. 1992. Nr. 5. P. 54.
50 LVVOA. F. *1771. Ap. 131. B. 189. L. 107.*
51. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 11. L. 24—48.*
52. Truska L. *Šviesa ir šešėliai.* Mintys apie pokario rezistenciją // Politika. 1991. Nr, 12. P. 12.
53. Anušauskas A., Kučinskas V. *Lietuvos laisvės kovos.—V.,* 1991. P. 87.
54. LVVOA. F. *1771. Ap. 8. B. 10. L. 137—138.*
55. LVVOA. *F. 1771. Ap. 8. B. 14. L. 124—125.*
56. LVVOA *F. 1771. Ap. 2. B. 20. L. 297—299.*

57. *Lietuvių tauia didžiajam tautą vadui draugui Stalinui* // Tarybų Lietuva. 1945. Liepos 27.
58. Martinkus V. *Rašytojas ir Lietuva* // Literatūra ir menas. 1990. Gruodžio 22.
59. Grunskis E. *„Sociologiniai tyrimai“ pokario Lietuvoje //* Metai. 1991. Nr. 4. P. 108—121.
60. LVVOA. F. *1771. Ap. 8. B. 14. L.* 66—68.
61. *Rašytojas pokario metais.* — V., 1991. P. 173, 274, 277.
62. Martinkus V. *Rašytojas ir Lietuva* // *Literatūra ir* menas. 1990. Gruodžio 22.
63. LVVOA. F. *1771. Ap. 1771. B. 360. L. 150—157.*
64. LVVOA. F. *1771. Ap. 1771—61. B. 1. L. 79.*
65. LVVOA. F. *1771. Ap. 51. B. 215. L. 78.*
66. LVVOA. F. *1771. Ap. 131. B.* 2. *L. 291—292, 296.*
67. LVVOA. F. *1771. Ap. 131. B. 24. L. 43.*
68. LVA. F. *R-181. Ap. 1. B. 2. L. 20—21.*
69. LVA. F. *R-181. Ap. 1. B. 3. L. 1—17.*
70. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 12. L. 117.*
71. LVA. F. *R-181. Ap. 1. B. 16. L. 13.*
72. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 12. L. 99—109.*
73. LVA. F. *R-181. Ap. 1. B. 22. L. 88.*
74. LVVOA. *F. 16895. Ap. 2. B. 312. L. 3—4.*
75. Ten pat. L. *7—17.*
76. LVVOA. F. *1771. Ap: 190. B. 12. L. 117.*
77. LVVOA. F. *1771. Ap. 205. B. 40. L. 25—27.*
78. Ten pat.
79. LVA. *F. R-181. Ap. 1. B. 70. L. 47.*
80. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 12. L. 99—109.*
81. *TLE* — V., 1986. — T. 2. P. 236.
82. *Katalikų kalendorius.* Žinynas.— V., K., 1989. P. 418.
83. LVVOA. F. *1771. Ap. 131. B. 179. L. 5—6.*
84. LVVOA, F. *1771. Ap. 131. B. 189. L. 111.*
85. Ten pat. L. 178.
86. Grigalavičius J. *Kai Lietuvoje šeimininkavo stalinistai.* — V., 1991. P. 135—136.
87. Atamukas S. *Lietuvos KP veikla...* L. 218—219.

88. LVVO A. F. *16895. Ap. 2. B. 304. L. 12—13.*
89. LVVOA. F. *16895. Ap. 2. B. 380. L. 39—40.*
90. LVVOA. F. *16895. Ap. 2. B. 314. L. 1—11.*
91. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 10. L. 101—104.*
92. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. U. L. 1—3.*
93. *Ten pat.* L. 24—48.
94. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B.10. L. 128.*
95. LVVOA. F. *1771. Ap. 208. B.11. L. 25.*
96. LVVOA. F. *16895. Ap. 2. B. 304. L. 5.*
97. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 11. L. 105—108.*
98. LVVOA. F. *16895. Ap. 2. B. 304. L. 4.*
99. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 11. L. 4—12, 24—48.*
100. Vaigauskas G. *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja* // Laisvės kovų archyvo priedas.— K., 1992. P. 65 (toliau — Vaigauskas G. Lietuvių nacionalistų...).
101. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 11. L. 24—48.*
102. LVVOA. F. *16895. Ap. 2. B. 246. L. 1.*
103. *Ten pat. L. 45.*
104. LVVOA. F. *16895. Ap. 2. B 314. L. 1—11.*
105. LVVOA. F. *16895. Ap. 2. B. 305. L. 49.*
106. Atamukas S. *Lietuvos KP veikla... — Lentelė Nr. 34,* 53; LVVOA. F. *16895. Ap. 2. B. 305. L. 84.*
107. LVVOA, F *1771. Ap. 196. B. 29.*
108. LVVOA. F. *16895. Ap. 2. B. 304. L. 220—224.*
109. LVVOA.F. *1771. Ap. 229 B. 13. L. 149.*
110. LVVOA. F. *1771.Ap. 234. B. 11. L. 3.*
111. LVVOA. F. *1771.Ap. 205. B. 27. L. 137—138.*
112. LVVOA. F. *1771.Ap. 208. B. 2. L. 249—250, 264—265.*
113. Vaigauskas G. *Lietuvių nacionalistų... P. 74.*
114. LVVOA. F. *1771. Ap 190. B. 12. L. 99—109.*
115. *Ten pat. L. 99—116.*
116. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 10. L. 71.*
117. LVVOA. F. *1771. Ap. 190. B. 12. L. 99—116.*
118. *Ten pat.*
119. Skuodis V. *Dvasinis genocidas Lietuvoje* // Mokslas ir Lietuva. 1992. Nr. 1. P. 110—120.

120. Šepetys L. *Tartum norėjo pradėti iš naujo...* // Švyturys. 1989. Nr. 14. P. 8.
121. LVVOA. F. *1771. Ap. 270. B. 176. L. 125—127.*
122. LVVOA. F. *1771. Ap. 246. B. 3. L. 86.*
123. LVVOA. F. *1771. Ap. 260. B. 182. L. 87—94.*
124. *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika* (Toliau — LKBK) — Chicago. 1983. T. 6. P. 81—129.
125. Vaigauskas G. *Lietuvių nacionalistų...* P. 88.
126. LVVOA. F. *1771. Ap. 247. B. 79. L. 49—56; Ap. 248. B. 145. L. 130—134.*
127. LVVOA. F. *1771. Ap. 256. B. 182. L. 87—102.*
128. LVVOA. F. *1771. Ap. 268. B. 197. L. 17—18.*
129. LVVOA. F. *1771. Ap. 270. B. 182. L. 1—8.*
130. *Ten pat.*
131. Senn A. *E. Bundanti Lietuva.* — V., 1992. P. 141.
132. Misiūnas R.(Taagepera R. *Baltijos valstybės:* priklausomybės metai 1940—1980. — V., 1992. P. 193.
133. *TLE.* — V,, 1985. T. 1. P. 631.
134. LVVOA. F. *1771. Ap. 25*0. *B. 263. L. 11; Ap. 256. B. 181. L. 144.*
135. *LKBK.* — Chicago, 1976. T. 3. P. 231—241.
136. LVVOA. F. *1771. Ap. 208. B. 2. L. 173.*
137. *Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra.* Statistikos rinkinys. — V., 1977. — P. 113.
138. Vėlyvis J. *Ne Griškevičiaus darbai, bet jo planai liaudžiai turėjo žadinti pasitenkinimą* // Statyba ir architektūra. 1991. Nr. 2. P. 24—26.
139. *Tarybų Lietuvos valstietija.* — V., *1979. P. 173.*
140. *Ten pat.* P. 175.
141. LVVOA. F. *1771. Ap. 256. B. 182. L. 1—3.*
142. *Ten pat.* L. 120—122.
143. LVVOA. F. *1771. Ap. 228. B. 297. L. 48.*
144. LVVOA. F. *1771. Ap. 29. B. 14. L. 71—72.*
145. LVVOA. F. *16895. Ap. 2. B. 175. L. 53—55.*
146. LVVOA. F. *16895. Ap. 2. B. 329. L. 1—5.*
147. LVVOA. F. *1771. Ap. 205. B. 27. L. 79—80.*
148. LVVOA. F. *1771. Ap. 249. B. 189. L. 21, 46.*

149. *Persitvarkymo sąjūdis iš arti* // Vakarinės naujienos. — 1988. Birželio 23.
150. Senn A. E. *Bundanti Lietuva.* — V., 1992. P. 52.
151. LVVOA. F. *1771. Ap. 271. B. 184. L. 5—10.*
152. Senn A. E. *Bundanti Lietuva.* — V., *1992. P. 141.*
153. *LKBK.* — Chicago, 1984. T. 7. P. 275—278.
154. *LKBK.* — Chicago, 1989. T. 9. P. 166—167.
155. LVVOA. F.*1771. Ap. 269. B. 267. L. 5, 33.*
156. *Ten pat.* Ap. 234. B. 13. L. 184.
157. *Ten pat.* Ap. 190. B. 310. L. 29—30.
158. *Ten pat.* Ap. 270. B. 177. L. 47, 54.
159. *Известия ЦК КПСС.* 1990. Nr. 6. P. 112—114.
160. *Ten pat.*
161. LVVOA. F. *1771. Ap. 90. B. 22. L. 284.*
162. Ten pat. *Ap. 131. B. 179. L. 14, 133.*
163. Ten pat. *Ap. 227. B. 2059.*
164. Ten pat. *Ap. 229. B. 14. L. 71.*
165. Anušauskas A. *„Tranas su generolo lampasais"* // Jaunimo gretos. 1990. Nr. 5. P. 5.
166. LVVOA. F *1771. Ap. 1771. B. 171. L. 137.*
167. *Ten pat.* B. 360. L. 168.
168. *Ten pat.* Ap. 131. B. 2. L. 262.
169. *Ten pat.* Ap. 208. B. 1. L. 162—166.
170. *Ten pat.* Ap. 254. B. 259. L. 80.
171. Brazauskas A. *Lietuviškos skyrybos.* — V., 1992. P. 9.
172. Ten pat. P. 115.
173. Deputato A. Brazausko kalba. Vienuoliktojo šaukimo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos dešimtoji sesija. *Diskusijos dėl Lietuvos TSR konstitucijos* // Tiesa. 1988. Lapkričio 27.
174. Brazauskas A. *Lietuviškos skyrybos.* — V., 1992. P. 30—31.
175. LVVOA. F. *1771. Ap. 272. B. 154. L. 23.*
176. *Liaudies planai — partijos planai* // Tiesa. 1989. Kovo 3.
177. LVVOA. F. *1771. Ap. 272. B. 155. L. 23.*

178. *Ten pat.* B. 154. L. 60.
179. *Известия ЦК КПСС.* 1990. Nr. 6. P. 119.
180. *Ten pat.* P. 65.
181. Brazauskas A. *Lietuviškos skyrybos.* — V., 1992. P. 117.
182. LVVOA. F. 177. *Ap. 240. B. 16. L. 78, 110.*
183. *Ten pat. Ap. 246. B. 22. L. 9.*
184. *Ten pat.* Ap. 249. B. 189. L. 46.
185. *Ten pat.* Ap. 265. B. 161. L. 44—47.
186. Brazauskas A. *Lietuviškos skyrybos.* — V., 1992. P. 115.
187. *Lietuvių enciklopedija.* — V., 1990. T. 15. P. 368.
188. LVVOA. F. 1771. *Ap.* 227. *B. 2455.*
189. *Ten pat.* Ap. 131. B. 189. L. 12.
190. *Ten pat.* F. 16895. Ap. 2. B. 172. L. 72—77.
191. Gedvilas M. *Lemiamas posūkis.* — V., 1975. P. 28—32.
192. *Lietuvių enciklopedija.* — V., 1990. T. 15. P. 361.
193. Efroimsonas A. *Liaudies kandidatas* (Mečys Gedvilas) // Tiesa. 1940. Gruodžio 24.
194. Krėvė V. *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė.* — V., 1992. P. 73.
195. Kašauskienė V. *Gyventojų trėmimai: apgaulė ir tiesa* // Vakarinės naujienos. 1991. Liepos 27.
196. Kašauskienė V. *Tragiški prievartos dokumentai* // Gimtasis kraštas. 1991. Birželio 13—19.
197. LVVOA. F. *1771. Ap. 00. B. 22. L. 61, 151—153.*
198. *Ten pat.* Ap. 131. B. 179. L. 232.
199. *Ten pat.* B. 189. L. 89.
200. *Ten pat.* Ap. 190. B. 10. L. 8—43.
201. Liutikas V. *Mokyklos nacionalumo gynėjas* // Tarybinis mokytojas. 1989. Rugsėjo 30.
202. Truska L. *Lietuva bolševikų ir nacių smurto metais.* 1940—1945 metų politinė kronika // Lietuvos rytas. 1992. Gruodžio 19.
203. Kašauskienė V. *Gyventojų trėmimai: apgaulė ir tiesa* // Vakarinės naujienos. 1991. Liepos 27.
204. LVVOA. F. 16895. *Ap. 2 B. 378. L. 12—13.*

205. *Ten pat.* F. *1771.* Ap. 261. B. 184. L. 14.
206. Anušauskas A. *Saugumo generolas* // Jaunimo gretos. 1989. Nr. 11. P. 18—19.
207. Endriukaitis A. *Prieš rinkimus* // Lietuvos aidas. 1992. Rugsėjo 23.
208. LVVOA. F.*1771. Ap. 227. B. 2585.*
209. Grunskis E. *Generolai, kurių bijojo Lietuva* // Politika. 1990. Nr. 2. P. 27.
210. Pšibilskis V. *Kultūrinio švietimo įstaigos 1940—1941 metų ir pokario ideologinėje situacijoje* // Kn. Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią.— V., 1989. P. 206.
211. LVVOA. F. *1771. Ap. 227. B. 2585.*
212. Ten pat. Ap. 8. B. 14. L. 141—146.
213. Grunskis E. *Generolai, kurių bijojo Lietuva* // Politika. 1990. Nr. 3. P. 26.
214. LVA. F. *181. Ap. 1. B. 16. L. 14.*
215. LVVOA. F. *1771. Ap. 51. B. 21. L. 83—84, 91.*
216. *Ten pat.* Ap. 8. B. 14. L. 120.
217. Grunskis E. *Lietuvos „vicegubernatoriaus" karjeros žlugimas* // Gimtasis kraštas. 1991. Nr. 44.
218. LVVOA. F. *1771. Ap. 258. B. 218.*
219. *Ten pat.* Ap. 1771. B. 171. L. 112.
220. *Ten pat.* F. 1771. Ap. 190. B. 11. L. 105—108.
221. Truska L., *Kancevičius* V. *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose.* — V., 1990. P. 178.
222. LVVOA. F. *1771. Ap. 2. B. 3. L. 33.*
223. Ten pat. Ap. *1771. B. 360, L. 183.*
224. Ten pat. Ap. *131. B. 45. L. 303—306.*
225. Ten pat. B. *179. L. 120.*
226. Манюшис Ю. А. *Жизнь в труде.* — V., 1979. P. 163, 166—167.
227. Šarmaitis R. *Lietuvos revoliucionieriai.* — V., 1988. P. 240, 243.
228. LVVOA. F. *1771. Ap.* 2. B. *3. L. 352.*
229. Ten pat. *Ap. 271. B. 185. L. 100—101.*

230. Senn A. E. *Bundanti Lietuva.* — V., 1992. P. 50, 73.
231. LVVOA. F. *1771. Ap. 90. B. 34. L. 9.*
232. Grunskls E. „*Sociologiniai tyrimai*“ pokario Lietuvoje // Metai. 1991. Nr. 4. P. 108—121.
233. LVVOA. F. *1771. Ap. 51. B. 14. L. 189.*
234. *Ten pat.* Ap. 51. B. 205. L. 494—495; B. 262. 189—193.
235. Iš J. Kavaliausko atsiminimų (1992 m.).
236. Iš J. Bulavo atsiminimų (1992 m.).
237. LVVOA. F. *1771. Ap. 208. B. 224. L. 224—225.*
238. *Ten pat.* Ap. 264. B. 204.
239. Paleckis J. *Dviejuose pasauliuose.*— V., 1983. P. 316.
240. Paleckis J. *Ieškojome kelių tikrų.* — V., 1987. P. 143.
241. Justas Paleckis: *Ieškota priešų ten, kur jų nėra* // Tiesa. 1988. Gruodžio 31.
242. LVVOA. F. *1771. Ap. 90. B. 22.*
243. *Ten pat. Ap. 131. B. 35. L. 1—108; B. 2. L. 594 a, 594 b.*
244. Iš J. Paleckio sūnaus J. V. Paleckio atsiminimų (1993 m.).
245. Paleckis J. *Mintys apie vyresnįjį brolį.* — V., 1959. P. 9, 49.
246. *Komunistas.* 1975. Nr. 10. P. 72—79.
247. Rudis G. *Anoniminės recenzijos pėdsakais* // Laikas ir įvykiai. 1990. Nr. 4. P. 21—25; Nr. 5. P. 26—28.
248. LVVOA. *F. 4421. Ap 1. B. 18. L. 58.*
249. *Ten pat. F. 1771. Ap. 196. B. 29. L. 381.*
250. *Ten pat. Ap. 234. B. 23. L. 15.*
251. *Ten pat.* F. *16895. Ap. 2. B. 245. L. 134—138.*
252. *Ten pat.* F. *1771. Ap. 265. B. 165. L. 87.*
253. Ten pat. *Ap. 247. B. 79. L. 2.*
254. Ten pat. F. *16895. Ap. 2. B. 242. L. 132.*
255. Ten pat. F. *1771. Ap. 247. B. 79. L. 49—56.*
256. Ten pat. *Ap. 227. B. 3614.*
257. Ten pat. *Ap. 90. B. 22. L 352.*
258. Ten pat. *Ap. 2. B. 3. L. 335, 341.*

259. Šarmaitis R. *Lietuvos revoliucionieriai.* — V., 1988. P. 345.
260. Grunskis E. *Didžiausi pokario trėmimai* // Gimtasis kraštas. 1992. Nr. 17.
261. LVVOA. F. *1771. Ap. 205. B. 27. L. 128.*
262. Ten pat. *L 124—131.*
263. LVA. F. *R-181. Ap. 1. B. 31. L. 65.*
264. *LKBK.* Chichago. 1976. T. 3. P. 170.
265. *Kaip griauti kryžius* // Gimtasis kraštas. 1992. Nr. 20.
266. LVA. *F. R-181. Ap. 1. B. 49. L. 48.*
267. Ten pat. B. *22. L. 64.*
268. LVVOA. F. *1232. Ap. 9. B. 2.*
269. Ten pat. P. *1771. Ap. 1771. B. 171. L. 172, 174.*
270. Ten pat. *360. L. 230—231; Ten pat. F 4421. Ap. 1.* B. 63. L. 21.
271. Ten pat. *F. 1771. Ap. 90. B. 22. L. 213.*
272. Ten pat. Ap. *131. B. 2. L 402, 405.*
273. Ten pat. F. *16895. Ap. 2. B. 344. L. 1—9.*
274. Ten pat. Ap. *190. B. 12. L. 86—87.*
275. Ten pat. L. *110—116.*
276. Ten pat. F. *16895. Ap. 2. B. 172. L. 72—77.*
277. Ten pat. F. 1771. *Ap. 190. B. 4. L. 146.*
278. Ten pat. Ap. 205. *B. 40. L. 10—11, 28—29, 38—43.*
279. Ten pat. Ap. 208. B. *16. L 1—2.*
280. Ten pat. *Ap. 205. B. 40. L. 25—27.*
281. Ten pat. Ap. *208. B. 16. L. 40—49.*
282. Ten pat. Ap. *269. B. 263. L. 16—19.*
283. Ten pat. *Ap. 271. B. 184. L. 95.*
284. Sniečkus A. *Su Lenino vėliava.* — v., 1977. P. 23—24.
285. Bordonaitė M. *Draugas Matas.* — V., 1983. P. 28—31, 92—93.
286. Šarmaitis R. *Lietuvos revoliucionieriai.* — v., 1988. P. 245.
287. LVVOA. F. *16895. Ap. 2. B. 4. L. 46—47.*
288. Ten pat.

289. LWO A, F. *1771. Ap. 8. B. 14. L 178.*
290. LWO A. F. *1771. Ap. 131. B. 179. L. 178.*
291. Chruščiovas N. *Kiekviena tarybinė respublika turi įnešti prideramą indėlį į komunizmo statybą.* — V., 1962. P. 28—29.
292. Iš J. Macevičiaus atsiminimų (1991 m.).
293. LWOA. F. *1771. Ap. 190. B. 12. L. 99—116.*
294. Brazauskas A. *Lietuviškos skyrybos.* — V., 1992. P. 10.
295. Ten pat. *P. 20.*
296. LWOA. F. *1771. Ap.* $_{8}$. *B. 10. L. 289—292, 296—299.*
297. Ten pat. B. *14. L. 58—59.*
298. Ten pat. Ap. *196. B. 29. L. 157—183.*
299. Ten pat. Ap. *190. B. 12. L. 110—116.*
300. Ten pat. Ap. *208. B. 1. L. 200.*
301. Ten pat. Ap. *9. B. 13. L. 147.*
302. Ten pat. L. *56, 85—87.*
303. Ten pat. *Ap. 1771. B. 171. L. 243—245.*
304. Ten pat. Ap. *256. B. 182. L. 88—93.*
305. Ten pat. Ap. *257. B. 193. L. 13.*
306. Ten pat. Ap. *259. B. 219. L. 17.*
307. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos XI šaukimo 15 sesija. 1989.XII.4—7. *Stenogramos. — V., 1990.* P. 384—393.
308. LWOA. F. *1771. Ap. 196. B. 29. L. 183, 223.*
309. Ten pat. Ap. *190. B. 12. L. 110—116.*
310. Ten pat. Ap. 258. *B. 410.*
311. Ten pat. F. *16895. Ap. 2 B. 172. L. 72—77.*
312. Ten pat. F. *17. Ap.* $_{88}$. *B. 314. L. 5.*
313. Ten pat. F. *1771. Ap. 51. B. 14. L. 209, 211, 217.*
314. Ten pat. Ap. $_{8}$ *B. 14. L. 127, 130.*
315. Ten pat. Ap. *51. B. 21. L. 13.*
316. Ten pat. Ap. *112, B. 14. L. 39.*
317. Ten pat. Ap. *7. B. 91. L. 26.*
318. Repšienė D. *Prašė dovanų... represijų vykdytojams* // Tiesa. 1989. Birželio 20.
319. LWOA. F. *1771. Ap. 264. B. 114.*

320. Zimanas G. Siluetai. — V„ 1984. P. 140.
321. LVVOA. F. *1771. Ap. 2. B. 3. L. 410.*
322. Ten pat. Ap. *51. B. 215. L. 437—439.*
323. Ten pat. Ap. *131. B. 24. L. 245.*
324. Ten pat. Ap. *196. B. 29. L. 358—359.*
325. Ten pat. F. *16895. Ap. 2. B. 175. L. 112—113,*
326. *Rašytojas pokario metais.* — V., 1991. P. 232.
327. Ten pat. *P. 484, 507.*
328. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos žinynas.* — V., 1948. D. 3.
329. LVVOA. F. *1771. Ap. 131. B. 2. L. 291—296.*

KNYGOJE VARTOJAMOS SANTRUMPOS

a.	amžius
aps.	apskritis
AT	Aukščiausioji Taryba
BDPS	Bendras demokratinio pasipriešinimo sąjūdis
CK	Centro komitetas
cnt	centneris
d.	diena
ha	hektaras
KGB	(Komitet gosudarstvennoj bezopasnosti) Valstybės saugumo komitetas
LAF	Lietuvių aktyvistų frontas
LKBK	Lietuvos katalikų bažnyčios kronika
LKJS	Lietuvos komunistinė jaunimo sąjunga
LKP	Lietuvos komunistų partija
LKP (b)	Lietuvos komunistų partija (bolševikų)
LKT	Liaudies Komisarų Taryba
LLA	Lietuvos laisvės armija
LLKS	Lietuvos lasvės kovų sąjūdis
LLL	Lietuvos laisvės lyga
LVA	Lietuvos valstybinis archyvas
LVVOA	Lietuvos valstybinis visuomenės organizacijų archyvas

m.	metai
MA	Mokslų akademija
MGB	(Ministerstvo gosudarstvennoj bezepasnosti) Valstybės saugumo ministerija
MT	Ministrų Taryba
MVD	(Ministerstvo vnutrennich del) Vidaus reikalų ministerija
NKGB	(Narodnyj komisariat gosudarstvennoj bezopasnosti) Valstybės saugumo liaudies komisariatas
NKVD	(Narodnyj komisariat vnutrennich del) Vidaus reikalų liaudies komisariatas
prof.	profesorius
rb	rublis
rj.	rajonas
RKRT	Religinių kultų reikalų taryba
sr.	sritis
SSKP	Sovietų Sąjungos komunistų partija
SSRS	Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga
TLE	Tarybų Lietuvos enciklopedija
tūkst.	tūkstantis
val.	valanda
VGPS	Vyriausiasis ginkluotųjų pajėgų štabas
VKP(b)	Visasąjunginė komunistų partija (bolševikų)
VLAK	Vyriausiasis Lietuvos atstatymo komitetas

SVARBESNIŲ ĮVYKIŲ KRONIKA

1939 m.

Rugsėjo 28 d. SSRS ir Vokietija pasirašė Sienų nustatymo ir draugystės sutartį ir slaptąjį protokolą, pagal kurį Lietuva, išskyrus jos pietvakarinę dalį, pateko į SSRS įtakos sferą.

Spalio 10 d. Lietuva ir SSRS pasirašė savitarpio pagalbos sutartį, kuria Lietuvai buvo grąžinta Vilnius ir Vilniaus kraštas, bet ji buvo priversta įsileisti SSRS kariuomenės dalis.

1940 m.

Birželio 14 d. SSRS vyriausybė įteikė Lietuvai ultimatumą.

Birželio 15 d. SSRS kariuomenė okupavo Lietuvą, prezidentas A. Smetona pasitraukė į užsienį.

Birželio 17 d. Sudaryta marionetinė J. Paleckio vadovaujama Liaudies vyriausybė.

Birželio 19 d. Uždaryta Lietuvių tautininkų sąjunga ir „Jaunosios Lietuvos" organizacija.

Birželio 25 d. Legalizuota LKP. Iš kariuomenės atleista 18 aukštųjų karininkų.

Birželio 27 d. Paleistas Seimas ir Valstybės taryba, sustabdyta visų iki 1940 m. birželio 20 d, įregistruotų draugijų ir jų skyrių veikla.

Liepos 3 d. Lietuvos kariuomenė pavadinta Lietuvos liaudies kariuomene.

Liepos 7 d. V. Dekanozovo reikalavimu Lietuvos banko valdytojas A. Drobnys pasirašė įsakymą pervesti į SSRS valstybinio banko sąskaitą užsienyje saugomą 69 mln. litų vertės Lietuvos auksą.

Liepos 11—12 d. Suimta apie 200 politinių partijų, visuomeninių organizacijų veikėjų, buvusių valstybės pareigūnų, karininkų, studentų.

Liepos 14—15 d. Įvyko Liaudies seimo rinkimai.

Liepos 17 d. M. Gedvilo ir J. Paleckio sprendimu į SSRS buvo ištremtas buvęs ministras pirmininkas A. Merkys ir užsienio reikalų ministras J. Urbšys bei jų šeimos.

Liepos 21 d. Liaudies seimas paskelbė Lietuvoje sovietų valdžia ir priėmė deklaraciją dėl Lietuvos įstojimo į SSRS,

Liepos 22 d. Liaudies seimas paskelbė žemę valstybės nuosavybe.

Liepos 23 d. Liaudies seimas paskelbė bankų ir stambiosios pramonės nacionalizavimo deklaraciją.

Rugpjūčio 3 d. SSRS AT VII sesijoje Lietuva buvo paskelbta SSRS sąjungine respublika.

Rugpjūčio 25 d. Nepaprastoji Liaudies seimo sesija priėmė LTSR konstituciją.

Spalio 5—6 d. Visoje Lietuvoje vyko areštai.

Spalio 8 d. LKP oficialiai buvo prijungta prie VKP(b).

Spalio 14 d. Kaune įsteigtas politinės cenzūros organas Glavlitas (Glavnoje upravlenije po delam literatury i izdatelstva).

Lapkričio 5 d. LKP(b) CK įpareigojo visus liaudies komisariatus per dvi savaites atleisti iš vadovaujančio darbo „aktyvius buržuazinius veikėjus".

Lapkričio 17 d. Įkurtas Lietuvių aktyvistų frontas.

Gruodžio 26 d. Įkurta rezistencijos organizacija Lietuvos laisvės ko-**votojų sąjunga.**

1941 m.

Sausio 10 d. Slaptu protokolu Vokietija atsisakė pretenzijų į Lietuvos pietvakarinę dalį, o SSRS įsipareigojo Vokietijai sumokėti už šią teritoriją 7,5 mln. aukso dolerių.

Sausio 12 d. Prievartiniai rinkimai į SSRS AT.

Vasario 16 d. Kaune suimti studentai ir gimnazistai, mėginę surengti mitingą prie Nežinomo kareivio kapo.

Gegužės 14 d. VKP(b) CK politinis biuras ir SSRS LKT priėmė nutarimą „Dėl socialiai svetimo elemento ištrėmimo iš Pabaltijo respublikų, Vakarų Ukrainos, Baltarusijos ir Moldavijos".

Gegužės 21 d. LKP (b) CK biuras nutarė uždaryti visų tikybų dvasines seminarijas.

Birželio 14—18 d. Pirmasis masinis Lietuvos gyventojų trėmimas (ištremta 16 261 žmogus).

Birželio 22 d. SSRS — Vokietijos karo pradžia.

Birželio 23 d. Prasidėjo Birželio sukilimas, sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė.

Liepos mėn. Prasidėjo masinės žydų žudynės.

Liepos 17 d. A. Hitlerio potvarkiu sudarytas administracinis vienetas Ostlandas, kurio viena generalinių sričių tapo Lietuva.

Rugpjūčio 5 d. Vokiečių civilinė okupacinė administracija nutraukė Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklą.

Rugpjūčio 14 d. JAV ir Didžioji Britanija pasirašė Atlanto chartiją.

Rugpjūčio 18 d. Įsteigta generalinių tarėjų institucija

Rugsėjo 22 d. A. fon Rentelno potvarkiu uždraustas LAF.

Rugsėjo 24 d. prie Atlanto chartijoj su išlygomis prisijungė

1942 m.

Birželio 1 d. Pradėjo eiti nelegalus laikraštis „Nepriklausoma Lietuva".

Lapkričio 14 d. A. fon Rentelnui įteiktas K. Griniaus, M. Krupavičiaus ir J. Aleksos memorandumas, kuriame protestuojama prieš Lietuvos kolonizavimą, žydų žudynes.

Lapkričio 26 d. Maskvoje įsteigtas Lietuvos partizaninio judėjimo štabas (viršininkas A. Sniečkus).

1943 m.

Kovo 17 d. Uždarytos Lietuvos aukštosios mokyklos, Lietuvos MA.

Lapkričio mėn. Įkurtas rezistencijos vadovaujantis centras — Vlikas.

Gruodžio 1 d. Teherane baigėsi JAV, Didžiosios Britanijos ir SSRS vadovų konferencija. Joje F. Ruzveltas neprieštaravo J. Stalinui dėl Baltijos valstybių prijungimo prie SSRS.

1944 m.

Sausio 9 d. Klivlende (JAV) mirė Lietuvos prezidentas A. Smetona.

Vasario 13 d. Įsteigta Vietinė rinktinė (vadas P. Plechavičius).

Liepos 13 d. Raudonoji armija užėmė Vilnių, prasidėjo antroji sovietinė okupacija.

Rugpjūčio 24 d. Įkurti „naikintojų" (stribų) būriai.

Lapkričio 11d. Įsteigtas VKP(b) CK Lietuvos biuras.

Gruodžio 25 d. NKVD kariuomenė kartu su stribais nusiaubė Alytaus apskrities 11 kaimų (Klepočiai, Lizdai ir kt.), sudegino 70 sodybų, nužudė 37 žmones.

1945 m.

Vasario 9 d. Paskelbtas J. Paleckio, M. Gedvilo ir A. Sniečkaus kreipimasis „Į lietuvių tautą", raginantis nutraukti ginkluotą pasipriešinimą.

Kovo 14 d. Vokietijoje atkurtas Vlikas.

Balandžio mėn. Į Tadžikiją įštremta apie 1000 Lietuvos vokiečių.

1946 m.

Vasario 10 d. Prievartiniai rinkimai į SSRS AT.

Vasario 15 d. LTSR NKVD vadovas J. Bartašiūnas išleido įsakymą „Dėl ginkluotų gaujų dalyvių ir jų šeimos narių iškeldinimo iš gyvenamųjų vietų".

Vasario 18—21 d. Iš Lietuvos ištremta 2082 žmonės.

Rugpjūčio 12 d. Įkurtas BDPS,

1947 m.

Sausio 12 d. Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas.

Vasario 9 d. Prievartiniai rinkimai į LTSR AT.

Kovo mėn. Likviduotas VKP(b) CK Lietuvos biuras.

Gegužės 21 d. VKP(b) CK priėmė nutarimą „Dėl kolūkių organizavimo Lietuvos, Latvijos ir Estijos TSR".

Gruodžio 15 d. LTSR MT ir LKP(b) CK priėmė nutarimą, kuriuo apibrėžė „buožės" sąvoką ir parengė sąlygas masiniams valstiečių trėmimams.

1948 m.

Kovo 20 d. LKP (b) CK ir LTSR MT priėmė nutarimą „Dėl kolūkių organizavimo Lietuvos TSR“.

Gegužės 22—27 d. Iš Lietuvos ištremta 39 766 žmonės.

1949 m.

Vasario 2—22 d. Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas, jame vietoj BDPS įsteigta LLKS.

Kovo 25—28 d. Iš Lietuvos ištremta 28 981 žmogus.

Balandžio mėn. Iš Lietuvos ištremta 2808 žmonės.

1950 m.

Birželio 20 d. LTSR AT Prezidiumo įsaku pakeistas Lietuvos administracinis teritorinis suskirstymas. Sudarytos Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių sritys ir 87 rajonai.

Liepos 15 d. Patvirtintas naujas LTSR himnas.

Rugpjūčio 31 — spalio 1 d. Iš Lietuvos ištremta 1355 žmonės.

1951 m.

Spalio 2—3 d. Iš Lietuvos ištremta 16 150 žmonių.

1953 m.

Kovo 5 d. Maskvoje mirė J. Stalinas, prasidėjo kova dėl valdžios.

Birželio 26 d. Maskvoje suimtas L. Berija.

1955 m.

Rugsėjo 17 ir lapkričio 24 d. SSRS AT Prezidiumo ir SSRS MT nutarimais iš įkalinimo ir tremties vietų buvo leista grįžti daugumai represuotų žmonių.

Lapkričio 2 d. Kaune įvyko nesankcionuotas Vėlinių minėjimas bei susirėmimas su milicija.

1956 m.

Birželio 30 d. SSKP CK priėmė nutarimą „Dėl asmenybės kulto ir jo padarinių įveikimo".

Lapkričio 2 d. Be valdžios leidimo Vilniuje ir Kaune paminėtos Vėlinės.

1957 m.

Birželio 6 d. Įsteigta Lietuvos TSR Liaudies ūkio taryba.

Lapkričio 2 d. Kaune buvo minimos Vėlinės, įvyko 1,5—2 tūkst. žmonių demonstracija.

1958 m.

1957—1958 m. Rusakalbių vadovaujančių darbuotojų keitimo lietuviais kampanija.

1959 m.

Gegužės 28 d. Maskvoje įvykęs SSKP CK plenumas priėmė nutarimą „Dėl Lietuvos KP CK darbo su kadrais". Jame LTSR vadovybė buvo kritikuojama dėl „besaikio lietuviškų kadrų kėlimo į vadovaujančius postus".

1961 m.

Spalio 17—31 d. SSKP XXII suvažiavime priimta utopinė komunistinės visuomenės sukūrimo programa, numatanti tautų susiliejimą.

1964 m.

Spalio 14 d. Maskvoje įvykdytas valstybinis perversmas, vietoj N. Chruščiovo SSKP CK I sekretoriumi tapo L. Brežnevas.

1965 m.

Spalio 20 d. Likviduota LTSR Liaudies ūkio taryba.

1972 m.

Kovo 19 d. Pradėta leisti „Lietuvos katalikų bažnyčios kroniką".

Gegužės 14 d. Kaune susidegino R. Kalanta.

Gegužės 18—19 d. Kaune vyko politinės demonstracijos, buvo suimti 402 žmonės.

1974 m.

Sausio 22 d. Druskininkuose mirė A. Sniečkus.

Vasario 19 d. LKP CK I sekretoriumi tapo P. Griškevičius.

1975 m.

Lapkričio mėn. Įsteigta Lietuvos Helsinkio grupė.

1976 m. Lietuvoje pradėta tarpūkinė kooperacija ir agropramoninė integracija.

1978 m.

1978 m. įsteigta LLL.

1978 m. įkurtas Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas.

1982 m.

Lapkričio 10 d. Mirė SSKP CK generalinis sekretorius L. Brežnevas. Naujuoju SSKP vadovu tapo J. Andropovas.

1983 m.

Gegužės 23 d. SSKP CK ir SSRS MT priėmė nutarimą „Dėl papildomų priemonių, gerinant rusų kalbos mokymą sąjunginių respublikų vidurinėse mokyklose ir kitose mokymo įstaigose".

1985 m.

Kovo mėn. Naujuoju SSKP CK generaliniu sekretoriumi tapo M. Gorbačiovas. Prasidėjo SSRS demokratizavimas.

1987 m.

1987 m. Lietuvos inteligentai pradėjo rinkti parašus prieš naftos gavybos įrenginių statybą Baltijos jūroje.

Rugpjūčio 23 d. Vilniuje surengtas Molotovo-Ribentropo pakto metinių minėjimas.

Lapkričio 14 d. Mirė LKP CK I sekretorius P. Griškevičius. Naujuoju LKP CK I sekretoriumi tapo R. Songaila.

1988 m.

Birželio 3 d. Vilniuje įkurta Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio iniciatyvinė grupė.

Birželio 14 d. Lietuvoje viešai pagerbtas 1941 m. tremtinių atminimas.

Birželio 24 d. Vilniuje Katedros aikštėje surengtos SSKP XIX partinės konferencijos delegatų palydos, jose pirmą kartą viešai buvo iškeltos trispalvės tautinės vėliavos.

Liepos 9 d. Vingio parke įvyko Sąjūdžio suorganizuotas milingas, kuriame dalyvavo apie 100 000 žmonių.

Rugpjūčio 17 d. Legalizuota tautinė trispalvė vėliava ir „Tautiška giesmė".

Rugpjūčio 23 d. Įvyko Sąjūdžio surengtas mitingas Vingio parke. Dalyvavo apie 150—200 tūkst. žmonių.

Rugsėjo 28 d. Vilniuje LLL surengė mitingą, smerkiantį 1939 m. SSRS ir Vokietijos slaptuosius sandėrius; mitingas kariuomenės buvo išvaikytas.

Spalio 7 d. Vilniuje Gedimino pilies bokšte iškelta tautinė trispalvė vėliava.

Spalio 19 d. Atsistatydino R. Songaila.

Spalio 20 d. LKP CK I sekretoriumi tapo A. Brazauskas.

Spalio 22—23 d. Vilniuje įvyko Sąjūdžio I suvažiavimas.

Lapkričio 4 d. Įkurta „Jedinstvos" organizacija.

Lapkričio 18 d. LTSR AT lietuvių kalbą paskelbė valstybine kalba, tautinę trispalvę — valstybine vėliava, V. Kudirkos „Tautišką giesmę" — valstybiniu himnu.

1989 m.

Kovo mėn. Įvyko laisvi rinkimai į SSRS AT. Juos Lietuvoje laimėjo Sąjūdžio remiami žmonės.

Vasario 16 d. Lietuvoje surengtos iškilmingos Nepriklausomybės paskelbimo iškilmės.

Vasario mėn. Įvyko LKP CK XVII plenumas, kuriame ortodoksinių pažiūrų komunistai perėjo į puolimą.

Rugpjūčio 23 d. Surengta „Baltijos kelio" akcija, joje dalyvavo apie 1 mln. Lietuvos gyventojų.

Rugpjūčio 26 d. SSKP CK priėmė nutarimą, kuriame atvirai buvo grasinama Lietuvai ir jos žmonėms.

Gruodžio 7 d. LTSR AT panaikino LTSR konstitucijos 6 str. dėl vadovaujančio komunistų partijos vaidmens.

Gruodžio 24 d. SSRS liaudies deputatų suvažiavime pasmerktas Molotovo-Ribentropo paktas.

Gruodžio mėn. 21 d. LKP XX suvažiavime LKP atsiskyrė nuo SSKP.

1990 m.

Sausio 11—13 d. Lietuvoje lankėsi SSKP CK generalinis sekretorius M. Gorbačiovas.

Vasario 7 d. LTSR AT panaikino 1940 m. deklaraciją dėl Lietuvos įstojimo į SSRS.

Vasario 24 d. Įvyko laisvi rinkimai į LTSR AT, juos laimėjo Sąjūdis.

Kovo 11 d. LTSR AT paskelbė Lietuvą nepriklausoma valstybe. Valstybės herbu patvirtintas Vytis.

TURINYS

Leidėjų žodis 5
I. LIETUVA 1940—1990 METAIS. Istorinė apybraiža 9
1. PIRMOJI SOVIETINE OKUPACIJA (1940—1941 m.) 9
2. LIETUVA SSRS — VOKIETIJOS KARO METAIS (1941—1944) 21
3. ANTROJI SOVIETINE OKUPACIJA (1944—1990 m.) 30
Stalininis režimas (1944—1953 m.) 30
Lietuvos sovietizacija 30
Rezistencija 46
Dvasinė prievarta 61
Katalikų bažnyčios padėtis 68
Lietuva naujomis sovietininio režimo sąlygomis (1953—1988 m.) 74
Politinė padėtis 74
Ekonomika 102
Kultūra 109
Tautinis atgimimas. (1988—1990 m.) 116
II. 50 LTSR VEIKĖJŲ BIOGRAFINĖS APYBRAIŽOS 126
P. Anilionis 126
V. Astrauskas 129
G. Bacharovas 123
B. Baranauskas 135
A. Barkauskas 138
J. Bartašiūnas 140
F. Bieliauskas 143
A. M. Brazauskas 146
V. Charazovas 166
V. Dekanozovas 169
N. Dybenka 161
A. Gailevičius 163
M. Gedvilas 166
P. Gladkovas 173
P. Griškevičius 176
A. Gudaitis-Guzevičius 181
A. Isačenka 185
D. Jeiimovas 187
F. Kovaliovas 189
K. Liaudis 191
J. Macijauskas 194
J. Maniušis 197
I. S. Meskupas 201
N. Mitkinas 203
V. Niunka 206

J. Paleckis 212
J. Petkevičius 220
V. Pisarevas 225
B. Popovas 227
N. Pozdniakovas 229
K. Preikšas 230
B. Pušinis 234
A. Raguotis 238
A. Randakevičius 240
J. Rugienis 243
V. Sakalauskas 247
A. Sniečkus 250
R. Songaila 263
M. Suslovas 267
B. Šarkovas 271
R. Šarmaitis 274
V. Ščerbakovas 277
L. Šepetys 280
M. Šumauskas 287
D. Supikovas 294
I. Tkačenka 296
A. Trofimovas 298
P. Vetrovas 299
G. Zimanas 301
J. Žiugžda 307
Šaltiniai ir literatūra 313
Knygoje vartojamos santrumpas 326
Svarbesnių įvykių kronika 328

Vytautas TININIS
SOVIETINĖ LIETUVA IR JOS VEIKĖJAI

Redaktorius *Jonas Liupkevičius*
Viršelio dailininkas *Algimantas Dapšys*
Techninė redaktorė *Eugenija Petrulienė*

SL 192. 1994 02 23. 17,64 leidyb. apsk. l. Tiražas 10 000 egz. Užsakymas 1557. Leidykla „ENCIKLOPEDIJA", Žvaigždžių 8—307, 2050 Vilnius. Spausdino „Spindulio" spaustuvė, Gedimino 10, 3000 Kaunas.

Kaina sutartinė

Knygos autorius istorikas, humanitarinių mokslų daktaras Vytautas TININIS (g. 1959 m.) yra vienas iš nedaugelio istorikų, plačiau tyrinėjančių sovietinės okupacijos laikotarpį. Knygos pirmoje dalyje pateikta paskutiniojo penkiasdešimtmečio Lietuvos istorija, antroje — 50-ties to laikotarpio politinių veikėjų biografijos.

VYTAUTAS TININIS